

ISSN: 1814 - 6961
E-ISSN: 2788-9718

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2022, № 3 (99)

3 /2022

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа:

Абдырахманов Т.А. (Бішкек, Қырғызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Ресей), Аяған Б.Г. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Әбусейітова М.Х. (Алматы, Қазақстан), Әбіл Е.А. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Әжіғали С. (Алматы, Қазақстан), Әлімбаев Н. (Алматы, Қазақстан), Жұмағұлов Қ.Т. (Алматы, Қазақстан), Көмеков Б.Е. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Орынбор, Ресей), Мұқтар Ә. (Атырау, Қазақстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смағұлов О.С. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Сыдықов Е.Б. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Уяма Томохико (Саппоро, Жапония)

Жауапты редактор:

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Жауапты хатшы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшылар:

Зікірбаева В.С., Бауыржан С.

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель:
Министерство Образования и науки Республики казахстан
Комитет Науки
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:
Абдырахманов Т.А. (Бишкек, Кыргызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Россия), Аяган Б.Г. (Нур-Султан, Казахстан), Абусейтова М.Х. (Алматы, Казахстан), Абил Е.А. (Нур-Султан, Казахстан), Ажигали С. (Алматы, Казахстан), Алимбай Н. (Алматы, Казахстан), Жумагулов К.Т. (Алматы, Казахстан), Кумеков Б.Е. (Нур-Султан, Казахстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Оренбург, Россия), Мухтар А. (Атырау, Казахстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смагулов О.С. (Нур-Султан, Казахстан), Сыдыков Е.Б. (Нур-Султан, Казахстан), Уяма Томохико (Саппоро, Япония)

Ответственный редактор
Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна

Научный редактор
Козыбаева Махаббат Маликовна

Ответственный секретарь
Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь
Зикирбаева В.С., Бауыржан С.

Адрес редакции:
050100, Республика Казахстан,
г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
Редакция журнала «Отечественная история»

Ссылка на сайт: <https://otan.history.iie.kz>
Тел.: +7 (727) 272-46-54.
E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал в Министерстве информации и общественного согласия Республики Казахстан
Зарегистрирована 9 марта 1998 г., имеет свидетельство N 158-Ж.

При перепечатке статей, съемке на микрофильмах и других копиях обязательно
делается ссылка на журнал.

Founder:

Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
Committee of Science
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov

Chief editor

Kabuldinov Ziyabek Yermukhanovich

Members of editorial board:

Abdyrakhmanov T.A. (Bishkek, Kyrgyzstan), Ablazhey N.N. (Novosibirsk, Russia), Ayagan B.G. (Nursultan, Kazakhstan), Abuseitova M.H. (Almaty, Kazakhstan), Abil E.A. (Nur-Sultan, Kazakhstan), Azhigali S. (Almaty, Kazakhstan), Alimbay N. (Almaty, Kazakhstan), Zhumagulov K.T. (Almaty, Kazakhstan), Kumekov B.E. (Nur-Sultan, Kazakhstan), Kudryachenko A.I. (Kiev, Ukraine), Lyubichankovsky S.V. (Orenburg, Russia), Mukhtar A. (Atyrau, Kazakhstan), Peter Finke (Zurich, Switzerland), Smagulov O.S. (Nur-Sultan, Kazakhstan), E.B. Sydykov (Nur-Sultan, Kazakhstan), Uyama Tomohiko (Sapporo, Japan)

Executive Editor

Kudaibergenova Aizhamal Ibragimovna

Scientific Editor

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Executive Secretary

Murzakhodzhayev Kuanysh Madievich

Technical secretary

Zikirbayeva V.S., Bauyrzhan S.

Editorial office address:

050100, Republic of Kazakhstan,
Almaty, Shevchenko str., 28
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
Editorial board of the magazine «History of the homeland»

Link to the website: <https://otan.history.iie.kz>

Tel.: +7 (727) 272-46-54.

Email address: otanhistory@gmail.com .

Journal in the Ministry of Information and public consent of the Republic of Kazakhstan
registered on March 9, 1998, has certificate No. 158-Zh.

When reprinting articles, shooting on microfilm and other copies,
a link to the magazine is necessarily made.

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY

FTAMP 03.81.51

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_5

ЕСКІ ЖӘДІГЕРЛЕРДЕГІ АРАБГРАФИКАЛЫ ЭПИГРАФИКАЛЫҚ ДЕРЕКТЕР
(ҚР МОМ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Белтенов Жасұлан Мәзуләұлы^{1*}

¹Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі, Қазақстан, Алматы қ.

*Автор корреспондент
E-mail: zhassbell@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада автор Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорындағы 9 сақтам бірлік арабграфикалы ағаш, сүйек және темір жәдігерлердегі жазбаларды зерттеу нысанына алады. Хронологиялық тұрғыдан XIX-ғасырға жатқызуға болатын бұл түпнұсқа жәдігерлердің төртеуі ағаш, екеуі сүйек, қалған үшеуі темір бұйымдар. Ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында жәдігерлердің алдымен көлемдері (ені, ұзындығы, қалыңдығы) өлшеніп, ғылыми сипаттамалары жазылып, содан кейін барып тақырыптық-хронологиялық принцип бойынша топтастырылады. Барлық жәдігерлердегі арабграфикалы мәтіндердің сөзбе-сөз, жолма-жол сызбасы жасалынып, қазіргі қазақ тіліне аударылып беріледі. Аударма барысында әрбір жәдігерде жазылған мәтіндердің мазмұндық ерекшеліктерінің түпкі мәні ашылып, бір жүйеге түсіріледі. Оның ішінде осы құнды ескерткіштердің төртеуінің, яғни ағаш қалыптардағы және сүйек (жылқы жауырындары) экспонаттардағы жүйесіз жазылған діни мәтіндердің жалпымазмұндық әрі контекстік ұқсастықтары өзара жіті байланыстырылып, дәстүрлі ортаның рухани дүниетанымы, әдет-ғұрпы және салт-санасы қырларымен сабақтастырылып қарастырылады. Сондай-ақ жасалаған материалының түрі жағынан біртекті, бірақ мазмұны тұрғысынан өзара ұқсамайтын темір жәдігерлер (темір қалып, бір жүзді қылыш, айбалта) мәтіндеріндегі деректер де аударылып, бір ізге түсіріліп беріліп отыр. Бұл мәтіндердегі деректер бірі-бірімен өзара тығыз байланысты болмаса да, түрлі жаугершілік замандарда қазақ халқының қолданған қару-жарағы тарихын зерттеуші ғалымдар үшін берер мағұлматы өте мол. Сол себепті соңғы жылдары осындай эпиграфикалық ескерткіштердегі алуан түрлі жазбаларды (тек қана араб тіліндегі емес) зерттеу жұмыстары кешенді түрде болмаса да, жекелеген музей ғалымдары тарапынан ықтиятты түрде атқарылып келеді және алдағы уақытта да жүргізіле бермек.

Кілт сөздер: музей, дерек, арабграфикалы, эпиграфика, дәстүрлі, мөр-тұмар, діни мазмұнды мәтін.

Мақала ҚР БҒМ №AP09261233 жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды

МРНТИ 03.81.51

АРАБОГРАФИЧЕСКИЕ ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ НА СТАРЫХ РЕЛИКВИЯХ
(НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ЦГМ РК)

Белтенов Жасулан Мазулаевич^{1*}

¹Центральный государственный музей Республики Казахстан, Казахстан, Алматы.

*Автор корреспондент
E-mail: zhassbell@mail.ru

Аннотация. В данной статье автором исследуются арабографические надписи на девяти экспонатах, хранящихся в фонде Центрального государственного музея Республики Казахстан. Хронологически эти оригинальные артефакты датируются XIX веком. Четыре из них сделаны из дерева, два – из кости и три – из металла. В ходе исследовательской работы сначала были измерены объемы (ширина, длина, толщина) экспонатов, зафиксированы научные характеристики, а затем они были сгруппированы по тематико-хронологическому принципу. Сделаны дословные и подстрочные переводы арабографических текстов всех экспонатов на современный казахский язык. В процессе перевода

раскрываются и систематизируются особенности содержания текстов каждого экспоната. В частности, общее содержание и контекстное сходство бессистемных религиозных текстов на четырех, т.е. деревянных и костяных (конские лопатки), из этих ценных памятников рассматриваются взаимосвязанно с духовным мировоззрением, обычаями и традициями казахского этноса. Также переведены и проанализирована информация в текстах однородных по типу, но различающихся по содержанию железных артефактов (формы из железа, однолезвийный меч, айбалта). Хотя информация в этих текстах не взаимосвязаны между собой, однако они дают много конкретных фактических материалов для ученых, изучающих историю традиционного вооружения, применявшегося казахским народом во время различных войн. Изучение различных надписей на таких эпиграфических памятниках (не только на арабском языке), в последние годы проводилось отдельными музейными учеными. Данная статья является логическим продолжением такой работы.

Ключевые слова: музей, источник, арабографический, эпиграфика, традиционный, печать-амулет, текст религиозного содержания.

IRSTI 03.81.51

ARABOGRAPHIC EPIGRAPHIC DATA ON OLD RELICS (BASED ON THE MATERIALS OF THE CSM OF THE RK)

Beltenov Zhassulan^{1*}

¹Central state museum of kazakhstan. Almaty, Kazakhstan

*Author Correspondent
E-mail: zhassbell@mail.ru

Abstract: In this article, the author examines the Arabic inscriptions on nine exhibits kept in the fund of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. Chronologically, these original artifacts date back to the 19th century. Four of them are made of wood, two – of bone and three – of metal. During the research work, the volumes (width, length, thickness) of the exhibits were first measured, scientific characteristics were recorded, and then they were grouped according to the thematic and chronological principle. Verbatim and subscript translations of the Arabic texts of all the exhibits into the modern Kazakh language were made. In the process of translation, the features of the content of the texts of each exhibit are revealed and systematized. In particular, the general content and contextual similarity of unsystematic religious texts on four, i.e. wooden and bone (horse shoulder blades), of these valuable monuments are considered interrelated with the spiritual worldview, customs and traditions of the Kazakh ethnic group. The information in the texts of iron artifacts that are homogeneous in type, but differ in content (iron forms, a single-edged sword, *ai balta*) is also translated and analyzed. Although the information in these texts is not interconnected, however, they provide a lot of specific factual materials for researchers studying the history of traditional weapons used by the Kazakh people during various wars. The study of various inscriptions on such epigraphic monuments (not only in Arabic) has been carried out by individual museum scientists in recent years. This article is a logical continuation of such work.

Key words: museum, source, epigraphy, arabographic, traditional, amulet seal, text of religious content.

Кіріспе. Ежелгі Еуразия кеңістігін мекендеген тайпалық одақтар, ұлыстар мен мемлекеттер әртүрлі діни наным-сенім ұстанғандығы тарихта мәлім. Ортағасырлардағы Қазақстан территориясындағы діни ахуалдың жағдайы да өте күрделі болды. Ұлы дала халықтары арасында зооастризм, тәңіршілдік, шаманизм, буддизм, несториан және манихей сенімдерімен қатар ислам діні де қатар насихатталып жатты. Алла Тағала тарапынан Арабия жерінде түсірілген соңғы ислам діні ең алдымен Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу аймақтарына VIII-ғасырларда ене бастады.

Қарахан, Алтын Орда мемлекеттері және Қазақ хандығы тұсында мұсылмандық жаңа сенім айтарлықтай күш алып, сол мемлекеттердің рәсми дініне айналып қана қоймай, Құран қағидалары мен шарифат заңдары олардың дүниетанымы, саяси-идеологиясы, оқу-ағарту ісі, мәдени өмірі, шаруашылығы, тіпті күнделікті тұрмыс-тіршілігімен біте қайнасып кетті. Бұл аймақ әртүрлі діндер мен сенімдердің тоғысқан жері болғандықтан монотеизмді, яғни бір Құдайшылықты дәріптейтін ислам дінінің қазақ даласында орнығуы алуан түрлі көшпелі жұрттардың басын біріктіруде рухани-идеялық жағынан оң ықпалын тиігізді десе де болады.

Соның ішінде, Орталық Азия мен Қазақстан жерін мекендеген түркі тектес көптеген халықтар мен ұлыстардың сан қилы тағдыры мен тарихында араб жазуының алатын орны бөлек. Ортағасырларда араб қарпіне негізделген «Орталық Азиялық түркі жазуында» хатқа түсіп, бүгінгі дәуірге жеткен түркі әлеміне ортақ жазба ескерткіштеріміз өз алдына бір төбе екені рас (Белтенев, 2006:21).

XX-ғасырдың 30-жылдарына дейін елімізде ресми түрде қолданыста болған арабграфикасымен жазылған соны тарихи-мәдени мұраларымыздың бірсыпарсы бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінде (ары қарай – ҚР MOM) де сақталып отыр. Аталмыш мақалада солардың ішінде ағаш, сүйек және темірден жасылған арабжазулы жәдігерлердің бірнешеуіне арнайы тоқталмақпыз (Белтенев, 2008:241-242).

Материалдар мен әдістер. Көлемі және мазмұны жағынан әртүрлі болып келетін ескі бұйымдардағы жазуларды оқып аударудың маңызы өте зор. Мақалада арабграфикалы жәдігерлердегі көмескі тартқан мәтін мазмұнының мәнін ашу үшін алдымен олардың сызбасы жасалынды. Мәтіндердің жазылу ерекшеліктерінің әртүрлілігіне қарай жекелген араб, парсы, түрік тіліндегі сөз тіркестері және тұтас сөйлемдер жеке-жеке оқылып, бір жүйеге түсіріліп, қазіргі қазақ тіліне аударылды. Аударма барысында жәдігерлердегі түпнұсқа мәтін еш өзгеріссіз беріліп, мазмұны автордың логикалық қисынына сай құрастырылды. Осы тұста эпиграфикалық зерттеулер жүргізу арқылы біз көне тарихты сөйлегіп қана қоймай, белгілі бір елдің жергілікті мәдени ерекшеліктері мен рухани дүниетанымын қалыптастыратынымызды айта кеткеніміз жөн. Әрі әртүрлі жазба ескерткіштердегі алуан түрлі себептерге байланысты ескіріп, шашылып кеткен жазу фрагменттерін құрастыру, хронологиялық тұрғыдан межелеп анықтау арқылы ғылымға керекті тың деректер енгізе аламыз.

Өз кезегінде белгілі ғалым, шығыстанушы В.А. Крачковская бұл мәселені төмендегідей дәйектеп кетіп еді: «Основная задача эпиграфики – установить правильный арабский текст, дать верный перевод и необходимые комментарии, в которые входят определение датировки, среды, социальных отношений и других культурно-исторических моментов. Если бы все эпиграфические материалы находились в идеальной сохранности, то и тогда труд эпиграфиста не был бы легким, принимая во внимание особенности арабского шрифта и языка. Но удовлетворительная сохранность надписей – довольно редкое явление и издание текстов требует продолжительной работы, хорошей подготовки, владения специальными методами и знаниями. Так, например, без знания языка и палеографии (в данном случае разумеется эволюция знаков) невозможно установить чтение и перевод текста; без знания истории и материальной культуры нельзя оценить в должной степени его значение» (Крачковская, 1947:128).

Талқылау. Ендігі кезекте зерттеу нысанына айналып отырған аталмыш арабграфикалы жәдігерлердің ғылыми сипаттамаларымен бірге ескі мәтіндерін сөйлетіп көрелік:

1. ҚР MOM КП 1688. Ағаштан жонылып жасалған тік төртбұрышты ағаш қалып. Көлемі – 10,3x18x2 см. Беті қара қызыл бояулы. Артқы жағы тегістеліп жонылған. Үш текшені айналдыра араб тілінің куфи үлгісінде діни мазмұнды мәтіндер жазылған. Теріс кескінделген жазу айнамен оқылады. Текшелердің ортасы әртүрлі өлшемде үшке бөлінген. Бірінші текшенің маңдайындағы арабша мәтін: «إمام أعظم إمام شافعي» – Имам Ағзам, имам Шафиғи». Бірінші текшенің оң жақ жиегінде жоғарыдан төмен қарай жазылған парсы тіліндегі мәтін: «حضرت مكائيل حضرت حوآناآنام توغوت آنام جوفآ آنام حضرت إسرأفئيل» – Хазірет Микәйіл, хазірет Хауа анам, Тоғұт анам, Жуфа анам, хазірет Исрафил». Бірінші текшенің төменгі жиегіндегі арабша мәтін: «إمام مالك إمام أبوالحسن» – Имам Мәлик, имам Әбулхасан». Бірінші текшенің сол жақ жиегінде төменен жоғары қарай жазылған парсы тіліндегі мәтін: «بی حاجی آنام فرحت آنام حضرت جبرأئیل» – Хазірет Хафрайыл, Сүжүк анам, Бусук анам, Бибі Хажы анам, Фархат анам, хазірет Жәбрәйіл». Екінші текшенің маңдайындағы арабша мәтін: «بسم الله الرحمن الرحيم» – Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын». Екінші текшенің оң жақ жиегінде жоғарыдан төмен қарай жазылған парсы тіліндегі мәтін: «[إمام أقیاء إنتاج أمت سراج أولیا ختم نبوت؟]» – [Имам Ақиа – ұлттың нәтижесі, әулиелердің шам-шырағы, соңғы пайғамбарлық?]. Екінші текшенің сол жақ жиегіндегі төменнен жоғары қарай жазылған парсы тіліндегі мәтін: «[کشت این مهر نبوت آشکارا [درمیان کتف خوشید؟]» – Мына мөр діннің мөрі болып әшкереленді, [...?]. Үшінші текшенің ішіне d – 4,3 см үлкен шеңбер салынған. Үлкен шеңбердің ішіндегі кішкене шеңбердің оң жағын ала төменнен жоғары қарай арабша сөздер берілген: «إمام، إمام، إمام، إمام، إمام، إمام، إمام، إمام – Имам, имам, имам, имам, имам, имам, имам, имам».

Шеңбердің сол жағын төменен жоғары қарай жазылған араб әріптер: «ب، ب، ب، ب، و، ف، ف، ف، ف» – бә, бә, бә, бә, бә, уау, фа, фа, фа, фа». Үлкен шеңбердің ішіндегі кішкене шеңбердің ортасындағы парсы тіліндегі мәтін «[منخت ملجك ملا ولام؟]». Шеңбердің төрт бұрышындағы арабша адам есімдері берілген: «قاسيم إبراهيم طاهر طيب» – Қасым, Ибраһим, Таһир (Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) үш ұлының есімдері) және Таиб». Үшінші текшенің дәл ортасына адамның сол қолының бес саусақты алақанының кескіні ойып салынған. Бас бармақтың ұшын жалғастыра Әли хазіреттің қылышы зұлпықар («ذوالفقار» – Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардан күйеу баласы Әлиге мұраға қалған айырбасты, екіұшты қылыш) бейнеленген. Бас бармаққа «кәлима», қалған төрт саусаққа төрт «әділ халифалардың – الراشدون – «أخلفاء» есімдері жазылған. Бас бармаққа жазылған арабша мәтін: «إلا الله» – Алла жалғыз». Бас бармаққа қабыса бейнеленген айырбасты қылыштың жүзіндегі арабша 1 сөз: «ذوالفقار» – Зұлпықар». 2. Сұқ саусаққа (балалы үйрек) жазылған арабша есім: «أبو بكر» – Әбубәкір». 3. Ортаңғы саусаққа (ортан терек) жазылған арабша есім: «عمر» – Омар». 4. Аты жоқ саусаққа (шылдыр шүмек) жазылған арабша есім: «عثمان» – Осман». 5. Шынашаққа (кішкене бөбек) жазылған арабша есім: «علي» – Әли». Алақанның ортасына жазылған арабша мәтін: «إمام حسن رضا، إمام حسين شهيد كربلاء» – Имам Хасан Риза, имам Хусейн шаһид Кербала». Алақанның төменгі жағына қос шеңбер бейнеленген. Оң жақ шеңбердегі арабша мәтін: «يونس...؟» – «هو الله أحد، الله الصمد، لم يلد ولم يولد...». Сол жақ шеңберде «Ихлас» сүресінің 4 аяты жазылған: «قل – (Мұхаммед с.ғ.с. оларға) айт: Ол Алла жалғыз, Алла мұңсыз (әр нәрсе оған мұқтаж), Ол тумады да туылмады...». Бірінші текшенің етегіндегі арабша есімдер: «إمام مالك إمام أبو طالب» – Имам Мәлік, Имам Әбуталиб». Бұл зат 1898 жылғы Әндіжан көтерілісінің алдында Верный қаласындағы мұсылман діндарларынан алынған. Музей қорына 15. 05. 1912 жылы түскен. ХІХ-ғасырда Ферғана қаласында жасалған болуы мүмкін. 10 рубльге сатып алынған. (Жетісу облыстық музейінің түгендеу кітабы 1898-1931 жж. 55 бет. Н.Н. Пантусов № 28-29; Н.С. Сазонтов №24-32.). (Сурет 1).

Сурет 1 сызбасымен. КП 1688

2. ҚР МОМ КП 1690. Екі тақтайды беттестіре қалыңдатып жасаған тік төртбұрышты ағаш қалып. Көлемі – 17,3x31x2,3 см. Беті қызыл күрең бояулы. Төрт бұрышына шеге қағылған, үш текшеге бөлінген. Бірінші текшенің шетіне жағалай гүл-жапырықтар кескіні ойылып салынған. Қалған екі текшенің ортасына араб тілінің куфи үлгісінде діни мазмұнды әртүрлі сөздер мен сөз тіркестері жазылған. Теріс кескінделген жазу айнамен оқылады. Екінші текшенің маңдайындағы 1 жол мәтін: «بالله من الشيطان الرجيم»

أعوذ – Қарғыс атқан шайтанның азғыруынан Алланың атымен сыйынамын». Екінші текшенің оң жақ жиегінде жоғарыдан төмен қарай 1 жол мәтін: «قرآن و من مذهبك مذهب إمام اعظم و من ملتك ملتى إبراهيم خليل الله» – Сенің құбылаң және менің құбылам Қағба үйінде, Имамың кім? Имамым – Құран. Мазһабың қайсы? Мазһаб – Имам Ағзам? Кімнің мілләтiсiң? Ибраһим Халилулланың мілләтiмiн». Екінші текшенің сол жақ жиегінде төменнен жоғары қарай араб тілінде жазылған 1 жол мәтін: «قال من ربك؟ رب الله ومن نبيك؟ و نبي محمد رسول الله و من» – (Ол) айтты: Сенің Раббың (Иең) кім?, Раббым (Ием) Алла, Сенің пайғамбарың кім? Менің пайғамбарым Мұхаммед Алланың елшiсi және кім?...». Үшінші текшенің бас жағына араб тілінде жазылған 5 жол мәтін: 5.1. «من الله و فتح قريب و بشر يؤمن الله أكبر» – Жеңіс Алладан, жеңіс жақын, адамдар Ұлық Аллаға бойсұнады (Құран, 27-сүре, 30-аяттан үзінді)». 5.2. Арабша мәтін: «بسم الله الرحمن الرحيم، أشهد أن ألوعد حق، الموت حق...» – Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын, уәде хақ екендігіне куәлік беремін, өлім хақ...». 5.3. Арабша мәтін: «حق» – Жауап хақ, жәннәт хақ, тозақ хақ, Таурат хақ, Інжіл хақ». 5.4. Арабша мәтін: «حق الفرقان وحق الميزان وحق الصراط و إن الساعة لا ريب فيها» – Құран хақ, шындық таразысы хақ, тура жол хақ, шындығында қиямет қайымға (ақыр заман) күмән жоқ». 5.5. Арабша мәтін: «وأن الله يبعث من فى القبور و صلى الله على خير خلقه محمد و اصحابه...» – Шындығында Алла қабірдегілерді тірілтеді, Алланың нұры ең қайырлы жаратылған Мұхаммедке (с.ғ.с.) және оның сахабаларына жаусын». 5.6. Арабша мәтін «أجمعين» – барлығына». Үшінші текшенің дәл ортасына «Ихлас» сүресі жазылған: «بسم الله الرحمن الرحيم قل هو الله أحد(١) الله الصمد(٢) لم يلد و لم يولد(٣) و لم يكن له كفواً أحد(٤)» – Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын. (Мұхаммед с.ғ.с. оларға) айт: Ол Алла жалғыз. (1) Алла мұңсыз (әр нәрсе оған мұқтаж). (2) Ол тумады да туылмады. (3) Оған ешкім тең емес. (4)». Үшінші текшенің төменгі бөлігіне адамның сол қолының бес саусақты алақанының кескіні ойып салынған. Бас бармақтың ұшын жалғастыра Әли хазіреттің қылышы зұлпықар («ذوالفقار» – Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардан күйеу баласы Әлиге мұраға қалған айырбасты, екіұшты қылыш) бейнеленген. Бас бармаққа «кәлима», қалған төрт саусаққа төрт «әділ халифалардың – «الأخفاء الراشدون» есімдері жазылған: 1. Бас бармаққа жазылған арабша мәтін: «لا إله إلا الله محمد رسول الله» – Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед (с.ғ.с.) оның елшiсi». Бас бармаққа қабыса бейнеленген зұлпықарға жазылған арабша мәтін: «ذوالفقار» – Әлиден асқан ер жігіт, зұлпықардан асқан өткір қылыш жоқ». 2. Сұқ саусаққа (балалы үйрек) жазылған арабша есім: «حضرت أبو بكر صدق» – Хазірет Әбубәкір сиддиқ (шыншыл)». 3. Ортанғы саусаққа (ортан терек) жазылған арабша есім: «حضرت عمر» – Хазірет Омар». 4. Аты жоқ саусаққа (шылдыр шүмек) жазылған арабша есім: «حضرت عثمان» – Хазірет Осман». 5. Шынашаққа (кішкене бөбек) жазылған арабша есім: «حضرت علي» – Хазірет Әли». Алақандағы 6 жол арабша мәтін: 6.1. Арабша мәтін: «بسم الله الرحمن الرحيم» – Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын». 6.2. Арабша мәтін: «ناد عليا مظهرالعجائب و مظهرالغرائب» – Әлиді шақыр ғажайыптар мен кереметтерді көрсететін». 6.3. Арабша мәтін: «تجده عونا لك فى النوايب كل هم» – Оны барлық үрей, қорқыныш пен қайғы нәубетінен құтқаратын жәрдемші ретінде табасың». 6.4. Арабша мәтін: «و غم منجيك بنور نوتك يا محمد» – Пайғамбарлығыңның нұрымен әй Мұхаммед». 6.5. Арабша мәтін: «بسعادتك يا ابوبكر بكرمك يا عمر» – Мәртебелігіңмен әй Әбу-

Бәкір, мейірбандығынмен әй Омар». 6.6. Арабша мәтін: «*يا علي، يا علي، يا علي، يا عثمان بولايتك يا علي، يا علي، يا علي*» – Әй Осман, әулиелігіңмен, әулиелігіңмен әй Әли, әй Әли әй Әли». Бес саусақты алақанның етегіндегі арабша мәтін: «*إمام أعظم مالك و من نبى إبراهيم خليل الله*» – Имам ағзам Мәлик және Алланың сүйікті пайғамбары Ибраһимнен (Халилуллаһ). Музей қорына 1912 жылы түскен. Кім өткізгені белгісіз. 10 рубльге сатып алынған. (Сурет 2).

Сурет 2. КП 1690

3. ҚР МОМ КП 1693. Ағаштан жонылып жасалған тік төртбұрышты ағаш қалып. Көлемі – 11x17x1,7 см. Төрт бұрышы қиғаш кесілген. Беті қызыл күрең түске боялған. Қалыптың тегіс бетіне адамның сол қолының бес саусақты алақанының кескіні ойып салынған. Алақанға, оның әр саусағына араб тілінің куфи үлгісінде діни мазмұнды мәтіндер жазылған. Теріс кескінделген мәтіндер айнамен оқылады. Бас бармақтың ұшын жалғастыра Әли хазіреттің қылышы зұлпықар («*ذوالفقار*» – Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардан күйеу баласы Әлиге мұраға қалған айырбасты, екіұшты қылыш) бейнеленген. Бас бармаққа «кәлима», қалған төрт саусаққа діни мазмұндағы сөз тіркестері мен халифалардың есімдер жазылған. 1. Бас бармаққа жазылған арабша мәтін: «*لا إله إلا الله محمد رسول الله*» – Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед оның елшісі). Зұлпықардың ұшы мен балдағы аралығына жазылған екі жол араб және парсы тілдерінде аралас жазылған мәтін: «*لا فتى إلا على لا سيف إلا ذوالفقار [بارئ بلا يش إيت ؟] پروردگار دفع کن*» – Әлиден асқан ер жігіт, зұлпықардан асқан өткір қылыш жоқ, шексіз [Жаратушы пәле-жалаңнан сақта?], Пәруәрдігер-Жаратушым құтқар». 2. Сұқ саусаққа (балалы үйрек) жазылған екі жол араб және парсы тілдерінде аралас жазылған мәтін: «*حيدرعلى بسم الله الرحمن الرحيم أنا أسئلك باسمائك يامؤمن*» – Хайдар Әли («*حيدر* – арыстан») – хазірет Әлидің қосымша есімі), аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын, мен Сенің (Жаратушы) ұлы есімдеріңмен сұраймын». 3. Ортаңғы саусаққа (орган терек) жазылған екі жол арабша мәтін: «*أنورعثمان من يا هيمن، يا مدبر يا عزيز خلصنا من ألباء وأطاعون*» – Әнуар Осман («*أنور* – аса нұрлы») – хазірет Османның қосымша есімі), иә Сақтаушы (Алла), иә Сақтаушы (Алла), иә Күшті (Алла) бізді обадан (жүкпалы ауыру) тазарт, құтқар». 4. Аты жоқ саусаққа (шылдыр шүмек) жазылған екі жол арабша мәтін: «*أظهر فاروق، يا الله، يا الله، يا الله، الأمان، الأمان، الأمان، يا خالق*» – ақ пен қараны ажыратушы ақыл иесі) – хазірет Омардың қосымша есімі), иә Алла, иә Алла, иә Алла, аман сақта, аман сақта, аман сақта, иә Жаратушы». 5. Шынашаққа (кішкене бөбек) жазылған екі жол арабша мәтін: «*أبو بكر صديق يا رازق، يا دائم خلصنا من ألباء وأطاعون*» – Әбубәкір сиддиқ («*صديق* – шыншыл») – хазірет Әбубәкірдің қосымша есімі), иә, Рызықтандырушы (Алла), иә, Мәңгі жасаушы (Алла) бізді оба мен жүкпалы аурулардан тазарт, құтқар». Алақанды айналдыра (шеңбер тәрізді) араб тілінде үш қатар мәтін жазылған. 1. Алақанның оң жақ жиегіне жазылған арабша мәтін: «*الله، الأمان، السابقة مه، يا الله، يا الله، يا الله*». 2. *يا الله، يا الله، يا الله* – иә Алла, иә Алла, иә Алла, аман сақта, [сәбиқа мқ?], иә Алла, иә Алла, иә Алла».

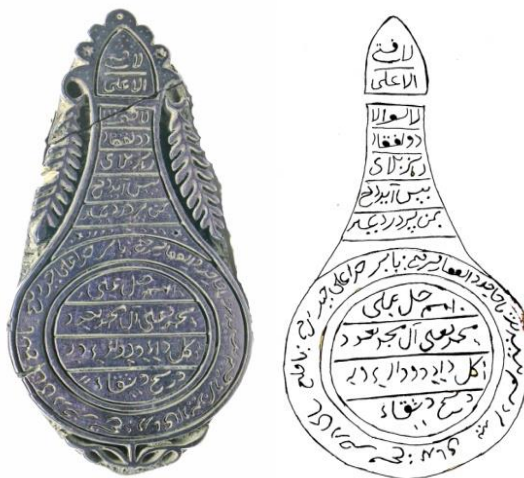
Екінші қатарға айналдыра жазылған арабша мәтін: «وأطاعون ألامان ألامان ذ النعمة ذ الكرم ألامان ألامان» – Иә, Жаратушы (Алла), иә, Құдіретті (Алла), иә, барлығын Кешіруші (Алла), иә, ең Күшті (Алла), иә, күнәларды Жасырушы (Алла) бізді оба мен жүкпалы аурулардан тазарт, құтқар, аман сақта, аман сақта, иә, нығмет Иесі (Алла), Жарылқаушы (Алла), аман сақта, аман сақта, аман сақта». 3. Үшінші қатарға айналдыра жазылған арабша мәтін: «الظاهرة، ألامان، ألامان، يا ذ الحجة أبالغة خلصنا من ألباء و ألباعون، يا أالله، يا أالله، ألامان، [Заһира?]». Алақанның қақ ортасындағы d – 4 см шеңбердің ішіне жазылған 5 жол арабша мәтін: «يونس إسم كلبهم فطم؟». Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын, [... біздің мұсылмандарды ... құтырғаннан құтқар...?]. Музей қорына 1912 жылы түскен. Кім өткізгені белгісіз. 10 рубльге сатып алынған. (Сурет 3).

Сурет 3 сызбасымен. КП 1693

4. ҚР МОМ КП 1693. Ағаштан жонылып, жан-жағы өрнектеліп, пішіні құмыраға ұқсас етіліп жасалған қалып. Көлемі – 10,7x17x1,7 см. Артқы жағына қызыл, көк бояу жағылған. Қалыптың ортан белінен төменгі етегіне дейін үлкен шеңбер іспетті жасалып, ол өз ішінде кіші екі шеңберге бөлінген. Мойны сүйірленіп келіп, басына қарай үшбұрышты болып біткен. Мойнының екі жағына қылқан жапырақты өсімдіктің жапырағы жоғарыдан төмен қарай салбырай бейнеленген. Жіңішке мойны оңнан солға қарай қиғаш жарықшақтанып сынған. Қалыптың бетіне түскен жазуларды шартты түрде «басындағы мәтін», «мойнындағы мәтін», «шеңберлі алақанындағы мәтін» деп үшке бөліп қарастыруға болады. Мәтіндер араб тілінің куфи үлгісінде теріс кескінделген, айнамен оқылады. Үш бұрышты басындағы 1 және 2 жолдағы араб тіліндегі мәтін: «لا فتى إلا علي لا سيف إلا ذو الفقار» – Әлиден асқан ер жігіт, зұлпықардан асқан өткір қылыш жоқ». Мойнындағы 3 жол парсы тіліндегі мәтін: «پس إيد دفع كن پروردیکار» – Пәле-жаладан сақтай көр Пәруардігер ием». Алтыншы жолға төмендегідей әртүрлі 12 таңба салынған: «* * * * *». Үлкен шеңбердің оң жақ төменгі етегінен жоғары қарай сағат тіліне қарсы айналдыра жазылған араб, парсы және түркі тілдеріндегі сөз тіркестері: «برحدا على جبر دفع يا على... جبر دفع». «داوا، үміт бер Рақымды (Алла), қолыма зұлпықар бер... иә, бір ұлық Құдай жәбір көрсетпе, иә, Әли жәбірді тоқтат». Ең кіші үшінші шеңбердің ішіне бірінің астына бірі жазылған 4 жол араб тіліндегі мәтіннің асты сызылып берілген: «وعلى ال محمد... كل دواء [وداء در؟] درمغ شفاء». «Иә, Алла Мұхаммедке (с.ғ.с.) және оның әулетіне салауат ет, [дауа бер ?], шипанды бер». Зат 1898 жылғы Әндіжан көтерілісінің алдында Верный қаласындағы мұсылман діндарларынан

алынған. Музей қорына 15. 05. 1912 жылы түскен. XIX-ғасырда Ферғана қаласында жасалған болуы мүмкін. 10 рубльге сатып алынған. (№31-32. Жетісу облыстық музейінің түгендеу кітабы 1898-1931 жж. 55 бет. Н.С. Сазонтов №28, Н.Н. Пантусов №24-132.). (Сурет 4).

Сурет 4 сызбасымен. КП 1693

5. ҚРМММ КП 1390. Жылқы жауырыны. Көлемі – 15,8x32,5 см. Жауырынның мойнына жақындау күйысқан тұсы әдейілеп d – 2 мм тесілген. Жауырынның қыр сүйегі жонылып, алақаны тегістеліп, мешіт, медреселерде балаларды оқытатын көрнекі құрал ретінде әдейі өңделген. Кемігі мүжіліп тозған. Жылқы жауырынының етегінен бастап алақанының орта тұсына дейін қара сиямен төрт жолға араб әліпбиі жазылған. Араб тілінің 28 әрпі («әлиф» пен «иай» әріптеріне дейін) арнайы әліпби жүйесіне сай берілген, бірақ «ha – ه» және «ya – و» әріптерінің орны ауысып кеткен. Сондай-ақ араб тіліне тән «әйел тегін» (женский род) білдіретін «тамарбута – ة» таңбасы берілмеген. Әріптердің арасында араб тіліндегі «ل+ا=لا» қосындысының жазылуын қоса көрсеткен. Әр әріптің асты-үстіне, диакретикалық белгілер (фатха, дамма, кесра) қойылған. Әріптердің арабша таңбалануы мен дыбысталуы: «ل م ن و ه لای» – Әлиф, бә, тә, сә, джим, ха, ха, дәл, зәл, ре, зейн, син, шин, сад, дад, та, за, ‘айн, ғайн, фа, қаф, кәф, ләм, мим, нун, уау, һа, лә, йа». 22. 09. 1913 жылы Қара Құңыз ауылынан табылған. (Бішкек қаласының мұғалімі Грибузиннен алынған. Жетісу облыстық музейінің түгендеу кітапшасы № 194, 66 бет). Музей қорына 1937 жылы түскен. Кім өткізгені белгісіз. XIX ғасырдың 2 жартысы. Бағасы 5 рубль. (Сурет 5).

Сурет 5 сызбасымен. КП 1390

6. ҚР МОМ КП 1391. Жылқы жауырыны. Көлемі – 15,8x32,5 см. Доғалданып біткен етегінің, орта тұсы 2,5x1,5 см кертіліп сынған. Жауырынның қыр сүйегі жонылып, алақаны тегістеліп, мешіт, медреселерде балаларды оқытатын көрнек құрал ретінде әдейі өңделген. Кемігі мүжіліп тозған. Жылқы жауырынының етегінен бастап алақанының орта тұсына дейін қара сиямен төрт жолға араб әліпбиі жазылған. Араб тілінің 28 әрпі («әлиф» пен «ийй» әріптеріне дейін) арнайы әліпби жүйесіне сай берілген, бірақ «ha – ه» және «yaу – و» әріптерінің орны ауысып кеткен. Сондай-ақ араб тіліне тән «әйел тегін» (женский род) білдіретін «тамарбута – ة» таңбасы берілмеген. Әріптердің арасында араб тіліндегі «ل+أ=لا» қосындысының жазылуын қоса көрсеткен. Әр әріптің асты-үстіне, диакретикалық белгілер (фатха, дамма, кесра) қойылған. Әріптердің арабша таңбалануы мен дыбысталуы: «ص ض ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن و ه لائى» – Әлиф, бә, тә, сә, джим, ха, ха, дәл, зәл, ре, зейн, син, шин, сад, дад, та, за, ‘айн, ғайн, фа, қаф, кәф, ләм, мим, нун, уау, ha, лә, йа». 22. 09. 1913 жылы Қара Құныз ауылынан табылған. (Бішкек қаласының мұғалімі Грибузиннен алынған. Облыстық музейдің түгендеу кітапшасы № 195, 66 бет). Музей қорына 1937 жылы түскен. Кім өткізгені белгісіз. XIX-ғасырдың 2 жартысы. Бағасы 5 рубль. (Сурет 6).

Сурет 6 сызбасымен. КП 1391

7. ҚР МОМ КП 26453. Тік төртбұрышты жұқа темір қалып (оттиск). Көлемі 13x19,6 см. Қалыпта араб әріптерімен шағатай тілінде 16 жол ресми құжаттың мәтіні жазылған. Мәтін толық аяқталмаған. Теріс кескінделген жазуы айнамен оқылады. Жоғарғы жағында 3 жерден, төменгі жағында 3 жерден, тігінен оң жақта 2 жерден, сол жақта 2 жерден тесілген. Бетіне сия және тағы басқа дақтар түскен. Араб әріптерімен жазылған шағатайша мәтіннің түп нұсқасы:

1. «غلبرى و قدر عالی همتلرى بیونچه مورأئه لیکه»
2. «تعین اولنا نلره یخشى لبق یوزنده چنلق و دو»
3. «غبرلیق برله تابع لبقده بولوب ایمپراترینچه»
4. «عظمی حضرتلرینه راستلیق برله خدمت»
5. «و قوللوق ایلبوب نچوک کم چنلق لو تابع لرغه»
6. «أوشایدوز ظاهرا و باطنا هیچ بر تورلک».
7. «قارشولوق قلمای و بنکابیر ولکان خانلق»
8. «مرتبه سنه لایق بولغان وجه أوزره هر»
9. «تومرلیق قوللوق لارنى ایمپراترینچه عظمی»
10. «حضرتلری نیک بارلیغ لاری و وزکان لری»

۱۱. «بوينچه بتور وب و بنم قوليم آستونده بولغان»
 ۲۱. «قرغز قزاق خلقي اوزلر يميزنيك عاده تمزچه»
 ۳۱. «وعد ألب تك برله شرأعت قلوب رآحات لكده»
 ۴۱. «توتغابمن هرتورليك قارشوليق لارد ه»
 ۵۱. «نكم إيمپراترينچه عظمى حضرتلرى تيك»
 ۶۱. «نفع وقاعد سنه ضرر و زيان بولغاداي»

Мәтіннің сөзбе-сөз аудармасы: 1. «... тағдырдың жазуы, зор ынта бойынша мұрагерлікке». 2. «тағайындалар орнына жақсылық жүзінде [чинлик?] дүр». 3. «қылып бірге бағынышты болып Императрица». 4. «ағзам хазіретке шын (рас) қызмет қылып». 5. «және құлдық ұрып, неше кім [чинлуклу?] бағыныштыларға». 6. «алдамай ашық әрі жабық ешбір түрде». 7. «қарсылық қылмай үлкен хандық». 8. «мәртебесіне лайық болған үшін өздері һәр». 9. «түрлі құлдықтарын Императрица ағзам». 10. «хазіреттердің барлықтары және өзгелері». 11. «бойынша бітіріп және менің қолым астында болған». 12. «қырғыз-қазақ халқын өздеріміздің әдетімізше». 13. «уәде алып тек бірге заң жасап рахатта». 14. «тұтайық һәр түрлі қарсылықтарда». 15. «...Императрица ағзам хазіреттердің». 16. «пайда және қағидасына шығын әрі зиян болмай». Мәтіннің қазақша жүйеленген аудармасы: «...тағдырдың жазуымен, зор ынтамен мұрагерлікке тағайындалар орындарына жақсылық жүзінде..., бірге бағынышты болып, Императрица ағзам хазіретке шын (рас) қызмет қылып және құлдық ұрып, неше кім бағыныштыларға алдамай, ашық, әрі жабық ешбір түрде қарсылық қылмай, үлкен хандық мәртебесіне лайық болғаны үшін, өздері һәр түрлі құлдықтарын Императрица ағзам хазіреттердің барлықтары және өзгелері бойынша бітіріп және менің қолым астында болған қырғыз-қазақ халқынан өздеріміздің әдетімізше уәде алып, тек бір заң жасап, рахатта тұрайық, һәр түрлі қарсылықтарда ...Императрица ағзам хазіреттің пайдасына әрі қағидасына шығын және зиян келтірмей...». Музейге кім өткізгені белгісіз. Акт № 16 22. 05. 2001 ж. (Сурет 7).

Сурет 7. КП 26453

8. ҚР MOM КП 20255. Сабы сынған бір жүзді қайқы қылыш. Көлемі 3,2x75x0,4 см. Қылышқа жазылған «1227 h. / 1812 м.» жылы деген дерекке қарағанда оның алдында немесе сол жылы соғылған болуы мүмкін. Тат басып, қарайып кеткен. Ұстайтын сабы жоқ, ұшы кертіліп, қиғаш сынған. Қылыштың сол жақ алқымына араб әріптерімен шағатайша жазылған 3 жол мәтін: «إلدى سنه ۲۱۸۱». «أشبو قلیچنی [عنایت؟] تابع ألعانا أولان كچی یوز قرغز قزاقنك یورطنده شرغازي سلطانى خانلق برشن [سله مفشر وسز أفیرارسوز وحقلى زامان؟] عون و عنایتله سوکنلو و قدرتلو بادشاه بالاستقلال عظم و إیمپراطور...الأحلال أكرم كافر مالك روسیه ألیك سندر أول كندویه». Мәтіннің жүйеленген аудармасы: «Хақ Субхана Тағала хазіреттің көмегі мен назары арқасында амансау жүрген соңғы және күдіретті Император, Ресейдің тәуелсіз патшасы Александр I Сізге риясыз көңілден Кіші жүздің қырғыз, қазақ жұртында Шерғазы сұлтан хандық құрып, береке табу үшін осы өткір қылышты сыйға тартты 1227 h. / 1812 м. жыл».

Қылыштың оң жақ алқымына орыс тілінде (ескі славян) тіліде үш жол мәтін жазылған: «БОЖІЮ МИЛОСТІЮ АЛЕКСАНДРЪ ПЕРВЫЙ ІМПЕРАТОРЪ ИСАМОДЕРЖЕЦЪ ВСЕРОССИЙСКИИ ЖАЛУЕТЪ СЕЮ САБЛЕЮ ПОДААННОГО СВОЕГО ШИРГАЗУ СОЛТАНА КИРГИЗКАЙСАЦКОЙ МЕНЬШОЙ ОРДЫ ПРИУЧРЕЖДЕНИИ ЕГО ВЪХАНСКОЕ ДОСТОИНСТВО 1812–ГО». Қылышты Қызылорда облысы Қазалы ауданының шопандары тауып алған. Музей қорына 1982 жылы мәшһүр жазушы Ілияс Есенберлин өткізген. Акт №392. 21. 10. 1985 ж. (Сурет 8).

Сурет 8 сызбасымен. КП 20255

9. ҚР МОМ КП 14076. Орташа сапты, бір жүзді, темірден соғылған айбалта. Жүзінің көлемі – 13 см. Сабының ұзындығы – 81 см. Басы жалпақ, жүзі жарты ай пішінді. Шүйдесі балға іспетті шығыңқы, сегіз қырлы, үшкірлеу болып жасалған. Шабуға арналған екі жақ жалманына қазақы ою-өрнек салынып, күміс жалатылған. Ұстайтын жұмыр сабы ағаштан жасалып, қызыл бояумен боялған. Басының сабымен түйіскен жері сағағына сабы сиятын іші қуыс бекіткіш жез темір дөнекерленген, сол іші қуыс бекіткіш темірге сабы бойлай сұғылып, төрт шегемен бекітілген. Сағағынан сабына қарай бекіткіш қуыс темірдің астын бойлай пышақ жүзіндей темір пластина жалғасқан. Балтаның жүзіне араб әріптерімен қазақ тілінде 2 жол мәтін жазылған: «نجی یلنده ۱۶ مارطه دا أشبو بالته جه نقارو و مبارک بولسین غدل أستا قاسم بك». 1881 – 1881-нші жылы 16 мартта үшбу балта жеңқару мубарак болсын ғаділ ұста Қасымбек». Айбалтадағы мәтіннің бастапқы жыл санауы («датасы –1881») ежелгі үнді сандарымен емес, қазіргі таңда батыс және шығыс елдерінде қолданыста жүрген араб цифрымен жазылған. Музей қорына Жетісу өңірінен (бұрынғы Талдықорған облысы) келіп түскен. Қапал ауылының Бекжанов Б.Ж. деген азаматынан сатып алынған. Акт № 46. 25. 05, 1977 ж. (Сурет 9).

1881 жылы 16 мартта
 Ашбу балта
 мубарак болсын
 ұста Қасымбек

Сурет 9 сызбасымен. КП 14076

Нәтижелер. Біздің пайымдауымызша бұл арабжазулы бұйымдар хронологиялық тұрғыдан XIX-ғасырға жатады деп болжам жасап отырмыз. Олардың кейбіреулерін (КП 1688; 1693) Н.Н. Пантусов (1849-1909) пен Н.С. Сазонтов (?) 1912 жылы біздің музей (қазіргі ҚР MOM) Жетісу облыстық музейі құрамында болған кезінде өткізген. Ағаш қалыптар Өзбекстанның Ферғана шаһарында жасалғандығы жоғарыда аталған ғалымдардың деректерінен белгілі болып отыр.

ҚР MOM-нің қорды есепке алу тобының тіркеу кітаптарында жылқы жауырындарының 1913 жылы (КП 1390; 1391) Қырғызстанның Бішкек қаласының қасындағы Қара Құныз елді мекенінде табылғандығы, бір жүзді қайқы қылышты белгілі жазушы И. Есенберлиннің (1915-1983) өзі өткізгендігі, ал қалған экспонаттар жоғарыда аттары аталған жекелеген азаматтардан әр жылдары сатып алынса, кейбіреулерінің қай уақытта, қай жерде жасалғандығы, шебері және кімнің өткізгендігі жөнінде деректер ұшыраспайды.

Ағаш қалыптардың (КП 1688; 1690; 1693; 1693) жасалған дәл мезгілі мен шеберінің аты-жөні беймәлім, бірақ бұл бұйымдар бір адамның қолынан жасалып шыққанға ұқсайды, өйткені, мәтіндердің мағынасы бір-бірінен алшақ кетпейді, өте ұқсас, әрі араб әріптерін ағашқа ойып жазу өнері мен тәсілінде де бірізділік байқалады. Аталмыш қалыптарды құрал («мөр-тұмар» – Ж.Б.) түрінде жасаған шебер олардың тегіс беттеріне мәтінді қағазға басып түсіру үшін әдейі теріс ойып жазған. Қалыптардағы сөйлемдер мен сөз тіркестерінің дені діни мазмұнды болып келеді. Оларда қасиетті Құран сүрелерінен алынған аяттардың үзінділері, ауру-сырқаудан сақтайтын дұғалар, қабірде сұралатын сұрақтармен қатар дін таратушы пайғамбарлар, періштелер, халифалар мен әулие-әнбиелердің есімдері қайталанып жазылған (Әлімбаев, Уәли, Белтенев, 2017:463). Бұл үрдіс тек түрік тектес халықтарға тән ерекшелік, өйткені, ислам дінінде белгілі бір жағдайларда оқылатын сахих (түп мағынасы өзгермеген) хадистер мен дұғалар Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) заманында қалыптасып, кейін жергілікті халықтардың салт-дәстүрі, әдет-ғұрыптарымен біте қайнасып өзгеше мәнге ие болған, яғни қасиетті сүрелерге пайғамбарлар мен періштелердің аттары қосылып оқылатын дұғалардың барлығы жын-шайтанды қуады, жолатпайды деп топшылаған (Белтенев, 2017:716).

Дәстүрлі ғұрыптық мәнге ие болған бұл бұйымдардың мәтіндеріне араб, парсы, түрік сөздері араласып кеткен, толық мағыналы жүйеленген нақты бір дұға («Ихлас» сүресінен басқа) күйінде емес, жекелген көп сөздердің қосындысы, сөз тіркестері мен бүтін сөйлемдердің үзінділері түрінде көрініс тапқан, әрі грамматикалық және орфографиялық қателері де кездеседі.

Ал үш ағаш қалыпқа (КП 1688; 1690; 1693) бейнеленген адамның сол қолының бес саусақты алақанының кескінінің ешқандай жұмбағы жоқ, ашық алақан саусақтарын шынашақтан бас бармаққа (оңнан солға) қарай қалған саусақтарды қосып оқығанда арабша «Аллаһ – ﷲ» сөзін білдіретіндігі мұсылмандар арасында баяғыдан белгілі. Бас бармаққа және оның бас жағына жалғасқан зұлпықар қылышқа «кәлима» жазылған, қалған төрт саусаққа Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардан кейін ислам әлемінде билік жүргізген төрт әділ халифалардың (Әбубәкір, Омар Осман, Әли) есімдері рет-ретімен берілген. Зұлпықарды ислам дінінің жауларымен болған шайқастарда, өзге халықтарға дінді тарату жорықтарында Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) өзі ұстап, кейін батыр күйеу баласы хазірет Әлиге мирас еткен. Сондықтан зұлпықар мұсылман халықтарының ішінде қасиетті, киелі қару саналған. Ислам дінінің шиіттер (Иран, Ирак халқының біраз бөлігі және т.б.) ағымында, жалпы күллі ислам әлемінде төртінші халифа Әлидің – Алланың арыстаны, Алланың жеңімпаз қылышы атануы содан болса керек (Белтенев, 2017:433).

Кәлиманы («Бір Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед оның құлы және елшісі») айтып, бір Жаратушыға иман келтіру әрбір мұсылманның бес парызының біріншісі, әрі кәлиманы мүлдем дінсізге (атеист), басқа діннен келіп исламды қабылдаған адамға, өлім аузындағы пенделерге иманын үйіртіп, міндетті түрде айтқызуға тырысқан (Белтенев, 2017:80-81). Алланың сөзінің өткір қылыштың жүзіне жазылуы да бекер емес, оның мән-мазмұны ертедегі көшпелі қазақ қоғамындағы хан-сұлтандардың және батырлардың арасында ердің бес қаруының ішінде тек қылышты ұстап ант-су ішу («қылыштың жүзінде серт жүрмейді») дәстүрімен астарласып жатса керек (Әлімбаев, 2017:224).

Айта кететін тағы бір жәйт қазақ бақсылары мен молда-дуаналарынан қалған дәстүрлі көне ырым-жоралғыларының ішінде босана алмай қиналып жатқан жүкті әйелді, жын-пері соққан науқасты Құранмен, қылышпен, камшымен ұшықтап, үйін адыраспанмен аластап, шошынған жас сәбидің басына аруақты адамдардың пышағын, бәкісін және т.б. «киелі» деген заттарын жастау, бесігінің басына үкінің қауырсын-қанатын іліп қою үрдісінің де әлі күнге дейін қолданылып, мән-мағынасын жоғалтпағандығын ескергеніміз жөн (Уәли, 2017:497).

Әрине, ағашқа арабша жазу ойып, дәл осындай қалып жасау көптің біреуінің қолынан келетін шаруа болуы мүмкін, әйтседе негізі «гәп» мынада болса керек, оба және сүзек сияқты жұқпалы аурулар асқынып, емге шипа табылмайтын медицинасы дәрменсіз сол заманда хат танитын көзі қарақты діндар молдалар аталмыш ағаш қалыптарға ислам дінін таратушы белгілі тұлғалар мен періштелердің

есімдерін, діни мазмұнды сөз тіркестерін (бұл жерде «дұға» түрінде жазылған мәтіндер – Ж.Б.) араластыра жазып, ауру-сырқаудан, бәле-жаладан қорғайтын «мөр-тұмар» ойлап шығарып, оларды қажетті уақытта қағазға басып, қалың бұқара, қара халыққа таратып отырған сынайлы. Сондықтан да бұл істің бір үшы «мың бір атты пәледен, жүз бір атты қатерден» сақтайтын қажеттіліктен туындаса, екінші жағы пайда табудың көзі ретінде қалыптасқан жағдай деп пайымдаймыз (Белтенев, 2017:92).

Келесі қарастыратынымыз таза араб тілі әліпбиінің 28 әрпі жазылған 2 сақтау бірлік (КП 1390; 1391) жылқы жауырындары. Жалпы, көшпелі қауымдарда оның ішінде қазақ дүниетанымында төрт түлік малдың дене мүшелерінің ішінде жауырын киелі саналады әрі сакралды қызметі атқарады. Жауырын арқылы сәуегейлікпен айналысу, сүйекті оттың жалынына қақтағанда пайда болған сызаттар мен жолақтарға қарап бал ашу дәстүрлі ортада ерте заманнан белгілі (Қабдолдина, 2017:383). Ал бұл жердегі қара сиямен араб әліпбиі жазылған жылқы жауырындарының (түйе жауырындары болуы да мүмкін – Ж.Б.) мешіт-медреселерде бала-шағаны оқытатын көрнекі құрал ретінде қызмет атқарып, пайдаға асып отырғандығын көреміз.

Соңғы темір экспонаттардағы (КП 26453; 20255; 14076) деректер әртүрлі мазмұнды болып келеді. Тік төртбұйшыты жұқа темір қалыптағы (КП 26453) араб әріптерімен жазылған шағатай тіліндегі мәтіннен қазақ халқының Ресей империясына бодан бола бастаған кезеңінен аз да болса мағұлмат алуға болады. Тек темірдегі мәтінде қазақтың қай ханына немесе сұлтанына қай жылдары жазылғаны туралы деректің ұшыраспайтындығы өкінішті-ақ.

Қылыштағы (КП 20255) дерекке жүгінсек Ресей патшасы Александр I (1777-1825) Айшуақ ханның (1723-1810) екінші ұлы Шерғазы сұлтанға (1767-1845) 1812 жылы кіші жүзде билік жүргізуіне толық келісімін беріп, хан тағын ұсынып, арнайы қылыш сыйлаған. Александр I 1801 жылы Патшалық Ресейдің тағына отырып, 1825 жылға дейін мемлекетті билейді. Осы тағайындаудан кейін Шерғазы сұлтан да 1812-1824 жылдар аралығында кіші жүзде хандық құрып, билік жүргізгені тарихта мәлім.

Айбалтаға (КП 14076) аталмыш бұйымды кім қай жылы жасағандығы және кімге сыйланғандығы туралы деректер ғана жазылған.

Біз музей қорында сақталынып отырған 9 сақтау бірлік экспонаттағы араб әріптерімен жазылған араб, парсы, шағатай тілдеріндегі арабграфикалы артефактілерді зерттеп, олардың түпнұсқа мәтіндерін қазақ тіліне аударып, жүйеленген мағыналық аудармалары мен түсініктемелерін беріп ғылыми айналымға түсіріп отырмыз.

Ең бастысы шығыстанушы-эпиграфист ғалымдар міндетті түрде әрбір жазба ескерткіштердегі түпнұсқа жазуларға зерттеу жұмыстарын жүргізгені абзал. Түпнұсқа арқылы жұмыс істеу тіпті кейде көмескі тартып өшуге шақ қалған жазуларды да қалпына келтіруге, аудармасын мағыналық тұрғысынан ешқандай боямасыз, қатесіз беруге көп септігін тигізеді. Сондықтан біз бұл бұйымдардағы жазуларды түпнұсқаларында қалай таңбаланса солай беруге тырыстық. Яғни, түпнұсқа мәтіндерде орфографикалық және грамматикалық қателер кездесіп жатса, олардың біздің тарапымыздан жіберілген олқылықтар емес екендігін ескертеміз.

Қорытынды. Біз болашақта еліміздің тарихи-өлкетану музейлеріндегі шашырап жатқан материалдарды жинастыру, толықтыру керектігін, әрі арабжазулы артефактілердің төл тарихымыз бен мәдениетімізге қосатын қомақты үлесін ескере отырып, оларды бейберекет зерттемей жоғары ғылыми деңгейде зерделеуіміз қажет деп білеміз. Себебі ҚР МОМ-і қорындағы материалдар алыс-жақын шетел және отандық музейлеріміздегі жәдігерлермен салыстыра зерттелуі керек. Сонда ғана бұл ғылым саласы жан-жақты дамып, алғашқы дереккөз ретінде келешек кешенді зерттеулерге жол ашып, негіз бола алады.

Әдебиеттер тізімі

Әлімбаев Н. Ант-су ішіу // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. - 2017. 224-225 б.

Әлімбаев Н., Уәли Н., Белтенев Ж. Әулие¹ // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. - 2017. 463-465 б.

Белтенев Ж. Әзірет Әлі / Хазрет Али // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. - 2017. 433-434 б.

Белтенев Ж. Дұға оқу // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 2-том. - 2017. 91-92 б.

Белтенев Ж. Жын-шайтан // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 2-том. - 2017. 715-716 б.

Белтенев Ж. Иман айту / Иман үйіру // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. - 2017. 80-81 б.

Белтенев Ж. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорындағы сирек кездесетін мұсылман кітаптары мен қолжазбалары // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. 2006. №3 (36). 20-32 б.

Белтенев Ж. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорындағы ағаш, сүйек және темір эпонаттардағы эпиграфикалық деректер // Ясауи мұрасын зерттеудің ғылыми мәселелері атты Әзірет-Сұлтан Мемлекеттік қорық мұражайына 30-жыл толуына арналған халықаралық конференцияның материалдары. 30-қыркүйек 2008 ж. 241-251 б.

Крачковская В.А. Задачи арабской эпиграфики // Труды института востоковедения IV. АН СССР М., - 1937. – С. 127-134.

Қабдолдина Г. Жауырынмен бал ашу // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. - 2017. 383-384 б.

Уәли Н. Бақсы // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. - 2017. 497-503 б.

References

Blimbai N. Ant-su ishiu [the oath] // Qazaqtyn etnografialyq kategorialary, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi. Ensiklopedia. 1-tom [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. The Encyclopedia. Volume 1.]. 2017. 224-225 b. [in Kazakh]

Blimbai N., Uali N., Beltenov Zh. Aulie¹ [Saint¹] // Qazaqtyn etnografialyq kategorialary, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi. Ensiklopedia. 1-tom [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. The Encyclopedia. Volume 1.]. 2017. 463-465 b. [in Kazakh]

Beltenov Zh. Aziret Ali / Hazret Ali [Hazret Ali] // Qazaqtyn etnografialyq kategorialary, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi. Ensiklopedia. 1-tom [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. The Encyclopedia. Volume 1.]. 2017. 433-434 b. [in Kazakh]

Beltenov Zh. Duğa oqý [Read a prayer] // Qazaqtyn etnografialyq kategorialary, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi. Ensiklopedia. 2-tom [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. The Encyclopedia. Volume 2.]. 2017. 91-92 b. [in Kazakh]

Beltenov Zh. Iman aitu / Iman uiru // Qazaqtyn etnografialyq kategorialary, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi. Ensiklopedia. 3-tom [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. The Encyclopedia. Volume 3.]. 2017. 80-81 b.

Beltenov Zh. Qazaqstan Respublikasy Memlekettik ortalyq muzeii qoryndagy sirek kezdesetin musulman kitaptary men qoljazbalary [Rare Muslim books and manuscripts in the funds of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan] // Qazuu habarshysy. Shygystanu seriasy [Bulletin of Kaznu. Oriental Studies series] - 2006. №3 (36). 20-32 b. [in Kazakh]

Beltenov Zh. Qazaqstan Respublikasy Memlekettik ortalyq muzeii qoryndagy agash, suiek zhane temir eksponattardagy epigrafikalıyq derekter [Epigraphic data on wood, bone and iron esponates in the funds of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan] // Iasaui murasyn zertteudin gylymi maseleleri atty Aziret-Sultan Memlekettik qoryq murazhaiyna 30-zhyl toluuna arnalgan halyqaralyq konferensianyn materialdary [Materials of the international conference dedicated to the 30th anniversary of the Hazret-Sultan State Reserve Museum on scientific problems of studying the heritage of yasawi]. 2008 ж. 241-251 b. [in Kazakh]

Beltenov Zh. Zhyn-shaitan [The Demon-Satan] // Qazaqtyn etnografialyq kategorialary, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi. Ensiklopedia. 2-tom [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. The Encyclopedia. Volume 2.]. 2017. 715-716 b. [in Kazakh]

Kabdoldina G. Zhauyrynmen bal ashı [divination by shoulder blade] // Qazaqtyn etnografialyq kategorialary, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi. Ensiklopedia. 2-tom [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. The Encyclopedia. Volume 2.]. 2017. 383-384 b. [in Kazakh]

Krachkovskaya V.A. Zadaqi arabskoi epigrafiki [Tasks of Arabic epigraphy] // Trudy institute vostokovedeniya [Proceedings of the Institute of Oriental Studies IV]. 1937. S. 127-134. [in Russian]

Uali N. Baqsy [Shaman] // Qazaqtyn etnografialyq kategorialary, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi. Ensiklopedia. 1-tom [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. The Encyclopedia. Volume 1.] -2017. 497-503 b. [in Kazakh].

FTAMP 11.20.37

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_19

ҚАЗАҚСТАННЫҢ XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ОТБАСЫ ФОТОЛАРЫНДАҒЫ БЕЙНЕЛЕРДІҢ ВИЗУАЛДЫ ТАРИХЫ

Асымова Дария Болатовна ^{1ID}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы

*Автор-корреспондент
E-mail: Damu_kaznpu@mail.ru (Асымова)

Түйіндеме. Бұл мақалада XX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстандағы отбасылық фотоальбомдар суреттерін қарастыру негізінде отбасы институтының әлеуметтік және эмоционалдық қарым-қатынасына, тарихи аспектерінің отбасы ұғымына әсер етуіне талдау жасалды. Мақалада отбасы тарихындағы басты мәселелер қарастырылып, олардың отбасылық фотоларды түсірудің басты мақсаты мен мүддесін анықтауға назар аударылды. Фото суреттер арқылы бүгінгі таңда ең көп тарихи зерттеулер жүргізілген үш салаға назар аударылады: отбасы мен үй шаруашылығы құрылымы, туған-туыстар тобы, өмір ағымы және отбасы мен әлеуметтік өзгерістер арасындағы қарым-қатынас. Фотодағы бейнелер арқылы өмірді түсіну және бейімделу тәсілдерін ұғынуға және сонымен бірге олар күнделікті өмірдің басқа тарихи дереккөздерден қол жеткізе алмайтын көбірек әлеуметтік аспектілерін құжаттау мән-мәтінінде талдау жасалды. Сонымен қатар, мақалада мәдени теорияға, әлеуметтік-мәдени антропологияға, материалдық мәдениет зерттеулеріне, әсер ету теориясы мен феноменологияға сүйене отырып, отбасылық фотосуретті талдаудағы ықтимал интерпретациялық салдарды көрсету үшін қазіргі «классикалық» фотосурет теориясы мен қазіргі заманғы мәдени теорияның үйлесіміне талдау жасалды.

Кілт сөздер: Кеңестік Қазақстан, отбасы тарихы, бейнелер, визуалды деректер, әлеуметтік тарих, фото суреттер, фото альбомдар.

**Мақала ЖТН № AP08857194 «XIX-XXI ғ.ғ. басындағы қазақстандық бейнелердің тарихы мен визуалды антропологиясы: эволюциясы мен субъектінің қалыптасуы» Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің 2020-2022 жылдарға арналған жобасы аясында орындалды.*

МРНТИ 11.20.37

ВИЗУАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ ОБРАЗОВ СЕМЕЙНЫХ ФОТО КАЗАХСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Асымова Дария Болатовна ^{1ID}

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, Алматы

*Корреспондирующий автор
E-mail: Damu_kaznpu@mail.ru (Асымова)

Аннотация. В данной статье анализируется влияние исторических аспектов на понятие семьи, социальные и эмоциональные отношения института семьи, на основе рассмотрения семейных фотоальбомов Казахстана второй половины XX века. В статье рассматриваются основные вопросы истории семьи, акцентируя внимание на выявлении их основных целей и интересов в семейной фотосъемке. Фотография фокусируется на трех областях, в которых сегодня проводится большинство исторических исследований: структура семьи и домашнего хозяйства, группа родственников, течение жизни и отношения между семьей и социальными изменениями. Образы на фото были проанализированы в контексте понимания способов понимания и приспособления к жизни, а также документирования более социальных аспектов повседневной жизни, к которым они не могли получить доступ из других исторических источников. В статье также анализируется сочетание современной «классической» теории фотографии и современной теории культуры, чтобы показать возможные интерпретационные последствия анализа семейной фотографии на основе теории культуры, социокультурной антропологии, исследований материальной культуры, теории импакт-фактора и феноменологии.

Ключевые слова: Советский Казахстан, семейная история, образы, визуальные источники, социальная история, фотографии, фотоальбомы.

IRSTI 11.20.37

VISUAL HISTORY OF FAMILY PHOTOS OF KAZAKHSTAN IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY**Assymova Dariya Bolatovna ¹ID**¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: Damu_kaznpu@mail.ru (Assymova)

Abstract. This article analyzes the influence of historical aspects on the concept of family, social and emotional relations of the institution of the family, based on the consideration of family photo albums of Kazakhstan in the second half of the XXth century. The article deals with the main issues of family history, focusing on identifying their main goals and interests in family photography. Photography focuses on three areas in which most historical research is carried out today: the structure of the family and household, the group of relatives, the course of life, and the relationship between the family and social change. The images in the photo were analyzed in the context of understanding ways of adjusting to life, as well as documenting more social aspects of daily life that they could not access from other historical sources. The article also analyzes the combination of modern "classical" photography theory and modern cultural theory to show the possible interpretative implications of the analysis of family photography based on cultural theory, sociocultural anthropology, material culture studies, impact factor theory and phenomenology.

Key words: Soviet Kazakhstan, family history, images, visual sources, social history, photos, photo albums.

Кіріспе. Тақырыптың өзектілігі қазақстандықтардың көпшілігінің, атап айтқанда, облыстар мен облыстардың өкілдерінің отбасын негізгі өмірлік құндылық ретінде сонымен қатар адамдардың едәуір бөлігі үшін неке және отбасы туралы идеялар өмірлік философияда, болмыстың мәнін анықтауда басты орын алатынына байланысты. Мақала дайындау барысында Қазақстандықтардың басым көпшілігі отбасылық өмір салтын қалайтындықтан қызығушылық туындатқан тақырып. Статистикалық деректер бойынша қазақстандықтардың 70%-ы үшін отбасы мен некені тіркеу өмірлік маңызды бес мақсаттың қатарына кіретінін көрсетеді. Сонымен қатар, бүгінгі күнде және қарастырылған кезеңде неке қатынастары қарқынды түрде өзгеріске ұшыраған кезең ретінде тарихта қалып бара жатқанымен де қызықты болып көрінді. Қазіргі таңда отбасы институтында болып жатқан өзгерістерді ғалымдар екі тұрғыдан түсіндіреді: біреулері отбасында күрделі дағдарысты бастан кешіруде десе, басқалары – модернизация мен трансформацияны бастан өткеруде деген пікірге келеді. Үдемелі өзгеру үдерісін отбасылық фото альбомдар негізінде қарастыруды мақсат етіп алдымызға қойдық. Себебі, отбасылық фото альбомдар әулеттердің жеке жадының қалыптасуында рөлі ерекше.

Ұрпақтар мен өзгерістер, әлеуметтік тарихқа генеалогиялық көзқарастар жағынан қарастыратын болсақ, оның практиктері кәсіпқойлық пен әдіснамалық талғампаздықтың жаңа стандарттарын енгізгенімен, генеалогиялық зерттеулер отбасылық және этникалық «тамырларды» қалпына келтіруге қызығушылықтың қайта жандану шыңында. Сонымен бірге, әлеуметтік тарихшылар отбасының дамуының тарихи сипаттамасы мен талдауына баса назар аудара отырып, біздің өткенді төменнен жоғары түсінуімізді және қайта қарауға тырысып жүр. Отбасы индивидтерді, топтар мен институттарды зерттеуде «үнсіз серіктес» болуды тоқтатты және қоғам эволюциясының маңызды ауыспалы факторы ретінде танылды (Бот, 1957:59). Әйтсе де, әлеуметтік тарихшылар жинақтаған таудай деректер мен шежірешілер ашқан алғашқы адамдық байланыстар туралы жаңа бай материалдар қоры әлі де синтезделмеген. Әлеуметтік тарихшылар өз тұжырымдарының маңыздылығын әлі түсіндірмеді және бұл сәтсіздік белгілі бір әдіснамалық және философиялық жорамалдармен бөліспейтін зерттеушілер алған нәтижелерге сенімсіздікпен қарайды. Алайда, егер әлеуметтік тарихшылар қауымдастықтағы, жұмыстағы және отбасылық ортадағы күнделікті өмірдің заңдылықтарын зерттесе және шежірешілер жеке тұлғаны туыстық, отбасылық және қауымдық бірлестіктер желісінде біріктіретін тектік сызықтарды анықтаса, онда әрбір зерттеудің үлесі бар. Мұндай әңгіменің алғашқы әрекеті тарихшыларды, шежірешілерді, мұрағатшыларды және антропологтарды өткенді түсіну үшін генеалогиялық зерттеулерді пайдалануды зерттеу үшін біріктіреді.

Фото суреттер әлемінде отбасылық фото ең көп таралған тәжірибе. 19 ғасырдың аяғынан бері кең таралған фотосурет тәжірибесінен отбасылық фотосуреттер соңғы бірнеше онжылдықта ғана академиялық бақылауға алына бастады. Отбасылық альбомдармен жұмыс істейтін ғалымдар негізінен

антропологиядан шыққан, ал эстетика, өнер тарихы, фотосурет және мәдениеттану салаларындағы ғалымдар мұндай материалға қалай қарау керектігі туралы сұрақтары көп туындап шетте қала береді (Чудаков, 1980:274-292).

Соңғы онжылдықта шетелдік гуманитарлық, соның ішінде тарихи зерттеулерде отбасы тарихына ерекше назар аударылып жүр. Себебі, отбасы – үдемелі өзгеріске ұшырап отыратын ең күрделі әлеуметтік институттардың бірі. Оған биологиялық үдерістер, психологиялық динамика, мәдени құндылықтар, нарықтық жағдайлар, демографиялық өзгерістер, өнеркәсіптік капитализм институттары, шіркеулер, мемлекеттік әл-ауқатты жоспарлау агенттіктері және ұзақ мерзімді тарихи өзгерістер әсер ететіні мәлім. Отбасының өзі де тұрақты емес, біртекті бірлік. Керісінше, бұл күрделі ұйым әртүрлі жас және жыныс конфигурациялары. Отбасы ерлі-зайыптылар, ата-аналар мен балалар, бауырлар және әпкелер, ата-әжелер мен немерелер және әртүрлі басқа туыстары бір-бірімен қандас байланысты әртүрлі әлеуметтік, эмоционалдық және моральдық байланыстарды қамтиды. 20 ғасырдың екінші жартысында пайда болған кино әлемі де қарастырылып отырған кезеңнің отбасы мен отбасы өмірі туралы көптеген мағлұмат бере алатынын көзден таса болған жоқ. Зерттеу барысында, аталған тарихи кезеңдердегі кино ленталардағы отбасылық бейнелерге талдау жасауға қадам жасалды. Оның себебі, кино өнердің ең заманауи, үтқыр және бұқаралық түрі ретінде қоғамда болып жатқан процестерді бейнелейді, сонымен қатар ел азаматтарының адамгершілік құндылықтарын, мінез-құлық стереотиптерін, мәдени және ұлттық ерекшеліктерін қалыптастыруға белсенді қатысады (Чудаков, 1978:184). Ұлттық бірегейлік тек тарихи фильмдерде ғана емес, бүгінгі мен болашағы туралы фильмдерде де көрінеді, өйткені олар халықтың этномәдени құндылықтарымен де жұмыс істейді. Осы тұрғыдан алғанда Кеңес дәуіріндегі фильмдер сараланып, кеңес заманы мен тәуелсіз мемлекеттердің қалыптасуындағы аса маңызды кезең – алғашқы екі онжылдықта пайда болған фильмдердің маңызы талданады. Кино іс жүзінде ұлттық болмыстың қалыптасу ерекшеліктерін көрсетеді, атап айтқанда, ол қоғамның көркем үлгісін өзінің барлық күрделілігімен – оның құрамдас элементтері – жеке адам мен отбасынан бастап, ұрпақты жаңғыртуға дейін бейнелей алатынына көзіміз жетті.

Өнер арқылы адамдар қауымының ұлт ретіндегі ерекшелігі байқалатын қол жетімді, ғылыми әлеуеті бар деректер екеніне көзіміз жетті. Зерттеудің тағы бір өзекті аспектісі – ғылыми айналымға жаңа кинотарих материалдарының, соның ішінде деректі фильмдердің көлемін енгізу, оның ішінде КСРО-ның XX ғасырдың екінші жартысындағы тарихи кезеңдердің отбасыға деген әсері сонымен қатар, қоғамның мәдени бірегейлік мәселелерінің жалпы теориялық дискурсы туралы көптеген мағлұмат берді.

Зерттеушілер түрлі әдістерді пайдаланып қоғамның ең күрделі институты отбасын жан-жақты зерделеп жүргеніне көзіміз жетті. Соның ішінде визуалды деректерді пайдалана отырып зерттеу, үлкен сұранысқа ие болып тұр. Әсіресе, әлем жамағаты түрлі індеттер мен саяси жағдайларға байланысты тікелей жұмыс істеу мүмкіндігінен айрылып, көбінесе қашықтықтан сандық технологияларды пайдалану арқылы ғана жүзеге асыру барысында ерекше өзектілікке ие болып отырған ол – визуалды деректерді пайдалану. Оның дәлелі ретінде ғаламтор желісінде өте кең таралған ғылыми-зерттеу орталықтарының веб сайттарының пайда болуы мен олардың қолжетімді болғаны. Қолжетімді болуының бірінші мақсаты, отбасы фотоларын қоғамнан бөлек зерттеу мақсатында жинақтау болып табылады (Старейшина, 1974:81).

Әрбір отбасы мүшесінің басқа мүшелермен қарым-қатынасындағы және жалпы ұжымдық отбасы бірлігіне қатысты рөлі мен мәртебесі әртүрлі мәдени және тарихи контексттерде анықталады. Бұл мақалада XX ғасырдың екінші жартысындағы жоғарыда атап кеткен үдерістердің Қазақстандағы отбасына әсер етуі, сонымен қатар, отбасылық фотолардағы бейнелер арқылы өзгерістерді анықтауға талпыныс жасалды. Жалпы отбасылық фотоларды түсірудің мақсаты мен мүдделеріне ерекше назар бөлініп талдауға талпыныс жасалды (Старейшина, 1981:489-519).

Материалдар мен әдістер. Кеңестік Қазақстандағы отбасының визуалды тарихын әлеуметтік өзгерістердің күрделілігі тұрғысынан жүйелі зерттеу мақсатында отбасы мен тұрмыс құрылымына, туыстық байланыстар мен олардың өзара қарым-қатынастарына, өмірлік циклдеріне аудиовизуалды деректер негізінде қарастырылды.

Бұл мақаланы жазу барысында мәдениетаралық зерттеу әдістері пайдаланылды, зерттеудің пәнаралық әдісі кеңінен қолданылды. Жүйелік көзқарас (И.В. Блауберг, В.Н. Садовский, Е.Г. Юдин) анықтама ретінде объектіні қарастыруға негізделген жүйенің сипаттамалары өзара байланысты элементтердің бүтін кешені негізінде қарастыруға талпыныс жасалды. Атап айтқанда, отбасылық фотосуреттерге назар аударудың себептері мен мүддесін анықтау және отбасылық альбом жасау үшін психологиялық «фототерапия» әдістері арқылы талдау жасалды. Фото сурет иелерінен интервью алынды, яғни oral history әдістері де кеңінен пайдаланды. Сондай-ақ, қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымын трансформациялауды зерттеудің ғылыми тәсілдері қолданылды. Бұл материалдар қазіргі уақытта кеңінен жарияланып, зерттелген кезеңдегі адамдардың өмірі мен қызметі, өмірі мен мәдениеті туралы

ақпараттың жаңа қабаттарын көтерді. Бүкіл альбомдар, жинақтар мен коллекциялар, ондағы фотосуреттер мәтіндерді суреттеп қана қоймайды, тарихи зерттеулерге жаңа дем береді (Сексенбаева, 2011:232).

Біздің қызығушылығымыздың аясына енген жарияланған фотосуреттер тақырып бойынша топтастырылғанын атап өткен жөн. Осылайша, оларды біріктіретін элемент ерекше атап өтіледі: мысалы, отбасының қала ландшафтында фотосуреттерінің альбомдары, белгілі бір кезеңге немесе науқанға мәселен мекемелердің ашылуы, қалаға немесе адамға арналған фотоматериалдар жинақтары, белгілі бір фотографтың жұмыстарының жинақтары және т.б. негізгі бағыттарды қамту және ұсынылған материалдарды талдау үшін негізгі көздер ретінде бірнеше жинақтар соның ішінде тандалды.

Бірге жиналған материал зерттелетін кезеңдегі фотосуреттердің сипаттамалық белгілері туралы түсінік қалыптастыру үшін жеткілікті болып көрінді.

Жинақтардың әрқайсысы өзінше қызықты. Мысалы, «Отбасылық альбом» ерекше, өйткені фотоматериалдардан басқа, туыстары мен достары алмасқан хаттар мен ашықхаттардың мәтіндері бар. Сонымен қатар, адамдардың кейіпкерлері мен зерттелетін кезеңдегі туыстық қатынастардың негізгі белгілері ашылатын сыйлық жазбалары қызықты. Альбом адам өмірінің әртүрлі кезеңдеріне сәйкес келетін тараулардан тұрады: балалық шақ, оқушы жылдары, ғашық болу уақыты және үйлену уақыты. Отбасылық өмір саяхат кезінде түсірілген суреттер мен фотосуреттер сериясымен ұсынылған. Бұл альбомның кемшілігі-нақты координаттардың болмауы (түсіру уақыты мен орны, тегі мен аты). Бұл ақпарат зерттеушілерге ғана емес, жалпы жұртшылыққа да қызықты болар еді деп ойлаймыз. (Энгельс, 1991:257).

Мәселен, мақалада суреті көрсетілген Мынбаевтар отбасының фото альбомын бірнеше өмірлік кезеңдерге бөліп қарастыруға болады, соның ішінде мәселен «Менің балалық шағым» жинағында нақты күндер жоқ, бірақ ерекше зерттеуді қажет ететін балалық шақ тақырыбы жарқын және есте қаларлық фотосуреттерге толы. Жарияланған фотоматериалдар ата-ана қамқорлығының жылуы мен балалар әлемінің рәміздерімен (қуыршақтар, машиналар, бинокльдар) қоршалған баланың бейнесін ашады, өйткені ХХ ғасырдан бастап балаларды тәрбиелеуде жаңа дәуір басталады: кішкентай ересектер ретінде емес, қамқорлық пен назар аударуды қажет ететін дәрменсіз сәбилер ретінде. Мұның дәлелі-нәрестелерден бастап балаларды суретке түсіру дәстүрінің пайда болуы. Осылайша, фотосуреттер адамның өмір жолында еріп жүретін өсу кезеңін тіркеуші құралы мәртебесіне ие.

Суреттерде кейіпкерлердің позалары мен көзқарастары бейнеленген, күнделікті өмірдің, интерьердің немесе декорацияның бөлшектері айқын көрінеді, мұның бәрі зерттеушілердің шынайы қызығушылығын тудырады, олар дәуірдің контекстін ескере отырып, мазмұнмен толтырылуы, сипатталуы және аяқталуы керек отбасылық қатынастардың формасы, қабығы, шеңберін анықтау қажет.

Талқылау. Әлеуметтік институт ретінде анықталған отбасы ұғымы тұрақтылықпен, белгілі бір әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды болашақ ұрпаққа сақтау және беру қабілетімен, басқа әлеуметтік институттармен және әлеуметтік процестермен өзара әрекеттесумен сипатталады. Зерттеу тәсілдері отбасын маңызды әлеуметтік функцияларды орындайтын шағын әлеуметтік топ ретінде анықтайды. Ол адам мен мемлекет арасындағы делдал, оның моральдық жағдайын көрсететін және демографиялық әлеуетін қалыптастыратын қоғам дамуының интегралды көрсеткіші ретінде қызмет етеді. Отбасының тарихи зерттеулері психология, антропология, әлеуметтану, экономика сияқты бірнеше пәндерден және, ең алдымен, олардың алдындағы тарихи демографиядан бастау алады. Отбасы тарихы туралы шетелдік тарихнама негізінен әлеуметтанулық және антропологиялық зерттеулерден тұрады: отбасындағы ерлер мен әйелдердің міндеттері; транс ішкі факторлары (Энгельс, 1970:7-8).

Посткеңестік кеңістікте кеңестік қоғам өмірінің жекелеген аспектілерін оның әр түрлі көріністерінде бейнелейтін жұмыстардың шектеулі саны ғана отбасылық-тарихи зерттеу проблемаларына арналған. Атап айтқанда, әйелдердің күнделікті кеңестік өмірдегі рөлі, идеология мен жеке өмір арасындағы қайшылықтар, күнделікті тарихтың ерекшеліктерін сипаттау және кеңестік қоғам өмірінің ерекшеліктерін жан-жақты талдау, идеологияның кеңес азаматтарының күнделікті өміріне әсері, кеңестік идеология аясында тұрғын үй, отбасылық және тату көршілік қатынастардың рөлі. Күнделікті өмірді зерттеудің теориясы мен әдістемесі Л.А. Савченко, Н. Пушкареваның еңбектерінде жасалды, С.Н. Иконникова, В.П. Большаков, Л.В. Беловский және басқалардың күнделікті өмірі мен әлеуметтік өмірін зерттеу тақырыбындағы ұқсас зерттеулер «күнделікті өмір» ұғымының жалпыланған анықтамасы Н.В. Розенбергтің еңбегінде ұсынылған, ол «күнделікті өмірдің философиялық аспектісін» зерттейді (Белова, 2009:81).

Күнделікті өмірдің тарихи аспектісін бейнелейтін еңбектерде әртүрлі уақыт кезеңдері мен аудандардағы және әртүрлі әлеуметтік топтар тұрғысынан адамдардың күнделікті өмірі ұсынылды. Зерттеушілер тарихи және әлеуметтік-мәдени тәсілдерді кешенді қолдану негізінде күнделікті өмірдің кәсіби, әлеуметтік және отбасылық салаларын талдады, тарихи-психологиялық талдау жүргізді. Отбасылық тарихты әйелдердің күнделікті өмірін зерттеу арқылы өте жақсы байқауға болады, олар негізінен ерекше. Олар күн сайын эмоционалдылықты олардың жеке басының көрінісі, әйел

субъективтілігінің әртүрлілігі, әйелдің қоғамдағы екі ұштылық мәселесі ретінде көрсететін ақыл-ой қоймасын сипаттайды (Мехмет, 2020:15).

Күнделікті өмір тарихының орыс тарихнамасында жергілікті тарих туралы еңбектер өте кең ұсынылған. Тарихи ретроспективада да белсенді зерттеледі, сондай-ақ күнделікті өмір құрылымының осындай «материалдық емес» элементтері болып жатқан тарихқа қатысты талданады (Асымова, 2013:1059).

Бұл мақаланың теориялық негіздемесінің дереккөзі ретінде – ХХ ғасырдың соңғы онжылдықтарындағы ұлттық бірегейлік пен «Ұлттық құрылыс» мәселелері тақырыбына жасалған зерттеулерді атауға болады. Алғаш рет «Ұлттық құрылыс» терминін Карл Дейтч, Чарльз Тили, Рейнхард Бендикс қолдана бастады. Бұл термин көбінесе «ұлттық өзін-өзі тану» және «ұлттық сәйкестендіру» терминдерімен бірге қолданылады. Ұлттық құрылыс, саясаттанушылар қолданатын құрылымдық метафора тек мемлекет басшылары бастаған саналы стратегияларды ғана емес, сонымен қатар ұлттық құрылыс бағдарламаларын іске асыру процесінде, оның ішінде мәдениет пен өнер саласында болып жатқан жоспарланбаған әлеуметтік өзгерістерді де білдіреді, олардың маңызды құрамдас бөлігі кино болып табылады. Ұлттық құрылыстың ерекшелігі Б. Андерсонның «қиялдағы қауымдастықтар», Э. Геллнердің «ұлттар мен ұлтшылдық», П. Чаттерджидің «ұлтшылдық проблема ретінде», Э. Геллнердің «1780 жылдан бастап ұлттар мен ұлтшылдық» сияқты еңбектерінде қарастырылады. Хобсбаум, Р. Брубакердің «қайта форматталған ұлтшылдық», сонымен қатар С. Хантингтонның «өркениеттер қақтығысы және Ф. Фукуяманың «ұлы алшақтық» кітаптары (Евлоева, 2015:109). Мәдениеттану және кинотану әдебиеттерінде Ұлттық құрылыс пен кинематографияның, демек, визуализацияның өзара байланысы мәселелері де қарастырылды. Мақаланы дайындау барысында Ф. Фэнонның «ұлттық мәдениет туралы», Ф. Джеймисонның «геосаяси эстетика: әлемдік жүйедегі кино және кеңістік», Х. Бхабхтың «ұлт және баяндау» мақалалары, сонымен қатар өңдеген екі отбасылық жинақ маңызды болды. Бұл мақалада Қазақстан мен кеңес одағының құрамына кірген ХХ ғасырдың екінші жартысындағы визуалды тарих пен әлеуметтік тарих мәселелерімен айналысатын ресейлік және батыс теоретиктерінің еңбектері пайдаланылды. Бұл С.Абашин, Ш. Акинер, Г. Гачев, Р. Суни, А. Халид және басқалардың жұмыстары. Жұмыста қазақстандық және Орталық Азия зерттеушілерінің дәстүрлі мәдениетке, философияға, кеңес дәуірінің мәдениеті мен өнеріне арналған жұмыстары қаралды. Олар: М. Әуезов, Б. Аманов және А. Мұхамбетова, Н. Ахмедова, С. Аязбекова, Б. Барманқұлова, Э. Ыбыраев, Ж. Қарақұзова және М. Хасанов, А. Наурызбаева, Б. Нұржанов, К. Нұрлыұова, А. Ордабаев, А. Сәбитов, О. Сүлейменов, М. Токтаходжасва, Н. Шаханова және т. б. Посткеңестік кезеңдегі ұлттық құрылыс тақырыбы П. Колстоның «Ресейдегі және посткеңестік кеңістіктегі елдердегі ұлттық Құрылыс» кітабында егжей-тегжейлі сипатталған, онда автор негізінен саяси және экономикалық мәселелерге қатысты пікірлерін білдіреді. Орталық Азия киносының проблемалары аймақтық авторлар - А. Ахророва, К.Әшімова, А. Байғожина, Б. Джурабаев, Л. Дядюченко, В. Михайлов, Б. Нөгербек, С. Рахимов, Ш. Тешабаев, Г. Толомушева және шетелдік авторлар – Б. Беймерс, В. Буньо, В. Джонсон, Г. Донмез-Колин, Д. Нокс-жауынгер, М. Роуланда және басқа да әдебиеттерде қарастырылды (Борисенков, 2014).

Отбасы қарапайым құрылым болғанымен, кез-келген қоғамның негізгі бірлігі, сол себепті отбасының архетиптерінде этникалық сәйкестіліктің негіздері қаланатыны белгілі. Кинематографтың тамаша, ойын-сауық және өнер болуының арқасында, фильмдерде отбасы туралы халықтың негізгі идеялары және оның бейнелері туралы ең айқын көрініс табады, отбасы мүшелері – әкесі, анасы, баласы, әжесі, атасы және т.б. Осыған байланысты бұл тақырыпты зерттеу үшін өте маңызды жұмыстар бірі ретінде, кеңес өнеріндегі отбасы бейнесін зерттеуге арналған К. Кларк «кеңестік роман: тарихи рәсім ретінде», онда анықталады, мұндай жетекші модельдердің бірі-үлкен отбасы туралы аңыз; А. Прохоровтың «мұраланған дискурс: Сталиндік парадигмалар» кітабы «жылымық» әдебиетіндегі және кинодағы мәдениет, бұл жерде «отбасы» атап өтіледі – кеңестік кезең киносының негізгі жолы «еріту» Госкило мен Я. Хашамованың Кеңес Одағы кезіндегі «Әкелер мен ұлдар» кітабы және посткеңестік кино болып табылады. Онда отбасы ішіндегі қарым-қатынас, мінез-құлықтың негізгі үлгісі кеңестік және посткеңестік қоғам болып табылады (Хоменко, 2011).

Нәтижелер. Жоба барысында отбасы жеке қорларындағы бір-неше фото суреттер жинақталды. Жиналған суреттерді бірнеше топқа бөлуге болады.

1. Қала және ауыл суреттері.
2. Үй жағдайындағы суреттер.
3. Үйден тыс суреттер.

Фото суреттерді талдау барысында, отбасы тұрғылықты өңір және онда сақталып отырған салт-дәстүр мен ұстанымдарға, жүріс-тұрыс әдеттеріне тікелей тәуелді болғаны байқалады. Кеңес заманындағы отбасы қала мен дала отбасы айырмашылығы көзге бірден түсетіні анықталды. Ол фото суреттердегі локациялардың инфрақұрылымдарынан, киім кию үлгісінен, шаш тарау стилистикасынан, фото пленкасының сапасынан да байқалады. Отбасы тақырыбына түсірілген суреттер арасында ауылда

түсірілген суреттер қалада түсірілген суреттерге қарағанда өте сирек кездеседі. XX ғасырдың екінші жартысы кеңестік Қазақстанда жаппай суретке түсіру тәжірибесі кеңінен пайдалана бастады. Осы уақыт аралығындағы отбасы суреттері үгіт насихат бағытындағы суреттер емес екеніне көз жеткіздік. Әсіресе ұлы Отан соғысы жылдардан кейінгі уақытта отбасымен түсу әдеті кеңінен тарала басталғаны байқалды. Кеңес үкіметінің отбасыға арналған алғашқы жылдардағы қарсы декреттер өзіндік өзектілігін жоғалта басталғанының дәлелі бола алатынына көз жеткіздік. Оған себеп болған 1941-1945 жылдардағы дүрбелең соғыстан кейінгі қоғамдағы отбасы қатынасына деген санасының өзгеруі. Отбасы суреттері бұл институттың жады қалыптастырушы қорына айнала алды. Отбасы жеке қорындағы суреттермен бөліскен отбасылар, кеңес заманындағы бастан өткен оқиғалармен бөлісіп интервью берді. Жеке қордағы суреттерді жинақтау барысында қоғамдағы осы секілді ғылыми зерттеулерге көз қарасының екіге бөлінетіні байқалды (Белый город, 2005:224).

1. Жастары 20-45 шамасындағы респонденттер отбасылық жеке қорлардағы суреттермен бөліскісі келмейтіні байқалды.

2. Жастары көбінесе 50-ден асқан респонденттер отбасылық суреттермен және отбасылық тарихымен бөліскісі келетіні анықталды.

Мақаланы дайындау барысында төмендегідей болжамдар жасауға болатынын байқадық:

1. Отбасылық фотосурет – тарихпен және этнологиямен сабақтас ғылымдар-демография, психология, мәдениеттану, философия және т.б. салаларында кешенді көзқарас пен білімді талап ететін әртектегі ақпарат көзі.

2. Отбасылық фотосуреттерді талдау-көп деңгейлі процесс, мазмұнды ақпаратты талдаудан басқа (суреттің мазмұндық бөлігі), фотосуреттің осы түрінің отбасы өмірі үшін мәні мен мағынасын қайта құру қажет – фотосуреттердің жұмыс істеу мәнмәтінін қалпына келтіру.

3. XX ғасырдың соның ішінде – XX ғасырдың екінші жартысындағы отбасылық фотосурет, уақыттың сипаттамалық белгілерін ғана емес (бүкіл отбасын салтанатты портретке түсіруге, мерекенің «Сәтін» немесе күнделікті өмірдің жеке сәттерін тоқтатуға деген ұмтылыс), сонымен қатар нақты суретке түсірілген отбасылардағы қатынастардың ерекшелігін (отбасы мүшелерінің иерархиясы, психологиялық жақындығы немесе туыстығы, демографиялық құрамы және басқа да мағлұматтар көрсетеді.

4. Отбасылық фотография – бұл осы кезеңдегі отбасылық қатынастар туралы идеяларымызды байытуға және кеңейтуге мүмкіндік беретін ерекше этнологиялық дереккөз.

Қазіргі әлемде фотосуреттер күнделікті өмірдің таныс және қарапайым бөлігіне айналды, сондықтан біз олардың қатысуы мен әсерін байқамаймыз, бірақ бұл әлеуметтік-мәдени құбылыс ерекше назар аударуды және қарастыруды қажет етеді. Зерттеушілердің пікірінше, кітап мәдениеті экран мәдениетімен алмастырылады, визуалды мұраны түсіндіру жаңа деңгейге шығады, ал антропологтар күнделікті өмірдің микроконтекстерін, визуалды бейнелер өндірісінің тәсілдері мен идеологияларын зерттеуге көбірек ұмтылуда (Белый город, 2008:360).

Әрине, 1839 жыл (Француз ғылым академиясында Дагердің өнертабысы туралы ресми жарияланған сәт) адамдардың өмірін бейнелеудің бастапқы нүктесі болды. Әлем (қоғамдық, саяси оқиғаларға толы және жеке, отбасылық әлем) біртіндеп графикалық түрде бейнеленеді және ықтимал мүмкін кадрлардың қатарына ене бастайды. Өмір сүру кеңістігін игерудің ерекше тәжірибелері, өзін-өзі анықтауға тырысу және өзін басқаларға және әлемге таныстыру ескі фотосуреттердің қара-ақ кеңістігінде қатып қалды: бет-әлпет, костюмдер, позалар, бейнелер өткен ғасырлардағы адамдардың рухын айқын сақтап қалды. Осы көрнекі дәлелдер, өткеннің өзіндік «Хаттары» арқылы жеке адамның, отбасының немесе күнделікті мүдделері мен іс-әрекеттері, ойлары мен сезімдері бар адамдар тобының кішкентай өмір әлемдеріне «Үндеу» жасалады (Художественная весна, 2009:96).

Адамдардың өміріндегі фотографиялық тәжірибенің рөлінің артуымен фотографияның сыртқы әлеммен өзара әрекеттесу тәжірибесі ретінде маңызы артты. Адам өзінің жеке басын қалыптастыру және фотография арқылы жеке тарихын құру арқылы әлемдегі бағдарлаудың жаңа формаларымен танысты.

Қазіргі өмірді фотосуретсіз елестету қиын, сонымен бірге адам оны қоршаған көрнекі бейнелермен қаныққан. Күнделікті өмірдің кенептеріне мықтап тоқылған фотосурет өзінің заңдарына сәйкес шындықты ұйымдастырады. Осыған байланысты визуалды бейнені, оның мағынасы мен жұмыс істеу механизмдерін зерттеу тақырыбы ерекше дыбысқа ие болады.

Тәжірибешілер мен теоретиктер, фотографтар мен философтар, мәдениеттанушылар, көрнекі әлеуметтанушылар мен антропологтар фотографияға бірнеше рет жақындады және ойлау мен көркем шығармашылыққа шабыт алып, тақырыптың жан-жақтылығы мен тереңдігін анықтады. Мәдени-тарихи мәнмәтінмен бірге фотографияны ұғыну тәсілдері, оны зерттеу қырлары да өзгерді (Обнинск, 2008:44).

Бұл мақаланың зерттеудің хронологиялық шеңбері, бір жағынан, визуалды ақпаратты бекітудің жаңа формасын ойлап тапқан, яғни суретке түсіру әдеті қалыптасып бастаған, өмірлік тәжірибеге ене бастаған уақытпен сәйкес келеді (Заман, 2005:320).

Зерттеу нысаны ретінде фотосуретке деген қызығушылық тек XX ғасырда оянып, бұл уақытша қашықтықтың пайда болуымен және әлемде бағдарлаудың жаңа тәсілдерін түсіну қажеттілігімен байланысты болды. XX ғасырдың бірінші жартысында фотографияны зерттеуде көркемдік тәжірибе, әдістер мен фотография жанрларының ерекшелігімен қызығушылық аймағын шектейтін көркемдік көзқарас басым болды. Фотосуретке ғылыми үндеу фотография тарихын зерттеуге, фотобейнелерді алу процесінің техникалық сипаттамаларын зерттеуге дейін азайтылды (Пунктум, 2003:176).

Ғасырдың ортасынан бастап гуманитарлық ғылымдардағы өзгерістерге байланысты фотография ісінің мәдени аспектілерін зерттеуге көшу байқалды. Шетелдік зерттеушілер визуалды бейнелердің адам өміріне және фотография құбылысының зерттелмеген аспектілеріне қарым-қатынас әдісі ретінде (В. Флюссер), белгі жүйесі және тіл ретінде (Р. Барт), әлеуметтік тәжірибе ретінде (П. Бурдиер) назар аударды.

Шетелдік зерттеушілердің кескін құрылымын, оның мәдениеттегі маңызы мен қызметін зерттеу қажеттілігі туралы идеялары XX ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасырдың басындағы отандық визуалды антропологтардың еңбектерінде түсіндіріліп, дамыды. Мысалы, Е.Р. редакциялаған екі мақала жинағында (Жеке қорлар). Ярская-Смирнова және П.В. Романованың 5 фотографиялық кескін тілін түсінудің құрылымы, оқылуы және жалпы проблемалары туралы жұмыстар жарияланды. Фотосуретті түсінудегі өзгерістер фотосурет тарихының дәстүрлі экспозициясын мәдени талдау тұрғысынан қайта қарастыруға мүмкіндік берді.

Бір-біріне зерттеушілер осы әлеуметтік – мәдени құбылысты зерттеудің жаңа қырларын ашты, өйткені фотосуреттер – бұл адамның іс-әрекетінің іздері (ақпарат арнасы, визуалды сурет, құжат) ғана емес, сонымен бірге жаңа визуалды тәжірибемен қалыптасқан көру сипаты-адам әлемді қалай қабылдайды және ондағы орны (Алматы қаласы тарихи музейі).

Қазіргі Қазақстанда отбасылық фотографияның этнологиялық дереккөз ретіндегі әлеуеті әлі де аз зерттелген, бірақ жыл сайын осы тақырыптағы отандық авторлардың мақалалары мен монографиялары, сондай-ақ фотография феноменін зерттеген маңызды шетелдік еңбектердің аудармалары көбірек назар аударуда.

Отандық фотографияны зерттеушілер тәсілінің ерекшелігі-олар шетелдік әріптестерінің теориялық ұстанымдарына сүйене отырып, біздің еліміздің көрнекі мұрасын зерттеуге тартады және осы материалда бірнеше бағыттар жасалады: фотография феноменін жан-жақты зерттеу (әлеуметтік практика тарихы, оның адам өміріндегі әсері мен рөлі), сипаттамалық белгілерді белгілеу және революцияға дейінгі уақыттың фотосуретін зерттеу, кеңестік кезең және қазіргі заман, және соңында, отбасылық фотографияны жеке жанр ретінде бөліп көрсету және оның адам әлемінің бейнесін қалыптастырудағы рөлін зерттеу. Сонымен қатар, жеке жұмыстар фотосуретті этнографиялық дереккөз ретінде қарастырады.

Зерттеу пәні ретінде отбасылық фотосуреттердің пайда болуы отбасы өмірінің маңызды сәттерін белгілеу үшін жасалған бұл көрнекі дәлелдер отбасы бейнесінің сыртқы сипаттамаларын ғана емес, сонымен қатар өзін-өзі таныстыру әдістерін, мінез-құлық үлгілері мен құнды мұраттарды зерттеуге мүмкіндік беретіндігімен байланысты. Фотосуреттегі отбасы әлемі-бұл әлемге камера объективі арқылы қарап, сәттерді тоқтатуға, камераның алдында тұруға, өзінің жеке басын саналы түрде қалыптастыруға және отбасы тарихының фотохроникасын жасауға билік алған адамдардың әлеуметтік-мәдени шындығы (Белый город, 2005:224). Сонымен қатар, бұл көрнекі бейнелердің артында түсірілген адамдардың өмір салты, олардың ойлау стилі, күнделікті істердің кенептері және саналы түрде баса назар аударылады-отбасының бірлігі мен бірігейлігі, әл-ауқат, дәйектілік, кадрдың құрамы мен атмосферасына баса назар аударылады. Әулет рухындағы стилистикалық бірлікке белгілі бір позицияларды, көзқарастар мен әдептерді, суретке түсірілген мерекелік киімдерді (осындай маңызды сәт үшін олар ең жақсы киімді таңдауға тырысты) және фон-интерьерді таңдау арқылы қол жеткізілді (Гавришина, 2011:5).

Қорытынды. Жоғарыда айтылғандарды қорыта келсек, отбасылық фотосуретке, біздің ойымызша, жеткілікті көңіл бөлінбеді, бұл тақырып визуалды дәлелдердің негізгі функцияларына ғана әсер етті. Бұл мақала отбасылық фотографияға жан-жақты көзқараспен ерекшеленеді. Біз бұл құбылысты алғаш рет егжей-тегжейлі және мақсатты түрде зерттеуге әрекет жасадық. Ол келесідей пунктерден тұрады:

1. Әлеммен өзара әрекеттесу тәжірибесін байытқан фотографиялық тәжірибе;
2. Этнологиялық және этнодемографиялық сипаттағы ақпарат көзі;
3. Көрудің жаңа сипаты, әлемде бағдарлау тәсілі және отбасы ішінде және одан тыс жеке басын құру.

Кеңес үкіметінің отбасылық саясатының қалыптасу ерекшеліктеріне және кеңестік жүйе өмір сүрген кездегі қазақ отбасыларының үй шаруашылығындағы жеке және қоғамдық бірлесе өмір сүруі

моделі талданды. Жоғарыда аталған әдістерден бөлек салыстырмалы әдіс, аналогия әдісі, талдау және синтез әдісі, индукция және дедукция әдісі қолданылды. Қазақстандағы кеңестік кезеңнің 50-шы жылдардан бастап кеңестік отбасылардың өмір сүру ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау жасалды. Кеңестік заманның алғашқы жылдардағы кезеңдегі дәстүрлі қазақ отбасы мен кеңестік кезеңдегі отбасылық инновациялар арасында параллельдер жүргізілді. Практикалық құндылық. Қазақ кеңестік жүйе кезіндегі кеңес халқының жалпы элементі ретіндегі ұстанымының жалпылама сипаттамасы берілген. Құндылық түпнұсқалық деген принципке негізделді. Кеңес қоғамының қос стандарттары жағдайында қазақ кеңес отбасының күнделікті өмірін жақсырақ көрсету үшін алғаш рет отбасы жеке қорларындағы суреттердің рөлі естеліктермен бірге көрсетілді.

Мақаланың мақсаты отбасылық фотосуреттер жеке меншік иесінен де жоғары нәтижеге қол жеткізетін эмоционалды, психологиялық және аффективті қасиеттерді қамтитынын және эстетика және гуманитарлық ғылымдарды қоса алғанда, ұсынылуы керек екенін атап өту болып табылады (Нуркова, 2006:20). Жоба барысында жүргізіліп жатқан зерттеу жұмыстарына отбасылық жеке қордағы фото, естеліктермен бөлісіп отырған барша отбасыларға алғысымызды білдіреміз.

Әдебиеттер тізімі

- Алматы қаласы тарихы музейінің қорындағы суреттер. Семейный альбом. Фотографии и письма 100-летней давности. М.: Белый город, 2005. 224 с.
- Андрей Карелин (1837-1906). «Мастер Светописи». М.: Художественная весна, 2009. 96 с.
- Assymova D.B. Chronology of Audiovisual Documents: Historiography of the Problem // In Middle-East Journal of Scientific Research, 2013. №15 (7), P. 1059-1066. [https://www.idosi.org/mejsr/mejsr15\(7\)13/20](https://www.idosi.org/mejsr/mejsr15(7)13/20). pdf.
- Белова. А.В. Гендерно-чувствительные благородные будни женщин в контексте социальной истории. СПб. 2014. 274 с.
- Борисенков В.П., Гукаленко О.В. Институт семьи и семейной политики в современной России: проблемы, тенденции и перспективы // Science Journal Internet Journal. Бизнес. 5 (24), сентябрь-октябрь 2014.
- Ботт Э. Семья и социальная сеть: роли, нормы и внешние отношения в обычных городских семьях. Лондон: Тависток, 1957.
- Гавришина О.В. «Прошлый опыт»: «особое» в теории современной истории // Империя света. М., 2011. С. 5.
- Евлоева Л.М. Традиции и новации в ингушских семейно-брачных отношениях // Гуманитарные исследования. Журнал фундаментальных и прикладных исследований. Астрахань, 2015. № 1. 109 с.
- Жалоба на детство: дети в русской фотографии второй половины XIX-XX веков. М.: Белый город, 2008. 360 с. (в альбоме 500 фотографии).
- Керімқұловтар мен Мынбаевтар жеке отбасылық фото альбомдар қорынан.
- Мое детство: дети в русской фотографии второй половины XIX-XX веков. М.: Белый город, 2008. 360 с. (в альбоме 500 фотографии).
- Mehmet Volkan Kasikci. Growing up Soviet in the Periphery: Imagining, Experiencing, and Remembering Childhood in Kazakhstan, 1928-1953 // PhD diss. in history (Arizona State University), 2020. <https://keep.lib.asu.edu/items/158841> ;
- Нуркова В.В. Зеркало памяти: феномен фотографии: культурно-исторический анализ. М., 2006. С. 20.
- Романова Н.П. Карты памяти города. Москва, 2009. 281 с.
- Сексенбаева Г.А. Кинофонофотодокументы как исторический источник. Учебное пособие. Алматы, 2011. 232 с.
- Семейный альбом. Фотографии и письма 100-летней давности. М.: Белый город, 2005. 224 с. (содержит около 500 фотографий и более 150 писем).
- Старейшина Г.Х., (младший) Дети Великой депрессии: социальные изменения в жизненном опыте. Чикаго: Издательство Чикагского университета, 1974.
- Старейшина Г.Х., (младший) История и семья: открытие и сложности. Журнал брака и семьи, 1981, 43 (3), с. 489-519.
- Старый Боровск в лицах. 650 лет Боровску. Обнинск, 2008. 44 с.
- Старый Октябрь. Фотопортрет. Книга-альбом. Октябрь: Заман, 2005. 320 с. (приблизительно 290 фотографии).
- Фуртай Ф.В. Философия, менталитет, средневековое искусство массовой культуры. СПб, 2010. С. 312;
- Хоменко И.А. Современная семья: состояние и перспективы развития // <https://cyberleninka.ru/article/v/sovremennaya-semya-sostoyanie-i-perspektivy-razvitiya>
- Шедевры фотографии из частных коллекций Русское фото 1849-1918 гг. М.: Пунктум, 2003. 176 Э., 265 фото.
- Чудакофф Х. Жизненный путь женщины: возраст и возрастное сознание, 1865-1915 гг. Журнал семейной истории, 1980, 5, 274-292.
- Чудакофф Х. и Харевен, Т.К. Семейные переходы и структура домохозяйства в более поздние годы жизни. В Харевен Т.К. (ред.), Переходы: семейная жизнь и жизненный путь в исторической перспективе. Нью-Йорк: Академическая пресса, 1978.

Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. М.: Прогресс, 1991. 297 с.
 Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Л.Г. Моргана. М., 1970. С. 7-8.

References

- Almaty kalasy tarihy muzeinin koryndagy suretter (Photos from the fund of the Museum of history of Almaty). Semejnyj al'bom. Fotografii i pis'ma 100-letnej davnosti. M.: Belyj gorod, 2005. 224 s. [In Kazakh].
- Andrej Karelin (1837-1906). «Master Svetopisi». ("The Master of Light Painting") M.: Hudozhestvennaja vesna, 2009. 96 s. [In Russian].
- Assymova D.B. Chronology of Audiovisual Documents: Historiography of the Problem // In Middle-East Journal of Scientific Research, 2013. №15 (7), R. 1059-1066. [https://www.idosi.org/mejsr/mejsr15\(7\)13/20.pdf](https://www.idosi.org/mejsr/mejsr15(7)13/20.pdf). [In English].
- Belova. A.V. Genderno-chuvstvitel'nye blagorodnye budni zhenshhin v kontekste social'noi istorii (Gender-sensitive noble everyday life of women in the context of social history.). SPB. 2014. 274 s. [In Russian].
- Borisenkov V.P., Gukalenko O.V. Institut sem'i i semeinoi politiki v sovremennoj Rossii: problemy, tendencii i perspektivy (Gender-sensitive noble everyday life of women in the context of social history.)// Science Journal Internet Journal. Biznes. 5 (24), sentjabr'-oktjabr' 2014. [In Russian].
- Bott Je. Sem'ja i social'naja set': roli, normy i vneshnie otnosheniya v obychnyh gorodskih sem'jah. (Family and social network: roles, norms and external relations in ordinary urban families.) London: Tavistok, 1957. [In Russian].
- Gavrishina O.V. «proshlyj opyt»: «osoboe» v teorii sovremennoj istorii ("Past experience": "special" in the theory of modern history) // Imperija sveta. M., 2011. S. 5. [In Russian].
- Evlueva L.M. Tradicii i novacii v ingushskih semejno-brachnyh otnoshenijah (Traditions and innovations in Ingush family and marriage relations)// Gumanitarnye issledovanija. Zhurnal fundamental'nyh i prikladnyh issledovanij. Astrahan', 2015. № 1. 109 s. [In Russian].
- Zhaloba na detstvo: deti v russkoj fotografii vtoroj poloviny XIX-XX vekov. Complaint about childhood: children in Russian photography of the second half of the XIX-XX centuries. M.: Belyj gorod, 2008. 360 s. (v al'bome 500 fotografii). [In Russian].
- Kerimqylovta men Mynbaevtar zheke otbasylyk foto al'bomdar korynan. Kerimkulovs and Mynbayev from the fund of personal family photo albums. [In Kazakh].
- Moe detstvo: deti v russkoj fotografii vtoroj poloviny XIX-XX vekov. (My childhood: children in Russian photography of the second half of the XIX-XX centuries). M.: Belyj gorod, 2008. 360 s. (v al'bome 500 fotografii). [In Russian].
- Mehmet Volkan Kasikci. Growing up Soviet in the Periphery: Imagining, Experiencing, and Remembering Childhood in Kazakhstan, 1928-1953 // PhD diss. in history (Arizona State University), 2020. <https://keep.lib.asu.edu/items/158841>. [In English].
- Nurkova V.V. Zerkalo pamjati: fenomen fotografii: kul'turno-istoricheskij analiz. (The Mirror of Memory: the phenomenon of photography: cultural and historical analysis.) M., 2006. S. 20. [In Russian].
- Romanova N.P. Karty pamjati goroda. (Memory cards of the city). Moskva, 2009. 281 s. [In Russian].
- Seksenbaeva G.A. Kinofonofotodokumenty kak istoricheskij istochnik: uchebnoe posobie. (Film and photo documents as a historical source). Almaty, 2011. 232 s. [In Russian].
- Semejnyj al'bom. Fotografii i pis'ma 100-letnej davnosti. (Family album. Photos and letters from 100 years ago). M.: Belyj gorod, 2005. 224 s. (soderzhit okolo 500 fotografij i bolee 150 pisem). [In Russian].
- Starejshina G.H., mladshij Deti Velikoj depressii: social'nye izmeneniya v zhiznennom opyte. (Children of the Great Depression: social changes in life experience). Chikago: Izdatel'stvo Chikagskogo universiteta, 1974. [In Russian].
- Starejshina G.H., mladshij. Istorija i sem'ja: otkrytie i slozhnosti. (History and family: discovery and difficulties). Zhurnal braka i sem'i, 1981, 43 (3), s. 489-519. [In Russian].
- Staryj Borovsk v licah. 650 let Borovsku. (Old Borovsk in the faces. 650 years of Borovsk). Obninsk, 2008. 44 s. [In Russian].
- Staryj Oktjabr'. Fotoportret. (Old October. Photo portrait). Kniga-al'bom. Oktjabr': Zaman, 2005. 320 s. (priblihitel'no 290 fotografii). [In Russian].
- Furtaj F.V. Filosofija, mentalitet, srednevekovoe iskusstvo massovoj kul'tury. (Philosophy, mentality, medieval art of mass culture). SPb, 2010. S. 312. [In Russian].
- Homenko I.A. Sovremennaja sem'ja: sostojanie i perspektivy razvitiya. (Modern family: state and prospects of development). // <https://cyberleninka.ru/article/v/sovremennaya-semya-sostoyanie-i-perspektivy-razvitiya>. [In Russian].
- Shedevry fotografii iz chastnyh kollekcij Russkoe foto 1849-1918 gg. (Masterpieces of photography from private collections Russian photo 1849-1918). M.: Punktum, 2003. 176 Je., 265 foto. [In Russian].
- Chudakoff H. Zhiznennyj put' zhenshhin: vozrast i vozrastnoe soznanie, 1865-1915 gg. (The life path of women: age and age consciousness, 1865-1915). Zhurnal semejnoi istorii, 1980, 5, 274-292. [In Russian].
- Chudakoff H. i Hareven, T.K. Semejnye perehody i struktura domohozjajstva v bolee pozdnie gody zhizni. V Hareven T.K. (red.), Perehody: semejnaja zhizn' i zhiznennyj put' v istoricheskij perspektive. N'ju-Jork: Akademicheskaja pressa, 1978. [In Russian].
- Jengel's F. Proishozhdenie sem'i, chastnoj sobstvennosti i gosudarstva. (The origin of the family, private property and the state). M.: Progress, 1991. 297 s. [In Russian].
- Jengel's F. Proishozhdenie sem'i, chastnoj sobstvennosti i gosudarstva. (The origin of the family, private property and the state). V svyazi s issledovanijami L.G. Morgana. M., 1970. S. 7-8. [In Russian].

ОРТА ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ
MEDIEVAL HISTORY

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_28

ТҮРКІ ҚАҒАНАТТАРЫ ЫДЫРАҒАННАН КЕЙІН ТОҒЫЗ ТАТАРДЫҢ
ДАЛА БИЛІГІНЕ ҰМТЫЛУЫ, ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ КӨШПЕНДІЛЕР
АРАСЫНДАҒЫ САЯСИ ОРНЫ МЕН ТАРИХИ РӨЛІ

Ошан Жанымхан^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент:
e-mail: zhan918@mail.ru

Түйіндеме. Еуразия даласын мекендеген ежелгі тайпаларды зерттеу тамыры тереңде жатқан этникалық тарихымызды айқындау жолындағы игі қадамдардың бірі ретінде бағаланады. Солай дегенмен, ұзақ тарих кез келген этностың бастапқы келбетіне әртүрлі өзгерісті тудырады. Мұндай өзгерістер көбінесе қоғамдағы саяси және мәдени трансформациялық өзгерістердің әсерінен орын алады. Осыған байланысты ежелгі тайпалардың кейбірінің аты тарих бетінен өшіп, мүлде жоғалып кетсе, кейбіреулері жаңа атаулармен белгілі болады, ішінара тайпалар ғана өзінің ежелгі атын сақтап қала алады.

Осындай ежелгі тайпалардың ішіндегі ең әйгілісі – тарихи деректерде сан ғасырлар бойы «Тоғыз татар» деген атпен белгілі түркі тайпасы. Олар Қазақ халқының этникалық тарихының қалыптасу эволюциясын зерттеуде аса маңызды тайпаның бірі болып саналады. «Тоғыз оғыз» аты алғаш рет көне түркі ескерткішінің мәтнінде кездеседі. Онда 715 жылы Түрік қағанатының тарихында орын алған келелі оқиғаға байланысты маңызды мағлұматтар берген. Осыдан бастап олардың аты көп заман бойы сақталып XI ғасырға дейін әдебиеттер бетінен бой көрсетіп келді. Көп өтпей «тоғыз татар» деген осы бір жалпылама атауының орнына жекелеген саяси-этникалық бірлестіктердің атаулары шыға бастады. Бірақ, олардың саяси белсенділігі моңғол дәуірінде түбегейлі аяқтады.

Кілт сөздер: тоғыз оғыздар, тоғыз татар, түркі тайпалары, телелер, Енисей қырғыздары, Қочо хандығы, көне түркі ескерткіштері, Дуньхуан жазбалары

МРНТИ 03.20

СТРЕМЛЕНИЯ ТОКУЗ-ТАТАР К СТЕПНОЙ ВЛАСТИ, И ИХ ПОЛИТИЧЕСКОЕ
МЕСТО И ИСТОРИЧЕСКАЯ РОЛЬ СРЕДИ КОЧЕВНИКОВ
ПОСЛЕ РАСПАДА ТЮРКСКИХ КАГАНАТОВ

Ошан Жанымхан^{1*}

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

*Автор корреспондент:
e-mail: zhan918@mail.ru

Аннотация. Изучение древних племен, населявших евразийские степи, считается одним из основных шагов к выяснению нашей глубокой этнической истории. Однако длинная история вносит различные изменения в первоначальный облик любого этноса. Такие изменения часто происходят под влиянием политических и культурных трансформационных изменений в обществе. В связи с этим название некоторых древних племен выцветает из истории и исчезает совсем, некоторые известны под новыми именами, только некоторые племена могут сохранять свои древние названия.

Самым известным из этих древних племен является тюркское племя, известное на протяжении многих веков в исторических записях как «токуз-татар». Они считаются одним из важнейших племен в изучении эволюции этнической истории казахского народа. Имя «Токуз-Огуз» впервые появляется в тексте древнетюркского памятника, откуда были получены важные сведения о событии, произошедшем в истории Тюркского каганата в 715 году. С тех пор их название долго сохранялось и появлялось на страницах литературы вплоть до XI века. Вскоре вместо этого общего названия «токуз-

татар» стали появляться названия отдельных политико-этнических объединений. Однако их политическая деятельность полностью прекратилась в монгольскую эпоху.

Ключевые слова: Токуз-огуз, токуз-татар, тюркские племена, телэ, Енисейские кыргызы, Государство Кочо, Древнетюркские рунические памятники, Дуньхуанские документы.

IRSTI 03.20

**THE ASPIRATIONS OF THE TOKUZ-TATARS FOR STEPPE POWER,
AND THEIR POLITICAL PLACE AND HISTORICAL ROLE AMONG THE
NOMADS AFTER THE COLLAPSE OF THE TURKIC KHAGANATES**

Oshan Zhanymkhan^{1*}

¹Sh. Sh. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding-author

E-mail: zhan918@mail.ru

Abstract. The study of the ancient tribes that inhabited the Eurasian steppes is considered one of the basic steps toward elucidating our deep ethnic history. However, a long history introduces various changes to the original appearance of any ethnic group. Such changes are often influenced by political and cultural transformations in society. Consequently, the name of some ancient tribes fades from history and disappears altogether, some are known under new names, and only some tribes can retain their ancient names.

The most famous of these ancient tribes is the Turkic tribe, known for many centuries in historical records as “Tokuz-Tatars”. They are considered one of the most important tribes in studying the evolution of the ethnic history of the Kazakh people. The name “Tokuz-Oguz” first appears in the text of an ancient Turkic monument, from which important information was obtained about an event that took place in the history of the Turkic Khaganate in 715. Since then, their name was long preserved and appeared in the pages of literature until the 11th century. Soon the names of separate political-ethnic associations began to appear instead of this common name “Tokuz-Tatars”. However, their political activity ceased completely in the Mongolian era.

Key words: Tokuz-Oguz, Tokuz-Tatars, Turkic tribes, Tele, Yenissei Kyrgyz, Gaochang khanate, Ancient Turkic runic monuments, Dunhuang documents.

Кіріспе. Түркі дәуірінде әйгілі бола бастаған ежелгі тайпалардың бірі тоғыз татарлар. Олардың аты бірінші мәрте VIII ғасырға жататын түркі руникаларынан кездесті. Ол кезде Селенга өзенінің орта ағысын қоныстанды. 840 жылғы тарихи уақиғадан кейін олар Түркі даласының билігі жолында күресті әрі бірқатар жетістіктерге жетті. X-XI ғасырлар аралығында олардың «мемлекеттік» деңгейіндегі билік құрғаны анықталды. Бірақ, көп өтпей бір-біріне бағына бермейтін биліктер пайда болып даралана түсті. Осы негізде шыт жаңа атпен аталатын тайпа атаулары пайда болды. Олардың кейбірі хандық дәрежелі мемлекеттерін жасақтады, кейбірі ол деңгейге жете алмады. Бұл бытыранды билік моңғол дәуірінің келіп жетуімен аяқталды.

Материалдар мен методология. **Мақала методологиялық жағынан ғылыми жүйелілік пен салыстырмалы талдауға негізделіп, тарихи деректерге, отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып жазылды.** Зерттеудің негізгі әдісі – тақырыпқа қатысты тарихи дереккөзге ішкі сын пікірлер айту кезінде дереккөзден үзінділер беріп, оларға ғылыми түсініктемелер жасап көрсетіп отырады. **Мақалада зерттеулер хронологиялық және тақырыптық жүйеде топтастырылып, тарихи мәселелер теориялық-әдіснамалық жағынан талданды.**

Талқылау. «Тоғыз-татар» аты Екінші түркі қағанаты дәуірінде белгілі болды. Бұл дәуірде олар қағанатының ең негізгі халқы болған Тоғыз-оғыздар қатарында аты аталып, қағанаттың саяси өмірінде өшпез із қалдырды. Тоғыз-татар аты алғаш рет «Білге қаған» ескерткішінде кездесті. Онда Тоғыз-оғыздардың Тоғыз-татарлармен бірлесе отырып Түркі қағанатына қарсы соғысқаны баяндалған (Сартқожа, 2012: 104). Бұл соғыс 715 жылы болған еді. Соғыстың немен аяқталғаны туралы «Білге қаған» ескерткішінде Тоғыз-оғыздар мен Тоғыз-татарларды Ағу деген жерде «Қолын талқандадым, елін алдым» деп жазды. Ескерткіште көрсетілген «Ағу» деген жер Тоғыз-оғыздар мекендеген Селенга өзені маңында болған. Осы және басқа да мәліметке негізделсек тоғыз-татарлардың бұл кезеңдегі қонысы Селенга өзенінен тым шалғайда болмаған немесе тоғыз-оғыздармен қоныстас болған.

Түркі жазбаларындағы тоғыз-татар туралы дерек Ұйғыр қағанаты құрылу және қалыптасу тарихы жазылған әйгілі ескерткіштерге де жазылған. Мұнда 752-753 жылы тұрғызылған «Теркін» ескерткіші

және 760 жыл шамасында түрғызылған «Шине Усу» ескерткішінде аты аталған. Ол ескерткіштер тоғыз-татарларды Ұйғыр қағанатының бастапқы кезеңінде қағанатта орын алған аса маңызды тарихи уақиғаларда елеулі рөл сомдаған аса ірі тайпа ретінде егжей-тегжейлі сипатталған. «Шине Усу» ескерткіші 749 жылы тоғыз-татар мен сегіз-оғыздың Мойын чор қағанға қарсы бүлігі жөнінде былай жазған:

«Тай Білге тұтықтың опасыздығы үшін бірнеше атақтыларының ұждансыздығы үшін қарапайым халық өлдің, жіттің, қайта өлмеші, жітпеші дедім. [Маған] қайтадан ісінді, күшінді бергейсіңдер дедім» (Сартқожа, 2012: 213). Бұл мәлімет бойынша тоғыз-татарлар бұған дейін Ұйғыр қағанаты құрамындағы түркі тайпасының бірі болған. Олардың қағанатқа қарсы бүлігі Тай Білге тұтық сияқтылардың қағанатқа қарсы әрекетімен байланысты орын алған. Мұндағы Тай Білге тұтықтың Қарлуқ билеушісі екені белгілі. Ол тоғыз-оғыз тайпалары ішіндегі ең әйгілісі болған қарлуқтарды бастап Екінші түрік қағанатын құлатуға атсалысты және жаңадан құрылған қағанат билігін өз қолына алу үшін басым, ұйғыр тайпаларымен қағанаттық билікке таласты. Ұйғырлардан жеңілгеннен кейін Алтайдың күңгей бетін, Тарбағатайды және Алакөлдің оңтүстігіне дейін қоныстанды.

«Теркін» ескерткіші: «Тәңірім ханым атты әскері тоғыз-татар, он жеті аз бұйрық, тоңра, аде сенгүндері, ұйғыр мыңдығы халқымен жасақталды» деп көрсеткен (Акио Катаяма, 1999: 168-171). Бұл жерде тоғыз-татарлар Мойыншор қағанның әйгілі батырлары мен қолбасылары қатарында сипатталады әрі олардың аты аз, тоңра, аде, ұйғыр тайпаларымен бірге аталады. Мұнда тоғыз-татарлармен бірге аты аталған тайпалардың барлығы «тоғыз-оғыз» деген жалпылама атпен танымал тайпаға жатады. Тоғыз-татардың қағанаттағы орнын «Теркін» ескерткішінің мына жолдары онан әрі айқындап көрсетеді.

«Тәңірі ханымның ұлы Білге Төлес ұлық Білге шад, Құтты Яғлақар хан немересі (?). Бұйрықтары Чабыш-Сенгүн. Халқы тоғыз байырку, Ақ бач, Қай аба, Басмыл, Тоғыз-татар. Бұл халықтар чаддың халқы еді» [Акио Катаяма, 1999: 168-171; Сартқожа, 2012: 177].

Көне түркілердің мемлекеттік жүйесінде «чад» яғни «шад» қағанат екі қанатының бірі болған сол қанат – төліштің (*Tölic*) билеушісі саналады. Ескерткіштегі сол қанат төлішке жататын тайпалардың аты жазылған жердің өшіңкіреп қалуы мәтінтанушыларға қиындықтар туғызған, соған қарамастан мәтінде «тоғыз-татар» атының басым, байырку сынды екі тайпаның атымен бірге аталуы олардың тоғыз-оғыз тайпалары арасындағы орнын ғана емес, бүкіл қағанаттағы орны мен рөлін жеткілікті деңгейде ашып көрсеткен.

Айтулы ескерткіш 15-16 жолдарында Тоғыз-татардың Тоғыз-оғыздардың тағы бір тармағы болған сегіз-оғыздармен бірге қағанат билігіне қарсы шығып, қағанатқа дұшпандық танытқанына қарамастан, қағанның оларға өз халқы ретінде мәміле жасағаны баяндалған: «Бүркуде Сегіз-оғыз, Тоғыз-татар [екі жақта] қалмады. [Осы айдың] екі жаңасында күн шыға шабуылды жалғастыра соғыстық. Осында шайқасып жеңдім. [Олардың] құрметтісі (*басшысы*) жазықты Үз-Ұдырды Тәңір менің қолыма берді. Қарапайым халыққа тиіспедім. Ебін (қауымдасқан үлкен база), ғибадатханасын, жылқыларын талқандап тартып алмадым. [Оларға] қатты ескерттім. Менің өз халқым дедім. Артымнан еріп келіндер дедім» (Сартқожа, 2012: 212). Бұл жолдарда қағанаттың ең жоғары билеуші қағаны сегіз-оғыз, тоғыз-татарды қағанаттың халқы санап, «өз халқым» деп ерекше мән берген.

Түркі ескерткіштеріндегі мұндай мәліметтер тоғыз-оғыз бен тоғыз-татар қатынасы ең кемінде Түркі қағанаттары дәуірінен бері тамырлас екенін түсіндіріп береді. Қысқасы «тоғыз-татар» көп заман бойы түркі жазбалары «тоғыз-оғыз», қытай жылнамалары «тоғыз-теле»¹ атаған тайпаның бір мүшесі саналып келген. Түркі қағанаттары дәуіріндегі тоғыз-оғыз бен тоғыз-татардың этникалық туыстығы, саяси қатынасы бұдан әрі дәлелдеуді қажет етпейді.

Тоғыз-татарлардың байырғы түркі тайпасы екенін дәлелдейтін мұндай пактілер өте көп. Сол сияқты оларды соңғы ғасырларда да түркі тілді тайпа ретінде көрсеткен дәйектер жеткілікті. Тоғыз-татар туралы мейілінше соңғы кезде жасаған мұсылман авторлары да сондай мәліметтерді жазып қалдырған. 982 жылы жазылған «Китаб Худуд ал-алам мин ал-Машрик ила-л-Магриб» авторы еңбектің Тоғыз-оғыз мемлекеті туралы тарауында: «Тоғыз-оғыз аталған аймақтағы ең бай ел. Татарлар сол Тоғыз-оғыздардың бір тайпасы болып табылады» деп сипаттаған (КИКК.Іт., 1973: 40). Бұл IX ғасырдың ортасынан X ғасырдың басына дейінгі аралыққа, ең кемінде айтулы еңбек жазылған 982-983 жылдарға дейін қалыптасқан жағдай деп санауға болады.

М. Қашқари өзінің «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде: «Татар. Түрік халықтарының бірі» деп анық жазып қалдырды (Қашқари, 1997: I т., 471; Қашқари, 2005: 387). Ол татарлардың тілі туралы тоқталған кезде: Сахара – қыр халықтарына жататын жомылдардың тілі бөлек бір тіл болып, олар түрікшені де бек жақсы біледі. Қай, йабақу, татар, басмыл тайпалары да сондай. Олардың әр бірінің өзіне тән тілі бар, сонымен бірге түрікшені де жақсы біледі (Қашқари, 1997: I т., 56; Қашқари, 2005: 70) деп көрсетті.

¹Қытай деректемелерінде – Jiu xing tie le (九姓铁勒 // Jiǔ xīng tiě lè) деп жазып көрсетіледі.

М. Қашқари көрсетіп отырған бұл татарлар Орталық моңғолиядағы тоғыз-татарлармен байланысты еді. Сол себепті М. Қашқари өз еңбегінде Орталық азияның жайылымды аймақтарын «Татар даласы» деп көрсетіп отырды.

Соған қарамастан тоғыз-татар этногенезі мәселесі төңірегінде қазірге дейін ұсынылған пайымдаулар мен болжамдар көп. Тоғыз-татар түркі тілді деп санаушылардың көрнекті уәкілі Ватари Янаи болса, моңғол тілді деушілердің уәкілі Ван Говэй болды². Мұндағы пікір таластың түйінді тұсы «Отыз-татар» мен «Тоғыз-татар» қатынасы төңірегінде сақталды. Мұндай пікір бойынша: Отыз-татар мен тоғыз-татар екеуі бір тайпа немесе тоғыз-татарлар отыз-татардан бөлініп шыққан деп санайды. Бұл өз кезегінде тоғыз-татарларды моңғол тілді тайпа деп дәлелдеудің негізі пактісі ретінде көрсетілген (Маэда Наонори, 1993: 294-306, 309). Тарихи деректер көрсеткендей Түркі қағанаты дәуіріндегі тоғыз-татарларды қатардағы түркі, тоғыз-оғыз тайпасынан бөлектеп қарайтын бірде-бір пакті жоқ, есесіне түркі қағандары мен ұйғыр қағандарының «Менің өз халқым» деп санауы тоғыз-татарлар түркі тілді деген көзқарасқа өміршеңдік септігі. Шын мәнінде бірінші топтағы пікірді ортаға қоюшылар мен оның жақтастары көтерген пікір-пайымдауын көне түркі жазбаларындағы, сол дәуірде жасаған тіл мамандары мен жиһангез тарихшылар жазып қалдырған нақты мәліметтен жоғары қоюға болмас еді. Сол себепті біз Түркі жазбаларын, М. Қашқари қатарлы авторлар берген мәліметті басшылыққа алуға міндеттіміз деп санаймыз. Сөйтіп, Жапон түркологі Ватари Янаи өткен ғасырдың 30 жылдары ортаға қойған «Тоғыз-татар түркі тілді» деген құнды пікіріне құрметпен қараймыз.

Бұл мәселені тоғыз-татарлардың Түркі және Ұйғыр қағанаттары дәуіріндегі этно-территориясы онан әрі анықтай түседі. Біз «Шине Усу» ескерткішіндегі тоғыз-татарлар мен сегіз-оғыздардың бірлескен көтерілісі кезінде Ел-етміш (*Мойын чор*) қағанмен ортада шайқас болған жерлерге қарап олардың қоныстарын анықтауға мүмкіндік аламыз. «Ескерткіштің» 6-7 жолында:

«Дәл осы кезде тіл алып тыңшылар келді. Жаулар келе жатыр деді. Жаудың басқы легі шабуылдап келді. Сегізінші айдың екі жаңасында тұзды Алтыр көл жағасынан аттанып Қашүй өзенін бойлап, сонда найзаласып, сонда өкшелей қуалап соғыстым. Сол айдың 15 күні Кейре басында Үш-Бүркуде татарлармен қатты соғысып жеңдім. Халқының жартысы маған берілді. Жарты халқы Көгмен жынысына кірді» (Bai Yudong, 2013: 86-87; Сартқожа, 2012: 212-213).

Ескерткіштің бұл тұсында Алтыр көл, Қашүй, Үш Бүркі қатарлы біраз жер аттары кездеседі. Бұған дейінгі зерттеулер ескерткіш мәтінінде айтылған бұл жерлерді мүлде басқаша қарастырып, олардың орнын Орталық Моңғолияның шығысынан, тіпті Шығыс Моңғолиядан іздестіріп келеді. Мұндай қадамға баруға тоғыз-татар мен отыз татарды бір тайпа ретінде қарастыру түрткі болған, олар осы мақсатта тоғыз-татарлардың қонысын отыз татарлар қоныстанған аймаққа жақын маңнан іздестіріп отырған. Алайда, соңғы зерттеу жетістігі ескерткіште айтылған «Алтыр көл» атты көл – қазіргі Хөвсгөл көлі екенін дәлме-дәл дәлелдеп берді. Бұл жетістік тоғыз-татарлар қонысын Селенганың төменгі бойынан, Байкалға құяр тұстан, тіпті одан шығысқа қарайғы аймақтан іздеудің жөнсіз қадам екенін көрсетті (Маэда Наонори, 1993: 294-302; Geng Shimin, 2005: 197; Zhang Jiuhe, 1998: 142). Қазіргі кезде Тоғыз-татарлар Тэс өзенінің шығысындағы Хөвсгөл көлінің солтүстігі мен шығысындағы аймақты мекен еткені анықталды (Bai Yudong, 2009: 165).

Тоғыз-татарлардың бұл қоныстары олардың Түркі қағанаты дәуіріндегі қоныстарына да сәйкес келеді. Олардың бұл қонысы тұтас Ұйғыр қағанаты дәуірінде өзгерген жоқ. VIII ғасырдың 60-70 жылдарындағы Солтүстік Азия тарихынан хабар берген Дуньхуаннан табылған «Pt 1283» нөмірлі құжат татар тайпаларының дәл осы аймақты қоныстанғанын көрсеткен. Сөйтіп, Тоғыз-татарлардың Орталық Өтүкенге барып қоныстануы Ұйғыр қағанаты құлап, далада қырғыз билігі орнаған дәуірінде орын ала бастаған.

840 жылы Енисей қырғыздары Ұйғыр қағанатының билікке қарсы қолбасшысымен бірлесе отырып Түркі даласындағы қағанатты талқандап, қағанды өлтіріп, ордасын өртеп жіберді. Қағанатқа қарасты халық жан-жаққа босып кетті. Олардың қатарында екі үлкен топты нақты айтуға болады. Оның біріншісі Қытай шекарасына қарай босқан Уге тегінге қарасты ел. Олардың қатарында қағанаттың астаналық аймағын қоныстанған 13 тайпадан тұратын халық болғаны айтылады. Екінші топтағы ел – Паң Тегін бастаған батысқа көшкен 15 тайпа. Қағанаттың күйреуі Орталық моңғолиядағы тайпалардың құрамында үлкен өзгеріс туындатты. Тарихи деректер бойынша қырғыздар 840 жылы қағанатты қиратқаннан кейін 841 жылдан бастап далалық аймаққа бірқатар жорықтар ұйымдастырған. 843 жылдың бастапқы айларында қырғыздар Шығыс түркістандағы Күшар мен Бесбалыққа жорық жасағаны айтылған (Liu Xu, 1975: 2522). Тағы бір деректе 848 жылы қырғыздардың 70 мың әскермен жорыққа

²Қытай ғалымы Ван Говэй тоғыз татар «моңғол тілді» тайпа деген көзқарасты ұсынды (Wang Guowei, 1959: 634-650). Бұл пікірді Хан Жулинь (Han Rulin, 1986, 11), Чэнь Дэчжы (Chen Dezhi, 2005:217-218) т.б. жалғастырып келеді.

аттанып «жеті ру шивэй»³ тайпасына барып бас сауғалаған ұйғыр тайпаларын Орталық Моңғолияға көшіріп алып қайтқанын ресми түрде тіркеген (Liu Xu, 1975: 2522). Сонымен бірге 842 жылдан 845 жылға дейінгі төрт жыл ішінде Таң империясына жыл сайын елші жіберіп отырғаны айтылған (Fu Xuancong, Zhou Jianguo, 2018: 85-90). Осы елшіліктердің негізгі миссиясы Таң династиясынан Қырғыз қағанын ұлықтауды талап ету болған. Аайда олардың Қырғыз қағанын «Тәңрі қаған» деп ұлықтау талабы бірден тойтарысқа ұшырап, кейін император Таң Уцзунның қазасына байланысты әдеттегідей «қаған» деп ұлықтаудың өзі кешеуілдей берген.

Қырғыздардың далалық аймақтағы қимылы туралы келесі бір маңызды мәлімет 856 жылы хатқа түскен. Осы жолы Таң империясына барған қырғыз елшілері Паң тегіннің Аньсиде қаған болып ұлықталғанын хабарлаған. Сонымен бірге Паң тегіннің бытыраған елін қайта жинап елінің басын қосқанын және дала билігін қырғыздардан тартып алатыны туралы көк тәңірге серт беріп, ант су ішкені айтылған (Song Minqiu, 1959: 692-693). Алайда Паң тегіннің билігін қырғыздар емес Бесбалыққа ауып барған тоғыз-оғыздың басқа бір билеушісі тартып алады. Осы уақиғаға байланысты 866 жылдан бастап Паң тегін деген тұлғаның аты деректерге кездескен жоқ. Оның орнына Бесбалықта «Бугучжэнь» деп аталған тарихи тұлға билікке келгені белгілі болды. Қытай деректері «Бугучжэнь» деп көрсеткен бұл адамның түрікше аты Бүгү тегін немесе Бөгү Тәңірікен (*Бөгү Тәңір қаған*) болуға тиіс.

Тарихи деректердің бірінде қырғыздардың 863 жылы және 866 жылы екі мәрте Таң династиясына елші аттандырғанын тіркеген (Sima Guang, 1956: 8107, 8117). Тағы бір деректе олардың 860-874 жылдары арасында Таң династиясына үш рет елші жібергенін хабарланған және «олар (қырғыздар) хуэйхулардың орнын бір жолата ала алмады» деп ескерткен (Еженханұлы, Ошан, 2006: 390). Осы мәліметтің өзі қырғыздардың дала билігін қолға алу жолында жасаған қадамдары соншалық сәтті болмағанын көрсеткен-ді. «Синь Таншу» кітабының тағы бір мәліметі бойынша қырғыздар Таң династиясына соңғы мәрте 873 жылы елші жіберген. Алайда келесі жерде қырғыздар туралы мәлімет сирей бастаған. Бұл Орталық Азияда қырғыз билігі әлсіреп түркі тайпалары арасында кезекті билік ауысу процесі орын алған өтпелі кезең басталғанын білдіргендей еді.

«Цзычжи тунцзяньның» 875 жылы 10 айға қатысты тараушасына «Хуэйху [Хэ] Лочуанға қайтып келді, 11 айда Тоңло Юйлу патша ордасына елшіге келді» деген мәлімет кездеседі (Sima Guang, 1956: 8181). Мұнда көрсетілген «хуэйху» – ұйғыр болатын. Ал «Лочуань» яғни «Хэлочуань» топонимінің жаңсақ жазылған түрі еді (Мориясу Такао, 1980: 8-14). Сонымен, хуэйхулер (ұйғыр) қайтып келген «Хэлочуань» – Орхон өзенінің атырабы, яғни 840 жылы құрдымға кеткен қағанаттың астаналық аймағы болған әйгілі «Өтүкен иіш» екені күмән тудырмайды (Jia Cong jiang, 2000: 31-32).

Қырғыздардың Таң паншалығына соңғы рет 873 жылы елші жіберуі, 875 жылы Хуайхулардың Орхон бойына «қайтып оралып», сол жерден Таң династиясына өз елшісін жіберуі сынды осы екі уақиға Орхон бойында орын алған ерекше тарихи уақиғамен тіке қатысты болуға тиіс. Бұл жерде Орхонға қайтып келген Хуэйхулерді (Ұйғыр) Бугучжэнь құрған Түрпандағы Қочо хандығы ретінде қарастырудың ғана сәті түседі.

Соңғы уақытта табылып, ғылыми айналымға түскен «xj 222 – 0661. 9» нөмірлі құжат аталған кезеңге қатысты біраз түйткілдерді шешуге өз көмегін тигізуде. Көне ұйғыр жазуымен жазылған құжатты Неміс туркологы Петер Зиеме мен Қытай ғалымдары Чжан Тешань (Zhang Tieshan, Peter Zieme, 2012: 157-176) және Бай Юйдун (Bai Yudong, 2014: 134-182) зерттеп, ғылыми деректанулық жұмыстарды тыңғылықты атқарды. Олар бұл құжат Шағатай хандығы дәуіріндегі қандай бір еңбектің жеке парақшасы болып табылатынын және құжаттың XIII-XIV ғасырға жататынын анықтады. Құжат мазмұны Қочо мемлекетінің белгісіз бір ханының бастан кешкен көшірмесін мадақтауға арналған. Қытай тарихшысы Бай Юйдун пікірі бойынша құжаттың бастапқы мазмұндары IX ғасыр соңындағы Қочо мемлекеті құрылуы кезеңіндегі жағдайды көрсеткен, алайда соңғы бөлігіндегі мазмұны кидандардың Ляо династиясы дәуіріне қатысты болған (Bai Yudong, 2014: 143).

«xj 222 – 0661. 9» нөмірлі құжат аталған дәуірдегі Қочо елі мен Өтүкен даласының тарихи байланысын зерттеуде еш жерде жоқ құнды мәлімет ұсынған. Бұл туралы құжаттың 6-16 жолында мынадай мәлімет сақталған:

«Оның жасы кіші болса да, аса бір мықты боз бала еді. Ол Тоңаның жас жеткіншегідей жүректі, арыстанның баласындай батыл болды. Ақылы шексіз мол болды. Сөйтіп әкесі Тәңірікінге көмектесіп, құтты елін қорлаған, қауіп төндірген тоғыз-татар бұдынына қаланың сағасында шеп құрып қарсы тұрып оларды бағындырды. Елдің басына түскен қауіпті сейілтті, жат елдің билеушісін, жат ниетті адамдарды, жауларды, өздерінен аулаққа жіберді, қорқытты. Он ұйғыр елінің қамақ бодұны:

³Аталған тайпалар бірлестігін қытайша – «Ци синь шивэй (七姓室韦 // Qī xīng shì wéi)» деп хатталған. P.t 1283 Дуньхуань жазбасында: «Жеті Ye-dre» атты тайпа аты кездеседі.

Біздің ханымыз Үданның ұлы ержетті, бұдан кейін жат ел басынбайтын болды. Біз үшін бұл аса мерейлі болумен қатар, рухымыз көтерілді десті» (Zhang Tieshan, Peter Zieme, 2012: 176).

840 жылы батысқа ауған тоғыз-оғыз тайпалары қатарында тоғыз-татарлардың болғаны белгілі. Алайда олардың бұл тобында жаңадан құрылған Қочо хандығына қатер тудыратындай әлеуеті болды деп айту қиын. Қочо хандығына шабуыл жасаған тоғыз-татарлар туралы түйткілді сауалдың жауабын «хј 222 – 0661. 9» нөмірлі құжаттың 39-42 жолдарындағы «Ол (*Теңрікін*) Өтүкен жерінің халқын өзінің қарамағындағы жерлерге қоныстандырды» (Bai Yudong, 2014: 139) деген мазмұны анықтап көрсетіп береді. Мұндағы «Өтүкен жерінің халқы» деп отырғаны тоғыз-татарлар болатын. Бұл мәлімет Қочо мемлекетінің Өтүкен қойнауын өз билігіне ала бастағанын білдіре отырып, жоғарыда көрсетілген 875 жылы ұйғырлар «[Хэ]лочуанға қайтып келді» деген қытай дерегінің мәнін аша түседі. Ең бастысы айтулы құжаттың келесі мазмұндары бірқатар түйткілдерге де түшымды жауап бере алады.

Осы және басқа деректерге негізделгенде IX ғасыр соңында Түрпандағы Он ұйғыр елі (Қочо елі) мен тоғыз-татарлар арасында қақтығыстар орын алған. Бірақ аталған шайқаста тоғыз-татарлар жеңіліс тапқан. Қочо билеушілері тоғыз-татарларды бағындырғаннан кейін арада тыныштық орнатқан әрі Қочо елінің ықпалы Орхон даласына жете бастаған. Осыған байланысты 875 жылы ұйғырлар «[Хэ]лочуанға (*Орхонға*) қайтып келді» деген дерек тіркелген. 876 жылдан кейін Қочо елі қайтадан күш алып Бесбалық пен Түрпанды түгелге жуық өз билігіне алған.

875 жыл Таң династиясында Хуанчао шаруалар көтерілісінің басталуы империяның құлдырау дәуіріне аяқ басқанын көрсетті. Осыдан бастап патшалықта ішкі алауыздық өршіп, көрші елдер туралы мойын бұра алмады. Сөйтіп Ұлы дала туралы қытай деректемелерінде ақтаңдақ беттер қалыптасты. Нәтижеде қытайлар Қочо елінің ықпалы Орхон бойына жеткенін ғана хабарлағанмен, кейін не болғанын көрсетуге қажетті дерек бере алмады. Осыған байланысты «хј 222 – 0661. 9» нөмірлі құжатты зерттеуші ғалым 875 жылды ең кемінде Қочо хандығы мен тоғыз-татар арасында байланыс орнаған дата ретінде қарастыруға болатынын ғана айтады (Bai Yudong, 2014: 142).

Берлин қаласында «Mainz № 354» атты Түрпан жазбасы сақталған. Құжатта мәлім бір Ұйғыр қағаны билік еткен кезде қирап қалған Бесбалық қаласын қалпына келтіру жұмыстарын жүргізгені баяндалған (Zieme, 2009: 255-266). Қытай ұлттық кітапханасында сақталған «№ BD11287» құжатта Бугучжэнь бір кездері сәтсіздіктерге ұшырап қалалары бүлінгені баяндалған (Ren Ji-yu, 2009: 118). Қытай ғалымы «Mainz № 354» құжатқа тарихи зерттеу жасай келіп Бес балық қаласының талқандалу уақиғасы 866-869 жылдары шамасында орын алғанын әрі бұл уақиғаның Қочо елі мен Аньси ұйғырлары арасында немесе тоғыз-татарлар арасында болған шайқаста күйреген болуы мүмкін екенін қарастырған (Fu Ma, 2013: 151-155; Fu Ma, 2014: 22).

Дуньхуань жазбалары қорында хотандық монохтың буддалық діни уағызы мен өзі жасаған мемлекетті мадақтауды мазмұн еткен тағы бір құжат кездеседі. Әйгілі шығыстанушы Марк Аурель Стейн «S.6551» деп шифрлеген бұл құжат Түрпандағы Қочо мемлекетінің күдіреті күшті ел болғанын мадақтап, оны билеп отырған ханның ұлылығын мақтан ете жазған. Қытай тілінде жазылған бұл құжатқа деректанулық зерттеу жүргізген ғалымдар құжаттың X ғасырдың 30 жылдары жазылғанын анықтап, Түрпандағы Қочо мемлекетімен байланысты екенін жан-жақты дәлелдеді (Zhang Guangda, Rong Xinjiang, 2008: 155). Аталған құжат діни уағыздарды мазмұн еткеніне қарамастан жоғарыда көтерілген тарихи мәселеге қатысты информация берген. Соның ішінде Қочо еліне қарасты тайпалардың тізімі мен сол тайпалар мен Қочо елінің тарихи байланысын сипаттаған мынадай мағұматтары өте-мөте маңызды: «Қарлық, яғма, емак, татар қатарлылар келіп бағынып, асыл гауһар, алтын тарту етіп жатты. Тоқси (*түркеи?*) жылқы пен түйесін тарту етті. Түпүттер (*Тибет*) асыл бұйымдар мен алтынды сиға тартты. Басымыл деген тумысынан біздің құл-күндерімізден туған құлақ кесті құлымыз еді. Қырғыздар біздің бұрынғы құл-күндеріміз болатын. Бізге бодан елдер бүркіттен шошыған торғайдай, біздің қаламыздың маңына келіп, барыс көрген қойдай үдірейіп қорқып жүрді. Елдің нақты болымысы осындай, бұл жалған сөз емес» (Zhang Guangda, Rong Xinjiang, 2008: 155).

Сөйтіп, аталған дәуірге жататын тарихи деректерде тоғыз-татарларды тоғыз-оғыздардың (Қочо елі) бір тайпасы ретінде көрсетіп отырады. Олардың қатарында «Китаб Худуд ал-алам мин ал-Машрик ила-л-Магриб» т. б. еңбектердегі, сондай-ақ «S.6551» нөмірлі Дуньхуан жазбасында Қочо елінің бір тайпасы ретінде көрсетілген «татарларды» да Орхон бойындағы тоғыз-татар ретінде қарастырудың мүмкіндігі бар.

Жоғарыда көрсетілген тоғыз-татар өткен тарихи дәуірде тоғыз-оғыздардың бір тармағы болып саналған көне түркі тайпасы болып табылады. 840 жылы Қағанат ыдыраған тұста олардың бір бөлігі басқа тайпаларымен бірге оңтүстікке Қытай жеріне, Жоңғарияға, Алтай тауларының төрт төңірегіне, Қазақстанға, тіпті одан анағұрлым алыс аймақтарға тарап кетті. Соған қарамастан олардың елеулі бір бөлігі бұрынғы қағанаттың орталық аймағына жылжып, уақыт өте келе даланың келесі қожасы келбетін сомдай бастаған.

Шын мәнінде тоғыз татарлардың далалық билікке үмтылуы Түркі қағанаты дәуірінде басталып, Ұйғыр қағанаты кезеңінде жалғасын тауып отырды. 840 жылы Ұйғыр қағанаты ыдырағаннан кейін қағанаттың астаналық аймағына көшіп барып, Ұлы дала билігіне үмтылу міндеті тоғыз-татарларға тағы бір рет жүтелді. Көптеген тарихи жағдай қырғыздардың Хангай тауы, Орхон мен Тоғла өзендері бойынан Селенгаға дейінгі аймаққа тегеуірінді билік ете алмауы осы аймақтағы тоғыз-татардың ықпалымен тіке қатысты болғанын нақтылап береді. Соның бір дәлелі – қырғыздар өз кезегінде ел астанасын Орхон бойына апарып тігуге қол жеткізе алмауын айтуға болады⁴. Ал, ұқсас мезгілде тоғыз-татарлардың Қочо еліне жорық жасауы олардың Орхон даласында елеулі жетістікке жеткенін және берік негіз қалағанын көрсетеді.

Солдай дегенмен, бұл тұста жаңадан бой көтерген Қочо елі өзінің бастапқы гүлдену кезеңінде күн сайын күш алып келе жатты. Қытайдың Таң династиясы да Қочо мемлекетінің аймақтағы билігін мойындап, олардың қағанын ұлықтаған арнаулы патша жарлығын түсірді. Артынша ұйғырлардың Орхон бойына қайта оралу уақиғасы қытай жылнамасына тіркеле бастады. Қочо елінің күшеюі Орхондағы тоғыз-татарларды Қочо мемлекетін бағынуға кіріптар еткен. Тарихи деректер көрсеткен Орхон бойына «қайта оралу», Тәңіркеннің Өтүкен жерінің халқын «өз қарамағындағы жерлерге қоныстандыруы» қатарлы мәліметтер осындай пікірге келуге мүмкіндік береді.

Тоғыз-татарлардың Қочо елінен жеңілуі және Қочо елінің Орхон даласына қайта ықпал етуі олардың арасындағы өткен ғасырларда қалыптасқан бағыныштылық байланысты түбегейлі қайта жаңғыртты ма, ол жағын анықтайтын дерек қазірше жоқ. Сол себепті тоғыз-татарлар мен Қочо елі Орхон бойының билікті қалай бөліскені туралы сауалдар көп.

Қалай дегендеде тоғыз-татарлар мен Қочо елі арасында қалыптасқан байланыстар қырғыз билігінің даладан ығысып шығуын онан әрі жеделдете түскен тарихи уақиға болғаны белгілі. Қочо елінің Орхон даласына ықпал етуі қырғыздардың далалық аймақта тоғыз-татарлардың тегеуірінді қарсылығына төтеп бере алмай келген баянсыз тірілігінің біржолата аяқталуының көрсеткіші болуға тиіс. Ең кемінде осы уақиғадан соң қырғыз билігі солтүстікке шегінді. Бірақ, бұл Қырғыз мемлекеттілігінің түбегейлі құрдымға кеткенін білдірмейді. Енисей ескерткіштеріндегі X ғасырға жататын нұсқалары Орхон даласындағы елді «Тоғыз татар елі» (*Toquz tatar eli*) деп жазып, отырмен арада жаугершілік болып тұрғанын хабарлап отырған. Бұл тоғыз-татарлардың Орхон даласындағы қағанаттық биліктің келесі мұрагері ретінде өз келбетін сомдай бастағандығының нақты куәсі болып табылады.

Қочо елі қырғыз билігінің даладан ығысуына байланысты өз астанасын Орхон даласына қайта көшіруді жөн көрмегені анық. Бұл жағын Қочо еліне қатысты келесі мәліметтердің Орхон даласына қатысты емес, Бесбалық пен Тұрпанға қатысты баяндалып отыруы растай алады. Қочо елінің бұл шешімі дала билігіне әр кез үмтылып келген әрі бұған дейін айтарлықтай жетістікке жеткен тоғыз-татарлардың онан әрі дамуына кең жол ашқаны белгілі. Сөйтіп, Орталық Өтүкен даласы тоғыз-оғыздардың бір тармағы саналған тоғыз-татарлар билігіне өте бастады. Сондықтан біз тарихи деректердің Өтүкен даласының негізгі халқын «тоғыз-татарлар», сол аймақтағы мемлекетті «Тоғыз-татар елі», «Татар мемлекеті» т. б. деп аталғанына және уақыт өте келе Орталық моңғолияның «Татар даласы» деп атала бастағанына куә боламыз.

Қорытынды. IX ғасыр соңында қырғыздар Орталық моңғолиядан шегінгеннен кейін даланың астаналық аймағы – Орхон даласындағы билік тоғыз-татарлардың қолына өтті деген ең дұрыс тұжырымдама деп санаймыз. «Ляо ши» («Ляо династиясы тарихы») атты еңбек X ғасыр басында Қидан билеушісі Елюй Абаоци Орхон бойына жорық жасаған кезде ондағы халықты «цзубу» деп жазды. Осылайша «Ляо ши» Орталық моңғолияда қырғыз атты елдің болғанын хабарламауына қарамастан, 840 жылы қағанатты құлатқан қырғыздардың далалық аймақтағы билігінің аяқталу мерзімін 924 жылғы Қидан жорығымен қатысты қарастыратын пікір көп жыл бойы жалғасып келді (Бартольд, 1968: 103). Шын мәнінде «Ляо ши» кітабы «цзубулар» деп жазған халық тоғыз-татарлар болатын (*Karla Wittfogel, Feng Chia-sheng, 1949: 101-102*). Бұл пікір енді орныққан пікір саналуы тиіс. Сонымен, қырғыздардың Орталық моңғолиядағы билігі IX ғасырдың соңында аяқталып, сол кезден бастап Ұлы даланың астаналық аймағы тоғыз-татарлардың иелігіне өткен. Тоғыз-татарлар өздерінің бұл билігін қидан жорығынан кейін де жалғастыра алды. Уақыт өте келе олар билік еткен аймақта бірқатар түркі тілті тайпалар құрған хандықтар бой көтере бастады. Бұл хандықтар Моңғол дәуірі қарсаңына дейін Орталық моңғолиядан Тарбағатайға дейінгі аймақта хандық билік құрып отырды.

Әдебиеттер тізімі

Сартқожа Қ. Орхон мұралары. II. Алматы. 2012.

Акио Катаяма, 片山章雄「タリят碑文」森安孝夫, オチル (編) 『モンゴル国現存遺蹟・碑文調査研究報告』: 168-171, 豊中: 中央ユーラシア学研究会, 1999.

⁴Қырғыздар өз астанасын Орхон бойына көшіріп апара алмағаны туралы қытай деректерінде арнаулы мәліметтер бар.

- Материалы по истории киргизов и киргизии, выпускск I. Издательство «Наука», Москва 1973. 280 с.
 Қашқари М. Түрік сөздігі. Алматы: ХАНТ, 1997. I т. 590 б., II т. –528 б., III т.
 Кашқари М. Диван Лугат ат-Турк. /Перевод и предисловие З.А. М. Ауэзовой. Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
 Wang Guowei. «Dadaka», «Guan tang ji lin», di xia ce di 14 juan. Zhonghua shuju 1959 nian ban. 1234 ye.
 Han Rulin. Yuanchao shi, Shang, xia juan. Renmin chubanshe, 1986 nian ban.
 Chen Dezhi. «Meng yuan shi yanjiu cong gao», Beijing: Renmin chubanshe, 2005 nian.
 Маэда Наонори. Shi shiji shidai jiuzu Dada, Riben xuezhе yanjiu Zhongguoshi lun zhu xuayi, Di 9 ji. Zhonghua shuju, 1993 nian, -730 ye.
 Bai Yudong. «Xi nei wu su bei yizhu» «xiyu wenshi» di 7 ji 2013 nian.
 Geng Shimin. «Gudai tujue wen beiming yanjiu», Beijing: Zhongyang minzu daxue chubanshe, 2005 nian.
 Zhang Jiuhе. «Yuan menggu ren de lishi – shiwei-Dada yanjiu», gaodeng jiaoyu chubanshe, 1998 nian.
 Bai Yudong. «Huihu beiwen suo jian 8 shiji zhongqi de Jiu xing Dada (Тоquz tatar)», «Yuanshi ji minzu yu bianjiang yanjiu jikan», 2009 nian di 1 qi 151-165.
 Liu Xu. «Jiu tang shu», Beijing: Zhonghua shuju jiaokan ben, 1975 nian.
 Fu Xuancong, Zhou Jianguo. «Li Deyu wenji xiao jian» (shang, zhong, xia) Zhonghua shuju, 2018.
 Song Minqiu. «Datang Zhaolingji» juan 128, Shangwu yinshuguan, 1959.
 Sima Guang. «Zi zhi tong jian», Zhonghua shuju, 1956 nian.
 Еженханұлы Б., Ошан Ж. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. IV том. Әулеттік тарихи жылнамалар 2-бөлім. – Алматы, 2006.
 Мориясу Такао (Chen Junmou yi). «Guanyu huihu de xi qian». «Minzu yicong», 1980(01), 8-14 ye (森安孝夫「ウイグルの西遷について」東洋學報 59-1-2, 1977年10月. pp.105~130).
 Jia Cong jiang. «Xia jia si nanxia yu bei gui kao bian», «xiyu yanjiu» 2000 nian 04 qi. -31-38 ye.
 Zhang Tieshan & Peter Zieme. Zhang Tieshan, Cimo: Bai Yudong yi: «Shi xing huihu wang ji qi wangguo de yi pian beiwanglu». Zhongguo renmin daxue guoxueyuan xiyu lishi yuyan yanjiusuo, chenweirong zhubian: Xiyu lishi yuyan yanjiu jikan, di wu ji, Beijing, kexue chubanshe, 2012 nian. 157-176 ye (Zhang Tieshan & Peter Zieme, A Memorandum about the King of the On Uygur and His Realm, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 64 (2), pp. 129-159).
 Bai Yudong. «Youguan Gaochang Huigu de yi pian Huigu wen wenxian– «xj 222 – 0661. 9 Wenshu de lishi xue kaoshi», «Zhongguo bianjiang shi di yanjiu» 2014 nian, di 24 juan di 3 qi, 134-182 ye.
 Zieme P. Ordo Uluš, Solmi and Bešbalık, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, vol. 62 (3), 2009, pp. 255-266.
 Ren Ji-yu zhubian, Guojia Tushuguan cang Dunhuang yishu, Di 109 ce. Beijing Tushuguan Chubanshe, 2009 nian, -348.
 Fu Ma. «Xizhou huihu wangguo jianli chuqi de duiwai kuozhang – Zhongguo wenhua yichan yanjiu, Yuancang xj222-0661.09 hao huihu wenshu de lishi xue yanjiu», «Xiyu wenshi» di 8 ji, Beijing: Kexue chubanshe, 2013.
 Fu Ma. «Huigu shidai de Beiting cheng – Decang Mainz 354 hao wenshu suojian Beiting cheng chongjian niandai kao», «Xiyu yanjiu», 2014 nian di 2 qi. 9-22 ye.
 Zhang Guangda, Rong Xinjiang: «Youguan Xizhou Huigu de yi pian Dunhuang hanwen wenxian S.6551 Jiang jing wen de lishi xue yanjiu», Zhang Guangda: «Wenshu dianji yu xiyu shi di», Guangxi shifan daxue chubanshe, 2008 nian.
 Бартольд В. В. Сочинения. Том V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. - Москва: Наука, 1968. -759 с.
 Karla Wittfogel, Feng Chia-sheng. History of Chinese Society Liao. 907-1125 Philadelphia, 1949. 752 p.

References

- Sartqozha Q.Orhon muralary. II. Almaty. 2012.
 Katayama Akio. `tariato hibun' moriyasu takao, ochiru (hen) “mo ngoru-koku genson noko ato-hi bun-chō 查 Ken Kiwamu hōkoku”: 168 – 171, Yutaka-chū: Chūō yu`ra shi a gakken Kiwamu-kai.
 Materialy po istorii kirgizov i kigrizii, vpusksk I. Izdatel'stvo «Nauka», Moskva 1973. 280 s.
 Kashkari M. Turik sozdigi. Almaty: HANT, 1997. I t. 590 b., II t. 528 b., III t.
 Kashkari M. Divan Lugat at-Turk. /Perevod i predislovie Z.-A. M. Auezovoy. – Almaty: Daik-Press, 2005.
 Wang Guowei. «Dadaka», «Guan tang ji lin», di xia ce di 14 juan. Zhonghua shuju 1959 nian ban. 1234 ye.
 Han Rulin. Yuanchao shi, Shang, xia juan. Renmin chubanshe, 1986 nian ban.
 Chen Dezhi. «Meng yuan shi yanjiu cong gao», Beijing: Renmin chubanshe, 2005 nian.
 Маэда Наонори. Shi shiji shidai jiuzu Dada, Riben xuezhе yanjiu Zhongguoshi lun zhu xuayi, Di 9 ji. Zhonghua shuju, 1993 nian, -730 ye.
 Bai Yudong. «Xi nei wu su bei yizhu» «xiyu wenshi» di 7 ji 2013 nian.
 Geng Shimin. «Gudai tujue wen beiming yanjiu», Beijing: Zhongyang minzu daxue chubanshe, 2005 nian.
 Zhang Jiuhе. «Yuan menggu ren de lishi – shiwei-Dada yanjiu», gaodeng jiaoyu chubanshe, 1998 nian.
 Bai Yudong. «Huihu beiwen suo jian 8 shiji zhongqi de Jiu xing Dada (Тоquz tatar)», «Yuanshi ji minzu yu bianjiang yanjiu jikan», 2009 nian di 1 qi 151-165.

- Liu Xu. «Jiu tang shu», Beijing: Zhonghua shuju jiaokan ben, 1975 nian.
- Fu Xuancong, Zhou Jianguo. «Li Deyu wenji xiao jian» (shang, zhong, xia) Zhonghua shuju, 2018.
- Song Minqiu. «Datang Zhaolingji» juan 128, Shangwu yinshuguan, 1959.
- Sima Guang. «Zi zhi tong jian», Zhonghua shuju, 1956 nian.
- Ezhenkhanuly B., Oshan Zh. Kazakhstan tarihy turaly kytai derektemeleri. IV tom. Auletтик tarihy zhylnamalar 2-bolim. – Almaty, 2006.
- Moriyasu takao (Chen Junmou yi). «Guanyu huihu de xi qian» [J]. «Minzu yicong», 1980(01), 8-14 ye (Moriyasu takao `uiguru no sei sen ni tsuite' tōyō Gaku-hō 59 - 1• 2, 1977-nen 10 tsuki. Pp. 105 ~ 130).
- Jia Cong jiang. «Xia jia si nanxia yu bei gui kao bian», «xiyu yanjiu» 2000 nian 04 qi. -31-38 ye.
- Zhang Tieshan & Peter Zieme. Zhang Tieshan, Cimo: Bai Yudong yi: «Shi xing huihu wang ji qi wangguo de yi pian beiwanglu». Zhongguo renmin daxue guoxueyuan xiyu lishi yuyan yanjiusuo, chenweirong zhubian: Xiyu lishi yuyan yanjiu jikan, di wu ji, Beijing, kexue chuban she, 2012 nian. 157-176 ye (Zhang Tieshan & Peter Zieme, A Memorandum about the King of the On Uygur and His Realm, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 64 (2) , pp. 129-159).
- Bai Yudong. «Youguan Gaochang Huigu de yi pian Huigu wen wenxian – «xj 222 – 0661. 9 Wenshu de lishi xue kaoshi», «Zhongguo bianjiang shi di yanjiu» 2014 nian, di 24 juan di 3 qi, 134-182 ye.
- Zieme P. Ordo Uluš, Solmi and Bešbalık, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, vol. 62 (3), 2009, pp. 255-266.
- Ren Ji-yu zhubian. Guojia Tushuguan cang Dunhuang yishu, Di 109 ce. Beijing Tushuguan Chubanshe, 2009 nian, - 348.
- Fu Ma. «Xizhou huihu wangguo jianli chuqi de duiwai kuozhang – Zhongguo wenhua yichan yanjiu, Yuancang xj222-0661.09 hao huihu wenshu de lishi xue yanjiu», «Xiyu wenshi» di 8 ji, Beijing: Kexue chuban she, 2013.
- Fu Ma. «Huigu shidai de Beiting cheng – Decang Mainz 354 hao wenshu suojian Beiting cheng chongjian niandai kao», «Xiyu yanjiu», 2014 nian di 2 qi. 9-22 ye.
- Zhang Guangda, Rong Xinjiang. «Youguan Xizhou Huigu de yi pian Dunhuang hanwen wenxian S.6551 Jiang jing wen de lishi xue yanjiu», Zhang Guangda: «Wenshu dianji yu xiyu shi di», Guangxi shifan daxue chuban she, 2008 nian.
- Bartol'd V. V. Sochineniya. Tom V. Raboty po istorii i filologii turkskikh i mongol'skikh narodov. -Moskva: Nauka, 1968. -759 s.
- Karla Wittfogel, Feng Chia-sheng. History of Chinese Society Liao. 907-1125 Philadelphia, 1949. -752 p.

IRSTI 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_36

HISTORICAL AND CULTURAL FACTORS OF THE TURKIC-ARAB RELATIONS DURING THE MAMLUKS RULE (13-15 CENTURIES)

K.K. Aubakirova^{1*}, S.T. Taiman¹

¹Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

*Corresponding author:

Email: A_kunduz87k@mail.ru (K.K. Aubakirova), Email: st-1968@mail.ru (S.T. Taiman)

Abstract. This article examines the prerequisites for cultural, linguistic, historical ties between the Turks and the Arabs during the Mamluk rule in the 13-16 centuries and the various factors that influenced them. There are also data from medieval manuscripts and historical treatises on the meaning and scope of the name Mamluk, genealogical lineage, ethnic composition of Mamluks. The sources of the study are the works of historians and chroniclers such as ad-Dawadari, Ibn Kathir, al-Kalkashandi, al-Makrizi, Ibn Tagriberdi, who lived during the Mamluk period, as well as manuscripts such as "al-Qawanin", "Ad-Durra" and "Tarjuman" written in the mamluk period. The preconditions for relations between Arabs and Turks date back to the earliest times. The establishment of relations between the two peoples and the two countries depends on political, historical, social, religious, cultural and etc. various factors. By identifying the factors that influenced the formation and development of Turkic-Arab relations during the Mamluk rule, we can see that the Turkic-Arab relations were comprehensive and extensive.

Key words: Mamluks, Kipchaks, Turko-Arab contacts, historical factors, Mamluk State, Golden Horde, medieval manuscripts.

The article is written within the framework of the project No AP08855781 MES RK.

FTAMP 03.20.00

**МӘМЛҮКТЕР БИЛІГІ КЕЗІНДЕГІ (XIII-XV Ғ.) ТҮРКІ-АРАБ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ
АЛҒЫШАРТТАРЫ ЖӘНЕ ОҒАН ӘСЕР ЕТКЕН ФАКТОРЛАР****Қ.Қ. Аубакирова^{1*}, С.Т. Тайман¹**¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан.

*Автор-корреспондент

Email: A_kunduz87k@mail.ru (Қ.Қ. Аубакирова), st-1968@mail.ru (С.Т. Тайман)

Түйіндеме. Берілген мақалада XIII-XVI ғасырларда мәмлүктер билігі кезіндегі түркілер мен арабтар арасындағы өзара қарым-қатынас, мәдени, тілдік, тарихи байланыстардың алғышарттары мен оларға әсер еткен түрлі фактор қарастырылады. Сонымен қатар мәмлүк атауының мәні мен қолданылу аясы, мәмлүктердің генеалогиялық тегі, этникалық құрамы туралы ортағасырлық қолжазбалар мен тарихи трактаттардан деректер беріледі. Зерттеу барысында дереккөз ретінде мәмлүктер кезінде өмір сүрген әд-Дауадари, Ибн Касир, әл-Қалқашанди, әл-Мақризиди, Ибн Тағриберди сияқты тарихшы-жылнамашылардың еңбектері мен сол дәуірде түркі-қыпшақ тілінде жазылған «әл-Қауанин», «Әд-Дурра» және «Тәржүмән» сияқты қолжазбалар негізге алынған. Арабтар мен түркілер арасындағы өзара қатынастардың алғышарттары ерте кезеңнен басталады. Екі халық пен екі ел арасындағы байланыстардың орнауына саяси, тарихи, әлеуметтік, діни, мәдени, туыстық және т.б. түрлі факторлар әсер еткендігі анықталды. Мәмлүктер билігі кезінде түркі-араб байланыстарының қалыптасып, дамуына әсер еткен факторларды анықтай отырып, түркі-араб байланыстарының жан-жақты әрі ауқымды болғандығына көз жеткізуге болады.

Кілт сөздер: Мәмлүктер, қыпшақтар, түркі-араб қатынастары, тарихи факторлар, Мысыр Мәмлүк мемлекеті, Алтын Орда, ортағасырлық қолжазбалар.

МРНТИ 03.20.00

**ПРЕДПОСЫЛКИ И ФАКТОРЫ, ПОВЛИЯВШИЕ НА ТЮРКСКО-АРАБСКИЕ
ОТНОШЕНИЯ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ МАМЛЮКОВ (XIII-XV ВВ.)****К.К. Аубакирова^{1*}, С.Т. Тайман¹**¹Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан.

*Автор-корреспондент

Email: A_kunduz87k@mail.ru (К.К. Аубакирова), st-1968@mail.ru (С.Т. Тайман)

Аннотация. В настоящей статье рассматриваются отношения между тюрками и арабами в период правления мамлюков (XIII-XV вв.), анализируются предпосылки возникновения культурных, языковых, исторических связей и различные факторы, повлиявшие на эти связи. Также приводятся сведения из средневековых рукописей и исторических трактатов о значении наименования мамлюк, область применения этого наименования, а также данные о генеалогическом происхождении и этническом составе мамлюков. В качестве источников исследования взяты труды таких историков-летописцев, как ад-Даудари, Ибн Касир, аль-Калкашанди, аль-Мақризиди, Ибн Тағриберди, которые жили в эпоху мамлюков, а также рукописи «Аль-Кауанин», «ад-Дурра» и «Таржуман», написанные на тюркско-қыпшақском языке и датируемые этим же периодом. Предпосылки возникновения взаимоотношений между арабами и тюрками имели место еще в ранние периоды. Установлено, что на взаимосвязи между двумя народами и двумя странами повлияли различные факторы: политические, исторические, социальные, религиозные, культурные, родственные и др. Выявление факторов, оказавших влияние на формирование и развитие тюркско-арабских связей в период мамлюкского правления, позволяет убедиться в том, что эти связи носили масштабный и разносторонний характер.

Ключевые слова: Мамлюки, кипчаки, тюрко-арабские контакты, исторические факторы, Государство мамлюков, Золотая Орда, средневековые рукописи.

Introduction. The history of the Kazakh people, in turn, is closely linked with the history of the Mamluk state of Egypt. It is clear that the Mamluk-Kipchaks, who were sold as slaves in the Kipchak steppes

during the Mongol invasion and later ruled in Egypt and Syria, came from modern Central Asia, including Kazakhstan, and were part of the Kazakh people. The Mamluks from the Kipchak steppes ruled Egypt from the 13-16th centuries, even during the Ottoman Empire. Not only did they rule, but they also influenced the formation of Kipchak culture in Egypt, which became the center of the Arab-Muslim world in the middle Ages. It is known from history that the preconditions for interaction between Turks and Arabs date back to ancient times.

Protecting the Arab-Muslim world from destructive forces from both the West and the East, the Mamluks, who stopped the Crusades and Mongol invasions, not only came to power in Egypt on the African continent, at the mouth of the Nile, but also helped establish Turkish culture there. They have gained great prestige not only in the Turkic world, but in the entire Islamic world. During the Mamluk rule, the state of Egypt became one of the most powerful states in the Muslim world with great political and military power, and achieved great economic, social, religious, cultural and scientific achievements.

The purpose of this article is to determine the preconditions of the Turkic-Arab relations under the Mamluk rule and the various factors that influenced it. In order to achieve this goal, the following **tasks** were identified: to find and present the facts about the state of Mamluks and the concept of Mamluks, the genealogy of Mamluks; identification of the main factors influencing the Turkic-Arab relations during the Mamluks; collection of data from medieval manuscripts in order to determine the background of the Turkic-Arab relations and the historical and cultural factors that influenced it.

Materials and methods. The main sources of the study are the works of medieval historians, chroniclers such as Baybars ad-Dawadar, al-Makrizi, Ibn Yas, Tagriberdi, who lived during the Mamluk rule, and the manuscripts in the classical Arabic language about the Mamluk-Kipchak language such as "al-Qawanin", "Ad-Durra" and "Tarjuman" written in the mamluk period. Bibliographic, codicological, historical-comparative, comparative-typological, methods of description, analysis, generalization and translation methods were used in order to determine the main preconditions and factors influencing the Turkic-Arabic cultural and linguistic relations.

Discussion. The Mamluk state (1250-1517) was a state ruled by slaves from the Turkic and Caucasian peoples in Egypt and Syria. As for the origin of the word Mamluk, it is related to the "white slaves" who played a major role in the history of Islam. The word "ملك" [malaka] in Arabic is a pronoun for the involuntary verb to possess, to dance. The word Mamluk originally meant "property belonging to someone", "property owned by the owner", "dependent, possessed person", but later acquired the second meaning of "white slave" depending on the historical circumstances and scope of its time. The Arabic sources of the time define him as a "white slave without parents" who was sold and bought (Said, 1976: 257).

The word "مملوك" [mamlūk] appears several times in the medieval Turkic-Kipchak work "Al-Qawanin", which is taken as a source of research. The author of the manuscript gave the plural form of the word Mamluk "مماليك" [mamālīk], and the Turkic-Kipchak translation as "قول" [qul]. As an example, we can cite the following excerpt from the inscription "Al-Qawanin": "The sultan's mamluk is said to be the slave of the sultan" (Toparly, 1999: 53a), "My property is said to be my slave" (در قلم مملوكي م عنى في فتقول), "Their property is said to be their slave" (Toparly, 1999: 55a). The Kipchak-Arabic dictionary "Tarjuman" in the section "Mamluks and princesses and days" (Toparly, 2000: 34b). Also, in the 19th chapter of "Ad-Durra", entitled "Characteristics and Colors of Man" ("ألوانها و الناس صفات"), the Turkic-Kipchak translation of this word is given as "slave" (قول [qul]), and in this section "العبد" [The translation of the word al-'abd] in the Kipchak language is "qara" [qara] – black [Toparly, 2003: 14a]. In this section, the word "المملوك" [al- mamlūk] comes after the word "الأمير" [al-'amīr], in Turkish "باك" [bek] - bek. The fact that the word mamluk comes after the word amir, bek shows that they were of high status. The fact that the word "العبد" [al-'abd] in the sense of a true slave is also given in this section means that there are differences between the words "المملوك" [al-mamlūk] and "العبد" [al-'abd]. The translation of the word "al-'abd" in the manuscript as "قرا" [qara] probably refers to black slaves who often worked illegally. It is clear from the works of medieval Arab historians that the Mamluks had many advantages over slaves. From an early age, they learned the basics of martial arts, writing, religion, learned about government affairs and influenced the political and economic life of the country. Black slaves, often called "al-'abd" from Africa, were involved in hard work and housework, while Mamluks, known for their bravery and ingenuity, were promoted to positions of power, military service, and office. This shows that the Mamluks had a special place in Egyptian society. A. Alibekuly who studied the Turkic-Kipchak literature under the Mamluks argues that Mamluks are very different from ordinary slaves, and it is more appropriate to call Mamluks "hired" or "specially trained" rather than "white slaves" (Alibekuly, 2008: 12).

Currently, there are different opinions in Kazakhstan about the origin and ethnic composition of the Egyptian Mamluks. Western, Russian, and Arabic sources state that the Mamluks were warrior-slaves from the Turkic and Caucasian peoples of medieval Egypt. Some scholars have identified the two Mamluk dynasties that overthrew the Ayyubid dynasty in 1250. The Mamluk dynasty (Turks, mainly Kipchaks) that ruled from 1250 to 1390 was called Bahri (بحري [bahrī]), and the Mamluks (Caucasians, Circassians) who ruled from

1390 to 1517 were called Burji. Thus, the ethnic composition of the Mamluks consisted of Turks and Circassians. Western, Russian, and Arab scholars distinguish Caucasian Circassians ethnically from Kipchak sultans. Turkish and Kazakh scholars have concluded that the division of the Mamluks into two dynasties did not depend on their ethnic composition. Initially, the Mamluk military exercise was held on the island of Ar-Rauda in the Nile River, and later, during the reign of Kalaun, the Mamluk military training ground was called Burji because it was a fortress in Cairo. According to Ibn Khaldun and al-Makrizi, one of the first medieval historians to write about the Mamluks, the name of the Bahri Mamluks comes from the name of the fortress of al-Salih, located in the delta of the Nile. Turkish historian Riza Nur Bahri warns that the Mamluks are not named after the castle, but rather the Mamluks there, who came to the castle by sea under the leadership of Venetian merchants. Based on the words of the above-mentioned Arab and Turkish scholars, Amin al-Kholi states that the word "Bahri" can be used in conjunction with the name "Kipchak" (Amin, 1964: 35). Because in medieval Arabic historical work of Kalkashandi (Al-Qalaqashandi, 1922: 456), al-Makrizi (Al-makrizi, 2002: 221) and Abu al-Muhassin (Abu al-Muhassin, 1963: 255), Ibn 'Abd al-Zahir ('Abd al-Zahir, 1976) the concept Kipchak is used as "القبط جاق" [al-qibḡāq] or "القبط جاق" [al-qibḡāq], in the works of some researchers it is called "التاتار" [tatar], "القبايل الذعبيّة" [Al-qabā'ilu-z-zahabīya], along with the names "المغول" [al-muḡūl]. Therefore, in the works in the Arabic language, the names of the peoples of the Golden Horde, Tatars, Mongols are used as synonyms with the name Kipchak.

In the works of Kazakh researchers, it was found that the genealogy of the vast majority of Mamluks goes back to the Turks, including the Kipchaks. Although Russian-language records from various historical periods refer to the majority of the peoples of the North Caucasus and Ukraine as Circassians, K. Begalin argues that no other nation has such a unique name, except for the Kazakhs and perch Tatars, who are now part of the younger zhuz. He argues that the Sherkesh tribe, which belongs to the younger zhuz, is widespread in Western Kazakhstan, in the present-day Atyrau and Ural regions, and connects them with the Sherkesh Mamluks (Begalin, 2012: 133).

Orientalist B. Batyrshauly, in his work, tries to prove the ethnic unity of the Mamluks, based on medieval Arabic manuscripts, which describe the ethnic, cultural, linguistic, anthroponymic, traditional, ritual features of the Kipchak and Circassian Mamluks. The author concludes that there is a reason to directly connect the Mamluk Circassians with the Sherkesh tribe, which belongs to the younger zhuz of the modern Kazakh people and inhabited the western regions of Kazakhstan for a long time (Batyrshauly, 2005). In our proposed study, the Mamluks are considered to be ethnic Turks. This opinion of ours can be proved by the research of scientists such as B. Kumekov, K. Begalin, B. Batyrshauly, A. Alibekuly. This is because the ethnonymic similarities in the ethnic composition of both countries are obvious. The study of valuable materials on Mamluk anthroponymy revealed its tribal structure. The works of medieval Arab historians of the Mamluk era have a large number of non-Arab anthroponyms and clearly show the sign of tribal relations (for example, Janah Ibn Haqqan al-Kimaki, Shams ad-Din Qumani). Ethnic associations among the Mamluks have many similarities with the Deshti-Kipchak tribal structure, and it can certainly testify to the close ethno-political ties in the political systems of the pre-Mongol and post-Mongol periods (Batyrshauly, 2005:12-13).

A. Kuryshzhanov, who studied the language of written monuments of the Mamluks made the following conclusions about the origin of the Mamluks: "In terms of ethnic composition, the Mamluks were from different countries. Captives of many tribes and nations have always been sold into slavery. Among them were many great citizens of tribes and ethnic groups who came from the steppes of "Deshty Kipchak" at that time. Along with slaves, there were volunteers in the Mamluk Guard (Kipchaks, Turks, Turkmens, Georgians, Slavs, Europeans, Caucasians, etc.), but they all submitted to the same center - Kipchak rule, and they spoke only Kipchak language (Kuryshzhanov, 1970). Thus, the scholar points out that during the Mamluk rule in Egypt there were people of different nationalities and tribes, but most of them were Kipchaks, so Kipchak was the language of communication, the common language of all peoples.

It is known from history that not all Mamluks, who had great political and social power in the Egyptian society of different nationalities, did not come from the same place, from the same people, they were different in origin and ethnicity. Although the Mamluks included Sudanese, Greeks, Armenians, Kurds, and Circassians, it is clear from medieval historical records that most of them were Turkic-Kipchaks from the Kipchak steppes. Information about the ethnic composition of the Mamluk state of Egypt, including the Kipchaks could be found in the works of Ibn al-Fuwati (d. 1323), al-Sukai (d. 1264-1324), al-Dawadari (d. 1325), Mugultai (1371), Ibn Kathir (1299-1373), Ibn Sasri (d. 1397), as well as information about the relations between the Golden Horde and the Mamluk state of Egypt was found in the works of Arab historians of that time, such as al-Kalkashandi (1355-1418), al-Makrizi (1364-1442), Ibn Tagriberdi (1411-1465), Ibn Yas (1448-1542).

Thus, the scientist argues that in the first period of Mamluk rule there were many Kipchaks, in the second period there were many Circassian Turks. In Arabic, the word sherkesh (الجرّكسة) [al-ḡarākisa] itself has several meanings. Arab historians have called the Circassians not only the peoples of the Western Caucasus, but also the Chechens and Dagestanis, the Ingush and the Karachays, and their connection with the Turks.

In the works of the medieval historian al-Aini, the name of the Turkic Circassians (الجرانكسة الأتركة [al-atrāku-l-ğarākisa]) is also found. Other medieval Arab chroniclers also state that the Mamluks included Azerbaijanis, Armenians, Kurds, Persians, Greeks, and Sudanese, but that most of them were Turkic-Kipchaks from the Kipchak steppes. Salah ad-Din Nawar, an Arab historian who studied the influence of the Mongol Kipchaks on Egyptian society during the Mamluk rule, states that the Circassian Mamluks, who were related to the Mongol Kipchaks, belonged to the Turkic peoples and came from the Kipchak lands and mountainous areas in the south (Amin al-Huli, 1965: 124). There is enough evidence that the genealogy of the Mamluks, who defended the Arab-Muslim world from the Crusades and the Mongol invasion, goes back to the Turks, including the Kipchaks. Therefore, based on the above data, there is every reason to consider the Mamluks in general as Turks in terms of origin. According to turkologist-scientist A. Zayonchkovsky, in the 13 century the names "Kipchak" and "Turkic" were used interchangeably as synonyms (Zainchkovski, 1967: 80-89). Based on the collected data and scientific findings of foreign and domestic researchers, in the course of this study, the concept of Mamluks is considered in connection with the general names "Turkic" and "Kipchak".

The Mamluks appeared in the Arab world long before they established their state in Egypt. For the first time in Islamic history, the Mamluks date back to the last days of the Abbasid dynasty. It is estimated that the number of Turkic Mamluks in the armies of the Abbasid dynasty reached thirty-five thousand. According to Arabic records, most of the Mamluks came from Central Asia, Mawarannahr, including Samarkand, Fergana, Shash (Tashkent) and Khorezm (Abu al-Muhassin, 473: 336-338).

Ahmad Ibn Tulun, the first Turkic ruler in the Arabian Peninsula, was the son-in-law of Mamun, the caliph of Baghdad. He was sold into slavery from Mawarannahr to Baghdad and soon rose to the rank of chief. Later, Ahmad Ibn Tulun declared his independence in Egypt, and the Tuluns, who ruled from 868 to 905, increased the number of Turkic Mamluks close to them. During the reign of Ahmad Ibn Tulun, the Egyptian state gained political independence, as well as economic, cultural and scientific achievements.

The Ikhshids, who came to power after the Tulunids, and the Mamluks, who played an important role during the Fatimid rule, were also numerous during the Ayyubid period. They rose through the ranks of the military and later became the main military force of the Muslim states and emirates in the region, especially Egypt and Syria. The number and power of the Mamluks have been increases, they became more involved in the political life of the country, they were be able to influence the political direction, and they became a major force in the military and political spheres. The Ayyubid dynasty, which came to power in 1171 after the collapse of the Fatimid dynasty, bought a large number of mercenaries and played an important role in the history of the Middle East and the Mamluks. Despite the fact that the Ayyubid dynasty is of Kurdish origin, medieval Arabic sources say that as it grew up in the Seljuk Turkic state and the Turkic Mamluks, it fully absorbed Turkic traditions, customs and military systems. The Ayyubid state, founded by Salah ad-Din, can be considered as a Turkic state. Because they brought with them the Turkic culture, gained great political and military power and influenced the political and cultural life of the country. It is even said that one of the languages used during the reign of the Ayyubid dynasty was Turkic. Medieval scholars such as Ibn Khaldun and Ibn Sina described the Ayyubid state as a "*Turkic country*" (Batyrsauly, 2005: 169).

Salah al-Din, who is known for his far-sightedness in domestic and foreign policy, aims to unite all the states of the Muslim world under one banner in order to win a decisive battle with the crusaders in the Middle East and liberate Muslim lands from the crusaders. He united Egypt and Syria and, as a result of various military tactics, won a great victory in the battles with the Crusaders. Salah al-Din's army of Turkic descent have had a great reputation in the Muslim world.

After the death of Salah al-Din in 1193, Salih Najum ad-Din Ayyub (1240-1249) came to power as a result of power struggles in the country. Despite the internal and external turmoil that took place in the country at that time, the country was divided into several small emirates, and Egypt retained its importance as a world center of great political importance. The country's political, economic, social, and cultural situation has improved, and the Ismaili and Shiite sects of the Fatimid era have been replaced by Sunni ones. Under Salah al-Din, Cairo became the center of the Arab world. When al-Salih Najum al-Din died in 1249, Turan-Shah, who had come to power, fought a mercenary army, mostly made up of Turkic Mamluks, to attack the crusaders led by Emir Faris al-Din Aktai al-Salih, and they fought against the mercenaries of the Turkic Mamluks. After the victory in this battle with the Crusaders, tensions between Turan-Shah and Bahri Mamluks began in Egypt. After the death of Turan Shah in 1250, the Ayyubid dynasty in Egypt came to an end and the Mamluk state of Egypt, which had existed in the Middle East for about three centuries, was born.

There are different opinions in history about the first sultan who came to power in the Mamluk state. While some historians recognize Shajar al-Durr as the first sultan of the Mamluk state, others no longer recognize him as the first sultan. B. Batyrsauly considered right to recognize Shazharat ad-Dur as the first sultan of the Mamluk state and gave his arguments. Historically, the period from 1250 to 1260, before the coming to power of Sultan al-Zahir Beybars, is considered a transitional period of the Mamluk state. During this transition period, the foundations of the Mamluk state were not yet firmly established and were not fully

recognized in the Muslim world as the Mamluk state [36, p. 181]. During the transition period of the Mamluk state of Egypt, the sultans Shajarat ad-Durr (1250), Iaz ad-Din Aibek at-Turkmani (1250-1257), Mansur Nur ad-Din Ali Ibn Aibek (1257) and Saif ad-Din Kutuz (1259) ruled.

As a result of these conflicts, an assassination attempt was made against Sultan Kutuz, who was on his way from Cairo to Syria, and Emir Beybars took over all power. Sultan al-Zahir Rukn al-Din Beybars Bundukdari (1260-1277), who proved to be an experienced commander during the war, gained great prestige in the country with his determination, politics and wisdom when he came to power. During his reign, Sultan Beybars paid great attention to strengthening the country's periphery and navy, and built military defense towers. It also promotes the development of cities, maintains a regular army in each city and introduces a postal system and a channel system. He completely conquered the Seljuks of Central Asia, Lesser Armenia, and the Berbers, and is known around the world not only as a talented commander, but also as a wise politician. Sultan Beybars, who established relations with many countries of the time, not only regulated the political and military system of the state, but also contributed to the development of art, religion and science. During his reign, he built many high-rise buildings, mosques and madrassas, and focused on the library. The support and development of art, science and literature by the Mamluk sultans, in turn, contributed to the publication of great works in the field of Arabic history, genealogy, lexicography, poetry and other sciences.

Due to the coming to power of Sultan Beybars in 1260, Egypt's foreign policy took a new direction in its relations with other countries. The thirteenth century was full of various important events and changes for the peoples of Asia and Europe. In the West there was a crusade to liberate the Holy Land, and in the East there was a Mongol invasion that conquered many countries and massacred various peoples. These raids also threatened Syria, Palestine and Egypt. Realizing at the time that Egypt, with its highly developed economy and strong military system, was the key to the Muslim world, the Crusaders sought to conquer Egypt by allying with the Mongols. In the 1840s, Western countries sent several embassies to the Golden Horde for this purpose. Thus, as embassy relations were established between the countries of Western Europe (France, England, Genoa) and the Mongol invasion of Iran, Iraq, the head of the Ilkhanate Kulagu, Egypt began to look for allies in the fight against the Kulagu Army. Among them, the military-political and diplomatic relations established with the Golden Horde in 1261 had a special historical and political place for both countries. Prerequisites for such a connection are the formation and strengthening of the empire of Genghis Khan in the 13 century and the rise of the Jochi Ulus, the Golden Horde and the Kulagu Ulus (Ilkhanate state in Iran), and the latter's campaign against the Arab-Muslim world in the Middle East. At the same time, as a result of growing tensions between the Ayyubid dynasty that ruled Egypt and Syria, the number of troops in the region increased sharply at the expense of the Turkic Mamluks. By the middle of the 13th century, as a result of crusades from Western Europe to the Middle East and becoming the only military force in the East to resist Mongol conquest, they seized political power along with the military. The Mamluks who came to power sent embassies to the khan of the Golden Horde to establish diplomatic relations between Egypt and the Golden Horde. These connections may have been made to prevent the Ilkhan state from invading the Mamluk-held territory of Sham until the end of the 14th century. Berke Khan's (1256-1266) conversion to Islam also had an impact. The first contacts between Egypt and the Golden Horde are closely connected with the name of Sultan Beybars, who came to power in 1260.

After the coming to power of Sultan az-Zahir Beybars, they began to establish political and diplomatic relations with their relatives, the people of Deshty Kipchak, their historical homeland, where the Golden Horde state is located. The relations between the Mamluks and the Golden Horde were a very important event in the history of Islam in general.

Cultural and linguistic relations between peoples are closely linked, first of all, for political, economic, social, ethno-historical and psychological reasons. The migration of the Deshty Kipchak people to Egypt is closely connected with military, political, economic, social, cultural, psychological and other factors. Salah ad-Din Muhammad Nawar, author of *At-Tawaif al-Muguliya fi Misir*, highlights the importance of the natural factor as the main reason for the migration of peoples, citing several such factors that influenced the migration of the people of the Golden Horde to Egypt. He argues that the nature of the Kipchak steppe is harsh and the winters are very cold, making it difficult to live there. The people of Deshty Kipchak, who experienced various difficulties, such as socio-economic, caused by the harshness of nature and constant wars, at that time played an important role in world history and made a mass exodus to the more economically developed Mamluk state of Egypt (Batyrschauly, 2005: 21).

Results. Many researchers cite ancestral, kinship relations between the two peoples as one of the main reasons for the establishment of political, diplomatic, cultural and linguistic ties between the Mamluk state of Egypt and the Golden Horde. Indeed, it is in the common knowledge and understanding of the two countries that the Kipchak Mamluks have established good relations with the Golden Horde. Later, the conversion of the Deshti Kipchak people to Sunni Islam and the conversion of the Egyptians from the Shiite sect to the Sunni sect based on the four sects under Mamluk rule increased the rapprochement between the two

countries. Within the framework of a common religion and a common culture, the ties between the fraternal peoples, one living on the Nile and the other on the Yedil rivers, have strengthened. There is enough historical evidence that the number of Kipchaks in Egypt increased as a result of kinship. Such a fact can be found in the works of medieval historians. Based on the works of chroniclers during the reign of the Mamluks, Egyptian historians Amin al-Kholi, Mohammed Nauwar, Qasim Abd Qasim consider the kinship factor as a key factor in the establishment of relations between the two countries.

The establishment of friendly relations between the two countries was also influenced by the fact that the Mamluk sultan Beybars came from the Kipchak tribe. As a result of the Mongol invasion, many people from the Kipchak steppes were captured and sold as slaves. Al-Aini writes, "After them came the Mamluks of Adili, Kamili, Ashrafi, Muzzami, Nasri and Azizi, who left an indelible mark on the Muslim world". Among the enslaved Turks were Beybars, the founder of the Mamluk state, and Kalaun, who later came to power. According to Al-Aini, both sultans came from the Turkic tribe. According to the medieval historian al-Omari, the Mamluk sultans in Egypt tried to get their relatives closer and bring their relatives to Egypt (Batyrshauly, 2005).

The involvement of the Mamluk sultans led by Sultan Beybars in the lands of Egypt and Syria, the establishment of ties with their compatriots due to kinship and tribal relations, was due to social, cultural and psychological factors. The psychological factor influenced the Turkic-Arab cultural and linguistic ties, and as a result of the nostalgia of the Kipchak-Mamluks, who came to power, to the Motherland, their homeland, their nation, the names of lands and settlements began to be called in Turkish. As a result of such linguistic connections, the toponyms and anthroponyms of the Turkic language, which are still preserved in Arabic, can be cited as examples. The social, political, military, and state systems of the Mamluk state of Egypt and the Golden Horde were very similar. The Mamluks, who came from the Kipchak steppes and rose to the rank of sultan, became members of the aristocratic class and they could rely on them in the policy of the state and in the formation of the army, establishing ties with the people who are close to them by origin. Al-Kalkashandi states in his work: "They are distinguished by their loyalty and bravery, the Turkic people in terms of body shape and beauty, chosen for their artistic character", pointing out the main reason for the invitation of the Kipchak Mamluks to Egypt (Al-Qalaqashandi, 1922: 458).

Salah ad-Din Muhammad Nawar, an Arab historian, wrote about the Kipchak culture in Egypt during the Mamluk rule in his study *Tauaif al-Muguliya fi Misir*: "Information about the political, military, socio-economic, cultural and linguistic influence of the Turkic-Kipchak tribes on the Mamluk state of Egypt, founded by Sultan az-Zahir Beybars, can be found in medieval Arabic inscriptions. Numerous medieval works confirm that the Mongol-Kipchak factor played a key role in the Mamluk state of Egypt. The fact that the Kipchaks adhered to their own culture and traditions in the land of Egypt is evidenced by the written evidence found in the manuscripts.

The marriage of Sultan az-Zahir Beybars and the daughter of Berke, a powerful ruler of Deshty Kipchak, and Berke Khan's conversion to Islam further strengthened relations between the two countries. In mosques in Mecca, Medina, Jerusalem and Cairo, Berke Khan was named after the caliph and sultan in sermons. According to medieval Arabic sources, Berke Khan was the first descendant of Genghis Khan to convert to Islam. He lit the beacon of faith, established Muslim customs, respected jurists and attracted them to him. He built mosques and schools on the territory of his state (Batyrshauly, 2005).

In 1262, Sultan az-Zahir Beybars sent to Berke Khan the Mamluk emir Kushbek, who was fluent in the Kipchak lands and the Turkic-Kipchak language, and Majid al-Din and Nafran, who were well versed in the principles of Islam from the Kipchak land. Sultan Beybars sent a letter to Berke Khan inviting him to take part in the holy "jihad" against the infidels. The letter describes the strength of the Muslim army in Egypt, its ethnic composition, and the kings in the Islamic world who submit to the Egyptian sultan. He says that Muslims are being persecuted and oppressed in the occupied territories, that his actions are disgusting to Allah and that it is necessary to oppose him. Berke Khan also said that his troops had arrived in Egypt and that they were highly respected. This fact clearly shows that religion was also a strong factor in the military-political rapprochement between the two rulers (Batyrshauly, 2005: 107).

However, it is clear that the relations between Egypt and the Golden Horde were due not only to the kinship of the sultans, but also to more important political reasons. It is known from history that the first contact between Egypt and the Golden Horde began with a letter from Sultan az-Zahir Beybars to Berke Khan in 1261. Ibn Abd al-Zahir, a famous statesman of the time and the personal secretary of Sultan az-Zahir Beybars, wrote in a medieval work that a letter was written to Berke Khan on behalf of the sultan. The letter states that one of his main tasks as a Muslim is to wage a "holy jihad war" against non-Muslim Iranian imams. In this letter, the sultan also urged the Golden Horde khan to Kulagu, that is, to wage a holy "jihad" against the infidels. In Tisenhausen's work, a letter from al-Zahir Beybars to Berke Khan in 1261 states: "There are several reports that Kulagu converted to Christianity for his Christian wife. He preferred his wife's religion to yours, put his wife above you, and settled atheist crusaders in the caliph's land". Here the Egyptian ruler set Berke Khan against his brother and sought an ally.

The following can be the main factors that influenced the establishment and further strengthening of comprehensive relations between the Mamluk state of Egypt and the Golden Horde, located on two continents, one in North Africa and the Middle East, and the other in Central Asia in the 13-15 centuries:

- genealogical (relative) factor: in the Golden Horde and the Mamluk state of Egypt, which had a great power in the history of the Middle Ages, the Kipchaks gained great political and social power, and the Kipchak culture was revived;

- psychological factor: nostalgia of the Mamluk Kipchaks, who came to Egypt as slaves from the Deshti Kipchak steppe and later rose to power;

- socio-economic factor: the strong socio-economic development of the Mamluk state of Egypt in the 13-15 centuries and the suffering of the peoples of Deshti Kipchak from the Mongol invasion;

- Religious factor: the conversion of the Golden Horde Berke khan (1256-1266) to Islam, the spread of the Sunni Hanafi school in Egypt, supported by the Mamluk sultans;

- Political factor: the formation of the Zhochy Ulus and the Kulagu ulus and the contradictions between the two, the invasion of the Kulagu army into the Arab world, the Crusades from Western Europe.

Conclusion. In conclusion, under the rule of the Mamluks, various factors influenced the establishment of comprehensive relations between the Golden Horde and the Mamluk state of Egypt and the implementation of the process of Turkic-Arab cultural synthesis. By identifying the factors that influenced the formation and development of Turkic-Arab relations during the Mamluk rule, we can see that the Turkic-Arab relations were comprehensive and extensive. After the Mamluk-Kipchaks, who had a significant influence on the political and military affairs of the Abbasid dynasty in the Arab world, came to power, Turkic-Arab relations began to develop rapidly in various fields. In general, the Turkic people have long been known for their unique political and administrative system, a special form of government. Thanks to this potential, the Mamluk-Kipchaks ruled Egypt for almost three centuries and established a new direction in the country's foreign policy. The Mamluk sultans, under the influence of kinship, psychological, socio-economic, religious and political factors, strengthened their relations with the peoples of Deshti Kipchak. This, in turn, contributed to the development of cultural and linguistic ties between the two peoples.

References

Abd al-Zahir. *Ar-Raud az-zahir fi sira al-malik az-zahir* [Al-Rawd Al-Zahir in the biography of King Al-Zahir]. Cairo: Dar al-kutub, 1976. 519 p. [in Arabic].

Abu al-Muhassin. *An-Nujum az-zahira fi muluk mysyr ua al-qahira* [The shining stars in the kings of Egypt and Cairo]. Cairo: Dar al-kutub, 1963. 473 p. [in Arabic].

Alibekuly A. *Mamlukter biligi kezindegi turki-qypshaq Adebieti* (damuy, Adebii okilderi, olen olsheimi) [Turkic-Kipchak literature during the period of Mamluks (development, literature representatives, poem dimensions)]. Almaty: Arda, 2008. 176 p. [in Kazakh].

Amin al-Huli. *Salat baina an-Nil ua al-Fulja* [Links between the Nile and the Volga]. Cairo: Dar al-magrifa, 1964. 110 p. [in Arabic].

Al-maqrizi. *Al-Hutat*. Cairo: dar al-kutub, 2002. 498 p. [in Arabic].

Al-Qalaqashandi. *Subh al-asha fi siga al-insha* [Sobh Al-Asha in the construction industry]. Cairo: Dar al-kutub, 1922. 456 p. [in Arabic].

Batyrshauly B. *Mysyr mamluk memleketinin Deshti-Qypshaqpen bailanystary. 13-15 gasyrlar* [Relationships between Deshti-Kipchak and Mamluk Sultanate. 13-15 century]. Almaty: Ekonomika, 2005. 652 p. [in Russian].

Begalin K. *Mamluki* [Mamluks]. Moscow, 2012. 195 p. [in Russian].

Kuryshzhanov A. *Issledovanie po leksike starokypchakskogo pismennogo pamjatnika 13 v. «Tjurksko-arabskogo slovarja»* [Research on the lexicon of the Old Kipchak monument in the 13 century "Turkish-Arabic dictionary"]. Almaty: Nauka, 1970. 234 p. [in Russian].

Said Abd Al-Fattah. *Al-asr al-mamaalik fi mysyr uash-sham* [The Mamluk era in Egypt and the Levant]. Cairo: An-nashir, 1976. 217 p. [in Arabic].

Toparly R. *Al-Kauanin al-kulliya lidabt al-lugat at-turkiya* [Rules of Turkish language]. Ankara: Turk dili kurumu, 1999. 240 p. [in Turkish].

Toparly R, Çögenli S, Yanık N. *Kitabu'l Mecmu-i Tercumani Turki ua Acami ua Mugali*. Ankara: Turk dili kurumu, 2000. 161 p. [in Turkish].

Toparly R. *Kitab ad-Durra al-muddiya fi al-lugati at-turkiya ala at-tamam ua al-kamal* [The book Ad-Durra Al-Madhiya in the Turkish language for perfection and perfection]. Ankara: Turk dili kurumu, 2003. 126 p. [in Turkish].

Zainchkovski A. *K izucheniu srednevekovykh pamyatnikov nurkskoj pismennosti (11-16 v.)* [On the study of medieval monuments of Turkic writing (11-16 centuries)] // *Questions of linguistics*. Moscow, 1967. № 6. 80-89 pp. [in Russian].

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_44

МӘШҮР ЖҮСІПТІҢ ТАРИХИ МҰРАСЫ

**Садықов Еркін Токмұхамедұлы^{1*}, Жүсіпов Нартай Қуандықұлы^{1iD},
Токмұхамедов Сыздық Еркінұлы²**

¹«Торайғыров университеті» КЕАҚ²ТОО TS Consalting

*Автор-корреспондент

E-mail: sadykov.et@gmail.com (Садықов), nartai1970@mail.ru (Жүсіпов), syzdyk@gmail.com (Токмұхамедов)

Түйіндеме. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – тарихи маңызы бар әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси өзгерістер дәуірінде дүниеге келген ақын. Ол қазақ жазба әдебиетінің көркемдік кеңістігін қалыптастыруға, дамытуға және кеңейтуге үлкен үлес қосты.

Қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік жағдайын шынайы суреттеген, шындықты айта білген қаламгердің әдеби мұрасы мен фольклортанушылық тұлғасы, оның жас ұрпаққа үлгілігі сөзсіз.

Мақаланың ғылыми мәселелері Мәшһүр Жүсіптің мәдени және әдеби мұрасын «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында зерттеумен байланысты.

Ғылыми зерттеуде пайдаланылған әдістер: ұжымдық әдіс, түсіндіру, сипаттау, тұжырымдамалық талдау, салыстырмалы талдау әдісі және т. б.

Мәшһүр Жүсіп мұрасын жүйелеу және оны зерделеу қазақ ұлттық-мәдени кодын зерттеудің перспективалы бағыттары болып табылады. Бұған Мәшһүр Жүсіп жинақтаған (30 томға жуық) қазақ жазушылары мен ақындарының 20 томдық шығармасының жарық көруі дәлел бола алады.

Тәуелсіздік алғаннан кейін көркем әдебиеттегі «ақтаңдақтарды» ашуда нәтижелерге қол жеткізілді. Барлық ежелгі қолжазбалар жүйеленбегендіктен, бұл өз кезегінде өткеннің әдеби мұрасын қосымша зерттеу үшін негіз болып табылады.

Кілт сөздер: Мәшһүр Жүсіп, тарихи тұлға, мәдени мұра, көркем әдебиет, поэзия, ауызша әдебиет, ағарту, шығыс әдебиеті, рухани дәстүрлер.

МРНТИ 03.20

ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ МАШХУР ЖУСИПА

**Садықов Еркін Токмұхамедович^{1*}, Жусупов Нартай Қуандықович^{1iD},
Токмұхамедов Сыздық Еркінұлы²**

¹НАО «Торайғыров университет»²ТОО TS Consalting

*Автор-корреспондент

E-mail: sadykov.et@gmail.com (Садықов), nartai1970@mail.ru (Жүсіпов), syzdyk@gmail.com (Токмұхамедов)

Аннотация. Машхур Жусип Копейұлы – поэт, родившийся в эпоху исторических социально-экономических и общественно-политических преобразований. Он внес огромный вклад в становление, развитие и расширение художественного пространства казахской письменной литературы.

Неоспорима актуальность представления молодого поколения о культурно-литературном наследии и личности фольклориста, достоверно описавшего социально-политическое состояние казахского общества, сумевшего запечатлеть дыхание эпохи.

Научная проблематика статьи связана с исследованием культурного и литературного наследия Машхур Жусипа в контексте программы «Рухани жаңғыру».

Использованные методы научного исследования: коллективный метод (сбор научных фактов, информации научного характера), интерпретация, описание, концептуальный анализ, метод сравнительного анализа и др.

Систематизация наследия Машхур Жусипа и его изучение являются перспективными направлениями исследования казахского национально-культурного кода. Доказательством тому является издание 20 томов произведений казахских писателей и поэтов, собранных Машхур Жусипом (около 30 томов).

С обретением независимости достигнуты значительные результаты в раскрытии «белых пятен» в искусстве, в том числе в художественной литературе. Тем не менее, известно, что не все древние рукописи систематизированы. Это является основанием для проведения дополнительного изучения литературного наследия прошлого.

Ключевые слова: Машхур Жусип, историческая личность, культурное наследие, художественная литература, поэзия, устная литература, просвещение, восточная литература, духовные традиции.

IRTSI 03.20

HISTORICAL HERITAGE OF MASHKHUR ZHUSIP

Sadykov Erkin Tokmukhameduly^{1*}iD, Zhusupov Nartai Kuandykuly¹iD,
Tokmukhamedov Syzdyk Yerkinuly²

¹«Toraighyrov University» NJSC

²TS Consalting LLP

*Corresponding author

E-mail: sadykov.et@gmail.com (Sadykov), nartai1970@mail.ru (Zhusupov), syzdyk@gmail.com (Tokmukhamedov)

Abstract. Mashkhur Zhusip Kopeyuly is a poet born in the era of historical socio-economic and socio-political transformations. He made a huge contribution to the formation, development and expansion of the artistic space of Kazakh written literature.

The relevance of the idea of the younger generation about the cultural and literary heritage and the personality of the folklorist, who reliably described the socio-political state of Kazakh society, who managed to capture the breath of the era, is undeniable.

The scientific problems of the article are related to the study of the cultural and literary heritage of Mashkhur Zhusip in the context of the program “Rukhani Zhangyru”.

Methods of scientific research used: collective method (collection of scientific facts, scientific information), interpretation, description, conceptual analysis, comparative analysis method, etc.

Systematization of the heritage of Mashkhur Zhusip and its study are promising areas of research of the Kazakh national cultural code. The proof of this is the publication of 20 volumes of works by Kazakh writers and poets collected by Mashkhur Zhusip.

Since independence, significant results have been achieved in uncovering “white spots” in art, including fiction. Nevertheless, it is known that not all ancient manuscripts are systematized. This is the basis for conducting an additional study of the literary heritage of the past.

Key words: Mashkhur Zhusip, historical personality, cultural heritage, fiction, poetry, oral literature, enlightenment, Oriental literature, spiritual traditions.

Кіріспе. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – заманынан озып туған дара тұлға, көрнекті ақын, фольклортанушы, тарихшы, философ, халық ауыз әдебиеті үлгілерін жалықпай жинап, олардың бәрін ұрпақтан-ұрпаққа шашпай-төкпей жеткізуші, соңынан сан-салалы қазыналы мол мұра қалдырған ағарту саласының белді өкілі. Алаштың біртуар перзенті. Мәшһүр Жүсіп - өз қазақ халқының әдебиеті, тілі, фольклоры, тарихы мен мәдениетін, ұлттық рухани құндылықтарын, этнографиясы мен поэзиясын мейлінше жетік білген. Араб, парсы, шағатай, орыс т.б. тілдерін жетік меңгерген. Өзінің саналы ғұмырын Мәшһүр Жүсіп ағарту саласына арнап, әділдікті, адамгершілікті, парасат пен пайымды насихаттап, дәріптеп өтіп, тер төгіп еңбектену нәтижесінде өз заманының озық үлгідегі мол рухани қазынасын қалдырды.

Жаңа Қазақстан жағдайында тарихи тұлғаның мол мұрасы әлі де тың зерттеулерді, ғылыми тұрғыдағы жаңаша ізденістерді, жүйелі сараптамалар мен әдеби-тарихи дәлелдемелерді қажет етіп

отыр. Мәшһүртану саласында еліміздің бірқатар ғалымдары тыңғылықты зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді.

Материалдар мен әдістер. Еліміз тәуелсіздігін қолға алып, өшкеніміз жанып, өлгеніміз тіріліп жатқан кейінгі тұста қазақтың көптеген зиялыларының есімдері, артында қалдырған мол мұралары ұрпақтарымен қайта қауышып, жаңғыра түсті. Елімізде «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру» бағдарламалары аясында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көптомдығы (20 том) Торайғыров университетінің ғалымдарының көмегімен жарыққа шықты.

Қазақ ұлттық мәдениетінің көп ғасырлар бойы жалғаса дамыған тарихи жолында мәдени мұралары халықтың эстетикалық, гуманитарлық, философиялық дүниетанымын қалыптастырды. Әлемдік өркениеттегі өзіндік тарихи тұғырын, ұлттық дүниетанымын рухани құндылықтарын таныта алған қазақ халқы – қазіргі тәуелсіздік жаңа тарихында бұрын-соңғы мәдени мұраларды түгендеу жұмыстарын жүргізуде. Дегенмен қолжазбалардың бір орынға жинақталмауы, өз заманында дұрыс бағаланбауы, кешендеп зерттеле бастауы т.б. тарихи мұраны қарастыру мәселесін біршама тежегені анық. Ел арасынан жинаған жыраулық поэзияның үздік үлгілері болсын, фольклорлық жанрлар болсын, халықтық мақал-мәтелдер болсын, тарихи жәдігерлері болсын – қазақтың әдеби, тарихи мұра сөздерін жазып алып, қағазға түсіріп келген тұлға Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының және оның өз шығармалары т.б. жиырма томдық түрінде жарық көрді. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өз өлеңдерінде әлеуметтің хал-жайын, қоғамның өзгерісін, дін мен тілді, адамшылық пен имандылықты, тарих пен аңызды: сапар, ишарат, сын, айтыс нақыштарында т.б. бере отырып, шынайы, тиянақты ой-байламдар жасайды.

Талқылаулар. Жиырма томдықтың алғашқы төрт томы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының адамгершілікті, гуманизмді, ар-намысты ту етіп көтерген, ағартушылық идеясын жарнамалаған, оқу оқып, білім алу, жан-жақты өнерлі болу, адам жанын тазартып, биік мұраттарға жетеді деп насихаттаған т.б. өз туындыларынан тұрады. Бұған Алматыдағы Ғылым баспасынан 1990, 1992 жылдары жарық көрген кітаптарына енбей қалған түрлі жанрдағы туындылары алғаш рет енгізіліп отыр (өзі туралы айтқандары, жетпіс бап өлеңдер топтамасы, еркін өлеңдері, ишарат өлеңдері, сапар өлеңдері, түспал өлеңдері, хат өлеңдері, рауаяттары, насихат үлгілері, аңыз өлеңдері, айтыс нақыштары, тікелей сын өрнектері, тарихи тұлғалар туралы жырлары мен жоқтаулары, деректі дастандары, сырласу, аңыз дастандары, арнау, нақыл өлеңдері, аңыз хикаяттары, мысал өлеңдері т.с.с. жинақталып берілді). Әр кітаптың соңында алпыс-жетпіс бетті қамтитын ғылыми түсініктемелері де бар. Яғни томға енген әр нұсқаның қағаз бетіне түсу ерекшелігі: қайда жазылғаны, қашан, қай жазбаларда сақталғаны, қандай көшірмелері бар екендігі т.б. – бәрі де мәтіндік сараптаулардан өтіп, өзара салыстырылып қарастырылған.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қазақ қоғамында болып жатқан ірі қоғамдық-саяси өзгерістерге өз үнін қосып отырды. Сондай-ақ қарапайым халықты дін түзеуге шақырып, оларды да өз шығармаларына арқау ете білді. Оның барша саналы ғұмыры отаршылдық қысымдағы туған халқының мұң-зарын, қайғы-қасіретін т.б. жырлау болатын. Сол жолда өзінің шығармашылық тұлғасын даралайтын, өзіндік сипаттарымен ерекшеленетін т.б. дүниелерін өмірге әкелді: халыққа қызмет ету, туған жер, ел, отан, адалдық пен әділдік, ел тағдыры, халық мұраты т.б. Ол ұлттық әдебиетіміздің дәстүрінен нәр алып қана қоймай, озық ойлы өзге елдер әдебиетімен де сусындағанын байқаймыз: өнер – білім, ағарту мәселелері, еркіндік, азаттық, бостандық идеялары, ұлт тағдыры т.с.с. Адамзат баласын ізгілік пен қайырымдылыққа үндейтін дін тақырыбында көптеген өлең-жырлар туғызған ақын соны ел ішіне таратуға да өз үлесін қосты. Көптомдықтың ғылыми түсініктемелерінде Мәшһүр Жүсіп туындылары түркі әдебиетінің негізін салушы Қожа Ахмет Иасауи (XII ғ.), әлем халықтары мойындаған Жүсіп Баласағұни (XI ғ.) т.с.с. шығармаларымен үндестікте, сарындастықта салыстырыла қарастырылады.

Негізгі нәтижелері. Әлем әдебиеті дамуында ерекше орын алатын Шығыс әдебиеті әсерін саралау ешбір ел әдебиетінің томаға-тұйық, оқшау жағдайда дами алмайтынын, қайта бір-бірімен тығыз байланыста гүлденетінін дәлелдейді. Әдебиеттер дамуындағы үндестікті ашу тек әдебиеттер байланысын емес, онда қалыптасқан дәстүр мәнін салмақтауға мүмкіндік береді. Көркем әдебиеттегі шарттылық, ұлттық өрнек, түспалдап бейнелеу дәстүрін қалыптастыруда Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының өзіндік үлкен еңбегі бар. Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Мәшһүр Жүсіп шығармаларына исламның ықпалы болғанын айқындау дін мен әдебиетті бөле қарастырудың орынсыздығын көрсетеді. Әдебиет дамуының белгілі бір кезеңінде дін жетекші рөл атқаратындығы да қоғамның даму заңдылығы. Мәшһүр Жүсіп шығармашылығындағы шығыстық әдеби дәстүрдің сыр-сипатын сараптау, өлең, дастандар сюжетінің бастау көздерін ашу – бәрі қазақ әдебиеті тарихында, әдебиеттану ғылымында аз зерттелген. Мұндағы шығармада кездесетін көркемдік құралдар сипатын таразылау, ақынның өзіндік ізденісін, шығыс әдебиетіндегі бай дәстүрге қосқан үлесін анықтау, әрі әлемдегі рухани қазынаның бір тармағы – шығыс әдебиетінің Мәшһүр Жүсіпке тигізген ықпалын ашады. Ал шығыстық әдеби дәстүрдің қазақ әдебиетіндегі орнын анықтау т.б. – бәрі әдебиет дамуы үшін маңызды.

Шығыстық әдеби дәстүрдің қазақ әдебиетіндегі орны ерекше. Біздің қазақ мәдениеті үшін араб, парсы, түрік руханияты кең арна іспеттес. Шығыс пен қазақ әдебиеті арасындағы рухани

байланыстың тамыры тереңде жатыр. Сонымен бірге әдебиетіміздің қайнар көзі фольклордың өне бойы да, халқымыздың рухани салт-санасы да шығыстық дәстүрге толы. Қазақ жазба әдебиетінің белесті кезеңі – XIX-XX ғасыр десек, бұл уақыттың рухани өмірінде шығыстық байланыс айрықша орын алады. Осы байланыстың негізгі жүйесі Ислам діні арқылы келгенін жоққа шығаруға болмайды. Шығыстық дәстүрмен қат-қабат үндестікте көрінетін Ислам дүниетанымы адамзат мәдениетінде ерекше рөл атқарады. Оның синтездік мән-мазмұны бұрын сыңаржақ бағаланып келді. Енді аталған құбылысқа жан-жақты талдау жасау күн тәрттібінде тұрған өзекті мәселенің бірі болып табылады. Мұнсыз Шығыс әдебиеті мен Мәшһүр Жүсіп шығармашылығы туралы түсінік бір жақты болмақ.

Шығыс әдебиеті дамуы дегенде, оны мұсылман діні ықпалымен, сол діннің бастапқы орталығы араб елдері мәдениеті әсерімен тығыз байланыста қарау керектігі белгілі. Кешегі әміршілдік жүйе кезінде де түрлі тосқауылдарға қарамастан, араб мәдениеті, араб әдебиеті рөлі сөз болмай қалған жоқ (Мырзахметұлы, 1994:159). Шығыс әдебиетінің Абайға ерекше әсер еткенін алдымен М. Әуезов, кейіннен М. Мырзахметұлы еңбектерінде біраз сарапталды. Мәселен, М. Мырзахметұлы зерттеуінде М. Әуезовтің Абай мен шығыс әдебиеті байланысын екі кезеңге бөліп қарастырғанына көңіл бөледі: «Бірінші кезең жас ақынның жиырма жасқа (яғни 1865 жылға) дейінгі өмір кезеңін қатиды. Мұны М. Әуезов шығыс классиктеріне таза еліктеу дәуірі деп таныған» (Литература Востока в средние века, 1970:20). Шығыс әдебиеті дамуы, оның игі дәстүрі, ықпалы дегенде, қазақ әдебиеті тарихы, әдебиеттану ғылымында кешегі әміршілдік жүйе қыспағымен сөз болмай, тыйым салыну жағдайына түскен тақырыптың бірі – шығыс пен қазақ әдебиеті дамуына зор ықпал еткен Ислам діні әсері. Осы орайда Ислам діні әсерімен жазылған әдебиеттің бәрін сопылық әдебиет деп атау қазіргі өскелең уақыт талабына сай келе бермейтініне, бұл тақырыпты да нақтылай түсу, арнайы зерттеу қажеттілігіне назар аудартқымыз келеді. Кеңес одағы кезінде сопылық ілім дегенде, оның прогрессивті рөлін кішірейтіп, керісінше оны керітартпа, ескішіл, діни-мистикалық деп бір жақты теріс бағалап төмендету, тұқырту орын алып келгені белгілі. Әйтсе де сол кездің өзінде сопылықты ашық жақтамаса да, оны қарама-қарсылығы бар өте күрделі құбылыс ретінде қарастыру арқылы да теріс бағадан қиялап арашалау орын алады. Бұл сопылық әдебиет деген шартты атауға ие болған әдебиеттің адамзат мәдениетінің дамуы үшін елеулі үлес қосқанын дәлелдеуге бағытталған алғашқы талпыныстар еді. Сол кезде айтылған пікірлер ішінде сопылықтың мәні, ерекшеліктері біршама сәтті жинақталған тұжырымдарды атап өткіміз келеді. Соның бірі – жоғарғы оқу орны студенттеріне арналған оқулықтағы мына бір анықтама: «Суфизм –исламдағы қияли-аскеттік ағым халифаттың шығыс жерлерінде (Сирия, Иран) VIII ғ. пайда болды. Үш ғасыр бойы жалғасқан өзара соғыс арқасында ыдырай бастаған халифаттағы феодалдық езгінің күшеюі, жергілікті халықты жоқшылыққа ұшыратқан көшпелілердің жорықтары жағдайында оның фәлсафалық және діни ілімі толыққанды сипатқа ие болды. Басқа дін бұзушылар сияқты құдай алдындағы теңдікке шақырған сопылар ілімі қалың көпшіліктің көңіл күйін, яғни халифат халқының езілген бөлігінің феодалдық қанау мен халиф билігін қолдайтын мұсылман дін басыларына қарсылығын көрсетті. Сопылар сарайдағы шалқыған өмірге қарсы шыға отырып, қатал аскеттік пен дәріуіштікті шынайы тақуалықтың белгісі деп оған қарама-қарсы қойған» (Брагинский, 1972:250-251).

Негізінен сопылықтың өзі тарихи даму барысында көптеген өзгерістерге ұшырап отырды. Яғни әр түрлі мектептер, олардағы ұстаздар мен мүридтер осы құбылысқа тың жаңалықтар, ерекшеліктер алып келді. Бұл құбылысты талдау барысында біз оның әр кезеңіне сол заман тұрғысынан баға беруіміз керек. Жоғарыда келтірілген пікірге назар салсақ, ол феодалдық қанау мен халиф билігінің шектен шығуы, астамшылықтың көбеюі қарапайым халықты осыған қарсы аскеттік ұғым – сопылыққа жақындатқан деп ой қорытуға болады. Сондай-ақ жоғарыдағы дәйексөзден мұсылман тарихы тек қана феодалдық қанау мен халиф билігінің шектен шығуынан тұрады деген тұжырым қалыптасуы мүмкін. Алайда көшпелі түркілер соншалықты қатты феодалдық езгіні, хандардың қатал билігін бүкіл тарих бойында өз бастарынан өткерді деп айта алмаймыз. Бірақ біз білетін өткен тарихта олар сопылықты белсенді қолдаушылардың қатарында болды. Бұның бір себебі, біздің ойымызша, сопылық әдебиеттің әсері деуге болады. Түркілер ерте заманнан поэзияға ерекше көңіл бөлгендіктен, хақ пен әділдікке қатысты ұғымдарды жырлаған сопылық әдебиет оларға ерекше әсер етті деп қорытындылаймыз.

Көрнекті шығыстанушы ғалым И.С. Брагинский пікірі де көңіл бөлерлік: «Суфизм исламнан түңілген әлеуметтік топтардың ортасында қалыптасып, ресми исламға оппозиция түрінде пайда болғанына қарамастан, өте тез арада билеуші таптар оны еңбекшілердің әлеуметтік белсенділігін басу, көңілсіздік рухты тарату үшін пайдаланды. Ресми суфизмнің мазмұны осындай болады...».

Бірақ сонымен бірге суфизмде әрқашан оның әр түрлі ағымдарында оппозициялық элементтер ресми дінді сынау, феодалдық тәртіптің шектен шығушылығын сынау орын алды. Сопылық әдебиетте көбінесе әлеуметтік наразылық алдыңғы орынға шығып отырды (Библия, 1990:427).

Сопылықты (суфизмді) толық түсіну үшін сол заманда дүниеге келген барлық тарихи, фәлсафалық, әдеби шығармаларды бір жүйеге келтіріп жинақтау керек, сол арқылы аталған дәуірдегі қоғамның

өміріне барлық жағынан саяси, әлеуметтік, тарихи талдау жасау қажет. Осы мәселелер өз шешімін тапқаннан кейін, зерттеушілер объективті баға бере алады деп ойлаймыз.

Қазақ халқының дүние танымына, оның ішінде әдебиетіне сопылық ілімнің әсері ерекше. Ислам дінінің негізгі заңдылықтарын көшпелі бабаларымыз сопылардың жырлары, яғни діни өлеңдері арқылы да қабылдады. XII ғасырда қазақтардың барлығы сауатты және араб тілін білген деп ешкім айта алмас. Араб тілін білмейтіндіктен, көбінесе ислам діні жайлы шығармаларды оқып тани алмауы, кей уақыттарда оны түсінбеуі мүмкіндіктерін ескеруіміз қажет. Осы орайда жалпы адамзаттық гуманистік идеяны, адамдар теңдігін, Алла біреу және Мұхаммед оның елшісі деген ойды насихаттаған ірі әдеби құбылыс – сопылық әдебиет қазақ халқының рухани дамуына игі ықпал жасады.

Түркі әдебиетінің белді өкілдері Қожа Ахмет Иасауи (XII ғ.), Сүлеймен Бақырғани (1186 ж. өлген) сияқты ғұлама ақындар шығармаларынан: өзін-өзі қинау арқылы ақиқатқа жету, дүниеден безу сияқты т.б. уағыздарды таппаймыз. Қайта адамгершілік қасиеттерді: өзара көмек, рахымшылық, бауырластық, адам атаулыға қиянат жасамау, мейірімділік насихатын танымыз. Бұл ақындардың негізгі тақырыбы ислам дінін, оның негізгі қағидаларын т.б. тыңдаушыларға жеткізу. Бұлар түрік халықтарының басын біріктіріп ұлт құру үшін ислам дінінің мәнін түсінді. Сол себепті тарихи шындықта бұл сопылық ілім әдебиет арқылы түрік халықтарының ұлт болып бірігуіне үлкен пайда әкелді.

Осы рухани дәстүрді жалғастырушылардың бірі – Мәшһүр Жүсіп екені белгілі. Ақын шығармаларына шығыс пен түркі әдебиетінің мол мәдени мұрасын пайдалана білді. Ақын Ташкент, Самарқанд, Бұхарға барған сапарларында ғылым мен мәдениеттің бай қазынасымен терең танысты. Сапар барысында түйген ойларын қағаз бетіне түсірді. Жоғарыда аталған қалалардың бай кітапханаларда ескі қолжазбалар, негізінен араб пен парсы тілінде, түркінің шағатай тілінде сақталған. Мәшһүр Жүсіп тілдерді жетік меңгергендіктен ескі қолжазбалармен таныс болды. Қолжазбалардың қазір сақталып жеткен нұсқаларының өзін зерттеу бүгінгі таңда үлкен қиындықтар туғызып отырғаны белгілі. Парсы, араб тіліндегі қолжазбалар ежелгі, орта араб, парсы тілдерінде жазылған. Олардың бір-бірінен өзгешеліктері өте үлкен. Мәшһүр Жүсіп ортағасырлық араб, парсы тілін жетік білуі арқасында сол кезде айтылған мәнді ойларды өзінше өрістетті. Сондай-ақ қазақ әдебиетінде басқа ешкімге ұқсамайтын өзіндік арна қалыптастырды. Ол қазақ әдебиетіне деген ислам әсерін кең түсініп, оны өз шығармаларында жан-жақты қарастырған. Ахмет Иасауиден (XII ғ.) басталған түркілік діни әдебиетті жаңа биікке көтерді. XX ғасырдағы Кеңес өкіметі тұсында діни әдебиетті құбыжық ету дәстүрі қалыптасқанын ескерсек, діни әдебиеттің, демек шартты атауға ие болған сопылық әдебиеттің басы Ахмет Иасауи болса, соңғы биігі Мәшһүр Жүсіп деп тұжырым жасауға негіз толық.

Ал, жиырма томдықтың бесінші, алтыншы, жетінші, он бірінші томдарында Мәшһүр Жүсіптің ел арасынан жиыстырған қазақ фольклоры мен ауыз әдебиеті нұсқалары топтастырылып берілген. Жанрлық тұрғыдан жіктесек: тұрмыс-салт жырлары, бата үлгілері, халық өлеңдері, күлдіргі сөздер, мақал-мәтелдер, жаңылтпаштар, жұмбақтар, аңыздар, түрлі әңгімелер, шешендік сөздер мен өлеңдер, ертегілер, хандар, билер, батырлар жайындағы сөздер, эпостық жырлар, авторы беймәлім өлең-дастандары, айтыс үлгілері, сондай-ақ XVII ғасыр мен XX ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген қазақ ақын-жыраулардың шығармалары т.б. Бұл мәтіндер қазақ фольклорын, әдебиетін, тарихын, тілін, этнографиясын, философиясын, психологиясын мен педагогикасын т.б. зерттеуші ғалымдарға бағалы дерек көзі болмақ.

Ел арасынан фольклор нұсқаларын жазып алғанда, жеткізушінің аты-жөнін, нұсқаның қай жерде, тіпті қай мезгілде хатқа түскенін т.б. қамтитын деректер де осы кітаптарда қамтылған. Мұндай фольклортанушыларға тән ғылыми талаптарды Мәшһүр Жүсіптің де орындағаны белгілі. Десек те Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының өзіндік фольклорды жинаушылық ерекшелігі де бар екенін білеміз. Мысалы, Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларының кей жерлерінде фольклорлық шығарманы айтушының есімін не сөз арасы, не мәтіннің ішінде кірістіріп бірге жазып кету дәстүрі қалыптасқан. Ондағысы фольклорлық нұсқаны жеткізушінің есімі ел жадында ұмытылмай сақталып, жазылған мәтінмен бірге мәңгі айтылып жүрсін деген ойдан туындаған. Бұлар да аталған томдардың ғылыми түсініктемелерінде берілген.

Билер мен шешендердің дәстүрі мен мектебі қазақ мәдениеті тарихында ерекше орын алады. Мемлекеттіктің қалыптасуы, даму тарихы билер-шешендер қоғамынсыз елестету мүмкін емес. Сондай-ақ мемлекеттің соттық, құқықтық жүйесін де қазақ билері, шешендері қалыптастырып кеткен әдет ғұрыптан, тұрмыс салт ережелерінен бөліп жарып қарастыру да мүмкін емес. Кейінгі заманға жеткен би-шешендер өнері ұлттық тәуелсіздікті нығайту, мемлекет тұтастығын сақтау, қорғаныс қабілетін күшейту жолында өлшеусіз еңбек етіп келді. Көбінесе қазақтың би-шешендері кезінде біздің ой-санамыз бойынша қоғамымыздың саяси тұлғасы, мемлекет қайраткері, кемеңгері, көріпкел абызы, сәуегей көсемі, қолбасшысы, заңгері, тарихшысы, этнографы, ұйымдастырушысы т.б. болған. Мәселен, Тәуке ханның ұйымдастыруымен дүниеге келген «Жеті жарғысы», Қасым хан мен Есім ханның ережелері, билік кесімдері т.б. Сондай-ақ Төле би, Қаздауысты Қазыбек би, Алшын Әйтеке би шешімдері, Әнет баба,

Шақшақұлы Жәнібек, Жағалбайлы Шеген би, қырғыз елінен Қоқым би, Қара Шыбын би, қарақалпақ Сасық билердің т.б. ел мәселелеріне араласқан нұсқалары – бәрі де осы Мәшһүр Жүсіп жазбаларында орын тапқан.

Тәуелсіздік арқасында өз Отанының шынайы тарихын білуге ұмтылған ұлттық сана-сезімнің оянуы – тарих ғылымында қалыптасқан жалған қағидаларға, концепцияларға, бұрмалауларға қайта қарауға да негіз болғаны белгілі. Міне, осы тұста Мәшһүр Жүсіп атамыздың қалдырған тарихи еңбектеріне де ғалымдарымыздың қызығушылығы арта түсті. Мәшһүр Жүсіптің сегізінші, тоғызыншы, оныншы томдарында XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басына дейін ұмытылмай жеткен тарихи құнды деректері жинақталып берілген. Бұлар да ел арасынан, Ташкент, Самарқанд, Бұхара т.с.с. сапарларында кездескен кітапханалардан, көне кітаптардан, қолжазбалардан жинақталған.

М.Ж. Көпейұлы жазбаларын шартты түрде жанрлық тұрғыдан тіл, әдебиет, тарих, фольклор т.т. бөліп қарастырғанымызбен, әр мәтіннің мазмұны бірнеше ғылым салаларын қамтитынын аңғару қиын емес. Мұндағы ең басты ерекшелігі, кез-келген дерегін Мәшһүр Жүсіп қоғамдық өмірмен, дін тарихымен т.б. байланыстырып жазған. Сол себепті тарихқа қатысты деп жарияланған сегізінші, тоғызыншы, оныншы том беттерінде діни көзқарас ықпалы айқын аңғарылады. М.Ж. Көпейұлы материалында ел аузында сақталып қалған бір ауыз тарихи сөздің түп-төркінін хадистермен, Құран сүрелерімен, Ортағасырлық Шығыс мәдениетімен байланыстырып баяндайды. Мәтін соңында кейде өз пікірін білдіріп, 20 ғасырдың алғашқы ширегіндегі қоғам өзгерістерімен салыстырып қояды.

«Мес» жинағының тарихқа қатысты топтамасында шежіре нұсқалары, әңгіме, дастандар, кітап көшірмелері өзара байланыстырылып, аралас жазылған. Ақпарат тапшылығын сезініп отырған қазіргі заманда шежіреші ғалымның мұрасы жан-жақты қарастырылуда. Мәшһүр Жүсіп мәлімет ұсына отырып, оқырмандарынан алдын-ала кешірім сұрайды. «Надандықпен» жаза салған сөздеріне кешіріммен қарап, өзін тек мәліметті жеткізуші екендігін ескертеді. Даулы мәселені сөз қылса, «анығын Алла біледі» деген мұсылмандық ұстанымға жүгінеді.

Көптомдықтың мазмұнына қарасақ, Мәшһүр Жүсіптің әр томында жазылған нұсқаларды: хандарды, батырларды, билерді, тарихи тұлғаларды, қажыларды т.б. бірде әдеби нұсқа түрінде, бірде тарихи дерек көзі деп қарастыруымызға болады. Кейбір көлемді үлгілер өз ішінен тоғыз, он бір шағын нұсқаларға жіктелген. Негізінен, көптомдықта «Қазақ түбі» деп аталатын шежірелер топтамасында: Нұх, Сахабалар тарихы, Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз рулары, Наурыз тарихы, қазақ атауы, қазақ шежірелері, Шыңғыс хан, Есім хан, Ер Едіге, Үш Жәнібек, қазақ хандары, Абылай хан, Кенесары, Наурызбай, батырлар, билер тарихы т.б. топтастырылып берілген.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы еңбектерін жіктесек, фольклортану, медицина, астрономия, философия, космология, этнография, теология т.т. ғылым салалары үшін де құнды зерттеулер, деректік мәтіндер бар. XV-XVII ғғ. Қазақ хандығы тарихы жазбаларында төрелер шежіресінің екінші бөлімі сипатталынады. Шыңғыс әулеті тарихының баяндалу барысы екі кезеңге бөлінген: Шығыстан Жәнібекке дейін – XIII-XV ғ.ғ., Жәнібектен өз Тәукеге дейін – XV-XVII ғ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы әртүрлі кезеңдерге жіктеп, шашыраңқы сипатта баяндалынған қазақ елінің түпкі тарихын біртұтас жүйе ретінде бейнелеуге ұмтылды (Көпеев, 1994:112-113).

Мәшһүр Жүсіп шежіресінде және басқа да қазақ шежірешілері еңбектерінде (Қ. Халидұлы, Ш. Құдайбердіұлы) өз Жәнібекті қазақтың алғашқы ханы, Қазақ хандығының негізін салушы ретінде көрсетеді. Алайда бұл билеушіге қатысты деректерді салыстырып қарасақ, шежіре мағлұматтары Өзбекұлы Жәнібек заманындағы Алтын Орда тарихын мәлімдейтінін бағамдаймыз: «Қырым «қырық сан Қырым» атанған. Бақшасарай шаһарын мақар хукімет етіп Қажыкерей (Хажыгерей) хан әулеті биледі. Ноғай ордасы, Жайық суы бойында «Сарайшық шаһары» атанып, «Ақ Орда» һәм атанған-Әз жәнібек ханның жұрты. Қазақты Дәулет, Барақ Құйыршық баласы билеп-төстеп, «Қыпшақ» атанған. «қалың қыпшақ Қияттан озушы едің жарыста!»- деп, Қобыланды батырдың атына айтатұғын сөзі. Ер Көкше, ер қамбар, ер Қосай батырлар – мұнан шыққан. Ноғай, қазақ «Ормамбет елі» атанған. Біреуі-Қазан, біреуі – сарай, біреуі – Сібір: Тобылдық кірменлиалар (кірме киншалар)». Бұл мәселеде белгілі тарихшы И. Шәмшатұлының пікіріне назар аударсақ, қазақ шежіресінде екі ханның аты «біріктіріліп», қатар берілгенін танимыз (Шәмшатұлы И. Қазақтың өз Жәнібегі қай Жәнібек хан. (Ұлт тағылымы, №2. 2000: 79-80). Қарап отырғанымыздай қазақ шежірешілері ноғайлы заманын Алтын Орда билеушілері үстемдік құрған тарихи кезең деп қарастырмайды. Керісінше, өз жәнібек хан тұсында қазақ пен ноғай (маңғыт) халықтары біртұтас ноғайлы деген халықтың құрамында болғанын әйгілейді. Мәшһүр Жүсіп тарихта өзі білетін Жәнібектерді жіктей отырып, өз Жәнібектің Жиренше шешенмен замандас болғанын атап көрсетеді (Көпеев, 2006: 98) және Асан Қайғы, Жиренше, өз Жәнібек хан туралы аңыз-әңгіме топтамасын (Көпеев, 2005: 61-89) келтіреді. Сонымен қатар өз Жәнібек туралы шежіре мәтінін Қ. Халидұлының «Тауарих хамса шарқы» кітабынан алынғанын айта отырып (Көпеев, 2006: 47-48, 163), қазақ халқы үш жүзге ноғайлы ханы өз Жәнібек хан кезінде бөлінді деген пікірге күмәнмен қарайды: «Сонан соң бұл қазақ Ноғайлының ханы өз Жәнібекке қараған. Ол қазақты өз

заңына, бетімен жайылған қалпына жіберген. Ұлы жүзге: «Үйсін аға», – деп, Үйсіннен датқа сайлап, Жалайырдан көтермеші орынбасар сайлаған. Орта жүзге: «Арғын аға» – деп, Арғыннан датқа сайлап, Найманнан, – оған көтермеші орынбасар сайлаған. Кіші жүзге: «Алшын аға» – деп, Алшыннан датқа сайлап, Жапапстан оған көтермеші орынбасар сайлаған. Қарап отырғанда бір бос әңгіме. Шын-өтірігін Құдайдан басқа білуші жоқ» (Көпеев, 2006: 121, 124, 133). «Мес» жинағында қазақ халқының жүздерге бөлінуі көбінесе Алаша ханмен байланыстырылады (Көпеев, 2006: 42-47, 79-80, 82, 114-121, 126-133, 145-157, 413). Қазақ тарихында көзге түскен Жәнібек есімді хандардың бірнеше болғаны шежірелерде Бату әулетінің жайылынуына байланысты «ұлы бұлғақ» тартыс дәуірі, Шейбанилар өкімі Әбілхайыр ұрпағы мен қазақ хандарының Шығыс Дешті Қыпшақ (Қазақстан) иелігі үшін жүргізілген саяси күрес кезеңі «айтылмай ұмыт қалуы» шежірешілер қателесуіне себеп болған деп пайымдаймыз.

М.М. Хайдар Дулати еңбегінде Қасым хан нижранның 924 жылы, яғни 1518 ж. Дүние салғанын хабарлайды. Мәшһүр Жүсіптің ханның қайтыс болғаны нижра есебімен 930 ж. деп көрсетулері ортағасырлық парсы, түрік тарихшылары: әл Гаффари, Мунажим-баши, Хасан-бек, Румлу деректерімен ғана сәйкес келеді. Қасым ханның Сарайшықта жерленгені Қадырғали Қосымұлы «жылнамалар жинағында» (Қосымұлы, 1997:121) айтылады.

«Мес» жинағында Қ. Жәнібекұлының заң шығарған заңгер ретінде ел тарихында көзге түскенін айта отырып, ханның ел бірлігін сақтамақ болған заңгерлік қызметіне жоғары баға береді: «Әз Жәнібектің тоғыз ұлы болған. Мұның бел баласы Қасым хан тақты Сарайшықтан көшіріп, Ұлытауға орнаттырған. Қазақты қатарға бір қосып кеткен – осы Қасым хан. «Қасым ханның қасқа жолы» орысқа қарағанша, үзілмей, жоғалмай келген деседі Қазақта мұндай үзілмей, бірінен соң бірі болып тұратұғын хандық жоқ. Анда-санда қолдарына хандық тиіп, көтеріліп қалады да, ұзамай, тағы быт-шыт болады.» (Көпеев, 2006: 121, 124, 133). Қазақтың өз сыбағасына арналып, хан болғандар: «Қасым ханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы», «Күлтөбеде күнде кеңес» – аталған әз Тәуке. Олардан соң қырық сегіз жыл хан болып билеген – Абылай хан. Қазаққа заң-закон жасап, халық қатарына қосқандар – осы айтылған хандар. (Көпеев, 2007:386). Жолмұрат көшірмесінде ғана сақталған хандар тізімінде «Қасқа жолды Қасым хан» деп беріліп, Кенесары әкесі Қасым ханнан бөлек ажыратылып жазылған (Көпеев, 2006: 159-160).

Мәшһүр Жүсіп жазба мұрасының ерекшелігі – қазақ хандарының (Қасым хан, Есім хан, Тәуке хан, т.б.) өмірінің тарихи деректеріне негізделген егжей-тегжейлі бейнелеу. Шығыс шежірешілерінің үлгісі бойынша жазылған бұл үлгі М.Ж. Көпеев «Қазақ түбі», қазақтың жалпы тарихына арналған. Мұрағаттарда сипатталған қазақтардың шежіресі, М.Ж. Көпеев, XVIII-XIX ғасырлардағы Абылай хандары мен Кенесарының тарихымен байланыстырады. Бұл қолжазба дерек материалдың бай мазмұнымен ерекшеленеді.

Әділ сұлтан қайтыс болғаннан кейін Қасым хан билік етті. Қасым хан Жошы ханнан кейін Дешті Қыпшақты өз қолына алды. Ханның көп миллионыншы әскері оны асқақтатты. 924 (1518) жылы ол мәңгілікке орнықты. Бұл дата кейінірек тарихшылардың ғылыми еңбектерінде жиірек кездеседі. Қазақ ханының билігі Еділге дейін жетіп, Астрахань хандығымен шектесетіні, онда 1520-1521 жылдары қыста Рязань Занко Зудов тұтқынға алынғаны туралы мәліметтерді кездестіреміз, деп хабарлайды.

Сонымен қатар, М. Көпеевтің орта ғасырдағы шығыс шығармаларын түпнұсқада оқығанын ескерсек, Мәшһүр Жүсіп не парсы тарихшыларының еңбектерін пайдаланған, не әлі ешкімге беймәлім дереккөздерге сүйенген деген тұжырым жасауға болады. Сондай-ақ Мәшһүр Жүсіп көрсеткен 1120 (1708-1709) Тәуке ханның тұлғасына қатысты тың деректер бар. Тәуке хан есімінің 1716 жылдан кейінгі орыс құжаттарында кездеспейтініне назар аудара отырып, ханның қайтыс болған күні 1715 ж. деп нақтылайды. 1735-1741 жылдары Орта жүзде Абылайдан басқа беделді сұлтанды кездестірмейміз.

Мәшһүр Жүсіп мына Қасым хан мен Жиренше шешен, Есім хан мен Тұрсын хан, Жәңгір хан, Тәуке хан, Қазыбек би, Тоқтамыс хан, Орыс хан, Бөкейхан, оның ұлы Жәңгір хан. Тола бидің (Төле би), Фолод ханның (Болат хан) Әбу Әл Мұхаммед ханның немесе Әбілмәмет ханның (18 ғасырда Орта жүз Әбілмәмбет ханы басқарған) Сәмеке ханның аттары өзгертілген. Орта жүз), Нұрали хан, Әбілқайыр хан (Кіші жүздің Әбілқайыр ханы ретінде белгілі).

Тарихи оқиғалардан М.Ж. Көпеев екі деректі материалға сүйенген. Көптомдықтағы қолжазбаның бірінші бетінде Қасым хан туралы мәліметтер парсы материалдарынан алынып, ханның 930 жылы қайтыс болған мерзімі көрсетілген. Одан кейінгі екі бетте Тәуке ханнан кейінгі тарихи кезеңнің суреттелетінін айғақтайтын орыс шығармаларының зерттеулері бойынша әрқайсысы жеке-жеке жазылған, басында Тәуке ханның Кіші жүзді билегені нақтыланады. Одан кейін 1722-1740 жылдардағы Орта жүздің жағдайы қарастырылады.

Қорытынды. Мәшһүр Жүсіптің еңбектерінде қазақ тарихын баяндаудың өз жолы қалыптасқанын бағамдаймыз. Адамзат тарихының (Адам Ата мен Хауа Ана) бастау көзінен бастайтын тарих жазбалары көптомдықтағы қолжазбаның ортасынан басталып, бір үлгідегі тарихи оқиғалар тізбегінің жалғасы басқа варианттарда жалғастырылып, қысқартылып, не толықтырылып беріліп отырылды. Бүкіл

қолжазбадағы материалды сүзіп шықпай, тарихи мәліметтердің бір жүйеде, көбінесе бір хронологиялық шеңбер аумағында қарастырмай, қолжазбаның бір үзіндісін (фрагментін) ғана аударған зерттеуші үшін «Мес» жинағындағы деректері шашыраңқы сипатта жазылған жеке-жеке шығармалар болып қала береді. Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларында жинақталған бұл деректерде қазақ тарихы бір уақыт жүйесінде, бірнеше бағытта, әртүрлі сипатта баяндалған. Әрине, олардың араларында көлемі құлаш-құлаш әдеби шығармалар бар. Бұлар сол кезең туралы әдеби сипатта баяндалған мәлімет көзі.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жазбалары тарихымыздың көпқырлылығын тануына жол ашады. Шежіре түрінде жазылған мәтіндер еліміздің қазіргі таңдағы жер атауы мәселесінде, көрші мемлекеттер арасындағы ортақ тарих мәселелерінде мол дәйек беруімен құнды. Нақты мәліметтермен еліміздің мемлекеттілігі тарихынан, тұлғалары тарихынан дәлелдер келтіре отырып қазіргі заман сұрақтарына тың жауаптар беретіні анық.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қазіргі заман адамы деуге де болады, себебі сол XX ғасыр басында жазып кеткен ойлары әлі күнге дейін өзекті, маңызды. Заманында айтқан ой-пікірлерімен санаспау мүмкін емес, себебі XXI ғасырда отырсақ та, сол ғалым айтқан пікірлердің дұрыс екендігіне көз жеткіземіз.

Әдебиеттер

- Библия. Москва : изд-во Моск. патриархии, 1990.
 Брагинский Н. С. Из истории персидской и таджикской литератур. Москва : Наука, 1972.
 Қосымұлы Қ. Жылнамалар жинағы. Алматы, 1997. Б. 121.
 Көпеев М. Ж. Сарыарқаның кімдікі екендігі. (Даярлаған Н. Жүсіпов.) // Қазақ тілі мен әдебиеті. 1994. № 4. Б. 112-113; ҚР БҒМ ӨҒКҚҚ, № 1177 папка. Б. 38(68); Сонда. № 1176 папка. Б. 387(457;193).
 Көпеев М. Ж. Тарихи әңгімелер. (Даярлаған Н. Жүсіпов.) // Жұлдыз. 1994. № 10-12. Б. 201-202.
 Көпеев М. Ж. Шығармалары. Павлодар : ЭКО, 2005. Т. 6. 396 б.
 Көпеев М. Ж. Шығармалары. Павлодар : ЭКО, 2006. Т. 8. 452 б.
 Көпеев М. Ж. Шығармалары. Павлодар : ЭКО, 2007. Т. 10. 445 б.
 Литература Востока в средние века. Часть 2. Москва : Изд-во МГУ, 1970. 461 с.
 Мырзахметұлы М. Абай және шығыс. Алматы: Қазақстан, 1994. 208 б.
 Ұлт тағылымы. № 2. 2000. Б. 79-80.

References

- Bible [Bibliya]. Moscow : Publishing House of Moscow Patriarchate. 1990. [In Russian]
 Braginskiy N. S. Iz istorii persidskoy i tadjikskoy literatur [From the history of Persian and Tajik literature]. Moscow : Nauka, 1972. [In Russian]
 Kosymuly K. Zhylnamalar Zhinagy. [Collection of Annals]. – Almaty, 1997. P. 121. [In Kazakh]
 Kopeyev M. Zh. Saryarkanany kimdiki ekendigi. (Dayarlagan N. Zhusipov) [Who does Saryarka belong to (Prepared by N. Zhusipov)] // Kazak tili men adebieti. 1994. No. 4. 112-113 pp.; MF CSL MES RK, Folder No. 1177. P. 38 (68); inside that Folder No. 1176. P. 387 (457;193). [In Kazakh]
 Kopeev M. Zh. Tarikhi angimeler. (Dayarlagan N. Zhusipov) [Historical stories. (Prepared by N. Zhusipov)]. // Zhuldyz. 1994. No. 10-12. 201-202 pp. [In Kazakh]
 Kopeev M. Zh. Shygarmalary. [Works]. Pavlodar : ECO, 2005. Vol. 6. 396 p. [In Kazakh]
 Kopeev M. Zh. Shygarmalary. [Works]. Pavlodar : ECO, 2006. Vol. 8. 452 p. [In Kazakh]
 Kopeev M. Zh. Shygarmalary. [Works]. Pavlodar : ECO, 2007. Vol. 10. 445 p. [In Kazakh]
 Literatura Vostoka v sredniye veka. Chast' 2 [Literature of the East in the Middle Ages. Part 2]. Moscow: Publishing House of Moscow State University, 1970. 461 p. [In Russian]
 Myrzakhmetuly M. Abay zhane shygys [Abay and East]. Almaty: Kazakhstan, 1994. 208 p. [In Kazakh]
 Ult tagylymy. [National traditions]. No 2. 2000. P. 79-80. [In Kazakh]

МРНТИ 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_52

**ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ИМПЕРСКОЙ ВЕТЕРИНАРНОЙ СЛУЖБЫ
В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ: НА ПРИМЕРЕ ТУРГАЙСКОЙ ОБЛАСТИ
(КОНЕЦ XIX ВЕКА)**

Дуйсебаева Айбуби Иманалиевна ^{ID*}

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

* Автор-корреспондент

E-mail: a.duisebayeva@gmail.com

Аннотация. Сегодня историческая наука во всемирном масштабе переживает принципиально новый этап. Это связано с внедрением новых теоретико-методологических подходов в историческое исследование, а также междисциплинарный характер развития самой науки. В этом вопросе, разнообразие подходов к изучению имперского прошлого, как и изучение колониального периода в истории Казахстана, требует внедрения новых подходов зарубежной историографии и дает возможность к выходу новых направлений в этом же исследовательском пространстве. К примеру, как колониальная история расширила и добавила глобальную перспективу к истории окружающей среды, тем самым исследуя разрушительные силы европейского колониализма и эксплуатации, а также взаимодействие с местными режимами природопользования. Или как такое неполитическое явление, как животное стало одним из важных направлений вызывающих интерес у метрополии и научного мира, и как ветеринария стала одной из призм, через которые историки могут исследовать изменения и наблюдать меняющиеся отношения между правителями и управляемыми, между колонизаторами и колонизируемыми. Данная статья представляет собой результат этих изысканий.

Ключевые слова: колониальная ветеринария, ветеринарная служба, эпизоотий, скотопрогонные тракты, Тургайская область.

ҒТАМР 03.20.00

**ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ИМПЕРИЯЛЫҚ ВЕТЕРИНАРЛЫҚ ҚЫЗМЕТТИ
ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА
(XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ)**

Дуйсебаева Айбуби Иманалиевна ^{ID*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

* Автор-корреспондент

E-mail: a.duisebayeva@gmail.com

Түйіндеме. Бүгінгі таңда тарих ғылымы жаһандық ауқымда түбегейлі жаңа кезеңнен өтуде. Бұл – тарихи зерттеулерге жаңа теориялық және әдіснамалық көзқарастардың енгізілуі, сонымен қатар ғылымның дамуының пәнаралық сипатымен түсіндіріледі. Осы мәселе бойынша, империялық өткенді, сондай-ақ Қазақстан тарихындағы отаршылдық кезеңді зерттеудегі көзқарастардың әртүрлілігі, шетелдік тарихнаманың жаңа көзқарастарын енгізуді талап етеді және тарих ғылымына жаңа бағыттардың енуіне мүмкіндік береді. Мысалы, отаршылдық тарихтың кеңейіп, экологиялық тарихқа жаһандық көзқарастың қосуы арқылы, еуропалық отаршылдық пен қанаудың жойқын күштерін, сондай-ақ жергілікті экологиялық режимдермен өзара әрекеттесуін зерттеуге мүмкіндік берді. Ал саяси емес құбылыс ретінде, жануардың метрополия мен ғылыми әлемді қызықтыратын маңызды салалардың біріне айналуы және ветеринарияның өзгерістерді зерттейтін және билеушілер мен басқарылатындар, отарлаушылар мен отарланғандар арасындағы өзгеретін қарым-қатынасты бақылай алатын призмалардың біріне айналуы да орын алды. Аталған мақала осы зерттеулердің нәтижесі болып табылады.

Кілт сөздер: отаршылдық ветеринария, ветеринарлық қызмет, эпизоотия, мал айдау жолдары, Торғай облысы.

IRSTI 03.20.00

**FEATURES OF THE ORGANIZATION OF THE IMPERIAL VETERINARY SERVICE
IN THE KAZAKH STEPPE: ON THE EXAMPLE OF TURGAI REGION.
(END OF THE 19TH CENTURY)**

Duisebayeva Aibubi^{1ID*}

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding Author

E-mail: a.duisebayevaaa@gmail.com

Abstract. Today, historical science on a global scale is going through a fundamentally new stage. This is due to the introduction of new theoretical and methodological approaches to historical research, as well as the interdisciplinary nature of the development of science itself. In this matter, the diversity of approaches to the study of the imperial past, as well as the study of the colonial period in the history of Kazakhstan, requires the introduction of new approaches to foreign historiography and makes it possible to enter new directions in the same research space. For example, how colonial history expanded and added a global perspective to environmental history, thereby exploring the destructive forces of European colonialism and exploitation, as well as interactions with local environmental regimes. Alternatively, how, as a non-political phenomenon, the animal became one of the important areas of interest to the metropolis and the scientific world, and how veterinary medicine became one of the prisms through which historians can examine change and observe the changing relationship between rulers and ruled, between colonizers and colonized. This article is the result of those studies.

Key words: colonial veterinary medicine, veterinary service, epizootics, livestock tracts, Turgai region.

Введение. «Страх перед болезнями привел Британию в континентальную биополитику» (Chase-Levenson, 2020), Российскую империю к созданию колониальной ветеринарии в Казахской степи. До сих пор, оценка колониальной медицины в Казахстане была сосредоточена исключительно на вопросах связанных со здоровьем человека. Первые попытки исследования колониальной медицины в Казахстане, были посвящены анализу истории медицины в качестве инструмента имперского господства (Афанасьева, 2013a; 2013b; 2010; 2008a; Michaels, 2003). Медицинский дискурс и политика возникла в качестве основного инструмента, который закрепил эти колониальные изображения, и сформировал новые формы дисциплинарной власти (Michaels, 2003). Помимо медицинской помощи населению, должен был служить идеологическим средством имперского строительства (Афанасьева, 2008b: 150). Это позволяет взглянуть и на историю ветеринарии совершенно с другого ракурса, поскольку она могла связывать колониализм, аграрные отношения и историю ветеринарной медицины. Как отмечает К. Браун (2014: 548), ветеринария, как и медицина человека, стала одной из призм, через которые историки могут исследовать социальные изменения и наблюдать меняющиеся отношения между правителями и управляемыми, между колонизаторами и колонизируемыми, между гражданином и государством.

Материалы и методы. В статье использованы делопроизводственные документы центрального учреждения – Областного правления Тургайской области (Ф. 25), хранящихся в Центральном государственном архиве РК. А также опубликованные материалы исследований, созданных и использованных в служебных нуждах государственными служащими, в лице А.И. Добросмыслова, заведующего ветеринарной частью Тургайской области с 1891 по 1903 гг. При анализе источников были использованы известные методы источниковедения, включающий в себя источниковедческий анализ и синтез.

Методологическая основа статьи исходит из анализа западной литературы, освоения окружающего пространства имперских колоний, где история окружающей среды – это изучение того, как люди и человеческие общества связаны с миром природы во времени, и как метод, использование анализа этих отношений, как средства понимания истории человеческого общества (Hughes, 2006).

Обсуждение. История колониальной политики в отношении животных, активно рассматриваются в западной историографии (McNeill, 2010; Anderson, 2004), историками Африки (Swart, 2016; Mwatwara and Swart, 2015), так и исследованиями Ближнего Востока (Suraiya, 2010; Mikhail, 2013). Неизменно обращаясь к животным, как к ключевым векторам изменений в человеческом обществе. Если говорить, исключительно, о взаимоотношениях ветеринарной медицины западного образца и его колонии, то труд С. Мишры (2015) является прекрасным примером. Автор, исследующий историю колониальной медицины в Индии, с точки зрения ветеринарного здоровья, доказывает, что проблемы, связанные со

скотоводством и ветеринарной медициной, образуют точку сопряжения между социальной, колониальной и медицинской историями. И могут быть использованы для проверки и переосмысления множества историографических споров. Он утверждает, что колониальная ветеринария в Индии, исключительно занималась разведением и лечением лошади и других животных для военной отрасли (Mishra, 2015: 61).

В отечественной историографии, вопрос тесной связи между ветеринарией и колониальной политикой государства, остается все еще открытым. Но несмотря на это, есть ряд исследований, которые могут составить основу для дальнейших изысканий (Кожакин, 1949; Аргынбаев, 1963; Хинаят, 2001). Стоит отметить, что единственным автором монографии, посвященной становлению и истории ветеринарии в Казахстане, являлся С.К. Кожакин. Несмотря на то, что работа была написана в 1949 году, труд все еще имеет ценность, как обобщение ранее собранных данных по истории возникновения и развития ветеринарии в Казахстане, так и в основательной оценке дореволюционного ветеринарного дела в Казахской степи. Автор утверждает, что наиболее успешному и широко поставленному развитию ветеринарного дела, создавались затруднения со стороны «царского» правительства с его колониальной политикой в отношении окраинных территорий. «Выкачивая огромные материальные ценности из этого края, царское правительство не находило средств для надлежащей организации ветеринарного обслуживания казахского скотоводства» (Кожакин, 1948: 516). Установленная система торговли, количественный и качественный недостаток ветеринарного надзора, отсутствие законодательных ветеринарных норм, и нарушение традиционных методов скотоводства, по мнению С.К. Кожакина, послужили предпосылкой к развитию и распространению инфекционных заболеваний животных. Борьба за ликвидацию, продолжалась еще много лет.

Результаты. Организация ветеринарной службы в губерниях Европейской России, в значительной степени была единой, в которой существовало территориальное деление уездов на участки, формы оказания помощи, нашли себя в амбулаторной и стационарной сети (Сыромолот, 2006; Корсун, 2007; Третьяк, 2009), и тем не менее, в меньшей степени похожей на опыт в степном пространстве. Это различие было обусловлено географическим, в виду территориального пространства и природно-климатических условий степи, социально-экономическим, в сфере кочевого хозяйства народонаселения, и колониальным положением, вопросом возложенный на переселенческое движение, вследствие воплощенный со своими особенностями и ограничениями.

Запоздалое формирование гражданской ветеринарной сети, концентризм вокруг чумы рогатого скота, и деятельность, нацеленная на защиту интересов торгово-промышленной отрасли, установил колониальный строй ветеринарной службы в Казахской степи. Но несмотря на попытки правительства учреждения и определения «гражданской» ветеринарной службы, как репрезентативной, в самом деле была малоэффективной.

Это было проявлено в том, что эпизоотий не были ликвидированы, проникая вглубь степей, охватывая больше кочевых хозяйств. Помимо чумы рогатого скота, который по сообщениям ветеринарных врачей был ликвидирован к 1893 году (Обзор Тургайской области, 1914: 100), в каждом отчетном году в области существовало множество других повально-заразительных болезней. Ликвидация чумы, не останавливала распространение таких болезней, как сибирская язва, ящур, сап и оспа. К примеру, сибирская язва в области наблюдалась повсеместно, в течение круглого года. Если к 1889 году было зафиксировано заболевших 36 голов местного скота (Обзор Тургайской области, 1890: 21), то к 1899 году заболевших голов скота было 1374 (Обзор Тургайской области, 1901: 22). Борьба с сибирской язвой велась главным образом с 1904 года, путем прививок с согласия скотовладельцев пропагандируемых ветеринарными врачами, и путем раздачи в последние годы брошюры на русском и казахском языках (Обзор Тургайской области, 1914: 104). Тем не менее, к 1914 году число заболевшего скота сибирской язвой достигло до 2273 голов (Обзор Тургайской области, 1915: 97). К тому же, приведенные цифры не могут в точности определить о фактическом распространении и потери от болезни. В особенности по отношению к Иргизскому и Тургайскому уездам, где сибирская язва фактически была распространена, а также имела большое количество кочевого населения. В котором, на площади около 300 000 кв. верст служили всего 3 ветеринарных врача (Обзор Тургайской области, 1914: 106).

Также не достигла ожидаемых результатов организация научно-исследовательской ветеринарной сети, в области не была открыта ни одна ветеринарно-бактериологическая станция, ни лаборатория (ЦГА РК, 4222: 3). В которых предусматривалось проводить не только ветеринарные, но и медико-биологические исследования. Только к 1903 году был учрежден бактериологический кабинет на Бердянском летнем пункте, в заведывании ветеринарного врача 1-го участка. Из него в течении года было отпущено 7000 сибиреязвенных вакцин и 28 маллеина (Обзор Тургайской области, 1905: 19). Но стоит отметить и то, что после, ни в одном отчетном году не была упомянута дальнейшая деятельность данного кабинета.

Но главной целью данной статьи, является не рассказать частную и общую историю ветеринарии, а показать процесс становления колониальной ветеринарии в Казахской степи, сверху вниз.

Деятельность ветеринарной службы Тургайской области. Организация ветеринарной службы в России было сформировано 2 декабря 1868 г. При Министерстве Внутренних Дел были учреждены – Ветеринарный комитет, консультативный орган разрешения научных и научно-практических вопросов. Как и образован – Ветеринарное отделение, административный орган, в подчинении директора Медицинского департамента. Позже Ветеринарное отделение было отделено от Медицинского департамента и подчинено председателю Ветеринарного комитета. Вместо двух разных ведомств, теперь их работа была организована вокруг Ветеринарного управления.

Министерством Внутренних Дел предпринимались попытки укрепления ветеринарной деятельности, создать правовые и структурно-организационные основы ее дальнейшего развития. Но они не всегда были успешны. Попытка подготовки новых ветеринарных кадров, и отправка по регионам была усложнена небольшим контингентом ветеринарных кадров, который к тому же был разбросан по разным ведомствам. Проблема недостаточности финансирования ветеринарной работы, также не давала возможности обеспечить и добиться значимых результатов (Тарасова, 2018: 77).

Формирование ветеринарного надзора в Казахской степи, в частности в Тургайской области, было обусловлено, в первую очередь, пониманием об экономическом потенциале региона, а также транзитной роли Казахской степи для Русских купцов, с целью развития и контроля торговли с Китаем и со Среднеазиатскими народами (Noda, 2016: 257). С целью получения большого количества различного скота и сырых животных продуктов, которому все чаще стали препятствовать прогрессирующие заболевания скота.

Однако становление и развитие ветеринарного дела в Казахской степи, было отсрочено за отсутствием его законодательных положений. А.И. Добросмыслов, будучи первым заведующим ветеринарной части Тургайской области, отметил о, фактически, отсутствующего до 1868 года ветеринарного надзора в Тургайской области (Добросмыслов, 1897: 46).

Несвоевременное оформление гражданской ветеринарии в степи. Первые сведения о падежах скота в Тургайской области относятся к 1838 году, когда существовала заразительная болезнь на рогатом скоте в средней части области Оренбургских казахов (Добросмыслов, 1897: 4). Чума рогатого скота существовала и в 1840, 1843 (Добросмыслов, 1897: 4), также в 1844 г. (Добросмыслов, 1897: 5). В 1851 году в восточной части области Оренбургских киргизов погибло от повальной болезни 11380 верблюдов (Добросмыслов, 1897: 12); в июне и июле 1855 года в средней части орды существовал повсеместно ящур на рогатом скоте и верблюдах (Добросмыслов, 1897: 35); в 1860 году падеж рогатого скота существовал в аулах около станицы Михайловской (Добросмыслов, 1897: 41). Следовательно, было понятно, что эпизоотическая ситуация в степи была крайне нестабильной, как и положение самого ветеринарного дела.

При таких возникающих эпизоотиях, Областное правление прибегало к помощи отдельно-командированных Министерством ветеринарных специалистов. Так как ни по «Положению» об управлении оренбургских казахов за 1844 год, ни во «Временном Положении» об управлении за 1868 год, не были определены штатом иметь ветеринарного врача. Однако значительное место было уделено вопросам учреждения степных ярмарок, скотопромышленной и караванной торговли, в которых «скотопромышленники имели право свободного прогона скота по степи бесплатно» (Временное Положение, 1883: 30; Дуйсебаева, 2021: 233). При такой установке, понятно, что укрепление ветеринарии могло бы стеснять скотопромышленную торговлю.

К концу 1868 года, произошло одно из важных событий для ветеринарного дела, создание ветеринарных ведомств под управлением Медицинского департамента, о чем было упомянуто немного ранее. Вместе с чем были определены особые пункты скотопроегонных трактов над которым были назначены надзор и контроль, связи с чем же были назначены пунктовые ветеринарные врачи и фельдшеры. Но, поскольку в Тургайской области скотопроегонные дороги не были определены, как и штат ветеринарных кадров, то соответственно не было возможности для применения указанных мер относительно надзора гуртового скота (Дуйсебаева, 2020: 233).

Позже, в 1876 году, как дополнение и изменение правил о перегоне гуртового скота 1868 года, вводится обязательный ветеринарный осмотр всех гуртов, с правом убоя всех больных чумой животных. За убитый скот выплачивалось вознаграждение (ЦГА РК, 4160: 87-87об.). Явно больные животные, имеющие температуру 40 градусов, подлежали обязательному убою на месте. Остальное поголовье этого гурта, отправлялись к месту назначения, где и подлежали немедленному убою. Этим законоположением было положено основание к взиманию процентного сбора с гуртов крупного рогатого скота. Суммы процентного сбора использовались на оплату владельцам за убитый скот, на содержание ветеринаров и другие расходы (Кожакин, 1949: 161). Позже, 3 июня 1879 года был издан закон «об убивании зачумленных животных из местного рогатого скота». Но закон третьего июня не был введен

одновременно по всей империи, а по мере необходимости и учета условий той или иной местности, по соглашению Министров Внутренних Дел и Государственных Имуществ. Действие закона на территории Казахской степи стало осуществляться спустя время, и только при временном применении с 1888 года (Добросмыслов, 1897: 108).

Таким образом, установка общих закономерностей развития ветеринарного дела, определение роли правительственной ветеринарной службы, наступили не скоро. Ветеринария в степи ждала значительного сдвига в своем развитии, и для этого имелись веские основания: рост торговли скота, а вместе с ним и эпизоотий.

«Концентризм» вокруг чумы рогатого скота. Эпизоотическая обстановка в области ухудшалась из года в год, вследствие резкого уменьшения территорий пастбищных угодий, и изменения условий содержания скота. Скотопромышленники, проникая вглубь казахских степей, создавали огромную сеть путей прогона скота, практикуя обмен большого количества скота по пути гона. С тех самых пор, нанося большой урон не только скотоводству Тургайской области, но и относительно, торгово-промышленной сети. Из всех известных эпизоотий, самой распространенной и губящей скот не один год, являлась чума рогатого скота. Правительство считало, что чумная зараза на скот заносилась из Казахской степи, и нужно было организовать необходимые мероприятия.

Первым решением было отправить исследовательскую экспедицию в составе ветеринарных врачей, для определения причин возникновения и характеристик заболеваний. Первые экспедиции были отправлены в 1870-1871 гг. в Акмолинскую область и Оренбургскую губернию, следом в 1872 г. последовала отправка экспедиции в Тургайскую область. Однако несмотря на выявленные проблемы и поступающие дополнительные сведения о разных очагах заболеваний по степи, в ветеринарно-санитарной части Тургайской области значилось все еще три внештатных ветеринарных врача, по одному на каждый уезд области. Для замещения четвертого ветеринара, было обусловлено содержать за счет % сбора с гуртового скота (Дуйсебаева, 2021: 234), который не взимался в области до определенного времени.

В связи с тем, что степные области не справлялись с задачей ликвидации возникающих эпизоотических болезней, Министерством было решено отправить еще одну экспедицию в 1888 году. Но в этот раз, перед экспедицией была поставлена задача не просто в устранении «заразы в зачумленных пунктах». Администрации было важно узнать источник эпизоотий. Естественно, что этот вопрос волновал их и ранее, но важно было то, что под сомнение попала скотопромышленность: обмен и торговля животными; скотопрогонные тракты и условия передвижения местного, вьючного и гуртового скота; условия торговли и способы передвижения сырых животных продуктов, сало, мяса, шерсти, кожи и прочее (Дуйсебаева, 2021: 234).

Все внимание оставленных сверхштатных и командированных ветеринарных врачей было притянато к одной проблеме, «о ходе чумной эпизоотии» (ЦГА РК, 4163: 19). К 1890 году, А.И. Добросмысловым, как заведующим противочумных мероприятий области, был предоставлен «Отчет по ветеринарной части за 1889 год». Он утверждал, что чума исключительно существует в 2 уездах области, таких как Николаевский (с 1895 г. Кустанайский) и Илецкий (с 1891 г. Актюбинский), пограничный с Оренбургской губернией. Причина тому, в первую очередь, разведение в значительном количестве крупного рогатого скота в этих уездах, по 10 голов на кибитку. В то время, когда в Тургайском и Иргизском уездах, на кибитку приходилось всего по 3 головы скота. Следующая причина, в имени богатого пастбища и значительного количества рек и озер, что служило местом вкочевок на летнее время казахов Тургайского и Иргизских уездов, всех уездов Уральской области, и 2 уездов Сырдарьинской области. Также Кустанайский и Актюбинский уезд, служили местом транзитного передвижения гуртового скота из Акмолинской, Семипалатинской и других Среднеазиатских областей (ЦГА РК, 4164: 3об.).

Следствие Областным правлением было возбуждено большое количество дел «о чуме рогатого скота». Первые упоминания датировались 1883 годом (Обзор Тургайской области, 1884: 3), и занимали каждый подотчетный год (ЦГА РК, 2389; 2394; 4213; 4223). К 1883 году, от чумы рогатого скота в Иргизском уезде пало – 2105 крупного, 2041 мелкого рогатого скота; в Тургайском уезде пало – 533 крупного рогатого скота, в Илецком уезде пало – 1448 крупного рогатого скота. В сравнении, в этом же отчетном году была выявлена «катпа» верблюдов, от которого пало 349 голов (Обзор Тургайской области, 1884: 3).

Такое обстоятельство дел, вынуждает Министерство ввести ветеринарно-полицейские меры, не только на уничтожение источника заразы среди местности и прекращения чумной эпизоотий, но и попытаться защитить местность от будущих заносов, увеличить штат ветеринаров и утвердить необходимые правила и указания. К этому же времени, 25 марта 1891 года было принято «Степное Положение», в котором усматривался штат для ветеринарных кадров. В 48 статье было указано: «Для заведования ветеринарной частью полагается в каждом уезде – уездный ветеринарный врач, состоящий под непосредственным надзором областного врачебного инспектора» (Степное Положение, 1891: 55).

В след за мартовским Положением, последовал закон от 15 Апреля 1891 г. «О мерах против падежей скота в киргизской степи». Для Тургайской области это было решительным вопросом. После, 24 мая 1891 г. для принятия в степных областях установленных законов, мер по убиванию зачумленных животных из местного рогатого скота, был образован ветеринарный надзор (ЦГА РК, 4184: 1-1об.). В свою очередь, за командированной экспедицией от 14 октября 1888 года, был закреплен штат ветеринарных кадров, во главе с подольским старшим губернским ветеринарным врачом А.И. Добросмысловым (ЦГА РК, 52: 3 об.).

Таким образом, чума рогатого скота, послужила неким толчком к созданию в степи официальной, штатной ветеринарной организации.

Значимость пунктовой ветеринарной сети. «Надзор за торгово-промышленным скотом и сырыми продуктами, поставлен удовлетворительно и лучше, чем другие стороны ветеринарного дела» (Обзор Тургайской области, 1911: 83). Именно так подвел итоги за 1910 год, Областной ветеринарный инспектор В.Я. Бенкевич. Данное высказывание натолкнуло на важный вопрос. Насколько ветеринария могла помочь и была полезна местному кочевому скоту, так как ветеринария обозначалась, как «скотоврачебная наука» (Словарь русского языка, 1891: 386).

После утверждения должности заведующего ветеринарной части, Добросмысловым было предложено разделить Тургайскую область на 13 ветеринарных участков (ЦГА РК, 4183: 19-21.). В некоторых из них имелись особые пункты, через которые должны были прогоняться скот, гуртовый/промышленный.

Уместно представить масштабы работы одного ветеринарного врача, на которого возложены обязанности присмотра за участком порядка 30 000 верст, и за участками где существовали скотопробные пункты. Сравнительно, в Костромской губернии за 1899 год, земский ветеринарный персонал состоял из заведующего, 12 участковых ветеринарных врачей с 12 фельдшерами, а также 6 ветеринарных фельдшеров от уездного ведомства. Скота в Костромской губернии в 1899 году исчислялось 1 208 280 голов, то есть на каждого ветеринара в среднем приходилось 100 690 голов, на площади в размере 6 500 верст. В Томбовской губернии за 1899 год находилось 13 ветеринарных врачей, по одному врачу на уезд. Поголовье скота составляло 2 782 728, в среднем по 214 056 голов на одного ветеринара, на площади размером в 4 500 верст (Авилов, 2013: 31). Число ветеринарного надзора по отношению к пространству, и количества животных по районам в Тургайской области, во многом превышало норму внутренних губерний.

По отчету ветеринарных врачей Тургайской области, можно ясно увидеть, как выполнялась и как значима была работа именно в пунктах прогона скота. В первую очередь, это можно увидеть в обозначении особенных служебных обязанностей. Служебная деятельность по пункту заключалась в следующем: осмотр провозных животных продуктов; осмотр прогонного скота; надзор за убоем скота и торговлей мясными продуктами; надзор за базарами, торговли скотом и животными продуктами; надзор за ярмарками; надзор за ветеринарно-санитарном состоянии участка (ЦГА РК, 4231: 174.).

Вся пунктовая деятельность была посвящена одной, строго ограниченной задаче – обеспечить ветеринарно-полицейский надзор за торгово-промышленным скотом и животным сырьем на скотопробных трактах. Добавить ко всему, взывание процентного сбора на этих пунктах, тем самым, пунктовая ветеринария служила базисом по сбору средств, на которых содержалась вся правительственная ветеринария, в том числе и центральная ветеринария органов МВД. По свидетельству ветеринарного врача 1-го участка Васильева, канцелярские обязанности по процентному сбору сильно усложняли работу, и не оставляли времени на выполнение других функций. «Нередко приходилось писать срочно по 20 и более квитанции, собирать сбор по копейкам от 20-30 человек сразу, пытаясь не задержать другой скот. А между тем есть и риск при быстром сборе ошибиться, познать или принять неверную сумму» (ЦГА РК, 4231: 355.).

Можно предположить, что ветеринарная сеть в Тургайской области была организована вокруг скотопробных пунктов и пунктовых ветеринаров, так как пути следования скота и транспортов с животными продуктами играла довольно солидную роль в распространении повально-заразительных болезней. Но обособленным оставался местный кочевой скот, который располагался внутри области. Областное правление, центральное правительство покровительствовало лишь скотопробному капиталу, не проявляя необходимости заботы об охране всего скотоводства в Казахской степи. Невнимание со стороны ветеринарного надзора, заключалось в характере сельского хозяйства внутренних губерний, в которых главную роль играло полеводство, а скотоводство занимало вспомогательное для земледельческого хозяйства характер (Громыко и Буганов, 2000: 305). Однако есть и такое мнение, что терапевтическое работы в России не имели значения, по причине низкой цены русского животного. Считающих, что лечить скот можно тогда, когда он превысит по стоимости затраченных на него средств на покупку лекарств, и вложенного труда (Сыромолот, 2006: 48), а также значимости по виду

(Alekseevsky, 2010: 46). Явление диаметрально противоположного восприятия русского и казахского общества.

Заключение. На основе этого, можно сделать вывод о том, что основанию и развитию ветеринарной службы в Казахской степи, способствовали эпизоотические всплески которые все чаще стали беспокоить как степное, так и оседлое население степи. К тому же, возникло видение болезни домашнего скота, как национальной проблемы, требующей вмешательства государства, как неотъемлемой части растущей ответственности правительства за сельское хозяйство и производство продуктов питания. И ветеринария сыграла не последнюю роль в создании колониального строя, потому как это позволило государству отвечать за борьбу с болезнями домашнего скота, регулировать деятельность скотоводов и производителей продуктов питания, а также контрольно-пропускные пункты на границе. В свою очередь, замкнутость ветеринарной службы на скотопроегонных трактах, ограничила развитие других задач ветеринарии. Вследствие возникла всеобщая малоэффективность ветеринарной службы в отношении местного скота.

Список литературы

Авилов В.М. Ветеринарное дело в России: история вопроса, критический анализ современного состояния и задачи // Инновации и продовольственная безопасность. 2013. №2. С. 25-40.

Арғынбаев Х. Мал ауруларын емдеудегі қазақтың халықтық тәжірибесі туралы. Алматы: Қаз. мем. шар. әдеб. бас., 1963. 51 б.

Афанасьева А. На стыке колониальных историографий: история колониальной и традиционной медицины в транснациональной перспективе // Ab Imperio. 2008а. №4. С. 565-570.

Афанасьева А. Освободить от шайтанов и шарлатанов: дискурсы и практики российской медицины в Казахской степи в XIX веке // Ab Imperio. 2008б. №4. С. 113-150.

Временное Положение об управлении в областях Уральской, Тургайской и Семипалатинской. С.-Петербург: тип. МВД, 1883. 50 с.

Громыко В.В., Буганов А.В. О воззрениях русского народа. Москва: Паломник, 2000. 541 с.

Добросмыслов А.И. Ветеринарный надзор Тургайской области. Оренбург: Тип. Жаринова, 1897. 210 с.

Дуйсебаева А.И. А.И. Добросмыслов – организатор службы Тургайской области (конец XIX века) // Астраханские Петровские чтения: материалы V Международной научной конференции. Астрахань: Астраханский университет, 2021. С. 232-239.

Кожакин С.Н. История ветеринарии в Казахстане: дис. канд. вет. наук. Алма-Ата, 1949. 517 с.

Корсун В.П. Развитие земской медицины и ветеринарии в конце XIX – начале XX века: на материалах Владимирской и Костромской губерний: дис. канд. ист. наук. Иваново, 2007. 241 с.

Никитин И.Н. Исторические этапы формирования, развития и совершенствования Государственной ветеринарной службы России // Ученые записки КГАВМ им. Н.Э. Баумана. 2016. №2. С. 4-12.

Никитин И.Н., Калугин В.И. История ветеринарии. Москва: Агропромиздат, 1988. 90 с.

Обзор Тургайской области за 1883 год. Оренбург: тип. Бреслина, 1884. 15 с.

ОТО за 1889. Оренбург: Тип. Бреслина, 1890. 23 с.

ОТО за 1899. Оренбург: Тип. Бреслина, 1901. 36 с.

ОТО за 1904. Оренбург: Тип. Бреслина, 1905. 22 с.

ОТО за 1910. Оренбург: Тип. Бреслина, 1911. 119 с.

ОТО за 1913. Оренбург: Тип. Бреслина, 1914. 183 с.

ОТО за 1914. Оренбург: Тип. Бреслина, 1915. 234 с.

Селионова М.И. Из истории российского овцеводства и его научного сопровождения. Москва: ФГБНУ, 2017. 238 с.

Словарь русского языка, оставленный Вторым отделением Императорской Академии Наук / ред. Я.К. Грот. Изд. 5-е. Санкт-Петербург: тип. Имп. АН, 1891. 576 с.

Степное Положение 25 марта 1891 года с объяснениями по официальным источникам. С.-Петербург: тип. МВД, 1891. 208 с.

Сыромолот С.П. Ветеринарная служба Самарской области: исторические этапы развития, достижения и перспективы: дис. канд. вет. наук. Казань, 2006. 190 с.

Тарасова И.А. Некоторые аспекты деятельности Министерства внутренних дел Российской империи по организации системы ветеринарно-эпизоотического надзора в России в первой половине XIX // Труды Академии управления МВД России. 2018. №4. С. 73-78.

Третьяк А.С. История земской медицины и ветеринарии в Центральном Черноземье: 1865-1914 гг.: дис. канд. ист. наук. Курск, 2009. 186 с.

Хинаят Б. Қазақтың дәстүрлі мал дәрігерлік білім жүйесі (тарихи-этнологиялық зерттеу): тарих ғылым. канд. дисс. Алматы, 2001. 193 б.

Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 25. Оп. 1. Кн. 1. Д. 2389. Л. 1.

- ЦГА РК Ф. 25. Оп. 1. Кн. 1. Д. 2394. Л. 1.
 ЦГА РК Ф. 25. Оп. 1. Кн. 2. Д. 4160. Л. 87-87об.
 ЦГА РК Ф. 25. Оп. 1. Кн. 2. Д. 4163. Л. 19.
 ЦГА РК Ф. 25. Оп. 1. Кн. 2. Д. 4164. Л. 3об.
 ЦГА РК Ф. 25. Оп. 1. Кн. 2. Д. 4183. Л. 19-21.
 ЦГА РК Ф. 25. Оп. 1. Кн. 2. Д. 4184. Л. 1-1об.
 ЦГА РК Ф. 25. Оп. 1. Кн. 2. Д. 4213. Л. 1.
 ЦГА РК Ф. 25. Оп. 1. Кн. 2. Д. 4222. Л. 3.
 ЦГА РК Ф. 25. Оп. 1. Кн. 2. Д. 4223. Л. 1.
 ЦГА РК Ф. 25. Оп. 1. Кн. 2. Д. 4231. Л. 174.
 ЦГА РК Ф. 25. Оп. 1. Кн. 2. Д. 4231. Л. 355.
 ЦГА РК Ф. 25. Оп. 5. Кн. 6. Д. 52. Л. 3об.

Afanasyeva A. *Kazakh Religious Beliefs in the Writings of Russian Doctors during the Imperial Age (1731-1917) / Islam, Society and States across the Qazaq Steppe (18th – early 20th centuries)*. Wien: Verlag, 2013a. P. 143-180.

Afanasyeva A. *Quarantines and Copper Amulets: the Struggle against Cholera in the Kazakh Steppe in the Nineteenth Century // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas*. 2013b. Vol. 61. No. 3. P. 489-512.

Afanasyeva A. *Russian Imperial medicine: the case of the Kazakh steppe / Crossing Colonial Historiographies: Histories of Colonial and Indigenous Medicines in Transnational Perspective*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2010. P. 57-75.

Alekseevsky M. *Treating the “Other Animals”: Russian Ethnoveterinary Practices / Other Animals: Beyond the Human in Russian Culture and History / Ed. By J. Costlow, A. Nelson*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2010. P. 42-58.

Anderson V.D. *Creatures of Empire: How Domestic Animals Transformed Early America*. Oxford: Oxford University Press, 2004. 336 p.

Brown K. *Environmental and Veterinary History - Some Themes and Suggested Ways Forward // Environment and History*. 2014. Vol. 20. No. 4. P. 547-559.

Cameron S. *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan*. Ithaca: Cornell University Press, 2018. 294 p.

Chase-Levenson A. *The Yellow Flag and the British Mediterranean World, 1780-1860*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 318 p.

Hughes J. D. *What is Environmental History?* Cambridge: Polity Press, 2006. 180 p.

McNeill J.R. Mosquito Empires: Ecology and War in the Greater Caribbean, 1620-1914. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 371 p.

Michaels P. *Curative Powers: Medicine and Empire in Stalin's Central Asia*. - Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 2003. 264 p.

Mikhail A. *The animal in ottoman Egypt*. Oxford: Oxford University Press, 2013. 331 p.

Mishra S. *Beastly encounters of the Raj: Livelihoods, livestock and veterinary health in North India, 1790–1920*. Manchester: Manchester University Press, 2015. 184 p.

Mwatwara W., Swart S. 'If our cattle die, we eat them but these white people bury and burn them!' African Livestock Regimes, Veterinary Knowledge and the Emergence of a Colonial Order in Southern Rhodesia, c. 1860-1902 // *Kronos*. 2015. No. 41. P. 112-141.

Noda J. *The Kazakh Khanates Between the Russian and Qing Empires: Central Eurasian International Relations During the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Brill: Leiden, 2016. 370 p.

Suraiya F. *Animals and People in the Ottoman Empire*. Istanbul: Eren, 2010. 475 p.

Swart S. *Writing animals into African history // Critical African Studie*. 2016. №8(2). P. 95-108.

References

Avilov V.M. *Veterinarnoe delo v Rossii: istoriia voprosa, kriticheskii analiz sovremennogo sostoianii i zadachi [Veterinary in Russia] // Innovatsii i prodovol'stvennaia bezopasnost'*. 2013. №2. S. 25-40. (in Russian)

Argynbaev Kh. *Mal aurularyn emdeudegi kazaktyn khalyktyk tazhiribesi turaly [Kazakh folk experience in the treatment of animal diseases]*. Almaty: Kaz.mem.shar.adeb.bas., 1963. 51 b. (in Kazakh)

Afnas'eva A. *Na styke kolonial'nykh istoriografii: istoriia kolonial'noi i traditsionnoi meditsiny v transnatsional'noi perspective [At the junction of colonial historiographies] // Ab Imperio*. 2008a. №4. S. 565-570. (in Russian)

Afnas'eva A. *Osvobodit' ot shaitanov i sharlatanov: diskursy i praktiki rossiiskoi meditsiny v Kazakhskoi stepi v XIX veke [Discourses and practices of Russian medicine in the Kazakh steppe] // Ab Imperio*. 2008b. №4. S. 113-150. (in Russian)

- Vremennoe Polozhenie ob upravlenii v oblastiakh Ural'skoi, Turgaiskoi i Semipalatinskoi [Provisional Statute]. S.-Peterburg: tip. MVD, 1883. 50 s. (in Russian)
- Gromyko V.V., Buganov A.V. O vozzreniakh russkogo naroda [The views of the Russian people]. Moskva: Palomnik, 2000. 541 s. (in Russian)
- Dobrosmyslov A.I. Veterinarnyi nadzor Turgaiskoi oblasti [Veterinary supervision of the Turgai region]. Orenburg: Tip. Zharinova, 1897. 210 s. (in Russian)
- Duisebaeva A.I. A.I. Dobrosmyslov – organizator sluzhby Turgaiskoi oblasti (konets XIX veka) [Dobrosmyslov - the organizer of the veterinary service of the Turgai region] // Astrakhanskii Petrovskie chteniia. Astrakhan': Astrakhanskii universitet, 2021. C. 232-239. (in Russian)
- Kozhakin S.K. Istoriia veterinarii v Kazakhstane [History of veterinary medicine in Kazakhstan]: dis. kand. vet. nauk. Alma-Ata, 1949. 517 s. (in Russian)
- Korsun V.P. Razvitie zemskoi meditsiny i veterinarii v kontse XIX – nachale XX veka: na materialakh Vladimirskaia i Kostromskaia gubernii [The development of zemstvo medicine and veterinary medicine]: dis. kand. ist. nauk. Ivanovo, 2007. 241 s. (in Russian)
- Khinaiat B. Kazaktyn dasturli mal darigerlik bilim zhuiesi [Kazakh traditional veterinary knowledge]: tarikhylym. kand. diss. Almaty, 2001. 193 b. (in Kazakh)
- Nikitin I.N. Istoricheskie etapy formirovaniia, razvitiia i sovershenstvovaniia Gosudarstvennoi veterinarnoi sluzhby Rossii [Historical stages of formation of the State Veterinary Service of Russia] // Uchenye zapiski KGAVM im. N.E. Baumana. 2016. №2. S. 4-12. (in Russian)
- Nikitin I.N., Kalugin V.I. Istoriia veterinarii [History of veterinary medicine]. Moskva: Agropromizdat, 1988. 90 s. (in Russian)
- Obzor Turgaiskoj oblasti za 1883 [Overview of the Turgai region]. Orenburg: Tip. Breslina, 1884. 15 s. [in Russian]
- OTO za 1889. Orenburg: Tip. Breslina, 1890. 23 s.
- OTO za 1899. Orenburg: Tip. Breslina, 1901. 36 s.
- OTO za 1904. Orenburg: Tip. Breslina, 1905. 22 s.
- OTO za 1910. Orenburg: Tip. Breslina, 1911. 119 s.
- OTO za 1913. Orenburg: Tip. Breslina, 1914. 183 s.
- OTO za 1914. Orenburg: Tip. Breslina, 1915. 234 s.
- Selionova M.I. Iz istorii rossiiskogo ovitsevodstva i ego nauchnogo soprovozhdeniia [History of Russian sheep-keeping]. Moskva: FGBNU, 2017. 238 s. (in Russian)
- Slovar' russkogo iazyka [Dictionary of the Russian language] / red. Ia.K. Grot. Izd. 5-e. Sankt-Peterburg: tip. Imp. AN, 1891. 576 s. (in Russian)
- Stepnoe Polozhenie 25 marta 1891 goda [Steppe's regulations]. S.-Peterburg: tip. MVD, 1891. 208 s. (in Russian)
- Syromolot S.P. Veterinarnaia sluzhba Samarskoi oblasti: istoricheskie etapy razvitiia, dostizheniia i perspektivy [Veterinary service of the Samara region]: dis. kand. vet. nauk. Kazan', 2006. 190 s. (in Russian)
- Tarasova I.A. Nekotorye aspekty deiatel'nosti Ministerstva vnutrennikh del Rossiiskoi imperii po organizatsii sistemy veterinarno-epizooticheskogo nadzora v Rossii v pervoi polovine XIX [Some aspects of the activities of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire in organizing the system of veterinary and epizootic surveillance] // Trudy Akademii upravleniia MVD Rossii. 2018. №4. S. 73-78. (in Russian)
- Tret'iak A.S. Istoriia zemskoi meditsiny i veterinarii v Tsentral'nom Chernozem'e [History of zemstvo medicine and veterinary medicine in the Central Chernozem region]: 1865-1914 gg.: dis. kand. ist. nauk. Kursk, 2009. 186 s. (in Russian)
- Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan (TsGA RK). F. 25. Op. 1. Kn. 1. D. 2389. L. 1.
- TsGA RK F. 25. Op. 1. Kn. 1. D. 2394. L. 1.
- TsGA RK F. 25. Op. 1. Kn. 2. D. 4160. L. 87-87ob.
- TsGA RK F. 25. Op. 1. Kn. 2. D. 4163. L. 19.
- TsGA RK F. 25. Op. 1. Kn. 2. D. 4164. L. 3ob.
- TsGA RK F. 25. Op. 1. Kn. 2. D. 4183. L. 19-21.
- TsGA RK F. 25. Op. 1. Kn. 2. D. 4184. L. 1-1ob.
- TsGA RK F. 25. Op. 1. Kn. 2. D. 4213. L. 1.
- TsGA RK F. 25. Op. 1. Kn. 2. D. 4222. L. 3.
- TsGA RK F. 25. Op. 1. Kn. 2. D. 4223. L. 1.
- TsGA RK F. 25. Op. 1. Kn. 2. D. 4231. L. 174.
- TsGA RK F. 25. Op. 1. Kn. 2. D. 4231. L. 355.
- TsGA RK F. 25. Op. 5. Kn. 6. D. 52. L. 3ob.

Afanasyeva A. Kazakh Religious Beliefs in the Writings of Russian Doctors during the Imperial Age (1731-1917) / Islam, Society and States across the Qazaq Steppe (18th – early 20th centuries). Wien: Verlag, 2013a. P. 143-180.

Afanasyeva A. Quarantines and Copper Amulets: the Struggle against Cholera in the Kazakh Steppe in the Nineteenth Century // Jahrbucher fur Geschchte Osteuropas. 2013b. Vol. 61. No. 3. P. 489-512.

Afanasyeva A. Russian Imperial medicine: the case of the Kazakh steppe / Crossing Colonial Historiographies: Histories of Colonial and Indigenous Medicines in Transnational Perspective. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2010. P. 57-75.

Alekseevsky M. Treating the “Other Animals”: Russian Ethnoveterinary Practices / Other Animals: Beyond the Human in Russian Culture and History / Ed. By J. Costlow, A. Nelson. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2010. P. 42-58.

Anderson V.D. Creatures of Empire: How Domestic Animals Transformed Early America. Oxford: Oxford University Press, 2004. 336 p.

Brown K. Environmental and Veterinary History - Some Themes and Suggested Ways Forward // Environment and History. 2014. Vol. 20. No. 4. P. 547-559.

Cameron S. The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. Ithaca: Cornell University Press, 2018. 294 p.

Chase-Levenson A. The Yellow Flag and the British Mediterranean World, 1780-1860. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 318 p.

Hughes J. D. What is Environmental History? Cambridge: Polity Press, 2006. 180 p.

McNeill J.R. Mosquito Empires: Ecology and War in the Greater Caribbean, 1620-1914. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 371 p.

Michaels P. Curative Powers: Medicine and Empire in Stalin's Central Asia. - Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 2003. 264 p.

Mikhail A. The animal in ottoman Egypt. Oxford: Oxford University Press, 2013. 331 p.

Mishra S. Beastly encounters of the Raj: Livelihoods, livestock and veterinary health in North India, 1790–1920. Manchester: Manchester University Press, 2015. 184 p.

Mwatwara W., Swart S. 'If our cattle die, we eat them but these white people bury and burn them!' African Livestock Regimes, Veterinary Knowledge and the Emergence of a Colonial Order in Southern Rhodesia, c. 1860-1902 // Kronos. 2015. No. 41. P. 112-141.

Noda J. The Kazakh Khanates Between the Russian and Qing Empires: Central Eurasian International Relations During the Eighteenth and Nineteenth Centuries. Brill: Leiden, 2016. 370 p.

Suraiya F. Animals and People in the Ottoman Empire. Istanbul: Eren, 2010. 475 p.

Swart S. Writing animals into African history // Critical African Studie. 2016. №8(2). P. 95-108.

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_62

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ СМАГУЛА САДУАКАСОВА

Кабульдинов Зиябек Ермуханович¹, Рыскулов Тимур Азизбекович^{1*}

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: kabaluzia@rambler.ru (Кабульдинов), timur-eccehomo-1988@yandex.ru (Рыскулов).

Аннотация. Смагул Садуакасов является выдающимся государственным деятелем Казахстана периода 1920-1930-х годов, внесшим свой весомый теоретический вклад в развитие казахской общественно-политической мысли XX века. С. Садуакасов в своих трудах, по сути, одним из первых сформулировал национальные интересы казахского народа и всего Казахстана, обозначил те ключевые приоритеты социально-экономического и культурного развития, в соответствии с которыми должны развиваться казахский народ и государство Казахстана. Именно С.Садуакасов официально в публичной печати выступал против сохранения экономического статуса Казахстана в качестве «сырьевого придатка» промышленно развитых районов Европейской части СССР, предлагая развивать местную казахстанскую промышленность, основанную на богатой ресурсной базе. Кроме того, С. Садуакасовым особое внимание уделялось подготовке кадров профессиональных технических и гуманитарных специалистов из числа казахской молодежи, что вместе с развитием отечественной промышленности должно было вывести народ и страну на путь построения современного государства.

Ключевые слова: Смагул Садуакасов, Казахстан, общественно-политические взгляды, индустриализация, социалистическое строительство, модернизация.

Статья выполнена в рамках реализации проекта №AP09261139 «Государственная, общественная и научно-педагогическая деятельность Смагула Садуакасулы (на основе новых архивных и письменных источников)».

ҒТАМР 03.20

СМАҒҰЛ СӘДУАҚАСОВТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ КӨЗҚАРАСТАР

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы¹, Рысқұлов Тимур Азизбекұлы^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: kabaluzia@rambler.ru (Кабульдинов), timur-eccehomo-1988@yandex.ru (Рыскулов).

Түйіндеме. Смағұл Сәдуақасов – XX ғасырдағы қазақтың қоғамдық-саяси ойының дамуына зор теориялық үлес қосқан 1920-1930 жылдар аралығындағы Қазақстанның көрнекті мемлекет қайраткері. С.Сәдуақасов өз еңбектерінде, шын мәнінде, қазақ халқының және бүкіл Қазақстанның ұлттық мүдделерін алғашқылардың бірі болып тұжырымдап, әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамудың сол негізгі басымдықтарын белгілеп берді, соған сәйкес қазақ халқы мен Қазақстан мемлекеті дамуы керек. Дәл осы С. Сәдуақасов Қазақстанның КСРО-ның еуропалық бөлігінің өнеркәсібі дамыған аудандарының «шикізат қосымшасы» ретінде экономикалық мәртебесін сақтап қалуға ресми түрде қарсы шығып, жергілікті қазақ өнеркәсібін бай ресурс негізінде дамытуды ұсынып, қоғамдық баспасөзде ресми түрде пікір білдірді. негіз. Сондай-ақ, С. Сәдуақасов отандық өнеркәсіпті дамытумен бірге халық пен елді заманауи құрылыс жолына бастауы тиіс қазақ жастарының арасынан кәсіби техникалық және гуманитарлық мамандарды даярлауға ерекше көңіл бөлді. күй.

Кілт сөздер: Смағұл Сәдуақасов, Қазақстан, қоғамдық-саяси көзқарастар, индустрияландыру, социалистік құрылыс, жаңғырту.

IRSTI 03.20

SOCIAL AND POLITICAL VIEWS OF SMAGUL SADUAKASOV

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich¹, Ryskulov Timur Azizbekovich^{1*}¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

*Corresponding author

E-mail: kabulzia@rambler.ru (Kabuldinov), timur-eccehomo-1988@yandex.ru (Ryskulov).

Abstract. Smagul Saduakasov is an outstanding statesman of Kazakhstan in the period of 1920-1930s, who made a significant theoretical contribution to the development of the Kazakh socio-political thought of the twentieth century. S. Saduakasov in his works, in fact, was one of the first to formulate the national interests of the Kazakh people and the whole of Kazakhstan, outlined those key priorities of socio-economic and cultural development, in accordance with which the Kazakh people and the state of Kazakhstan should develop. It was S. Saduakasov who officially spoke out in the public press against maintaining the economic status of Kazakhstan as a “raw material appendage” of the industrialized regions of the European part of the USSR, proposing to develop local Kazakh industry based on a rich resource base. In addition, S. Saduakasov paid special attention to the training of professional technical and humanitarian specialists from among the Kazakh youth, which, together with the development of domestic industry, was supposed to lead the people and the country to the path of building a modern state.

Key words: Smagul Saduakasov, Kazakhstan, social and political views, industrialization, socialist construction, modernization.

Введение. Выдающийся государственный деятель и мыслитель Казахстана первой трети XX века Смагул Садуакасов оставил богатое интеллектуальное наследие, значение которого актуально и по сей день. С. Садуакасов занимал ключевые руководящие должности в правительстве Казахской АССР: председатель Госплана, зампред наркома земледелия, нарком просвещения, представитель КазЦИКа при ТуркЦИКе, что позволяло ему всегда находиться в центре политической жизни Казахстана, имея возможность непосредственно следить за ходом событий, анализировать их, а также строить прогнозы. Кроме того, С. Садуакасов прекрасно разбирался в текущей общественно-политической ситуации в СССР и в мире: всегда знал содержание и принятые резолюции всесоюзных партийных съездов, был в курсе ситуации в Турции, США, Китае, Индии, Японии. С. Садуакасов был активным публицистом, регулярно публиковался на страницах казахстанских и союзных газет, выступая на самые злободневные и актуальные темы по экономике, политике, культуре, международном положении и др. Очень часто С. Садуакасов принимал участие в дискуссиях на страницах газет, нередко вступая в прямую полемику с рядом высокопоставленных советско-партийных деятелей, как например с председателем Среднеазиатского бюро ЦК ВКП (б) Зеленским И.А., первым секретарем Казкрайкома ВКП (б) Голощекиным Ф.И. Нужно отметить, что полемизировал С. Садуакасов предельно корректно, всегда аргументировано и последовательно обосновывая свою позицию, а также свою критику. За что сам не раз подвергался «разоблачительной критике» на страницах советских газет. И, несмотря на это, по-прежнему продолжал в корректной форме открыто и честно излагать, и отстаивать свою точку зрения, являясь истинным патриотом своей страны.

Основная часть. Смагул Садуакасов был подлинным интеллектуалом, способным анализировать большой объем полученных им знаний и сведений по истории, политике, экономике, культуре причем относящихся к Казахстану, России, и шире странам мира. С. Садуакасов умел анализировать и сравнивать различия между обществами Запада и Востока, дореволюционный период истории Казахстана и современный ему советский строй. Кроме того, С. Садуакасов обладал умением стратегически мыслить, вести планирование, предлагал новые идеи, формулировал цели развития для республики.

Смагул Садуакасов изучал опыт исторического развития Японии, Китая, Индии, кемалистской Турции, стран Ближнего Востока. Его интересовало то, как у народов указанных стран происходило становление национальной государственности, а также пути и условия ее эволюционной или революционной трансформации (Муканова, 2013:9). Изучение опыта исторического развития восточных государств и народов С. Садуакасов понимал, как необходимый теоретический фундамент для практического применения в национально-государственном развитии Казахстана и казахского народа, насколько это позволяли рамки советской общественно-политической системы. Так С. Садуакасов очень впечатлил опыт Кемала Ататюрка по строительству новой турецкой национальной идентичности на европейской модернизационной основе. Вместе с тем, С. Садуакасов имел возможность теоретического сравнения парадигм развития обществ Востока и Запада, что отражено в его письмах

московского периода. К примеру, он сравнивал опыт двух восточноазиатских обществ – Китая и Японии, где первый, избрав путь культурной изоляции в итоге пришел в упадок, а вторая встала на путь активного культурного обмена с миром, в итоге добившись высоких темпов общественного и технического развития (Муканова, 2013:10).

Очень много времени С. Садуакасов уделял казахской национальной культуре, предлагал не спешить отказываться от творческого и научного наследия Шокана Уалиханова, Ыбырая Алтынсарина и Абая Кунанбаева, лишь только потому что они имели некоторое, подчас косвенное отношение, к самодержавному режиму. Также С. Садуакасов предлагал мудро оценивать деяния и заслуги ханов Абылая и Кенесары. Согласно его видению, казахская национальная культура должна быть выражена в собственном театре, искусстве, живописи, а также литературе. Так С. Садуакасов пишет: «Если Тренев ставит пьесу «Пугачевщина», то почему мы не можем поставить пьесу о Кенесары?». Кроме того, С. Садуакасов большое внимание уделял изучению трудов западноевропейских мыслителей. Большое впечатление на него оказала книга немецкого философа Освальда Шпенглера «Закат Европы». Так, по мнению казахстанского историка Мукановой Г.К. «...Смагул Садвакасов в труде немецкого философа разглядел надежду не на фашистскую Европу, а на Восток, свежие идеи народов Азии. Он не случайно пишет казахским друзьям, журналистам, найти и прочесть эту книгу» (Муканова, 2013:10-11).

Очень серьезно с профессиональным подходом С. Садуакасов подходил к вопросу ликвидации неграмотности среди казахов, для чего теоретически разработал и доказательно обосновал ряд конкретных шагов в этом направлении. Сфера народного образования стала одной из основных в государственной деятельности С. Садуакасова после его назначения на пост народного комиссара просвещения Казахстана.

Проведение мероприятий по установлению системы всеобщего начального образования, С. Садуакасов считал тем обязательным и базовым уровнем грамотности казахского населения: «С точки зрения законченности образования и преемственности, все наши учебные заведения являются заведениями, могущими дать законченное образование. Четырехлетка дает культурного крестьянина – казака (казаха *Прим.авт.*). Семилетки должны иметь ряд уклонов: скотоводческий, земледельческий и т.п.». Предложение С. Садуакасова о введении конкретной специализации в семилетних средних школах, показывает правильность его подхода, при котором на практике реализовывался советский постулат о «связи школы с жизнью», другими словами согласно предложению С. Садуакасова, выпускники-казахи, окончивая эти школы, уже овладевали профессией и могли сразу трудоустроиться по специальности в скотоводческом или земледельческом хозяйстве, а также в ремесленничестве. Также в отношении развития народного образования в Казахстане по мнению С. Садуакасова должен быть положен следующий принцип: «Основным вопросом для Казакстана является то, чтобы каждая школа, сама по себе, давала законченное образование. Начальная школа должна дать грамотного казака, могущего вести культурное хозяйство. Это решается краеведением, летней практикой и т.п.» (АП РК, 915: 8-11, 13-14).

Будучи наркомом просвещения С. Садуакасов очень большое внимание уделял вопросу развития образования среди казахской молодежи. В частности, им делался особый акцент на среднем и профессионально-техническом образовании. Так С.Садуакасов писал: «В КССР (Казахской АССР *Прим.авт.*) мы все внимание должны сосредоточить на общем образовании и на среднем профтехническом образовании. О высшем образовании пока всерьез не приходится помышлять как об очередной задаче». По замыслу С. Садуакасова имеющиеся в Казахстане техникумы должны были стать теми заведениями, где казахская молодежь окончившая семилетние школы и другие средние учебные заведения, получала бы профессионально-техническое образование. В этом контексте С. Садуакасов предлагал ориентироваться на опыт Китая и Японии, где было развито массовое среднее профтехническое образование: «Если взять, для примера, Японию или Китай, то массовое среднее профтехническое образование у себя, а высшее – за границей» (АП РК, 915: 8-11, 13-14).

С. Садуакасов отнюдь не считал правильным останавливаться на развитии народного образования в Казахстане в рамках начального, среднего и среднетехнического ступеней, но предлагал постепенно развивать систему высшего вузовского образования: «В Америке существует ряд исследовательских институтов, куда может поступить любой гражданин. У нас, в КССР, мы должны обратить особое внимание на Педвуз. Он должен заняться подготовкой высококвалифицированных научных работников из казаков. В этом смысле надо вокруг педвуза создать соответствующее общественное мнение. Надо укреплять Педвуз, общество изучения Казакстана, исследовательские институты и т.п.». Обращает на себя внимание тот факт, что С. Садуакасов приводит в качестве примера Соединенные Штаты Америки, что говорит о его поистине широком кругозоре и высокой эрудиции (АП РК, 915: 8-11, 13-14).

С. Садуакасов очень положительно оценивал проводимые советской властью мероприятия по развитию народного образования среди широких слоев казахского населения, видя в этом залог повышения грамотности казахской молодежи и народа в целом: «Великая Революция всколыхнула

казакскую степь до основания и первым признаком пробуждения народных масс было всеобщее стремление к просвещению. Поэтому теперь уже не приходится бросать жребий, кому идти в школу. А наоборот, казакская молодежь сотнями и тысячами валит ныне в города, чтобы получить образование. Скажу еще точнее: казакская молодежь буквально стучится в двери, лезет в окна, к сожалению, не везде исправных помещений отделов народного образования». Таким образом, С. Садуакасов отмечал большое стремление к знаниям и получению образования у казахской сельской молодежи (С.Садуакасов, 1928:22).

В свою очередь С.Садуакасов сформулировал свой призыв к казахскому народу, направленный к модернизации общественного сознания, повышению его образовательного и культурного уровня: «Казакские трудящиеся массы должны выдвинуть из своих недр таких работников, выращивать таких строителей, которые действительно обеспечили бы дальнейшее развитие великих завоеваний Октября. Нам нужны работники со специальной подготовкой и выучкой, работники знающие Казакстан и любящие здесь работать» (С. Садуакасов, 1928:25). В первую очередь, однако, С. Садуакасов предлагал готовить кадры педагогов, что позволило эффективно и в приемлемые сроки решить проблему неграмотности среди населения республики: «Конечно, нам нужны вообще всякие работники. Нам нужны и агрономы, и врачи, и инженеры и т.д. Но в первую очередь в настоящее время казакские трудящиеся массы нуждаются в педагогах. При том огромном проценте неграмотности в Казакстане, перед нами стоит колоссальной важности задача – вести всеобщее обучение. Мы не только еще не ликвидировали всеобщую неграмотность, но мы в достаточной степени не охватили школой даже детей школьного возраста (С. Садуакасов, 1928:25).

С. Садуакасов будучи наркомом просвещения Казахстана принял самое деятельное участие в создании Казахского Высшего Педагогического института в городе Ташкенте, на церемонии открытия которого он выступил с приветственной речью в октябре 1926 года (С. Садуакасов, 1928:21). Очень большие надежды возлагались им на это первое казахское высшее учебное заведение, названное им «Первым Казакским вузом», открытие которого по значимости С. Садуакасов приравнял к созданию Казахской автономии в апреле 1920 года. Так, по мнению С. Садуакасова Казахский Высший Педагогический институт для Казахстана и казахского народа должен был превратиться в кузницу молодых профессиональных кадров, по всем необходимым специальностям. С. Садуакасов также считал, что указанный вуз для Казахстана должен был стать тем же, что и Томский университет для обширной Сибири, а именно центром формирования и развития казахской общественной и национальной мысли, а кроме того, Казахский Высший Педагогический институт стал бы практическим воплощением национальной политики в Советском Союзе (С. Садуакасов, 1928:23).

С. Садуакасов уделял большое внимание развитию казахского языка, чтобы учащиеся казахи получали начальное, среднее и среднетехническое образование на своем родном языке, но вместе с тем считал необходимым для казахской молодежи овладеть русским и другими иностранными языками. Нужно иметь в виду социально-культурную ситуацию в Казахстане в период середины и конца 1920-х гг., времени активной государственной деятельности С.Садуакасова в родной республике, когда большая часть учебников, книг и статей, содержащих сведения о последних научно-технических достижениях в СССР и мире, развитии общественно-политической и философской мысли, выходила на русском языке, притом что переводы литературы на казахский язык шло медленными и недостаточными темпами, а также было ограничено тематически. Поэтому учитывая сложившиеся реалии того времени С. Садуакасов справедливо задавался вопросом: с какого времени казахским учащимся нужно было начинать учить русский язык: «Начальная школа и техникумы у нас дают образование на родном языке. Вуз действует на русском языке. Таким образом, получается разрыв, возникает проблема языка. Где, с какого звена начать обучение русскому языку? Аульская школа работает на родном языке. В семилетке русский язык вводится как предмет. В последних классах вводится преподавание на родном языке». По мнению С. Садуакасова знание казахской молодежью русского языка позволит им приобщиться к последним достижениям мировой и советской науки в различных областях знания: «Совершенно недостаточно для агронома тех знаний, которые он получает в средних учебных заведениях. Он должен знать все новости агрономической науки. Для этого необходимо знать иностранные языки, и, прежде всего, русский язык». Вместе с тем, С. Садуакасов как истинный патриот своего народа понимал тревоги и опасения консервативной части казахского общества, опасавшегося возможной русификации казахской молодежи за время их учебы в высших образовательных учреждениях и утрате родного языка, на что им была дана верная оценка ситуации: «Поэтому преподавание в Техникумах должно вестись на русском языке, переходя к каз. языку постепенно. Преподаванием на русском языке никого в русского не превратим. Об этом свидетельствует опыт миссионерских школ» (АП РК, 915: 8-11, 13-14).

Также необходимость изучать русский язык казахской молодежью в новых советских реалиях С.Садуакасов объяснял следующими соображениями: «Наша молодежь в первую очередь должна как

следует усвоить русский язык. Почему я это говорю? Потому, что на казахском языке нет еще в достаточном количестве учебной литературы. Русский язык является для нас единственным мостиком, через который мы должны приблизиться к современной культуре. Если в старое время православные миссионеры учили русскому языку, чтобы казак окончательно забыл свой родной язык, то теперь мы ратуем за русский язык для того, чтобы, набравшись знаний на нем, применить их на пользу трудящихся масс Казахстана. Наша теперешняя политика в этом вопросе хотя и подходит по внешности на старое положение, но по своей сущности – это две вещи совершенно разные. От того, что мы изучимся говорить еще на одном культурном языке у нас ничего не убавится, а наоборот прибавится. Молодежь должна понять это в первую очередь» (С. Садуакасов, 1928:30-31).

Сохранение и развитие казахского языка С. Садуакасов рассматривал в качестве приоритетной задачи государства. Так, интересна его мысль по поводу интеграции Казахстана во всемирное научное и культурное пространство: «...считаю, что общечеловеческая культура тем скорее будет усваиваться отдельными национальностями, чем эта культура будет прививаться среди каждой народности на своем родном языке» (С. Садуакасов, 1928:24).

Вместе с тем, С. Садуакасов прекрасно понимал, что для развития казахской государственности, народа, экономики, языка и культуры необходим культурный обмен с мировым сообществом, чтобы приобщиться и перенять последние достижения в области знаний, а также науки и техники. Этим он объяснял необходимость преподавания большей части предметов на русском языке в Казахском Высшем Педагогическом институте, а также использовать «научную силу европейцев», при этом С. Садуакасов добавлял: «Но это, конечно, не означает того, что мы казаки еще не доросли до ВУЗа». Похожую ситуацию он видел на примере Японии, которая встала на путь общественной модернизации благодаря многим заимствованиям из мировой, и в первую очередь, западной культуры: «Может быть кто из вас знает, каким образом современная Япония 60 лет тому назад изучала европейскую технику и цивилизацию. Как известно, она целиком использовала культурные силы Европы. В средних учебных заведениях Японии, почти до конца 19-го века, преподавание велось на английском языке. А японские ВУЗы перешли на родной язык совсем недавно» (С. Садуакасов, 1928:26). Таким образом, С. Садуакасов видел в Японии ту модель многостороннего общественного развития, которую следовало перенять и Казахстану.

С. Садуакасов предлагал смело приглашать различных специалистов из европейской части Советского Союза для поднятия научно-технического и культурного уровня Казахстана, при этом обращая внимание на то, что прибывающие специалисты должны соотноситься с местной культурной и ментальной спецификой: «Без опаски и без колебания мы приглашаем европейских товарищей работать вместе с нами, помочь нам в предстоящей нашей трудной работе. По части идейной стороны этих товарищей, мы полагаемся на благотворное влияние политики советской власти, по части же практицизма, знания дела мы призываем их к серьезному изучению местных условий, к творческой работе, к работе и еще раз к работе» (С. Садуакасов, 1928:27). Понимая, что без научно-технических кадров из числа европейских специалистов в тот период невозможно было провести модернизацию Казахстана, С. Садуакасов обращался к ним с призывом помогать его родной республике ступать на путь прогресса, несмотря на имеющиеся бытовые затруднения: «И мне кажется, европейские товарищи, которые в повседневной своей работе иногда встречают не такое отношение, какое следовало бы, не должны унывать: их заслуги, их работа будут оценены историей. Потомство будет о них говорить, и они не должны забывать об этом будущем; они должны оставить потомству лучшую память о себе. Миссия европейских товарищей огромна. На долю их выпадает великая честь сдвинуть на путь культуры трудящиеся массы окраин, в данном случае, Казахстана» (С. Садуакасов, 1928:28).

С. Садуакасов был одним из той плеяды казахских советско-партийных работников, которые твердо и бдительно стояли на страже национальных интересов Казахстана, и конкретно в вопросе территориальной целостности страны. Так накануне национально-территориального размежевания в Средней Азии на высшем государственном уровне и в научно-публицистических кругах шла бурная дискуссия относительно будущих контуров вновь образуемых национально-государственных единиц региона. С. Садуакасов не остался в стороне от этого обсуждения, приняв в них деятельное для страны и народа участие. По этому поводу С. Садуакасов писал: «И вот, подходя с этой точки зрения к вопросу районирования Киргизии (Казахстан *Прим.авт.*), мы считаем необходимым остановиться на тех основных трудностях, которые возникли при районировании. Этих трудностей пока что три. 1) Вопрос об области; 2) о границах Киргизии и 3) национальный момент».

В первую очередь, С. Садуакасов беспокоил проект возможного разделения Казахстана на две области: на Восточно-Киргизскую (Казахскую *Прим.авт.*) куда войдут территории бывших Семипалатинской и Акмолинской губерний, с центром в городе Семипалатинск, а также Западно-Киргизскую (Казахскую *Прим.авт.*) куда войдут Оренбургская, Уральская, Актюбинская, Кустанайская, Букеевская губернии, а также Тургайский и Адаевский уезды с центром в городе Оренбург. Данное

предложение советских администраторов С. Садуакасов подверг справедливой критике, как не отвечающей народным чаяниям казахов о едином национальном государстве. В частности, С. Садуакасов пишет: «Сторонники разделения Киргизии (Казахстана *Прим.авт.*) на две области доказывают, что в Киргизии в настоящем ее положении нет экономического центра, который бы объединял обе части Республики. Гор. Оренбург в такой же степени беспомощен в обслуживании восточной Киргизии, как Семипалатинск для западной. Пути сообщения на тысячи верст в самом плачевном состоянии, что в конечном результате не дает возможности фактического руководства из одного центра». Таким образом, С. Садуакасов вместо проекта разделения республики, выдвигал идею создания единого национального и экономического центра страны, объединяющего все казахские этнические территории. В этом отношении С.Садуакасов приводил следующие доводы: «Мы знаем все эти трудности. Они в большей своей части неоспоримы. Но, исходя из этих трудностей, было бы ошибкой разделять Киргизию (Казахстан *Прим.авт.*) на две области. Если подойти к вопросу поближе, то мы убедимся, что и разделенные части имеют те же недостатки, что вся Киргизия в целом. Так, например, из Петропавловска столь же трудно управлять Семипалатинской губернией, сколько трудно это сделать из Семипалатинска. В отношении Акмолинской губ. Восточная Киргизия тоже не имеет бесспорного центра. Единственный город имевший в этом отношении больше всех шансов – Омск, теперь вне территории Кирреспублики. Есть-ли смысл поэтому поднять новый вопрос об Омске, это сказать сейчас трудно, но пока что он вне поля нашего зрения» (Садвокасов С.С., 1923:13-14).

Оппоненты С. Садуакасова, выступали за разделение Казахстана на две области, мотивируя это хозяйственной целесообразностью, на что он парировал такими аргументами: «Если мы поинтересуемся историей возникновения киргизских (казахских *Прим.авт.*) городов, то она говорит нам, что ни один город не возникал по принципу хозяйственной надобности. Все киргизские города строились в начале как военно-стратегические пункты для завоевания киргизской степи». Далее С. Садуакасов перечислял все крупные города проектируемой восточной области Казахстана, и показывал, что Петропавловск, Акмолинск, Семипалатинск, Усть-Каменогорск, Атбасар, Кокшетау, Каркаралы и Павлодар были основаны как крепости или форпосты, и только со временем они приобрели статус городов. Похожий анализ им дан в отношении планируемой западной области Казахстана, где убедительно показывал и доказывал, что города Тургай, Иргиз, Оренбург были также основаны как крепости, а центр Букеевской губернии город Урда (Орда) в экономическом отношении тяготел к Саратову и Астрахани, нежели к Уральску и Оренбургу. Вдобавок к этому города проектируемой западной области Казахстана были плохо связаны между собой путями сообщения. Так, согласно С. Садуакасову, город Урда с Оренбургом сообщался через Саратов-Москву-Самару, а Костанай связывался с Оренбургом по маршруту Полетаево-Уфа-Самара (Садвокасов С.С., 1923:14-15).

Исходя из приведенных исторически и логически обоснованных аргументов С. Садуакасов категорически выступал против разделения Казахстана на две административно-территориальные единицы: «Отсюда вывод, с разъединением Киргизии на две области все же в наличности останутся все те противоречия, ради избежания которой производилось бы это деление. Так или иначе нам придется тут и там в первую голову наладить вопросы транспорта, без чего, пожалуй, трудно мечтать о нормальном хозяйственном строительстве. Поскольку вопрос ставится в такой плоскости, постольку нет и надобности и разделения Киргизии. Наоборот, эти трудности могут быть легче преодолены при создании единой области в Киргизии. Вопросы железнодорожного строительства, вопросы воссоздания местной промышленности, проблемы сырья, кооперации и т.д. – все это ждет своего разрешения в одинаковой степени, как на востоке, так и на западе Киргизии (*Казахстан Прим.авт.*)» (Садвокасов С.С., 1923:15). Таким образом, С. Садуакасов утверждал мысль, что только создание единого центра свяжет административно и хозяйственно все районы и области Казахстана, а также даст мощный импульс развитию экономики и транспортным коммуникациям: «Перспективы громадны и для хозяйственного развития и культурного преуспевания необходимо единое управление Киргизией, единое руководство над всей хозяйственной жизнью, как целостной областной единицы» (Там же).

Вместе с тем, С. Садуакасов понимал и открыто высказывал мнение о том, что в ходе создания и развития единого административно-политического и экономического центра (столицы) Казахстана встретится очень много проблем и трудностей, которые предстоит преодолеть: «Тут следует заметить, что для объединенной Киргизской области вопрос о центре, повидимому останется одним из нерешенных вопросов. Даже в том, что мы в Киргизии (Казахстане *Прим.авт.*) не имеем таких бесспорных центров как например: Тифлис для Грузии, как Баку для Азербейджана или как Казань для Татарской Республики. Если уместно здесь вообще говорить о проклятом наследии самодержавия, то одним из ужаснейших из них нужно считать факт растерзания Киргизии на куски. Эти куски, как мы указали вначале пока что экономически мало связаны друг с другом. И нашей задачей, задачей нового строительства Советского Союза является уничтожить следы столь неславного прошлого» (Садвокасов С.С., 1923:15-16).

С. Садуакасов ко всему прочему указывал на не совсем удобное расположение столицы Казахстана в городе Оренбурге, по поводу чего им высказаны следующие доводы: «В настоящее время нашим центром является г. Оренбург. Мы все сознали неудобства этого центра, но не в лучших условиях находятся и другие города. Субъективные мотивы, из которых исходят некоторые товарищи при возражении против Оренбурга, в этом отношении больше, чем неуместны» (Садвокасов С.С., 1923:16). В целом, по мнению С. Садуакасова создание столицы или центра республики было вопросом времени и экономического развития: «Мы полагаем, что с развитием общей экономики Республики и урегулировании вопросов транспорта само собой возникает настоящий центр, место которого пока определить трудно. Весьма возможно, что какая-нибудь станция Наурзун или Акмолинск станет такой же нашей столицей, как Ново-Николаевск Сибирский. Мы должны к этому стремиться путем напряженной творческой работы в области восстановления нашей хозяйственно-экономической мощи» (Там же). Таким образом, С. Садуакасов в какой-то мере предугадал будущий столичный статус города Акмолы, модернизированного и ставшего под названием Астана современной столицей Республики Казахстан.

С. Садуакасов был большим знатоком истории Казахстана, и в особенности колониального периода, определив все те последствия, которые были вызваны этим временем в судьбе казахского народа: «Совсем недавно весь огромный край Казакстана от берегов Каспийского моря до Китайской границы – представлял из себя не что иное, как лакомое блюдо для русских торговцев и буржуазии. Колонизаторская политика России отличалась от подобной же политики Западной Европы тем, что она – эта политика России – была совершенно примитивной и грубо-невежественной» (С. Садуакасов, 1928:21).

С. Садуакасов емко и ясно сформулировал те цели, которые Российская империя преследовала при колонизации Казахстана: «Русский империализм возник не только на почве усиления капитализма, между прочим он рос и развивался за счет выжимания соков колониальных народов. Поэтому русская колонизация не дала нам и тех жалких экономических «выгод», которыми Запад наделял свои колонии. Вспомните первое время завоевания казахских степей! О чем мечтало тогда правительство царской России? Оно мечтало, увы! – обрусить казахский народ, насадить среди него православие!» (С. Садуакасов, 1928:21).

Негативную оценку у С.Садуакасова получили русско-казахские школы, которые стали открываться в Казахстане с середины XIX века: «Что представляли собою эти школы? Они, опять-таки, являлись миссионерскими очагами, где казахская молодежь определенным образом подготавливалась к принятию православной религии. Понятно, казахские дети самовольно не шли в эти русско-киргизские школы, но заставляло правительство». Вместе с тем, работа русско-казахских школ привела, по мнению С. Садуакасова, к обратному эффекту, нежели ожидали царские колониальные чиновники: «Мало того, русско-киргизские школы, помимо и вопреки стараниям своих создателей, в своем развитии стали развиваться совершенно в нежелательном направлении для правительства. Эти школы не только не оправдали его (правительства) надежд, а наоборот из своих недр стали выпускать таких людей, которые впоследствии сделались первыми казахскими революционерами-националистами». Такую ситуацию С.Садуакасов охарактеризовал как исторически закономерную, приводя в качестве примера лидера Синьхайской революции в Китае Сунь-Ят-Сена, воспитывавшегося в миссионерской школе. И также добавлял: «Так и следовало ожидать, что сознательная киргизская молодежь, набравшись знаний в старой русско-киргизской школе, пошла не по пути, указанному врагами трудовых масс казахского народа – миссионерами, а против них» (С. Садуакасов, 1928:22).

Вместе с тем, С.Садуакасов отнюдь не был сторонником тотального отказа от достижений дореволюционного колониального времени, в части его положительного наследия: «По-моему, в этом смысле нам не стыдно брать пример, хотя бы с тех, печальной памяти, миссионеров. Имена этих людей мы вполне законно произносим теперь с проклятьем за то, что они работали во вред интересам трудящихся Казакстана, но им нельзя отказать в знании дела. Они прекрасно знали Казакстан, быт и язык казаков, а миссионер Алекторов даже пописывал стихи на казахском языке. Я повторяю, нам не стыдно учиться работать, используя опыт бывших людей. Мы никогда не отказывались от технической культуры прошлого, прекрасно пользуемся теперь результатами достижений науки, используем тот огромный опыт, который остался нам в наследство от старого строя» (С. Садуакасов, 1928:28).

Заключение. Таким образом, интеллектуальное наследие С. Садуакасова позволяет убедиться в широте его взглядов и кругозора. Он не был замкнут только на чем-нибудь одном, в поле его зрения и мысли всегда одновременно находились Казахстан, Средняя Азия, Советский Союз, Азия и весь мир. С. Садуакасов всегда был занят изучением и анализом большого количества сведений, которые он черпал из книг, статей, текстов выступлений. Активную публицистическую деятельность С. Садуакасов совмещал с не менее активной государственной службой. Поражает то, насколько С. Садуакасов был осведомлен об истории, политике, экономике, культуре, текущей ситуации в Казахстане, СССР и в мире.

Кроме того, С. Садуакасов был подлинным знатоком истории Казахстана, прекрасно разбираясь в различных ее периодах, однако особое значение придавал колониальной эпохе, когда произошел упадок Казахского ханства и присоединение его земель к Российской империи. С. Садуакасов очень хорошо понимал те негативные последствия пребывания Казахстана в составе царской России, подвергал критике методы и приемы ее колонизации. Основным его выводом заключался в том, что царская колонизация помимо ресурсной составляющей, стремилась проводить духовную колонизацию Казахстана, что выразилось в деятельности религиозных миссионеров и в открытии русско-туземных школ.

Обращает на себя внимание тот глубокий и детальный подход, который демонстрировал С. Садуакасов при решении или теоретической разработке того или иного вопроса, тщательно анализируя каждый аспект, и ничего не упуская. Так, открытие Казахского Высшего Педагогического института в Ташкенте С. Садуакасов оценивал не просто как открытие высшего учебного заведения, но рассматривал как кузницу новых кадров из числа казахской молодежи, фундаментом создаваемой системы высшего образования Казахстана, а также центром формирования общественно-политической и гуманитарной мысли казахского народа.

Взгляды С. Садуакасова и по сей день являются актуальными и имеют большую практическую ценность, поэтому современные государственные деятели Казахстана должны брать пример со Смагула Садуакасова, учиться у него, изучать его труды, перенимать его методы работы и подходы в решении тех или иных вопросов государственного управления.

Список литературы

- АП РК. Ф.141. Оп.1. Д.915. Л.8-11, 13-14.
 Муқанова Г.К. Публицистика Смагула Садвокасова. Алматы, 2013. 175 с.
 Садвокасов С.С. О значении ВУЗа для Казакстана // Год работы Казакского высшего педагогического института. Издание Казпедвуза. Ташкент: Типо-литография №2 Казгиза, 1928. С.21-31.
 Садвокасов С.С. О национальности и националах // Большевик – Москва: Правда, 1928. №1. С.56-78.
 Садвокасов С.С. Основные проблемы, возникшие при районировании Киргизии. // Советская Киргизия – Оренбург, 1923. №2-3. С.13-16.

References

- AP RK. F.141. Op.1. D.915. L.8-11, 13-14.
 Mukanova G.K. Publicistika Smagula Sadvokasova. Almaty, 2013. 175 p.
 Sadvokasov S.S. O znachenii VUZa dlya Kazakstana // God raboty Kazakskogo vysshego pedagogicheskogo instituta. Izdanie Kazpedvuza. Tashkent: Tipo-litografiya №2 Kazgiza, 1928. pp.21-31.
 Sadvokasov S.S. O nacional'nosti i nacionalah // Bol'shevik – Moskva: Pravda, 1928. №1. pp.56-78.
 Sadvokasov S.S. Osnovnye problemy, vznikshie pri rajonirovanii Kirgizii. // Sovetskaya Kirgiziya – Orenburg, 1923. №2-3. pp.13-16.

МРНТИ 03.00.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_69

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЛИХАНА БУКЕЙХАНА В ПЕРВЫЕ ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В КАЗАХСТАНЕ (1920-1922 ГГ.)

Жүсіп Сұлтан Хан^{1ID}, Козыбаева Махаббат Маликовна^{2*ID},
 Маслов Халил Борисович^{1ID}

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, г. Алматы

*Корреспондирующий автор

E-mail: prahacz2002@gmail.com (Жүсіп), koz.mahabbat_85@mail.ru (Козыбаева), halel_86@mail.ru (Маслов).

Аннотация. В данной статье авторы исследуют малоизвестный отрезок жизни и деятельности идейного основоположника и лидера национально-освободительного движения, партии «Алаш» начала XX века, основателя и главы Автономной Республики Алаш А.Н. Букейхана в первые годы установления советской власти в Казахстане. После установления советской власти в Казахстане он жил и трудился в родной стране меньше чем двух лет – с августа 1920 по декабрь 1922 гг. Новые исторические материалы, обнаруженные в фонде Центрального государственного архива Республики Казахстан и центральных архивах Российской Федерации (Российском государственном архиве социально-

политической истории, Управлении архивами Федеральной службы безопасности Российской Федерации), а также сборники по движению и партии «Алаш», отдельные исторические документы, опубликованные в периодической печати, позволяют восстановить малоизученные периоды жизни и деятельности А.Н. Букейхана (1920-1922 гг.), проведенные им на Родине.

Ключевые слова: Алаш Орда, учредительный съезд, Казахская АССР, Наркомзем, член коллегии, энциклопедист, ссылка в Москву.

**Статья подготовлена в рамках реализации проекта АР08855676 «Новейшая интерпретация участия казахов в Первой мировой войне в 1916-1917 годах: художественно-документальные произведения, исторические документы, архивные материалы» при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.*

FTAMP 03.00.20

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАННЫҢ ҚАЗАҚСТАНДА КЕҢЕС ӨКІМЕТІ ОРНАҒАН АЛҒАШҚЫ ЖЫЛДАРЫ АТҚАРҒАН ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ (1920-1922)

Жүсіп Сұлтан Хан^{1ID}, Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы^{2*ID},
Маслов Халил Борисович^{1ID}

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы қ.

*Корреспондент автор

E-mail: prahacz2002@gmail.com (Жүсіп), koz.mahabbat_85@mail.ru (Қозыбаева), halel_86@mail.ru (Маслов).

Түйіндеме. Мақалада ХХ ғасыр басындағы «Алаш» ұлт-азаттық қозғалысы, партиясының идеялық негізін салушы, Алаш автономиялық республикасының негізін қалаушы әрі және басшысы Ә.Н. Бөкейханның Қазақстанда Кеңес өкіметі орнаған алғашқы жылдардағы өмірі мен қызметінің беймәлім қырлары қарастырылады. Ұлт қайраткерінің Қазақ Республикасында коммунистік Кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі 1920 жылдың тамызынан 1922 жылдың желтоқсанына дейінгі аралықтағы тарихи қызметінің маңызы ерекшеледі. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты қорынан, Ресей Федерациясы мұрағаттарынан (Ресей Мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарихы мұрағаты, Ресей Федерациясының Федералдық қауіпсіздік қызметінің мұрағатын басқару) жаңадан табылған жаңа тарихи материалдар, сондай-ақ «Алаш» қозғалысы бойынша жинақтар мен мерзімді баспасөзде жарияланған жекелеген тарихи құжаттар Ә.Н. Бөкейханның 1920-1922 жылдары тарихи Отанында өткізген өмірі мен қызметінің беймәлім болып келген аса маңызды сәттерін қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Алаш Орда, құрылтай съезі, Қазақ АКСР, Жерхалком, алқа мүшесі, энциклопедияшы, Мәскеуге айдалу.

IRSTI 03.00.20

ABOUT THE ACTIVITIES OF ALIKHAN BUKEIKHAN IN THE FIRST YEARS OF SOVIET POWER IN KAZAKHSTAN (1920-1922)

Zhussip Sultan Khan^{1ID}, Kozybayeva Makhabbat Malikovna^{2*ID},
Maslov Khalil Borisovich^{1ID}

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: prahacz2002@gmail.com (Zhussip), koz.mahabbat_85@mail.ru (Kozybayeva), halel_86@mail.ru (Maslov).

Abstract. In this article, the authors explore a little-known segment of the life and work of the ideological founder and leader of the national liberation movement, the Alash party of the early twentieth century, the

founder and head of the Autonomous Republic of Alash A.N. Bukeikhana in the early years of the establishment of Soviet power in Kazakhstan. After the establishment of Soviet power in Kazakhstan, he lived and worked in his native country for less than two years - from August 1920 to December 1922. New historical materials found in the fund of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the central archives of the Russian Federation (Russian State Archive of Socio-Political History, Department of Archives of the Federal Security Service of the Russian Federation), as well as collections on the movement and the Alash party, individual historical documents, published in the periodical press, allow us to restore the little-studied periods of the life and work of A.N. Bukeikhana (1920-1922), conducted by him in his homeland.

Key words: Alash Orda, founding congress, Kazakh ASSR, People's Commissariat of Agriculture, board member, encyclopedist, exile to Moscow.

Введение. После преобразования бывшей Автономной Республики Алаш в Киргизскую (Казахскую) Автономную Советскую Республику в августе 1920 г. бывший глава Временного Всеказахского народного Совета (правительства) Алаш Орда А.Н. Букейхан провел в Казахстане менее чем двух лет – с августа 1920 по декабрь 1922 гг. Последние 15 лет своей жизни – с середины декабря 1922 г. по 27 сентября 1937 г. – он прожил в Москве, из них ему удалось лишь первые 5 лет вести активную научно-исследовательскую, педагогическую и литературно-публицистическую деятельность. Но именно первые два года, проведенные им в Казахстане при советской власти, до сих пор оставались неизвестными и совершенно неисследованными.

Материалы и методы. Объектом исследования выступили жизнь и деятельность Алихана Букейхана в 1920-1922 гг. – в первые годы советской власти в Казахстане. В ходе исследования применялись общенаучные и специально-исторические методы. Методологической основой изучения выступил принцип историзма, который активно применяется в процессе познания исторического прошлого и реконструкции исторических процессов, а также работы отечественных и зарубежных ученых. В качестве источников выступили редкие архивные документы, выявленные в 2019-2021 гг. в фондах Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК, Алматы, Казахстан), Российского государственного архива социально-политической истории (РГАСПИ, Москва, РФ), Управления архивов Федеральной службы безопасности Российской Федерации (УА ФСБ РФ, Москва, РФ) и другие ценные источники, раскрывающие новые факты о жизни и деятельности А.Н. Букейхана в этот период.

Обсуждение. Безусловно, различные эпизоды жизни и общественно-политической деятельности А.Н. Букейхана до этого изучались в научных работах ряда отечественных и зарубежных исследователей, но исключительно в контексте национально-освободительного движения, партии и автономии «Алаш» начала XX в. Среди фундаментальных исследований отечественных ученых-историков и филологов следует отметить работы К. Нурпеисова (Нурпейісов, 1995), Д. Камзабекулы (Қамзабекұлы, 2002), М. Асылбековой и Э. Сеитова (Асылбекова, Сеитов, 2003), М. Койгельдиева (Қойгелдиев, 2008), Т. Журтбая (Жұртбай, 2008). Тему «Алаш» и жизнедеятельность А.Н. Букейхана не обошли своим вниманием Общество изучения Центральной Азии Оксфордского университета (Society for Central Asian Studies, 1985), а также отдельные исследователи дальнего и ближнего зарубежья, такие как А. Беннигсен (Bennigsen, 1986), М.Б. Олкотт (Olcott, 1987), Д. Аманжолова (Аманжолова, 1993; 2009), В. Шишкин (Шишкин, 2009), М. Шиловский (Шиловский, 2017), В. Козодой (Козодой, 2021) и другие.

В период с 1994 г. по настоящее время были выпущены сборники документов, касающихся судьбы А.Н. Букейхана и его соратников по движению «Алаш» (Движение Алаш, 2007), в том числе в годы массовых политических репрессий 1930-х гг. (Движение Алаш, 2011), а также непосредственно его деятельности и творческого наследия. К таким работам можно отнести сборник «Әлихан Бөкейхан. Шығармалары – Сочинения» в 15 томах, изданный в 2017 г., который на сегодня является первым полным собранием сочинений казахского национального лидера А.Н. Букейхана (Бөкейхан, 2017). Однако к сожалению, ни в одной из перечисленных выше работ нет сведений о деятельности бывшего главы Алаш Орды с 1920 по 1922 гг. – первые годы после установления советской власти в Казахстане.

Первая научная работа в Казахстане под общим названием «Алихан Букейхан. Собиранье казахских земель» на казахском (Аққұлы, 2017), русском (Аккулы, 2017), английском (Аккулы, 2017) и украинском языках (Аккули, 2017), посвященная биографии национального лидера, увидела свет лишь в 2017 г. Но и в ней были изложены только предположения о работе А.Н. Букейхана в 1920-1921 гг. в Народном комиссариате земледелия Киргизской (Казахской) АССР. Наиболее полные сведения об этом периоде мы находим лишь в монографии российского историка В. Козодоя «Алихан Букейханов: человек-эпоха» (Козодой, 2021).

После установления советской власти в Казахстане бывший руководитель Республики Алаш А.Н. Букейхан не стремился к высшим руководящим постам в республике, а посвятил себя научной, педагогической и литературно-публицистической деятельности. Как известно, пятнадцать лет из

семнадцати лет жизни, прожитых при советской власти, он вопреки своей воле провёл в Москве. Однако, первые два неполных года, проведённых бывшим основателем и главой Алашско-Казахской Автономной Республики в родной стране с августа 1920 по декабрь 1922 гг. после окончания гражданской войны и установления советской власти, по сей день оставались малоизученными.

Новые исторические документы, выявленные в Центральном государственном архиве Республики Казахстан, позволяют восполнить недостающие эпизоды из жизни и деятельности казахского национального лидера перед изоляцией в Москве. Документы свидетельствуют, что А.Н. Букейхан в этот период трудился в ряде подразделений Народного комиссариата земледелия Казахской АССР практически со дня его учреждения. Однако, несмотря на то, что его энциклопедические знания и богатый управленческий опыт были крайне необходимы и востребованы не только в одном Наркомземе Казахской АССР, но и в государственном управлении республики в целом, партийное советское руководство изолировало его в Москве. Находясь в Москве под постоянным наружным наблюдением и контролем ОГПУ-НКВД СССР, занимаясь исключительно научной, литературно-публицистической работой, А.Н. Букейхан вплоть до 1930-х гг. продолжал консультировать и координировать деятельность своих бывших соратников, установивших полный контроль в сфере просвещения, образования, науки, печати, культуры и искусства, и таким образом, влиять на политику руководства Казахской республики.

Результаты. Известно, что практически в первый же день прибытия в Москву, 14 декабря 1922 г., А.Н. Букейхан был принят на должность литературного сотрудника казахской секции Центрального издательства народов СССР (далее – ЦИН СССР, или Центриздат – авт.). Наряду с этим, 2 июля 1926 г. Президиум Академии наук СССР, заслушав представление Особого комитета по исследованию союзных и автономных республик, пригласило его в состав комитета на правах постоянного эксперта по вопросам Казахстанской экспедиции. В период с июля по октябрь 1926 г. он в составе Антропологической экспедиции Академии наук СССР в качестве руководителя партии по экономическим исследованиям проводил комплексное исследование Адайского уезда Казахской АССР (Аккулы, 2013).

Следует особо отметить, что Антропологическая экспедиция Академии наук СССР в Адайский уезд была инициирована самим А.Н. Букейханом. Об обстоятельствах принятия решения о необходимости проведения подобного комплексного обследования он рассказал 1 июня 1929 г. в своих показаниях следователю НКВД. Из его показаний следует, что весной 1925 г. он был вызван в представительство Казахской АССР в г. Москве, где его попросили высказаться по вопросам земельных норм Казахстана, которые были подготовлены на утверждение Наркомзема РСФСР (Народного комиссариата земледелия РСФСР – авт.). Однако при просмотре проекта, он увидел, что нормы были составлены безграмотно и не отражали реальную картину хозяйства в Адаевском уезде. Тогда он посоветовал привлечь к этой работе академика С. Швецова. Сам Букейхан обратился к видному ученому, неперемому секретарю Академии наук России С.Ф. Ольденбургу по поводу комплексного обследования Казахстана, которое было необходимо для правильного определения норм. Ольденбург ответил, что они могут произвести обследование только после запроса казахского правительства. Свой разговор с Ольденбургом он передал казахскому представительству в г. Москве в лице Мирзы Галеева, после чего в Академию наук был отправлен официальный запрос. В январе 1926 г. состоялось заседание, где от Казахстана присутствовали Алимбеков, Жаманмурынов, Каратлеуов и Букейхан, на котором было решено провести комплексное обследование (Букейхан, Т. 14, 2017: 164).

По воспоминаниям академика Алькея Маргулана, а также согласно судебным-следственным материалам 1920-1930-х гг. известно, что А.Н. Букейхан в 1925-1927 гг. в качестве профессора читал лекции в Ленинградском государственном университете (Өтениязұлы, 1994: 17). Помимо всех перечисленных работ и обязанностей, в 1926-1927 гг. земельная комиссия при Наркомземе РСФСР привлекала его в качестве эксперта по земельным нормам в Украине и Казахстане (Движение Алаш, Т. 2, 2011: 182).

С октября 1927 г. происходит новый поворот в жизни А.Н. Букейхана: 1 октября 1927 г. он был освобождён от занимаемой им должности литературного сотрудника Казахской секции ЦИН СССР в виду общего сокращения штатов Центриздата. Однако можно предположить, что причиной увольнения стало его собственное желание, поскольку в письме некоему товарищу Али от 2 октября 1925 г. Алихан Букейхан просил пригласить его 15 октября того же года от имени Казнаркомзема (Казахского народного комиссариата земледелия – авт.) в Кызыл-Орду. Он писал, что на основании этого приглашения он сможет поставить перед Центриздатом вопрос о своем освобождении, поскольку без этого его не отпускали. Таким образом, его взаимоотношения с Центриздатом должны были определиться, и задерживать его не было необходимости (Букейхан, Т. 14, 2017: 577).

Таким образом, из этого письма, а также из судебным-следственных материалов деятелей «Алаш» 1930-х гг. следует, что начиная с 1925 г. А.Н. Букейхан пытался вернуться на родину. В Кызыл-Орде, новой столице Казахской АССР, его ожидала работа в Наркомземе (Движение Алаш, Т. 2, 2011: 114-115).

Его намерение вернуться в Казахстан встревожило даже Генерального секретаря ЦК ВКП (б) И. Сталина, к тому моменту ставшего фактически единоличным хозяином Кремля. Об этом свидетельствует его телеграмма от 17 мая 1927 г., адресованная первым руководителям Казахстана – секретарю Казахского крайкома ВКП (б) Ф. Голошкеину и председателю Совета народных комиссаров Казахской АССР Н. Нурмакулы (Нурмакову), в которой он интересовался их мнением по поводу временной поездки Букейхана в Казахстан или его постоянной работы в республике.

Однако А.Н. Букейхану не позволили вернуться в родную страну не только для временной или постоянной работы, но даже для отдыха. В августе 1927 г. он был вынужден отдыхать в Бузановском хуторе Златоустовского округа Челябинской области, где в это время проживало около 30 казахских дворов (ЦА ФСБ, Р-8336: 362). Из этого следует, что А.Н. Букейхан побывал на своей родине в последний раз только в июле-октябре 1926 г. во время работы Антропологической экспедиции в Адайском уезде, после завершения которой он был арестован в Актюбинске и доставлен под конвоем в Москву, где был заключён в Бутырку за то, что посетил своих бывших соратников в лице Ахмета Байтурсынулы и Миржакыпа Дулатулы, встретился с председателем СНК Казахстана Ныгметом Нурмакулы (Нурмаковым) и членами правительства в Кзыл-Орде (Жүсіп, Маслов, 2021).

Касательно малоизученного периода его жизни и работы до отъезда из Казахстана и изоляции в Москве в декабре 1922 г. известно следующее. В своих показаниях следователю НКВД от 6 августа 1937 г. А.Н. Букейхан утверждал, что был членом коллегии Народного комиссариата земледелия Казахской АССР (ЦА ФСБ, Р-83362: 33). Из заключительной речи председателя СНК Киргизской (Казахской – авт.) АССР В. Радус-Зеньковича на I-й Казахской партийной конференции, состоявшейся в июне 1921 г. в Оренбурге, становится известно, что центральную власть в Кремле очень беспокоило ни сколько должность, которую мог бы занимать бывший лидер «Алаш», но и сама возможность его нахождения в Казахстане. Однако В. Радус-Зенькович в своем выступлении всячески отрицал нахождение в КирЦИКе алашордынца Букейханова: «Сообщаю, что т. Букейханов, член КЦИК, не только не родственник кадета Букейханова, но они оба выходцы из разных концов Киргизии» (Движение Алаш, Т.3, 2007: 95).

Архивные документы, обнаруженные в ЦГА РК в Алматы историком из Новосибирска В. Козодоем, подтверждают лишь тот факт, что А.Н. Букейхан в течение 1921 г. присутствовал на нескольких заседаниях коллегии Наркомзема Казахской АССР, а не то, что являлся членом коллегии НКЗ. Другие архивные материалы дают более конкретные ответы на вопросы, с какого периода он работал или служил в структурах НКЗ КазАССР, какие позиции занимал, когда конкретно и на каком основании был уволен и т.д.

Как известно, что с 4 по 12 октября 1920 г. в Оренбурге состоялся Учредительный съезд Советов Киргизской (Казакской – авт.) АССР. Съезд формально избрал высшие государственные органы власти – Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров республики, в том числе Народный комиссариат земледелия (далее НКЗ. – авт.). Председателем ЦИК КирАССР был избран Сейткали Мендешулы (Мендешев), председателем СНК КирАССР – В.А. Радус-Зенькович, первым народным комиссаром земледелия – В.Н. Харлов. Согласно ведомости на выдачу премиального вознаграждения служащих в статистическо-экономическом отделе НКЗ А.Н. Букейхан числился его заведующим с 16 октября по 1 декабря 1920 г. с окладом жалования в месяц 3 360 рублей. Следовательно, А.Н. Букейхан был принят на работу в НКЗ всего четыре дня спустя после завершения Учредительного съезда Советов Казахской АССР (ЦГА РК, 18: 7). В списке сотрудников НКЗ от 1 января 1921 г. А.Н. Букейхан всё ещё числился на позиции заведующего тем же отделом (ЦГА РК, 20: 10 об.). Из других ведомостей на оплату труда сотрудникам лесного отдела и земельных улучшений НКЗ следует, что А.Н. Букейхан в конце 1920 – начале 1921 гг. также участвовал в заседаниях подкомиссии землеустройства Земельной комиссии как специалист и консультант, за что получал солидные денежные вознаграждения (ЦГА РК, 24: 54, 54 об., 62, 67, 137). Стоит отметить, что А.Н. Букейхану нередко выплачивали премиальные (ЦГА РК, 25: 7).

В письме хозяйственному управлению КирЦИКа от 26 марта 1921 г. был сделан акцент на необходимость указания не только имени и должности ответственного работника НКЗ, имеющего право на получение пайка по вновь установленной норме с 1 марта 1921 г., но и состава его нетрудоспособной семьи не более 3-х человек с указанием степени родства и возраста. В списке, заполненном по новой форме, напротив имени А.Н. Букейхана стояло слово «одинок» и его личная подпись (ЦГА РК, 15: 45, 47). В другом списке ответственных сотрудников, имеющих право на получение обедов из столовой КирЦИК, предоставленном хозяйственному управлению КирЦИК 27 марта 1921 г., имя А.Н. Букейхана значилось под номером 4 после собственно наркомзема В.Н. Харлова, двух членов коллегии НКЗ М.М. Кузнецова и А.О. Омарова.

На основании приказа Народного комиссара земледелия от 25 апреля 1921 г. А.Н. Букейхан 14 мая 1921 г. подписал приказ по Главному управлению ветеринарии и животноводства НКЗ Казахской

АССР о своем вступлении в его управление (ЦГА РК, 35: 10, 10 об.). Глава СНК КирАССР В. Радус-Зенькович в той заключительной речи на I Казахской партийной конференции в июне 1921 г. в Оренбурге отметил необходимость сотрудничества с казахской интеллигенцией, оценил работу А.Н. Букейхана в НКЗ исключительно положительно и высоко, отмечая, что он быстро ориентировался в местной обстановке и оказывал большую помощь, являлся настоящим энциклопедистом по части казахского быта и истории края (Движение Алаш, Т.3, 2007: 95).

Согласно документам, на заседании коллегии НКЗ от 28 июня 1921 г. вместе с тремя другими начальниками (или заведующими) управлений НКЗ участвовал и А.Н. Букейхан, но не как член коллегии, а как приглашённый высококвалифицированный и ценный специалист с совещательным голосом (ЦГА РК, Ф.74: 10, 22). Кроме того, в постановлении заседания коллегии НКЗ КирАССР от 25 июля 1921 г. А.Н. Букейхана и четырёх его коллег по другим управлениям включили в список высококвалифицированных специалистов и ценных работников, за которых ходатайствовали перед КирЦИК об удовлетворении мукой и другими продуктами и разрешении им столоваться в 1-й столовой КЦИК (ЦГА РК, 12: 1, 1 об.).

Вместе с тем, очевидно, что в энциклопедических знаниях и обширном опыте А.Н. Букейхана крайне остро нуждался не один Наркомзем, но и ряд других наркоматов, ведомств, государственных комиссий и совещаний, причём не только Казахской АССР, но и соседней Туркестанской республики. И каждый из них стремился воспользоваться его опытом по максимуму, если не сказать безжалостно, о чём свидетельствует ещё один архивный документ. В письме Казахского управления по делам кустарной и мелкой промышленности (Киркустпром) от 27 августа 1921 г., адресованном в Наркомзем, отмечалось, что А.Н. Букейхан выступал в качестве представителя Наркомзема в коллегии Киркустпрома. Однако в связи с обременённостью своими обязанностями как в Наркомземе, так и в целом ряде комиссий, совещаний и прочих, мешающих ему уделять достаточно времени для работы, его кандидатуру просили заменить и выделить человека из представителей Наркомзема для постоянной работы (ЦГА РК, 12: 11). Судя по документам Наркомзема Казахской АССР, помимо многих других обязанностей, А.Н. Букейхан также руководил составлением нормативных актов, внутренних инструкций для разных комитетов, управлений и отделов комиссариата земледелия. К примеру, он дополнил V пункт «Инструкции о комитетах по укреплению и развитию крестьянского сельского хозяйства в Казахской Республике» семью подпунктами, рукопись которых сохранилась в фонде ЦГА РК (ЦГА РК, 12: 11).

Однако какую бы ценность не представлял собой А.Н. Букейхан своими энциклопедическими знаниями, богатым опытом управления родной Республикой и её народным хозяйством, обладая при этом большим авторитетом и безупречной репутацией перед народом, ближе к концу 1921 г., приблизительно в октябре, он был уволен из НКЗ. В делах НКЗ отсутствуют какие-либо документы о точной дате и мотивах его увольнения. Смахан торе Букейхан, родной младший брат лидера «Алаш», в своих рукописных воспоминаниях утверждал, что в конце 1921 г. в Семипалатинске от инфекции безвременно скончалась супруга А.Н. Букейхана – Елена Севастьянова. Похоронив её в Семипалатинске, А.Н. Букейхан зиму 1921–1922 гг. провёл в родном ауле (Букейхан, 1996: 112). Затем поработал в Семипалатинском губернском советском народном суде (губсовнарсуд) вместе со своими соратниками Миржакыпом Дулатулы и Жакыпом Акбайулы.

Как известно, в 1921-1922 гг. население Тургайского, Иргизского, Кустанайского уездов Тургайской области и части Уральской области испытывало голод. Поскольку помощь голодающим не могла охватить все степные районы, находящиеся от линии железных дорог в 400-700 км ввиду разбросанности населения, М. Дулатулы на страницах газеты «Қазақ тілі» озвучил инициативу о мобилизации всех казахских работников Семипалатинской области для сбора скота по народной традиции «жылу» (добровольной помощи попавшим в беду сородичам). Собранный скот предполагалось доставить в голодающие уезды республики. Данная инициатива и конкретный план бывших алашординцев по оказанию помощи голодающим получили одобрение властей лишь в начале 1922 г., пройдя долгий путь обсуждений и одобрений советской бюрократической системой, начиная от Семипалатинска до Оренбурга. Алихан Букейхан был избран почётным председателем этого неправительственного комитета помощи голодающим (помгол), а Миржакып Дулатулы – его заместителем, и они вместе с другими членами комитета объезжали казахские аулы Семипалатинской области с целью сбора скота. Как отмечал М. Дулатулы в своих показаниях следователю НКВД, в результате деятельности помгола за 2-3 месяца было собрано порядка 15 тыс. голов только крупного рогатого скота, которые были доставлены и розданы голодающему населению (РГАСПИ, 384: 208-209). Следует подчеркнуть, что благодаря деятельности этого неправительственного помгола во главе с А.Н. Букейханом, сотни тысяч казахов были спасены от голодной смерти. Однако подобная активность бывших алашординцев вызвала серьёзное опасение не только советской власти в отдельно взятой Казахской республике, но и в Кремле, прежде всего наркома по делам национальностей И. Сталина. Поэтому после возвращения из

степи в Каркаралы в середине октября 1922 г. А. Букейхан, М. Дулатулы, Ж. Акбайулы и другие представители помгола были арестованы. Ареста удалось избежать лишь Р. Марсекулы, который успел перейти через границу в Восточный Туркестан.

Необходимо отметить, что причины ареста многие связывали с алашским прошлым, что противоречило условиям ранее проведенной амнистии. По этому поводу 31 октября 1922 г. в Москву на имя И. Сталина из Ташкента поступила телеграмма за подписью заместителя председателя Туркестанского Центрального исполнительного комитета (ТурЦИК) Султанбека Кожанулы (Ходжанова) и председателя Туркестанского Совета народных комиссаров (ТуркСовнарком) Турара Рыскулулы (Рыскулова). В письме отмечалось, что 14 октября в Каркаралинске распоряжением властей Киргизской (Казахской) республики был арестован Алихан Букейхан. Однако власти Туркестана ввиду декрета об амнистии алаш-ординцам и слабой связи советской власти с коренным казахским населением, выражали опасения о неблагоприятном отражении этого сообщения среди казахского народа и просили вмешаться Сталина в это дело, в случае отсутствия основания, предложить немедленно освободить Букейхана из-под ареста (РГАСПИ, 384: 208).

Читая эту телеграмму, следовало бы предположить, что первые казахско-советские руководители Казахстана в лице С. Кожанулы и Т. Рыскулулы предпринимали посильные меры с целью оградить А. Букейхана от безосновательных преследований и арестов. Однако, судя по архивным документам, второй автор телеграммы преследовал иную цель, в чём можно убедиться ниже. Но всё же самое важное – их аргументы были приняты во внимание в Кремле. Об этом свидетельствует пункт 39 протокола заседания Секретариата ЦК РКП (б) от 2 ноября 1922 г., содержащий рекомендацию запроса в КирОбКом и ГПУ о причинах ареста А. Букейхана, на что был получен ответ секретаря КирОбКома Коростылёва от 11 ноября 1922 г. (Аккулы С., 2013: 79). Аргументы Г. Коростылёва, приведённые в этой телеграмме в пользу ареста казахского лидера, если исходить из исторических фактов, вызывают определенные сомнения, но в то же время вполне соответствуют методам работы советской карательной системы начала 20-х г. прошлого века. В ответе говорилось, что «арест А.Н. Букейхана был вызван систематическим неподчинением распоряжениям КЦИК, намерением бежать в Туркестан, ликвидацией руководящей нелояльной части Алаш Орды в Семипалатинской губернии, имеющей связь с Монголией, разлагающей киргизскую молодежь» (РГАСПИ, 384: 209).

Поскольку А. Букейхан до поздней осени 1921 г. был занят в НКЗ в Оренбурге, а затем до ареста в октябре 1922 г. работал в Семипалатинском губернском советском народном суде, можно предположить, что основной целью не только его ареста, но и его близких соратников в лице М. Дулатулы, Ж. Акбайулы и других, была физическая ликвидация или уничтожение «руководящей нелояльной части Алаш Орды». Но этот план был отложен из-за «возможности неблагоприятного отражения этого сообщения в массах кирнаселения» (РГАСПИ, 384: 209). Очевидно, что план о ликвидации созрел после чрезвычайно секретного доклада сотрудников ГПУ в КазОблКомитета РКБ (б) от 23 сентября 1921 г. «О групповой и персональной характеристике, сущности и деятельности Алаш Орды и националистов киргиз, а также и вообще кирработников». В документе говорилось о наличии в Казахстане трех основных течений или группировок, из которых самой опасной считалась первая группировка, состоящая из «старых активных алашордынцев, основателей и создателей Алаш Орды». Эта группировка считалась нелояльной в отношении советской власти и коммунистической партии и через Алихана Букейхана, главу Алаш Орды, якобы была связана с Унгерном и имела своего представителя в Лиге Наций – Мустафу Шокая. По сообщениям спецорганов, основная база этой группировки располагалась в Семипалатинской губернии, в частности в Каркаралинском уезде, где находилось ее руководство в составе Алихана Букейхана, Раимжана Марсекулы, Халила Габбасова, Миржакыпа Дулатулы, Жакыпа Акпайулы и Ахметжана Козбагарова (Движение Алаш, Т. 3, 2007: 108-109).

Появлению плана ареста с последующей «ликвидацией» предшествовал именно этот доклад, о чём свидетельствует следующий «совершенно секретный доклад» ПП ОГПУ по КирАССР от 1 февраля 1923 г., адресованный в КирОбКом РКП (б). В документе говорилось, что в момент ареста Букейхан и Дулатулы и др. по непроверенным сведениям, собирались выезжать в Туркестан: «Арест Букейханова и Дулатова был санкционирован нами на основании запроса Семгуботдела, осветившего вопрос на основании сведений, впоследствии оказавшихся дутыми» (Сайлаубай, 2021). Здесь под «дутыми» сведениями подразумевались «связь» А.Н. Букейхана с Монголией, а именно бароном фон Унгерном, в 1921 г. освободившим Монголию, и «намерение бежать в Туркестан».

В свою очередь, А.Н. Букейхан, понимая, что в планах у советской власти было намерение изолировать его самого, а его ближайшие соратники были арестованы без причины, 16 октября из тюрьмы тайно, через знакомых, отправляет телеграмму по трём адресам: наркому по делам национальностей И. Сталину, копию – зампреда СНК РСФСР А. Цурюпе и заместителю наркома по делам национальностей Т. Рыскулулы. Следует отметить, что о необходимости изоляции А. Букейхана в Москве

говорилось еще в секретной телеграмме того же Коростелёва И. Сталину. В телеграмме же А. Букейхана, отправленной под именем «Алиханова», отправитель информировал о том, во-первых, что 14 октября 1921 г. он арестован по приказу ПП ОГПУ, и его должны доставить в Семипалатинск, во-вторых, просил разрешить ему добровольно прибыть в Москву. Следовательно, он был вынужден согласиться на свою изоляцию в Москве взамен на жизнь и свободу своих соратников по национально-освободительному движению, партии и Республике Алаш.

Согласно архивным документам, в изоляции А.Н. Букейхана двойную роль сыграл Т. Рыскулулы, занявший должность председателя СНК Туркестанской АССР буквально за три дня до его ареста. Об этом свидетельствует его первая секретная телеграмма, отправленная из Ташкента раньше, чем вышеприведенная вторая, подписанная вместе с С. Кожанулы. В первой телеграмме, адресованной И. Сталину в ответ на его запрос, он сообщил о том, что А.Н. Букейхан был видным представителем кадетской партии, председателем Алаш Орды, близко знакомым с Лениным и другими видными деятелями России, который отказывался сотрудничать с советской властью, но имел много сторонников в Семипалатинской области. Таким образом, Т. Рыскулулы этой телеграммой предупредил И. Сталина об опасности, которую несет в себе А.Н. Букейхан, и что действия против него могут вызвать гнев народа. Вторая же телеграмма, подписанная совместно с С. Кожанулы, была официальной. Так или иначе, в ноябре 1922 г. А.Н. Букейхан и М. Дулатулы под конвоем были доставлены в Оренбург, где были освобождены. В декабре 1922 г. А.Н. Букейхан из Оренбурга выехал в Москву, а М. Дулатулы – в Ташкент.

Заключение. Анализ и изучение имеющихся первоисточников и редких архивных документов показывает, что жизнь и деятельность А.Н. Букейхана после установления советской власти в Казахстане была зеркальным отражением трагической судьбы всей казахской национальной интеллигенции «Алаш» начала XX века. Несмотря на усиливающееся давление, преследования и смертельную угрозу со стороны советской власти, осознавая свою обреченность, бывший глава Алаш Орды и его единомышленники упорно и последовательно продолжали свою деятельность по защите интересов своего народа и возрожденного национального государства. А.Н. Букейхан и его соратники по движению «Алаш», по мнению ученых из Общества по изучению Средней Азии Оксфордского университета, стремились к одной цели – придать казахской культуре отчетливо национальный характер (Kazakhs on Russians, 1985: 21), и это им в полной мере удалось.

Список литературы и источников

- Аккулы С.Х. «Московская клетка» для лидера «Алаш-Орды». // Мысль. 2013. № 5. С. 78-89.
- Аккулы С. Алихан Букейхан. Собиратель казахских земель. Т. I. Астана: Общественный фонд «Алашорда», 2017. 636 с.
- Аққұлы С. Әлихан Бөкейхан. Қазақ жерінің жоқшысы. 2 том. Астана: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2017. 528 б.
- Akkuly S., Akkuly A. Alikhan Bukeikhan. The Unifier of Kazakh Lands. V. I-II. Астана: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2017. P. 551-798.
- Аққулы С. Аліхан Букейхан. Син Великого степу. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2017. 528 с.
- Аманжолова Д. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. Алматы: Издательский дом «Таймас», 2009. 412 б.
- Аманжолова Д.А. Букейханов / Политические деятели России, 1917 г. Биографический словарь. М., 1993. С. 48-50.
- Асылбекова М.Х., Сеитов Э.Т. Алихан Букейхан – общественно-политический деятель и ученый. Алматы, 2003. 147 с.
- Әлихан Бөкейхан. Шығармалары – Сочинения. 15 томов. Астана: Общественный фонд «Алашорда». Т. 14. 2017. 600 с.
- Бөкейхан С. Әлекеңнің өмірі. // Жұлдыз. 1996. №3. 102-125 бб.
- Bennigsen A. Soviet Minority Nationalism in Historical Perspectives. // The Last Empire: Nationality and the Soviet Future. Stanford, 1986. P. 131-150.
- Движение Алаш: Т. 1.: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами / под ред. проф. Т.К. Жұртбая. Алматы: Ел-шежіре, 2011. 415 с.
- Движение Алаш. Т. 2.: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами / под ред. проф. Т.К. Жұртбая. Алматы: Ел-шежіре, 2011. 284 с.
- Движение Алаш. Т. 3. Кн. 1. Апрель 1920-1928 гг.: Сборник документов и материалов / ред. М. Құл-Мұхаммед. Алматы: Ел-шежіре, 2007. 304 б.
- Жүсіп С.А., Маслов Х.Б. Исторические аспекты участия казахов в Первой мировой войне. //Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2021. № 3 (27), июнь-сентябрь. // <https://edu.e-history.kz/en/publications/view/1692>
- Жұртбай Т. Ұраным Алаш. Алматы: «Ел-шежіре», 2008. 472 б.

- Козодой В.И. Алихан Букейханов: человек-эпоха. Новосибирск, 2021. 312 с.
- Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. Астана: «Фолиант», 2002. 474 б.
- Койгелдиев М. Алаш қозғалысы [Alash movement]. Екі томдық монография. Алматы: «Мектеп», 2008. 480 б.
- Нүрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы: «Ататек», 1995. 256 б.
- Olcott M.B. The Kazakhs. Stanford, Calif.: Hoover Institution, 1987. 341 pp.
- Kazakhs on Russians before 1917. A. Bukeykhanov, M. Dulatov, F. Baytursun, T. Ryskulov // Society for Central Asian Studies. Reprint series. № 5. Oxford, 1985. P. 12-22.
- Өтениязұлы С. Арманда өткен Әлкей ата. // Қазақ тарихы. 1994. № 2. 16-17 бб.
- Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17. Оп. 112. Д. 384.
- Сайлаубай Е. Как казахская интеллигенция оказалась в черном списке советской власти – исторический обзор // Казахстанская правда. 2021. 12 ноября. / <https://kazpravda.kz/n/kak-kazahskaya-intelligentsiya-okazalas-v-chernom-spiske-sovetskoj-vlasti-istoricheskij-obzor/?ysclid=18k7bfvnmq897737119> (Дата обращения – 15.11. 2021)
- Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации (ЦА ФСБ РФ). Д. Р-34862. Следственное дело № 12066 по обвинению Букейханова А.Н.
- ЦА ФСБ РФ. Д. Р-8336
- Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 74. Оп. 1. Д. 12.
- ЦГА РК. Ф. 74. Оп. 1. Д. 24.
- ЦГА РК. Ф. 74. Оп. 1. Д. 25.
- ЦГА РК. Ф. 74. Оп. 1. Д. 35.
- ЦГА РК. Ф. 74. Оп. 2. Д. 15.
- ЦГА РК. Ф. 74. Оп. 2. Д. 18.
- ЦГА РК. Ф. 74. Оп. 2. Д. 20.
- Шишкин В.И. Букейханов А.Н. // Историческая энциклопедия Сибири. А-И. Новосибирск, 2009. С. 258.
- Шиловский М.В. А.Н. Букейханов об основных тенденциях политического и социально-экономического развития казахского общества в конце XIX – начале XX вв. // Известия Иркутского государственного университета. Серия: История. Т. 19, 2017. С. 67.

References

- Akkuly S.H. «Moskovskaya kletka» dlya lidera «Alash-Ordı» [«Moscow cage» for the leader of «Alash-Orda»]. // Mysl'. 2013. № 5. S. 78-89. [In Russian].
- Akkuly S. Alikhan Bukeikhan. Sobiratel kazakhskikh zemel. [Alikhan Bukeikhan. The Unifier of Kazakh Lands]. Т. 1. Astana: Obshchestvennyi fond «Alashorda», 2017. 636 s. [In Russian].
- Aqquly S. Alihan Bokeihan. Qazaq zherinin zhoqshysy. [Alikhan Bukeikhan. The Unifier of Kazakh Lands] 2 tom. Astana: «Alashorda» qogamdyq qory, 2017. 528 b. [In Kazakh].
- Akkuly S., Akkuly A. Alikhan Bukeikhan. The Unifier of Kazakh Lands. V. I-II. Astana: «Alashorda» qogamdyq qory, 2017. P. 551-798. [In English].
- Akkuly S. Alikhan Bukeikhan. Sin Velikogo stepu [Alikhan Bukeikhan. Son of the Great Steppe]. Uzhgorod: TOV RIK-U, 2017. 528 s. [In Ukrainian].
- Amanzholova D. Na izlome. Alash v etnopoliticheskoi istorii Kazakhstana. [At the break. Alash in the ethno-political history of Kazakhstan] – Almaty: Izdatelskii dom «Taimas», 2009. 412 b. [In Russian].
- Amanzholova D.A. Bukeikhanov [Bukeikhanov] // Politicheskii deiateli Rossii, 1917 g. Biograficheskii slovar. M., 1993. S. 48-50. [In Russian].
- Asylbekova M.K., Seitov E.T. Alikhan Bukeikhan – obshchestvenno-politicheskii deiatel i uchenyi. [Alikhan Bukeikhan - public and political figure and scientist]. Almaty, 2003. 147 s. [In Russian].
- Alikhan Bokeikhan. Shygarmalary – Sochineniia. [Alikhan Bokeyhan. Shygarmalary – Works.]. 15 tomov. Astana: Obshchestvennyi fond «Alashorda». Т. 14. 2017. 600 s. [In Russian, In Kazakh].
- Bokeikhan S. Alekennin omyry. [Life of Aleke] // Zhuldyz. 1996. № 3. 102-125 bb. [In Kazakh].
- Bennigsen A. Soviet Minority Nationalism in Historical Perspectives. // The Last Empire: Nationality and the Soviet Future. Stanford, 1986. P. 131-150. [In English].
- Dvizhenie Alash. Т. 1. Sbornik materialov sudebnykh protsessov nad alashevtsami. [Alash movement: Т. 1. Collection of materials of trials of Alash people] / pod red. prof T.K. Zhurtbaia. Almaty: El-shezhre, 2011. 415 s. [In Russian].
- Dvizhenie Alash. Т. 2. Sbornik materialov sudebnykh protsessov nad alashevtsami. [Alash movement: Т. 2. Collection of materials of trials of Alash people] / pod red. prof T.K. Zhurtbaia Almaty El-shezh re 2011 284 s. [In Russian].
- Dvizhenie Alash. Т. 3. Kn. 1. Aprel 1920-1928 gg. Sbornik dokumentov i materialov [Alash movement. Т. 3. Book. 1. April 1920-1928: Collection of documents and materials] / red M. Qulmukhammed. – Almaty: El-shezhre, 2007. – 304 b. [In Russian].
- Zhussip S.A., Maslov Kh.B. Istoricheskie aspekty uchastiia kazakhov v Pervoi mirovoi voine [Historical aspects of participation of the Kazakhs in the First World War] // Elektronnyi nauchnyi zhurnal «edu.e-history kz». 2021. №3(27), iyun-sentiabr // <https://edu.e-history.kz/en/publications/view/1692> [In Russian].

- Zhurtbai T. Uranym Alash [My motto is Alash]. Almaty: «El-shezhyre», 2008. 472 b. [In Kazakh].
- Kozodoi V.I. Alihan Bukeihanov: chelovek-epoha [Alikhan Bukeikhanov: man-epoch]. Novosibirsk, 2021. 312 s. [In Russian].
- Qamzabekuly D. Alash zhane adebiet [Alash and literature]. Astana: «Foliant», 2002. 474 b. [In Kazakh].
- Qoigeldiev M. Alash qozgalysy. Birinshi tom. Ondelip, tolyqtyrylgan ekinshi basylymy. Almaty: «Mekterp», 2008. 480 b. [In Kazakh].
- Nurpeiisov K. Alash ham Alashorda [Alash and Alashorda]. Almaty: «Atatek», 1995. 256 b. [In Kazakh].
- Olcott, M. B. The Kazakhs. Stanford, Calif.: Hoover Institution, 1987. 341 pp. [In English].
- Kazakhs on Russians before 1917. A. Bukeykhanov, M. Dulatov, F. Baytursun, T. Ryskulov. // Society for Central Asian Studies. Reprint series. № 5. Oxford, 1985. P. 12-22. [In English].
- Oteniyazuly S. Armanda otken Alkey ata. [Grandfather Alkei who was in a dream] // Qazaq tarihy. 1994. № 2. 16-17 бб. [in Kazakh].
- Russian State Archive of Socio-Political History (RSASPH): F. 17. In. 112. C. 384. L. 208-209.
- Central Archive of the Federal Security Service of the Russian Federation (CA FSS RF). C. P-34862. Investigative case № 12066 on the charges of Bukeikhanov A.N.
- CA FSS RF. C. P-8336
- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. 74. In. 1. C. 12.
- CSA RK. F. 74. In. 1. C. 24.
- CSA RK. F. 74. In. 1. C. 25.
- CSA RK. F. 74. In. 1. C. 35.
- CSA RK. F. 74. In. 2. C. 15.
- CSA RK. F. 74. In. 2. C.18.
- CSA RK. F. 74. In. 2. C. 20.
- Shishkin V.I. Bukeykhanov A.N. [Bukeikhanov A.N.] // Istoricheskaya entsiklopediya Sibiri. A I. Novosibirsk, 2009. S. 258. [In Russian].
- Shilovskiy M.V. A.N. Bukeykhanov ob osnovnykh tendentsiyakh i sotsialno-ekonomicheskom razvitii kazakhskogo obshchestva v kontse XIX – nachale XX vv. [A.N. Bukeikhanov on the main tendencies of the political and social and economic development of the Kazakh society at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries] // Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya. T. 19, 2017. S. 67. [In Russian].

МРНТИ 03.20.55

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_78

ВОССТАНИЯ И ГОЛОД 1921-1922-Х ГОДОВ В КАЗАХСТАНЕ: ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ РЕАКЦИЯ НА АНТИНАРОДНУЮ ПОЛИТИКУ БОЛЬШЕВИСТСКОЙ ВЛАСТИ

Гривенная Людмила Александровна^{1*}

¹Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева. Петропавловск, Казахстан

*Автор-корреспондент
E-mail: angel-mila2009@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются антикоммунистические восстания и голод начала 1920-х годов в Казахстане как взаимосвязанные явления, во многом обусловленные политикой большевиков в экономической, политической, социальной и духовной сферах общества. Несмотря на то, что данным событиям в советском государстве предшествовала первая мировая и гражданская война, сопряженная с иностранной интервенцией, санкциями со стороны США и стран Антанты, неблагоприятные природно-климатические условия, основной причиной социально-экономических и политических катаклизмов 1920-1922 годов стала антинародная политика большевиков и методы ее осуществления. На основе архивных материалов, введенных в научный оборот, освещаются восстания начала 1920-х годов на территории Казахстана, которые сопряжены с причинами и масштабами голода этого периода. Делается вывод о том, что именно политика большевиков спровоцировала массовое протестное движение крестьянства начала 1920-х годов, его поддержку со стороны других социальных групп и его жестокое подавление. Уничтожение трудоспособного сельскохозяйственного мужского населения в ходе боевых действий и репрессий со стороны советского государства способствовало эскалации голода и привело к тяжелым демографическим последствиям.

Ключевые слова: голод, вооруженные выступления, крестьянство, большевики, продразверстка, «военный коммунизм», репрессии.

Статья выполнена в рамках реализации проекта № AP09259227 «Голод в Казахстане в 1921–1922 годах и его последствия (на основе новых архивных и письменных источников)».

FTAMP 03.20.55

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1921-1922-ШІ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ АШТЫҚ ПЕН КӨТЕРІЛІСТЕР:
БОЛЬШЕВИКТЕРДІҢ ХАЛЫҚҚА ҚАРСЫ БІЛІК САЯСАТЫНА ӘЛЕУМЕТТІК
ЖӘНЕ САЯСИ РЕАКЦИЯ**

Гривенная Людмила Александровна^{1*}

¹М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан

*Автор-корреспондент
E-mail: angel-mila2009@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақалада Қазақстандағы 1920-шы жылдарының басында болған антикоммунистік көтерілістер мен ашаршылық көбінесе большевиктер қоғамның экономикалық, саяси, әлеуметтік және рухани салаларындағы саясатымен өзара байланысты құбылыстар қарастырылады. Кеңес мемлекетінде бұл оқиғалардың алдында болған шетелдік интервенциясына, АҚШ пен Энтенте елдерінің санкцияларына, қолайсыз климаттық жағдайлармен жұптасқан бірінші дүниежүзілік және азаматтық соғыс болғанына қарамастан, 1920-1922 жылдардағы әлеуметтік-экономикалық және саяси катаклизмдердің негізгі себебі - большевиктердің анти-халықтық саясаты және оны жүзеге асыру әдістері болды. Ғылыми айналымға енгізілген мұрағаттық материалдар негізінде, Қазақстан аумағындағы 1920-шы жылдарының басында болған көтерілістер мен оған байланысты осы кезеңдегі аштықтың себептері мен ауқымы қарастырылады. 1920-шы жылдарының басында болған шаруалардың жаппай наразылық қозғалысы, оны басқа әлеуметтік топтардың қолдауы және оның аяусыз басылуын большевиктердің саясаты қоздырған деген қорытынды жасалды. Кеңес мемлекетінде, соғыс пен репрессия кезінде, еңбекке қабілетті, ауылшаруашылықты дамытуға өз үлесін тигізетін ер адамдарды жою аштықтың өршуіне ықпал етіп, ауыр демографиялық салдарға әкелді.

Кілт сөздер: аштық, қарулы көтеріліс, шаруалар, большевиктер, азық-түлік салғырты, «соғыс кезіндегі коммунизм», репрессиялар.

IRSTI 03.20.55

**UPRISINGS AND HUNGER OF 1921-1922 IN KAZAKHSTAN:
POLITICAL AND SOCIAL REACTION ON THE ANTI-NATIONAL
POLICY OF THE BOLSHEVIST GOVERNMENT**

Grivennaya Lyudmila Alexandrovna^{1*}

¹North Kazakhstan University named after M. Kozybaev, Petropavlovsk, Kazakhstan

Corresponding-author
E-mail: angel-mila2009@mail.ru

Abstract. This article considers anti-communist uprisings and famine of the early 1920s in Kazakhstan as interrelated phenomena, largely due to the policy of the Bolsheviks in the economic, political, social and spiritual spheres of society. Despite the fact that these events in the Soviet state were preceded by the First World and Civil War, involving foreign intervention, sanctions from the United States and the Entente countries, unfavorable natural and climatic conditions were the main cause of the socio-economic and political cataclysms of 1920-1922 was anti-people policy of the Bolsheviks and methods of its implementation. On the basis of archival materials introduced into scientific circulation, the uprisings of the early 1920s on the territory of Kazakhstan are covered, which are associated with the causes and extent of the famine of this period. It is concluded that it was the of the Bolshevik policy that provoked the mass protest movement of the peasants of the early 1920s, its support from other social groups, and its brutal suppression. The destruction of the working-age agricultural male population during the fighting and repression by the Soviet State contributed to the escalation of the hunger and led to severe demographic consequences.

Key words: famine, armed intervention, peasantry, Bolsheviks, surplus-appropriation system, «war communism», repression.

Введение. Приход большевиков к власти в 1917 году был воспринят населением бывшей Российской империи и ее национальных окраин неоднозначно, что выразилось в гражданском противостоянии и многочисленных вооруженных восстаниях против проводимой ими политики. Недовольство мероприятиями советской власти в аграрном секторе экономики и вызванная ими волна народного негодования (в большинстве своем – крестьянства) в начале 1920-х годов охватила и территорию Казахстана. Крестьянские выступления этого периода отличались от противостоящего большевикам «белого» движения тем, что они имели в своей основе социально-экономическую природу, позже принявшую политическую окраску. «Белое» же движение в чистом виде представляло собой вооруженную борьбу за власть, переросшую в гражданскую войну. Крестьянство, будучи наполовину классом собственников, наполовину – классом производителей, было очень чутким к ограничению их интересов, лишению материальных стимулов к труду, разорению их хозяйства, рискам банкротства и угрозе неминуемой голодной смерти. Защита своей собственности и надвигающийся голод стали одними из главных мотивов вооруженной борьбы крестьянства с новой властью, а отнюдь не влияние партии эсеров и кулацкой верхушки, как официально утверждали представители власти и историки советского периода. В данной статье предпринята попытка на основе архивных документов и материалов показать взаимосвязь и взаимообусловленность голода и восстаний начала 1920-х годов. Первоначально – надвигающийся голод вызвал восстания, который будучи следствием первой мировой и гражданской войн, зарубежных санкций и природно-климатических условий, был усугублен продовольственной политикой большевиков, а не восстания стали причиной голода. По сути, и восстания, и голод стали политической и социальной реакцией на силовую политику коммунистических властей.

Материалы и методы. В работе использованы монографические работы, сборники документов и научные публикации ученых разных эпох, начиная с 1920-х годов, материалы Центрального государственного архива Республики Казахстан и Северо-Казахстанского государственного архива.

В представленном исследовании были использованы методы сравнительного и системного анализа, синтеза, аналогии и исторической компаративистики.

Обсуждение. Разработкой историографии антикоммунистических выступлений и отчасти – голода начала 1920-х годов исследователи занимались в разное время. Довольно значительный пласт мемуарной и исследовательской литературы имеет ряд альтернативных точек зрения, что объясняется различными политико-идеологическими установками, а также различными методологическими позициями в определенные исторические этапы общественного развития.

Первоначально протестное движение крестьянства 1920-х годов квалифицировалось как «кулацко-эсеровские мятежи» и «бандитизм». Одним из вопросов истории Советского государства XX столетия, на который длительное время сохранялось «табу», являлся вопрос о голоде 1921-1922 годов. Основной причиной, усугубившей кризис аграрного сектора экономики Советского государства в начале 1920-х годов, учёные - историки сегодня называют экономически нерациональную политику «военного коммунизма», основанную на насильственном внеэкономическом принуждении.

Продовольственная политика большевиков периода «военного коммунизма» встретила широкий вооруженный протест крестьянства перед нараставшим «царём Голодом» в начале 1920-х годов под лозунгами «Долой продразвёрстку!», «За Советы без коммунистов!». К числу таких выступлений принадлежат Кронштадское, Тамбовское, Западно-Сибирское, «махновское» движение на Украине, «басмачество» в Средней Азии, мятежи в Поволжье, на Урале, Западной Сибири и Северо-Восточного Казахстана.

К данной теме имеет отношение серия трудов и публикаций, посвященных «военному коммунизму» вождя российского пролетариата и основателя СССР В.И. Ленина (Ленин, 1974: 146-161). Одним из первых высказал мысль о руководящей роли крестьянских вооруженных выступлений на территории Западной Сибири со стороны оппозиционной большевикам – партии эсеров Полномочного представительства ВЧК по Сибири И.П. Павлуновский (Павлуновский, 1922), продолжил эту тенденцию в освещении истории восстания 1921 года работник партийно-советского аппарата Ишимского уезда Т.Д. Корушин (Корушин, 1926). Дальнейшее изучение теории и практики «военного коммунизма» получило в работах П.И. Тугова (Тугов, 1958). В начале 1960-х годов одной из значительных исследований стала монография М.А. Богданова «Разгром западносибирского кулацко-эсеровского мятежа 1921 г.» (Богданов, 1961), в которой были сохранены прежние концептуальные основы и оценка вооруженных выступлений как бандитских мятежей. В контексте борьбы советской власти с контрреволюционными мятежами получила эта тема дальнейшее развитие в трудах И.Я. Трифонова (Трифонов, 1960), при сохранении прежних оценок. Среди фундаментальных научных работ заслуживает

внимания монография Е.Г. Гимпельсона «Военный коммунизм: политика, практика, идеология» (Гимпельсон, 1973), в которой исследуются причины введения «военного коммунизма», его основные элементы, и значение в упрочении власти большевиков. Эта тема была продолжена в монографии А.С. Елагина «Социалистическое строительство в Казахстане в годы гражданской войны» (Елагин, 1966), в которой автор выявил специфику проведения политики «военного коммунизма» в Казахстане. Особенности гражданского противостояния в Казахстане были выявлены в исследованиях С.Н. Покровского, где косвенно освещались кулацкие мятежи 1920 года в Западном и Восточном Казахстане (Покровский, 1967). Разработкой вопроса разгрома и подавления крестьянских выступлений в Казахстане занимался В.К. Григорьев, который основное внимание в монографии «Разгром мелкобуржуазной контрреволюции в Казахстане (1920-1922)» (Григорьев, 1984) уделил освещению военной стороне событий, подчеркивая огромную роль Красной Армии, ЧОНовцев, ЧК, милиции. Эта работа на сегодняшний день имеет ценность при воссоздании картины подавлений и репрессий участников протестного движения начала 1920-х годов. Разработкой истории крестьянских вооруженных выступлений занимался В.И. Басманов (Басманов, 1985), который высказал мнение об отсутствии организующей роли партии эсеров в подготовке крестьянских вооруженных выступлений в начале 1920-х годов на территории Западной Сибири. Особого внимания заслуживает автобиографический роман С. Муканова «Школа жизни», где получили освещение вооруженные выступления на территории Петропавловского уезда. Автор отразил в романе одну из вех его биографии – службу в отряде частей особого назначения (ЧОН) и непосредственное участие в подавлении крестьянского вооруженного выступления в Петропавловском уезде в феврале 1921 года (Муканов, 1985:308-311).

В серии работ современных российских исследователей уделялось внимание многим проблемам данной темы с новых концептуальных позиций (Третьяков, 1994; Шишкин, 1999; Шулдяков, 2004). Важной вехой стали опубликованные В.И. Шишкиным сборники документов под названием «Сибирская Вандея» о крестьянских восстаниях в начале 1920-1921 годов на территории западной Сибири и, отчасти, Казахстана (Сибирская Вандея, 2000, 2001), которые послужили подспорьем в дальнейших исследованиях историков. В многочисленных работах Шулдякова В.А. детально акцентируется внимание на участии казачества в Западно-Сибирском восстании 1921 года, где он высказывает мысль об уничтожении Сибирского казачьего войска в ходе подавления повстанческих очагов. Оригинален подход Яблочковой И.В. которая антигосударственные выступления в первой половине 1920-х годов интерпретирует как «рецидивы гражданской войны» (Яблочкина, 2000). Одна из глав монографии посвящена крестьянским мятежам и повстанческим движениям в Заволжье, Поволжье, Западной и Восточной Сибири, Алтае, Средней Азии, Северном Кавказе и на тамбовщине. В ряде работ ишимского историка И.В. Курышева (Курышев, 2000) уделяется внимание социально-психологическому облику крестьянства, где он предпринял попытку применения междисциплинарных методов исследования на стыке гуманитарных наук.

Из современных казахстанских историков, косвенно освещавших тему вооруженных выступлений в начале 1920-х годов в Казахстане, стали исследования Е.И. Медеубаева и М.К. Койгелдиева. Медеубаев Е.А. с новых концептуальных позиций подошел к освещению политики «военного коммунизма» в промышленности и сельском хозяйстве (Медеубаев, 1999). Анализируя экономические последствия политики «военного коммунизма» в Казахстане, автор не обошел стороной и политическую ситуацию. В этой связи Е.И. Медеубаев считал крестьянские выступления, вспыхнувшие в этот период на территории Казахстана, следствием политики «военного коммунизма». Он определяет выступление крестьянства в Северном Казахстане как самое мощное. Вместе с тем, автор не ставил задачу всестороннего изучения темы крестьянских выступлений и голода начала 1920-х годов. Академик Койгелдиев М.К. на материалах документального сборника В.И. Шишкина «Сибирская Вандея» и уголовных следственных дел одну из глав монографии «Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940-х годов» (Койгелдиев: 2009) посвятил участию казахов в «русском бунте», где акцент сделал на участие казахов в восстании 1921 года в Северном Казахстане, в частности – алашординцев. В аннотации сам автор говорит о попытке «воссоздания отдельных эпизодов этого трагического явления в истории казахского народа».

Теме голода в Казахстане в начале 1920 годов были посвящены исследования Малышевой М.П. и Б.А. Мусаева. В исследовании Малышевой М.П. «Казахи в Сибири в период демографических кризисов (1919–1934 гг.)» (Малышева, 2002) рассматриваются причины и последствия голода двух периодов – начала 1920-х и 1930-х годов в сравнении, где косвенно освещается карательная политика советских органов власти по подавлению народных восстаний. Отдельной работой о голоде начала 1920-х годов в Казахстане стала диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук Мусаева Б.А. «Голод в первой половине 1920-х годов XX века в Казахстане: исторический, социально-политический анализ» (Мусаев, 2010). В работе исследуются причины, масштабы и последствия голода. Что же касается освещения им вооруженного сопротивления крестьянства в начале 1920-х годов,

он, к сожалению, остался на прежних позициях ученых советского периода, согласно которым повстанцы все так же представлены как «бандиты». Обсуждению проблем, связанных с возникновением и последствиями голода начала 1920-х годов в Казахстане, были посвящены несколько научно-практических конференций последних лет, где ученые опубликовали свои научные изыскания и ввели в научный оборот новые архивные материалы, в частности международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы аграрной истории Казахстана в советский период: власть и общество», которая прошла на базе Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в 2021 году (Сборник, 2021).

В целом, в историографии вопроса крестьянского протестного движения и голода начала 1920-х годов на территории Казахстана наметились отдельные новые тенденции, были введены в научный оборот новые архивные документы, но нет комплексного изучения проблемы и выявления специфики в различных регионах Казахстана.

Результаты. Одними из табуированных тем истории советского государства XX столетия были восстания крестьянства и голод 1921-1922 годов. В советской историографии голод начала 1920-х годов объяснялся засухой лета 1921 года, а крестьянские восстания трактовались как «эсеро-кулацкие» мятежи, которые были вызваны контрреволюционной деятельностью партии эсеров, а так же – классовую сущностью кулачества, враждебно настроенного по отношению к советской власти. Это было связано с попыткой властей скрыть правду и снять с себя ответственность за тотальный коллапс всех сфер жизни молодой страны и гибель сотен тысяч человеческих жизней, ставших жертвами подавления восстаний и голода начала 1920-х годов.

Каковы же были истинные причины восстаний и голода начала 1920-х годов? На сегодняшний день учеными уже доказано, что кроме разрухи, вызванной гражданской войной, засухи и неурожая лета 1921 года усугубила экономическое положение, в первую очередь сельских тружеников, система военно-коммунистических мер, получивших впоследствии название политики «военного коммунизма», включавших в себя продовольственную разверстку, гужевую (подводную повинность), запрет свободной торговли, свертывание товарно-денежных отношений и национализацию частного капитала. Достаточно спорным является тезис об экономической необходимости углубления этой политики после ликвидации основных фронтов и перелома в пользу «красных» в гражданской войне. Скорее всего эти меры были связаны с желанием большевиков скорее провести восстановление экономики страны, улучшить положение рабочих, завершить гражданскую войну и – форсировать построение коммунистического общества.

В достижении поставленных целей продовольственный вопрос стал главным для советского государства. Продразверстка, введенная согласно декрету ВЦИК 11 января 1919 года стала важнейшим элементом политики «военного коммунизма». Согласно продразверстке, изъятие продуктов питания на селе определялось не их избыточностью, а государственными разнарядками.

К концу 1920 - началу 1921 годов вследствие проводимой продразверстки и неурожая 1920 года даже в хлебных районах страны ситуация стала критической. Сводки о политическом положении во всех регионах Казахстана и даже, по меркам властей благополучных районах, к которым они относили Акмолинскую губернию, свидетельствовали о враждебном отношении крестьянства к продразверстке в силу того, что у населения не только не значилось излишков, но и само оно нуждалось в продуктах питания (СКГА, 5:7иоб.). Анализ данных по Токушинской волости Петропавловского уезда, включавшей в себя 7 сел, свидетельствует, что в октябре 1920 года в волости не только не обнаружено излишков продовольствия, но и недостаток в хлебе составил 219400 пудов (СКГА, 17:130иоб.).

Со временем перечень продуктов, отбираемых представителями новой власти у крестьян по разверстке, постепенно расширялся. Кроме хлеба и фуража, продразверстка распространялась на мясо, молочные продукты (СКГА, 4:126), овощи (СКГА, 4:124), (СКГА, 7:221), домашнюю птицу (СКГА, 10:19), яйца (СКГА, 18:50), сырье продуктов животноводства (СКГА, 18: 57).

Среди казахского населения продразверстка стала проводиться после принятия СНК декрета «Об обязательной поставке скота на мясо» 23 марта 1920 года. Свободная продажа скота и мяса, перегон скота без специального разрешения из губернии в губернию запрещались. За невыполнение требований граждане могли быть лишены товаров, реквизиции подлежащего поставке скота с понижением его стоимости относительно твердых цен, ареста и передачи их суду революционного трибунала. План разверстки 1920 года по Киргесреспублике составлял 25 миллионов 460 тысяч пудов мяса и сала (ЦГА РК, 38:157).

Среди населения не только сама продразверстка, которая была непосильной, вызывала крайнее недовольство среди крестьянства, но и методы ее осуществления, которые выражались в разнообразных формах произвола работников силовых, советских, партийных органов власти, их злоупотреблениях и преступных действиях (расстрелы, заключения в концентрационные лагеря, круговая порука, заложничество, конфискация имущества, выселения, лишение избирательных прав). В этих целях на

места создавались «тройки» и «пятерки» из членов партийного, исполнительного и продовольственного комитетов, имеющие широкие полномочия. Во всех губерниях и уездах стали открываться исправительные дома и концентрационные лагеря, которые пополнялись недовольными крестьянами. Жалобы крестьян в судебные инстанции на мародерство, жестокость, превышение полномочий советскими работниками в большинстве случаев оставались без разбирательств.

Изъятие семенного хлеба в качестве разверстки стало поводом крестьянского волнения.

Таким образом, продразверстка вызвала своеобразную «цепную реакцию» и стала одной из главных причин глубокого экономического, политического и социального кризиса весной 1921 года.

На территории Казахстана возникло народное ополчение против политики пришедших к власти большевиков. Вооруженные выступления, вспыхнувшие в различных регионах республики, приобрели широкий размах в начале 20-х годов XX века. Семипалатинский и Павлодарский уезды оказались в зоне влияния «Народной повстанческой армии», «Зеленая крестьянская армия» действовала на территории Кустанайской губернии, а в Западном Казахстане – «Красная армия Правды» под руководством бывшего командира дивизии Красной армии А. Сапожкова. Петропавловский и Кокчетавский уезды Акмолинской губернии тоже оказались в зоне гражданского противоборства.

Карательными органами власти применялись самые беспощадные меры пресечения восстаний, вплоть до расстрела на месте. В своей практике подавления коммунисты не гнушались никакими методами. Они прибегли к наращиванию террора по отношению к крестьянству. Повстанцы, избежавшие смерти во время восстания и попавшие в руки карательных советских органов или сдавшиеся добровольно, осуждались ревтрибуналами, политбюро. Многие из них были приговорены к высшей мере наказания, несмотря на обещание быть помилованными в случае добровольной сдачи властям.

Среди участников антикоммунистических вооруженных выступлений распространенным видом спасения своей жизни было перемещение в отдаленные места, где их никто не знал. На территории Казахстана – это были казахские аулы, расположенные вдали городов и железнодорожных станций, грунтовых дорог.

Подавление крестьянских выступлений осуществлялось с использованием чрезвычайных полномочий. Репрессии коснулись не только участников вооруженных выступлений, но и членов их семей. После подавления восстания по отношению к членам семей повстанцев начались репрессии: выселки, конфискация имущества у семей участников восстания, взятия в заложники членов их семей, лишение их избирательных прав.

Массовые вооруженные выступления шли параллельно с эскалацией голода.

В отношении определения абсолютного числа голодавших и погибших от голода в начале 1920-х годов до сих пор вопрос остаётся спорным, так как не все случаи смерти регистрировались и учитывались, а часть документов архивных фондов утеряна в силу ряда причин. В исследованиях казахстанских историков и демографов называется цифра гибели населения Казахстана около 1 миллиона человек (Алексеев, 1993:52).

Из них погибло казахского населения на основании сельскохозяйственной переписи 1920 и 1923 годов - 414 тысяч человек (18,5% всего казахского населения); в отношении всего населения с 1920 по 1923 годы называется % убыли населения - 19,1%, в том числе сельского - 21,5%; к концу 1921 – началу 1922 годов сообщалось, что «количество голодающего населения КССР простирается до 1 309 тыс. душ, что составляет 59% общего количества голодающих губерний» (ЦГА РК, 68:29в). В западно-казахстанских губерниях в ноябре 1921 года число голодающих равнялось 63,4%, к апрелю 1922 года их число достигает 93% общей численности населения (Масанов и др.: 2001:368). Западные губернии КССР оказались в более бедственном положении ещё и по причине миграций переселенцев из центральных губерний России и Поволжья.

Семипалатинская и Акмолинская губернии считались относительно благополучными. Тем не менее, Акмолинская губерния в конце марта 1921 года насчитывала 472.000 голодающих, что составляло около 50% населения губернии (ЦГА РК, 25:13об.). Ухудшение продовольственного положения в Акмолинской губернии объяснялось наплывом беженцев из Поволжья и соседних губерний, которых не могли сдержать никакие распорядительные постановления со стороны органов Советской власти.

Массовые миграции населения так же явились следствием голода. Поток беженцев мигрировал не только на территорию Казахской республики, но и за её пределы – в Сибирь, Туркестанскую республику, Монголию, Китай. Чтобы выжить, кочевое население, как и оседлое, снималось с обжитых мест и «растекалось» в разные стороны в поисках лучшей доли. Доклад члена губернского советского народного хозяйства Казбекова Акмолинскому губернскому революционному комитету от 22 июля 1921 года свидетельствует об откочёвке 6.000 киргизских семей 10 Богоналинских волостей Атбасарского уезда в Туркестан (СКГА, 6:29).

Неизменными спутниками голода были инфекционные заболевания, получившие эпидемический характер (тиф брюшной, сыпной, неопределённый, возвратный, холера, цинга и дизентерия), с которыми

не справлялись лечебные учреждения из-за нехватки медперсонала, помещений для госпитализации больных, медикаментов, белья, продуктов питания. Другими сопутствующими явлениями стали обнищание населения и рост преступности: грабежи, самосуды, воровство, убийства. В голодающих губерниях КССР широкое распространение получил каннибализм (ЦГА РК, 25: 18-20об.) и трупоедство (ЦГА РК, 25: 18-20-21). Голод стал тотальным, охватившим все слои населения КССР.

Для того, чтобы стабилизировать ситуацию, советское правительство с одной стороны пыталась принять любыми средствами бороться с голодом, с другой – безжалостно подавлять очаги сопротивления крестьян. В целях ликвидации голода повсеместно создавались комиссии помощи голодающим, которые строили свою деятельность на основании специальных инструкций. Они разрабатывали планы борьбы, изыскивали средства на местах, создавали учреждения по оказанию помощи голодающим, собирали добровольные пожертвования, разнообразные виды налогов, которые были направлены на привлечение широких масс населения к решению этой жизненно важной проблемы. Привлекались к решению данной проблемы международные организации, в частности - благотворительная организация США - Американская администрация помощи (АРА). Однако, все меры Советского государства и зарубежная помощь по спасению голодающих от смерти были малоэффективны, так как сельское хозяйство, основной источник существования людей, оказалось разорённым.

Заключение. В целом, разрушительное воздействие на аграрный сектор экономики оказали многие факторы, в том числе: - тяжелые последствия революционных потрясений 1917 года в России, гражданская война, но наряду с ними - продовольственная политика большевиков после их прихода к власти оказалась самой разорительной для крестьянства, обострившей и без того тяжёлое положение тружеников села. Об этом свидетельствуют не только абсолютные цифры сокращения посевных площадей и поголовья скота в период «военного коммунизма», но и массовые крестьянские выступления начала 1920-х годов, получивших название в современной исторической науке «малой» гражданской войны.

Таким образом, голод 1921-1922 годов явился следствием борьбы большевиков за власть и закрепления этой власти. В итоге, крестьянские выступления в начале 20-х годов XX века привели к кардинальным политическим решениям X съезда РКП(б) – отступлению от политики «военного коммунизма» и переходу к новой экономической политике, что свидетельствовало об ослаблении власти коммунистов, сохранение которой могло быть только обеспечено уступками с ее стороны.

Литература

- Алексеев А.Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. 1993. Алматы: Ғылым. 126 с.
- Басманов В.И. Борьба Советского государства с мелкобуржуазной контрреволюцией за влияние на крестьянство в период окончания гражданской войны и начала восстановления народного хозяйства (середина 1920-1922 годы): диссерт. ... канд. ист. наук. Иваново, 1985. 235 с.
- Богданов М.А. Разгром западносибирского кулацко-эсеровского мятежа 1921 г. Тюмень: Тюменское книжное издательство, 1961. 112 с.
- Гимпельсон Е.Г. Военный коммунизм: политика, практика, идеология. М.: Мысль, 1973. 296 с.
- Григорьев В.К. Разгром мелкобуржуазной контрреволюции в Казахстане (1920-1922 гг.). Алма-Ата: Наука, 1984. 176 с.
- Елагин А.С. Социалистическое строительство в Казахстане в годы гражданской войны (1918-1920). Алма-Ата: Наука, 1966. 307 с.
- Койгелдиев М.К. Казахи в русском бунте/ Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940-х годов. Алматы, 2009. С. 166. (С. 78-169).
- Корушин Т.Д. Десять лет Советской власти в Ишимском округе (1917-1927 гг.). Ишим, 1927. 90 с.
- Курышев И.В. Социально-психологический облик крестьянства Сибири в годы гражданской войны (по материалам периодической печати). Ишим, 2000. 122 с.
- Ленин В.И. Доклад о борьбе с голодом // Полн. собр. соч. – М: Политиздат, 1974. Т. 36. С.411-412.
- Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеев А.Н., Баратова Г.С. История Казахстана: народы и культуры. Алматы, Дайк-Пресс, 2001. 600 с.
- Мальшева М.П. Казахи в Сибири в период демографических кризисов (1919 – 1934 гг.): диссерт. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Семипалатинск: СГУ, 2000. 291 с.
- Медеубаев Е.И. Политика «военного коммунизма» в Казахстане (1918-1921 гг.): диссерт. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Алматы, 1999. 179 с.
- Муканов С. Школа жизни. В 3-х кн. Алма-Ата: Жазушы, 1985. Кн. 2. 428 с.
- Мусаев Б.А. Голод в первой половине 20-х годов XX века в Казахстане: Исторический, социально-политический анализ: автореф. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Уральск, 2005. 30 с.
- Павлуновский И. Обзор бандитского движения в Сибири с декабря 1920 г. по январь 1922 г. Новониколаевск, 1922. 54 с.

Покровский С.Н. Разгром иностранных военных интервентов и внутренней контрреволюции в Казахстане (1918-1920 гг.). Алма-Ата: Наука, 1967. 366 с.

Сборник материалов международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы аграрной истории Казахстана в советский период: власть и общество». Алматы: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2021. 192 с.

Северо-Казахстанский государственный архив (СКГА). Ф. 78. Оп.1. Д. 10. Л. 19

Сибирская Вандея (1919-1920). Документы: в 2-х т. / Под редакцией А.Н. Яковлева. Москва, 2000. Т.1. 664 с.; «За Советы без коммунистов»: крестьянское восстание в Тюменской губернии 1921 года: сборник документов. – Новосибирск, 2000. Т.2. 733 с.

СКГА Ф. 454. Оп.1. Д. 17. Л. 43

СКГА Ф. 454. Оп.1. Д. 18. Л. 30 и об.

СКГА Ф. 545. Оп.1. Д. 5. Л. 7 и об.

СКГА Ф. 930. Оп.1. Д. 6. Л. 29

СКГА. Ф. 1492. Оп.1. Д. 7. Л. 221

Третьяков Н.Г. Западно-Сибирское восстание 1921 года: автореф. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. Новосибирск, 1994. 30 с.

Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921-1923 гг.). Л.: Издательство Ленинградского университета, 1964. Ч.1. 311 с.

Тугов П.И. Продовольственный вопрос в Казахстане в период Октябрьской революции и гражданской войны (1917-1920 гг.): автореф. ... канд. ист. наук. Алма-Ата, 1958. 16 с.

Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 5. Оп.1. Д. 68. Л. 28в.

ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 1. Д. 4. Л. 126

ЦГА РК Ф. 224. Оп. 1. Д. 38. Л.157

ЦГА РК. Ф. 320. Оп. 1. Д.25. Л. 13об.

Шишкин В.И. К вопросу о роли Сибирского крестьянского союза в подготовке Западно-Сибирского мятежа 1921 года // Сибирь на рубеже XIX- XX веков. Новосибирск: НГУ, 1997. С.94-95.

Шулдяков В.А. Гибель Сибирского войска. 1920-1922. Книга II. М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. 607 с.

Яблочкина И.В. Рецедивы гражданской войны. М.: Хельга, 2000. 496 с.

References

Alekseenko A.N. Naselenie Kazahstana [Population of Kazakhstan]. 1920-1990 gg. 1993. Almaty: Fylym. 126 s. [In Russian]

Basmanov V.I. Bor'ba Sovetskogo gosudarstva s melkoburzhuznoj kontrrevolyuciej za vliyanie na krest'yanstvo v period okonchaniya grazhdanskoj vojny i nachala vosstanovleniya narodnogo hozyajstva [The struggle of the Soviet state against the petty-bourgeois counter-revolution for influence on the peasantry during the end of the civil war and the beginning of the restoration of the national economy] (seredina 1920-1922 gody): dissert. ... kand. ist. nauk. Ivanovo, 1985. 235 s. [In Russian]

Bogdanov M.A. Razgrom zapadnosibirskogo kulacko-eserovskogo myatezha 1921 g. [The defeat of the West Siberian kulak-Socialist-Revolutionary rebellion of 1921]. Tyumen': Tyumenskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1961. 112 s. [In Russian]

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. 5. In. 1. C. 68. P. 28b

CSA RK F. 30. In. 1. C. 4. P.126

CSA RK F. 224. In. 1. C. 38. P. 157

CSA RK F. 320. In. 1. C. 25. P. 13.

Elagin A.S. Socialisticheskoe stroitel'stvo v Kazahstane v gody grazhdanskoj vojny [Socialist construction in Kazakhstan during the civil war] (1918-1920). Alma-Ata: Nauka, 1966. 307 s. [In Russian]

Gimpel'son E.G. Voennyj kommunizm: politika, praktika, ideologiya [War Communism: Politics, Practice, Ideology]. M.: Mysl', 1973. 296 s. [In Russian]

Grigor'ev V.K. Razgrom melkoburzhuznoj kontrrevolyucii v Kazahstane [The defeat of the petty-bourgeois counter-revolution in Kazakhstan] (1920-1922 gg.). Alma-Ata: Nauka, 1984. 176 s. [In Russian]

Grivennaya L. A. Krest'yanskoe povstanchestvo v Kazahstane v nachale 20-h godov XX veka [Peasant rebellion in Kazakhstan in the early 1920s]. avtoref. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Almaty: IiE im. CH.CH. Valihanova, 2007. 32 s. [In Russian]

Kojgeldiev M.K. Kazahi v russskom bunte/ Stalinizm i repressii v Kazahstane [Kazakhs in the Russian rebellion / Stalinism and repressions in Kazakhstan] 1920-1940-h godov. Almaty, 2009. S. 166. (S. 78-169). [In Russian]

Korushin T.D. Desyat' let Sovetskoj vlasti v Ishimskom okruge [Ten years of Soviet power in the Ishim District] (1917-1927 gg.). Ishim, 1927. 90 s. [In Russian]

Kuryshhev I.V. Social'no-psihologicheskij oblik krest'yanstva Sibiri v gody grazhdanskoj vojny (po materialam periodicheskoy pechati) [Socio-Psychological Image of the Siberian Peasantry during the Civil War (Based on Periodicals)]. Ishim, 2000. 122 s. [In Russian]

Lenin V.I. Doklad o bor'be s golodom [Hunger Report]// Poln. sobr. soch. M: Politizdat, 1974. T. 36. S.411-412. [In Russian]

Masanov N.E., Abylhozhin ZH.B., Erofeeva I.V., Alekseenko A.N., Baratova G.S. Istoriya Kazahstana: narody i kul'tury. [History of Kazakhstan: peoples and cultures] Almaty, Dajk-Press, 2001. 600 s. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Semipalatinsk: SGU, 2000. 291 s. [In Russian]

Malysheva M.P. Kazahi v Sibiri v period demograficheskikh krizisov [Kazakhs in Siberia during demographic crises] (1919-1934 gg.): dissert. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Semipalatinsk: SGU, 2000. 291 s. [In Russian]

Medeubaev E.I. Politika «voennogo kommunizma» v Kazahstane [The policy of "war communism" in Kazakhstan] (1918-1921 gg.): dissert. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Almaty, 1999. 179 s. [In Russian]

Mukanov S. SHkola zhizni [School of Life]. V 3-h kn. Alma-Ata: ZHazyshy, 1985. Kn. 2. 428 s. [In Russian]

Musaev B.A. Golod v pervoj polovine 20-h godov XX veka v Kazahstane: Istoricheskij, social'no-politicheskij analiz [Famine in the first half of the 1920s in Kazakhstan: Historical, socio-political analysis]: avtoref. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Ural'sk, 2005. 30 s. [In Russian]

North Kazakhstan State Archive (NKSA) F. 78. In. 1. C. 10. P. 19

NKSA F. 454. In. 1. C. 17. P. 43.

NKSA F. 454. In. 1. C. 18. P. 30.

NKSA F. 545. In. 1. C. 5. P. 7.

NKSA F. 930. In. 1. C. 6. P. 29.

NKSA F. 1482. In. 1. C. 47. P. 221.

Pavlundovskij I. Obzor banditskogo dvizheniya v Sibiri s dekabrya 1920 g. po yanvar' 1922 g. [Overview of the bandit movement in Siberia from December 1920 to January 1922]. Novonikolaevsk, 1922. 54 s. [In Russian]

Pokrovskij S.N. Razгром inostrannykh voennykh interventov i vnutrennej kontrrevolyucii v Kazahstane [Defeat of foreign military interventionists and internal counter-revolution in Kazakhstan] (1918-1920 gg.). Alma-Ata: Nauka, 1967. 366 s. [In Russian]

Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Aktual'nye problemy agrarnoj istorii Kazahstana v sovetskij period: vlast' i obshchestvo» [Actual problems of the agrarian history of Kazakhstan in the Soviet period: authorities and society]. Almaty: Institut istorii i etnologii im. CH.CH. Valihanova, 2021. 192 s. [In Russian]

SHishkin V.I. K voprosu o roli Sibirskogo krest'yanskogo soyuza v podgotovke Zapadno-Sibirskogo myatezha 1921 goda [To the question of the role of the Siberian Peasants' Union in the preparation of the West Siberian rebellion of 1921]// Sibir' na rubezhe HIH- HKH vekov. Novosibirsk: NGU, 1997. S.94-95 [In Russian]

SHuldyakov V.A. Gibel' Sibirskogo vojska [The death of the Siberian army]. 1920-1922. Kniga II. M.: ZAO Centrpoligraf, 2004. 607 s. [In Russian]

Sibirskaya Vandeya [Siberian Vendee] (1919-1920). Dokumenty: v 2-h t. / Pod redakciej A.N. Yakovleva. Moskva, 2000. T.1. 664 s.; «Za Sovety bez kommunistov»: krest'yanskoe vosstanie v Tyumenskoj gubernii 1921 goda: sbornik dokumentov. – Novosibirsk, 2000. T.2. 733 s. [In Russian]

Tret'yakov N.G. Zapadno-Sibirskoe vosstanie 1921 goda [West Siberian uprising of 1921]: avtoref. na soisk. uch. stepeni kand. ist. nauk. Novosibirsk, 1994. S. 17. (30 s.). [In Russian]

Trifonov I.YA. Klassy i klassovaya bor'ba v SSSR v nachale NEPa [Classes and class struggle in the USSR at the beginning of the NEP] (1921-1923 gg.). L.: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 1964. CH.1. 311 s. [In Russian]

Tugov P.I. Prodovol'stvennyj vopros v Kazahstane v period Oktyabr'skoj revolyucii i grazhdanskoj vojny [The food issue in Kazakhstan during the October Revolution and the Civil War] (1917-1920 gg.): avtoref. ... kand. ist. nauk. Alma-Ata, 1958. 16 s. [In Russian]

Yablochkina I.V. Recedivy grazhdanskoj vojny [Relapses of the civil war]. M.: Hel'ga, 2000. 496 s. [In Russian]

МРНТИ 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_87

О НАРОДНЫХ ВОССТАНИЯХ И ПРОТЕСТАХ В КАЗАХСТАНЕ (1929-1931 ГГ.)**Мусагалиева Арайлым Сабитовна^{1*}**¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Астана*Автор-корреспондент
E-mail: arai0410@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается история народных восстаний и протестов в Казахстане (1929-1931 гг.). В историографии были проанализированы труды казахстанских, российских и зарубежных историков. При изучении вопроса, в первую очередь, уделено внимание на причины, характер и лозунги восстаний. В том числе, непосильные скотозаготовки для казахского населения, а также как характер восстаний отмечается народность или массовость, а также многонациональность. Приводятся лозунги из архивных документов, для понятия истоков восстаний. Особое внимание обращается на численность восстаний и количество участников как один из ключевых моментов при изучении этой проблемы. Отдельно показаны жертвы политических репрессий, расстрелянных без суда и следствия в ходе подавления восстаний, а также подвергнутых репрессиям внесудебными и судебными органами за участие и поддержку этих восстаний. В статье использован большой массив архивных документов Архива Президента РК, СГА КНБ РК. Многие источники новые, еще не введенные в научный оборот.

Ключевые слова. Народные восстания, протесты, скотозаготовки, архивные документы, «бандитизм», беженцы.

Статья выполнена в рамках реализации проекта «Массовые политические репрессии в Казахстане в 20-50-х гг. XX в. и процессы реабилитации: создание единой базы данных» Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова.

ҒТАМР 03.20.00

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХАЛЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІ ЖӘНЕ НАРАЗЫЛЫҚТАР ТУРАЛЫ
(1929-1931 ЖЖ.)****Мұсағалиева Арайлым Сәбитқызы^{1*}**¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, АлматыАвтор-корреспондент
E-mail: arai0410@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада 1929-1931 жылдардағы Қазақстанда болған халық көтерілістері мен наразылықтар туралы қарастырылады. Тарихнамада қазақстандық, ресейлік және шетелдік тарихшылар талданылады. Мәселені зерттеуде, алдымен назар көтерілістердің себептері, сипаты және ұрандарына аударылады. Оның ішінде, қазақ халқы үшін ауыр ет дайындаулар, сонымен қатар, көтерілістердің сипаты ретінде халықтылығы немесе жаппайлығы, сонымен қатар, көпұлттылығы атап беріледі. Көтерілістердің қайнар көзін түсіну үшін архив құжаттарынан ұрандар көрсетіледі. Ерекше назар көтерілістер саны мен қатысушылар құрамы осы мәселені зерттеудегі маңызды кез ретінде аударылады. Жеке көтерілістерді басу барысында сотсыз және тергеусіз атылған, сонымен қатар осы көтерілістерге қатысқаны және қолдағаны үшін сот және соттан тыс органдардың саяси репрессияларына ұшыраған құрбандар да беріледі. Мақалада архив құжаттарының ҚР Президенті Архиві, ҚР ҰҚК арнайы архивтарының деректерінің үлкен бөлігі қолданылған. Көптеген деректер жаңа, әлі ғылыми айналымға енгізілмеген.

Кілт сөздер. Халық көтерілістері, наразылықтар, ет дайындау, архив құжаттары, «бандитизм», босқындар.

IRSTI 03.20.00

ABOUT POPULAR UPRISINGS AND PROTESTS IN KAZAKSTAN (1929-1931)

Mussagaliyeva Arailym Sabitovna^{1*}¹Eurasian national university L.N. Gumilev, Kazakhstan, Astana

Corresponding author

E-mail: arai0410@mail.ru

Abstract. The article deals with the history of popular uprisings and protests in Kazakhstan (1929-1931). In historiography, the works of Kazakh, Russian and foreign historians were analyzed. When studying the issue, first of all, attention was paid to the causes, nature and slogans of the uprisings. In particular, unbearable livestock procurement for the Kazakh population, as well as the nature of the uprisings, nationality or mass character, as well as multinationality, is noted. Slogans from archival documents are given to understand the origins of the uprisings. Particular attention is drawn to the number of uprisings and the number of participants as one of the key points in the study of this problem. Separately, the victims of political repressions, who were shot without trial or investigation during the suppression of uprisings, as well as those subjected to repression by extrajudicial and judicial bodies for participating these uprisings, are shown separately. The article uses a large array of archival documents, such as the Archive of the Prezident of the Republic of Kazakhstan, SGA KNB of the Republic of Kazakhstan. Many sources are new, not yet introduced into scientific circulation.

Key words. Popular uprisings, protests, livestock, archival documents, «banditry», refugees.

Введение. История XX века всегда была актуальная, так как было много событий и исторических перемен. Один из них – разрушение традиционной системы казахского общества, в том числе конфискация байского имущества, раскулачивание, мясозаготовки, хлебзаготовки и т.д. в конце 1920 и в начале 1930 годов. Бесконечные экономические реформы и лишение собственности народа, связанные с этими, и другие преобразования привели к народным восстаниям 1929-1931 гг.

Российские историки, опираясь на источники Архива РАН, показали данные о численности кочевого и полукочевого населения в СССР варьировались от 576 тыс. до 700 тыс. хозяйств, из них 80% - в Казахстане (Синьцин, 2019: 108). 25 октября 1933 г. в спецсообщении ПП ОГПУ по Казахстану написаны: «Сокращение поголовья скота за последние годы характеризуется следующими данными: в 1929 г. в крае насчитывалось 40 млн 294 тыс. голов, в 1930 г. - 24 млн 607 тыс. голов, в 1931 г. - 10 млн 550 тыс. голов, в 1932 г. - 5 млн 526 тыс. голов, в 1933 г. - 3 млн 699 тыс. голов. Таким образом, по сравнению с 1929 г. поголовье скота сократилось на 90,8%, а по группе кочевых и полукочевых районов на 94-95%. По отдельным кочевым и полукочевым районам, где деятельность классово-враждебных элементов, направленная на разорение хозяйства, проявилась наиболее сильно, животноводство фактически ликвидировано» (Трагедия советской деревни, 2001: 811). В спецсообщении этот процесс представляют как причину протестов, а также откочевки за пределы республики, в том числе в Китай.

План скотозаготовок на 1931-1932 гг. по Казахстану составил 255,5 тыс. т., то есть в 1,5 раза больше, чем по Украине, и в 2,5 раза больше, чем по Северо-Кавказскому и Западно-Сибирскому краям. Хотя скота в Казахстане действительно было много, такие планы были явно нереальными (Синьцин, 2019: 98). Например, план заготовок в Абралинском районе был спущен в аулы в объеме 8 796 тонн на 9 месяцев вместо 3 378 тонн действительно определенного на район плана (СГА КНБ РК, 495: 20).

Долгие годы участники восстаний оставались нереабилитированными, а также многие стороны истории народных восстаний и протестов в Казахстане остались нераскрытыми в связи с недоступностью многих архивных документов. В статье нами предпринята попытка раскрыть наиболее насущные проблемы данных восстаний и протестов в эти годы.

Материалы и методы. В статье использованы документы СГА КНБ РК, Архива Президента РК, в том числе новые источники по истории восстаний и протестов 1929-1931 гг. В СГА КНБ РК были изучены разные документы, в том числе доклады и справки по борьбе с бандитизмом в Казахстане, оперразведсводки Особого Отдела ПП ОГПУ, обзорные справки по архивным материалам о «бандвосстаниях» в Казахстане, материалы по «бандвосстаниям» в Казахстане. В Архиве Президента РК были получены данные из следующих документов: доклад командования 11-й Краснознаменной кавалерийской дивизии в Казкрайком ВКП (б) «О боевых действиях особой оперативной группы в Казахстане в марте, апреле и мае 1930 г.», 10 июня 1930 г., спецсводки ПП ОГПУ по Казахстану по борьбе с «бандитизмом», материалы по борьбе с бандитизмом.

Обсуждение. Безусловно, тема народных восстаний и протестов исследовалась в казахстанской, российской и зарубежной историографии и некоторые архивные источники были уже изданы в сборниках документов предыдущих лет. В первую очередь, отметим, что эти сборники, опубликованы в разные годы центральными архивами Казахстана (Насильственная, 1998: 263). Но, следует заметить, что в этих изданиях документы, по теме восстаний, содержатся в малом объеме, часть архивных источников по нашей теме представлена в сборнике документов «Трагедия казахского аула. 1928-1934 гг.» (2 том), изданные в 2018 г. (Трагедия казахского аула, 2018: 744). И в российских сборниках документов о протестах в Казахстане также опубликованы только некоторые архивные источники (Трагедия советской деревни, 1999: 880; Советская деревня, 2005: 840). Но, в целом, документы о восстаниях и протестах обнародованы в очень ограниченном виде, так как были недоступными и хранились в спецархивах силовых структур.

Тема стала активно исследоваться после принятия независимости Казахстана. Исследование истории 1920-1930 гг. занимает важное место в Заключении комиссии Верховного Совета Республики Казахстан 1992 г. (Заключения комиссии, 1992). Заключение комиссии Верховного Совета Республики Казахстан 1992 г. дало возможность изучить тему, привлекая новые документы.

Исследовал тему восстаний в Казахстане 1929-1931 гг. известный историк Талас Омарбеков. В его книгах (Омарбеков, 1994: 272; Омарбеков, 1997: 320) впервые были проанализированы новые документы центральных архивов и источники архива КНБ РК. Он назвал эти восстания «народные протесты против силовой коллективизации и лишения собственности». В его книгах особенно много используются письма секретаря Казкрайкома ВКП(б) Ф. Голощекина к И. Сталину.

За 30 лет независимости Казахстана эта тема стала актуальной. Казахские историки защищали кандидатские диссертации, писали отдельные монографии, статьи, публиковали некоторые документы (Козыбаев, 1992: 35; Омаров, 1994; Алдажуманов, 1996: 12-20; Алдажуманов, 1998: 66-83; Жұмағұлов, 1999: 30; Байқадамов, 2001: 30; Алланиязов, 2009: 424; Алланиязов, 2000: 164; Набиев, 2010; Омаров, 2015: 118-128). Были использованы доступные документы силовых структур республики, а также открытые источники центральных и местных архивов Казахстана. Надо отметить, что в основном были исследованы только крупные и известные восстания, но оставались в тени, без внимания средние выступления, или только треть, и даже меньше всего, количество протестов. Полагаем, что каждое протестное явление народа того периода заслуживает нашего пристального внимания, и написания отдельных монографий по каждому из этих восстаний.

Среди казахстанских историков обсуждаются следующие темы: каков характер восстаний, либо как их назвать национально-освободительными, крестьянскими, антисоветскими или др. Напомним, восстания крестьянскими назвали в Заключении Комиссии Президиума Верховного Совета РК 1992 г. После этого тезиса, некоторые казахстанские историки в своих трудах писали, что восстания были крестьянскими. Мы должны учитывать, что эти выводы сделаны еще на заре независимости. Эта концепция помешала многим казахстанским историкам рассмотреть проблему глубже и разносторонне. В целом, в некоторых работах превалируют описательный характер хода восстаний и выступлений, в некоторых местах доминирует публицистический стиль. А также, не были изучены такие важные исторические явления как «бандформирования», уход повстанцев в «откочевки», или сопротивление повстанцев на границах.

В трудах российских историков многое было подвержено раскрытию об истории восстаний казахов в 1929-1931 гг. (Наземцева, 2004: 133-143; Поляков, 2007: 164-171; Попов, 2015; Тархова, 2010: 375; Козлов, 2013: 56-60; Казиев, 2015: 549). Среди российских историков всесторонне и глубоко представил эту проблему известный историк Ф. Сеницын в своей неизвестной книге «Советское государство и кочевники» (Сеницын, 2019: 318). По его мнению, «кочевники не оставались безучастными к тем методам форсирования обоседления и коллективизации, которые применяли по отношению к ним власти», или «наиболее сильная реакция кочевой цивилизации на действия властей проявилась в восстаниях» (Сеницын, 2019: 133). Он, исследуя сопротивления всех кочевников Советского Союза, много внимания уделяет казахам. А также, дает наиболее точную характеристику такому явлению изучаемого периода как: беженство или «откочевки», и называет ее еще одной формой активного сопротивления казахов.

Зарубежные ученые также подвергли всестороннему изучению восстаний в Казахстане (Огайон, 2009: 368; Piansiola, 2015: 297-340; Киндлер, 2020: 382; Камерон, 2020: 360). Они историю восстаний рассматривают в широком смысле, и называют по-разному, например, французский историк Изабелл Огайон - «народно-повстанческие восстания против коллективизации и седентаризации», американский историк Сара Камерон - «народное восстание», немецкий историк Роберт Киндлер - «гражданской войной». Р. Киндлер, широко раскрывая проблему восстаний в Казахстане, использует такие термины, как «военные действия», «беспредельность насилия», «война на советско-китайской границе» (Киндлер, 2020: 382). В его работе особенно документально точно представлены такие явления изучаемого исторического периода как: «бандитизм» или беженство казахов на китайской границе, ожесточенное

сопротивление и борьба с пограничниками. Но, практически, все исследователи обращаются и используют термин «насилие», либо как писал С.Абашин, авторы не жалеют схожих справедливых эпитетов: катастрофа, трагедия, преступления, тем не менее у каждого есть свои линии аргументации и акценты, которые делают их взгляды различающимися (Абашин, 2021: 248-258). Надо отметить, историография проблемы достаточно полно представлена в работе историков Н. Пианчола и А. Жарасова (Pianciola, 2020: 34-43), и в рецензии российского историка С. Абашина (Абашин, 2021: 248-258). Авторы представили труды отдельных ученых и критику на труды историков.

Результаты. Начнем из насущных проблем тем, в том числе причины и характер, лозунги восстаний в Казахстане в 1929-1931 гг.

Массовые восстания и протесты в Казахстане начались после экономических преобразований, в том числе после конфискации, в период «ликвидации кулака как класса», седентаризации, люди проявляли открытое недовольство и сопротивлялись завышенным нормам по мясозаготовке, скотозаготовке и хлебозаготовке, то есть, восставали против разрушения традиционной системы казахского общества. Главными причинами восстаний в Казахстане 1929-1931 гг. были хлебозаготовки и скотозаготовки Советской власти, так называемая ими, и отраженная в архивных документах, «хозяйственно-политическая кампания».

Но, все же, есть и глубокие причины восстаний. Народ был настроен против классового подхода большевиков, он не принимал, насаждаемые повсеместно новой властью, безбожничество, запрет на религиозные суждения, кочевник видел как на его глазах разрушается жизнь, веками складывавшаяся, и проявлял открытое недовольство, противился силовому давлению и грубому произволу, силовой коллективизации Советской власти. Не соблюдалось – главное, для человека, для казаха-скотовода - право на собственный скот, его приумножение, он не мог тогда еще представить, что отнятое его имущество станет государственным, колхозным, будет общим, существовать отдельно, он понимал ясно только одно - что отнятая собственность, его скот, приведет к неминуемой гибели его семьи и многочисленных родственников, голодной смерти. Таким образом, новая власть отнимала у населения право на жизнь.

В документах силовых структур или ПП ОГПУ по Казахстану восстания названы массовыми или народными. Следует признать тот факт, что в многочисленных восстаниях участвовали все социальные слои казахского общества, от бедняков до баев, от крестьян до кулаков, от бывших красных партизан до белогвардейцев, а также представители мусульманского духовенства. Из доклада командира и военного комиссара 11-й Краснознаменной кавалерийской дивизии Н.Ф. Евсева ответсекретарю Казкрайкома ВКП(б) Ф.Голощекину: «... недовольные массы казахского народа в целом ряде районов попали под безграничное влияние мулл, ишанов, баев и аткаминеров, и благодаря крайней политической несознательности массы, возглавляемые родоначальниками, сорганизовались в ряд банд, ставивших себе целью свержение советской власти и образование ханства в Казахстане» (АП РК, 2953: 38). Нужно отметить, что в некоторых восстаниях были провозглашены лозунги организовать Казахское ханство. И мусульманское духовенство здесь сыграло заметную роль. Например, что в Иргизском и Аральском районах предводителями и идейными вдохновителями были Мукантай Саматов – ахун-мулла, Исатай Сатыбалдин – мулла, имевший три мечети, Джумагази Баимбетов – глава религиозной группы в Кара-Кумах, Ак-Мурза – мулла и т.д.

Восстания в Казахстане были интернациональными. Одним из крупных восстаний в Восточном Казахстане было организовано бывшим красным партизаном, бывшим членом партии Ф. Толстоуховым, в котором приняли участие свыше 1 000 человек. Об этом свидетельствуют архивные источники: «кроме обработки русского населения, проводилась большая работа по вовлечению казахского населения в контр организацию, чему Толстоухов придавал серьезное значение» (СГА КНБ РК, 527:27). В Северном Казахстане произошло Щучинское восстание или «Красная шапочка», предводителем которого был бывший секретарь сельсовета И.С. Дятчин. Восстание охватило территорию Акмолинского округа, и произошло с лозунгами «Да здравствует демократическая республика», «Вся власть народу», «Долой коммунистов», «Долой колхозов» и т.д (СГА КНБ РК, 528:142-143). В 1931 г. в южных регионах Казахстана было Черкасское восстание в Алма-Атинской области, руководителями которых выступили бывшие белогвардейцы В. Благополучный и В. Пономарев (СГА КНБ РК, 528:152-153). Они также действовали вместе с местным, казахским населением. Последние оба восстания были ликвидированы органами ОГПУ, еще до начала, но были арестованы, а некоторые были приговорены к расстрелу. Многие члены Щучинского восстания, в том числе 62 человека были реабилитированы еще в 1961 г.

«Бандвыступления» или группы сопровождавшие откочевками на приграничной территории также являлись многонациональными. На участке отдельной Чингиставской комендатуры были созданы группы: Бучинский-Лебедев, помощники бывшие офицеры: Пучков, Лебедев, Назаров, Рожков, Полковников. А также, в приграничных районах были созданы группы из местных уйгуров, таранчи, калмыков совместно с казахами. Например, Амраев Авахри, житель с. Пенджим Джаркентского района, по национальности уйгур, середняк, в Китае жил в с. Мазар, в 8 верстах с-в с. Хоргос. Место

формирования с. Пенджим (китайская территория), в 15 верстах севернее Кульджи. Организовал уйгурские откочевки в Китай и осуществлял их через Амреева, руководил ими крупный купец Аджи Аксакалов, в прошлом житель г. Джаркента, бежавший в Китай в 1918 г. (СГА КНБ РК, 495:1-12). Многие эти группы сопровождали казахских беженцев «откочевников», которые уезжали в Китай.

Лозунги восстаний, по своему содержанию, также были разные, в справке ПП ОГПУ по КАССР в Казкрайком ВКП(б) «О восстаниях и бандвыступлениях на территории Казахстана за период 1929–1931 гг.» (АП РК, 5052; СГА КНБ РК, 495; СГА КНБ РК, 527) есть данные. Например, в 1929 г. в выступлении в Бостандыкском районе, бывший Сыр-Дарьинский округ, были провозглашены следующие лозунги: «Долой Советской власти!», «Священная война с Советской властью и коммунистами! (Газзават)», «Да, здравствует религия Ислама!»; участники Батбаккаринского восстания - «Долой ското- и хлебозаготовки!», «Да, здравствует свободный Казахстан!», «Свобода религии!»; Иргизское и Джетыгаринские восстания - «Умрем за религию мусульман!», «Долой Советской власти и коммунистов!», «Да, здравствует процветание казахского народа»; Биен-Аксуское восстание - «Долой Советской власти, налоги, сбор семфонда и колхозы!», «Да здравствует религия», выступление в Катон-Карагайском, Зыряновском и частично в Усть-Каменогорском и Кокпектинском районах - «Долой Советской власти!», «Выделение Сибирской автономной области!», «Да, здравствует свободная торговля!», в Жилокосинском районе (бывший Гурьевский округ) - «Долой скотозаготовки!», «Организация автономного ханства!».

Численность восстаний и участников. Как указано в Заключении комиссии Президиума Верховного Совета РК 1992 г. в 1929-1931 гг. в Казахстане имело место 372 восстания, в которые было вовлечено около 80 тыс. человек (Заключения комиссии, 1992). Эти сведения были даны до 1 декабря 1931 г., декабрь 1931 г. и 1932 г. не включены. Как мы знаем, в конце 1931 г. и в 1932 г. восстания продолжились. Как видим в документах, с 1 января по 1 июля 1932 г. по Казахстану на учете состояло 83 «банды» – 1 247 человек (при чем 10 банд неизвестно). С 1 июля по 1 октября 1932 г. осталось 30 групп, количеством участников – 379, вновь возникло – 49, ликвидировано – 32. В 1932 г. было ликвидировано контрорганизаций – 8, группировок – 1400, «бандшак» - 179, одиночки – 3 857; за четыре месяца 1933 г. было ликвидировано контрорганизаций – 5, группировок – 1 056, одиночки – 664 (СГА КНБ РК, 495; 502).

Несмотря на то что, в Заключении было написано, что «восстания сопровождалась массовыми откочевками населения за пределы республики, в том числе и за границу» (Заключения комиссии, 1992) и в документах силовых структур республики «бандвыступления» и откочевки на приграничной территории также входили в состав массовых протестных выступлений в Казахстане. Но, эти протесты в Казахстане не исследовались.

Отдельно хотим представить так называемые «бандвыступления и откочевки», которые были указаны в документах ОГПУ. Таким образом, Советская власть всех беженцев (откочевников), направлявшихся за границу, назвала «бандформированиями». Их лозунгами являлись: «против скотозаготовок и коллективизации»; «казахское население ограблено и обречено на вымирание»; «казахское население без скота не может жить, и будучи не против Соввласти, вынужденно поднимать восстания»; «лучше умереть под пулями, чем от голода»; «казахи, мусульмане, должны объединиться, если нужно умереть под знаменами Магомета»; «в Китае гораздо лучше; там не отбирают скот, много дешевых товаров – нужно уходить в Китай» (СГА КНБ РК, 495: 173). По нашим данным, протесты и откочевки были в основном в приграничных районах, в том числе Семипалатинской, Алма-Атинской, Мангистауской.

В 1929-1931 гг. в Казахстане было 194 «банддвижения» или группы сопровождающие откочевками, в нем участвовали 5 468 человек, в том числе в 1929 г. - 31 группа, 351 человек, в 1930 г. - 85 групп, 1 925 человек, в 1931 г. - 80 групп, 3 192 человека (СГА КНБ РК, 495:172). Из них в приграничных районах было - 122 группы, 2 444 человека. В 1931 году ликвидировали 21 группу, 1 610 человек, осталось - 18 групп, 479 человек. Они находились в поле зрения сотрудников ОГПУ.

Итак, нами выявлено общее количество восстаний и выступлений - 566. Но, это не последняя статистика, полагаем, что далее еще будут происходить изменения этих данных, ибо они находятся на стадии определения и уточнения. Работа Государственной комиссии продолжается, продолжают поиски и обнаруживаются специсточники - личные дела данных повстанцев в архивах силовых структур. Пока можем только лишь сказать, что многим обвинение было предъявлено поверхностно, без подтверждающих фактов и аргументов и, что немаловажно, эти люди были без оружия.

Из доклада командира и военного комиссара 11-й Краснознаменной кавалерийской дивизии Н.Ф. Евсеева ответсекретарю Казкрайкома ВКП(б) Ф.И. Голощекину «О боевых действиях особой оперативной группы в Казахстане в марте, апреле и мае 1930 г.» (АП РК, 2953: 38-76) видим, что массовым протестным движением в 1930 г. были охвачены 7 округов и одна область КазАССР из 12 округов и одной области.

По документам спецархива КНБ РК, нами была предпринята попытка определить число участников восстаний. В крупных и известных восстаниях количество участников выглядит следующим: в южных областях участвовало 13 900 человек, в Восточно-Казахстанской области участвовало 6 000 человек, в Алма-Атинской области участвовало 6 950 человек, в Актюбинской области участвовало 10 200 человек, в Западно-Казахстанской области участвовало 16 600 человек, Каркаралинский округ – 150 человек. Общая численность 53 400 человек, но, это не окончательная цифра. Надо еще помнить и об неучтенных, пока нами, участниках мелких восстаний в разных районах регионов республики.

В докладе ОГПУ даются следующие данные: «в Казахстане поход мулл был представлен реальными силами – сарбазами, т.е. национальной казахской армией, имевшей в своем составе по всему Казахстану 25 тыс. (по минимальному учету), имевшей некоторое вооружение, сравнительно – слабое. Главная масса сарбазов, в составе 10 000 бойцов одной группой занимала пески Кара-Кума, имея ряд групп к северу и югу от Кара-Кума. Меньшая, но значительная группа – в Алма-Атинском окр.» (АП РК, 2953: 39). В справке ПП ОГПУ по КАССР в Казкрайком ВКП(б) «О восстаниях и бандвыступлениях на территории Казахстана за период 1929-1931 гг.», 22 октября 1931 г. отмечается (СГА КНБ РК, 488: 164), что в 1929 г. в восстаниях участвовало 20 000 человек, в 1931 г. – 18 500 человек. Но, нет сведений на 1930 г.

Еще как в документах указывается что, в Западном Казахстане советская власть и партийные организации сохранились там лишь в крупных населенных пунктах, а в обширных районах от Тургая до Аральска на сотни километров нет ни того ни другого (Киндлер, 2018: 176). Западный и юго-западный, северо-западный регионы полностью были охвачены восстаниями. В архивах в очень большом количестве обнаружены документы о мелких восстаниях в Адаевском уезде, Гурьевской и Актюбинской областях. На востоке и в северных областях также имели место мелкие выступления.

Восстания и выступления не прекратились и в 1932 г. В 1932 году было убито без суда и следствии 139 участников восстаний, арестовано 2 384 человека (СГА КНБ РК, 495: 32-42). Конечно, они не имели массовый характер как в 1931 году, но народные волнения продолжались.

Как пишет, российский историк Ф. Синицын, через некоторое время восстания, вспыхнувшие по всей стране, и другие формы сопротивления вынудили власть и вовсе отступить, объявить паузу. Далее, он пишет, таким образом, во второй половине 1932 г. власти отказались от форсирования модернизации «кочевых» регионов, прекратили повышение темпов, «штурмовщину» и в целом отказались от прежних нереальных планов. Причиной этого шага был не пересмотр стратегического плана по ликвидации кочевой цивилизации в СССР, но осознание трагических последствий предыдущей деятельности в этой сфере, которая привела к голоду, гибели людей, падежу скота, откочевкам и восстаниям (Синицын, 2019: 149).

Жертвы политических репрессий, расстрелянных без суда и следствия в ходе подавления восстаний, а также подвергнутых репрессиям внесудебными и судебными органами за участие и поддержку этих восстаний. Одной из важнейших наших задач является поиск и обнаружение документов о людях, подвергнутых репрессиям внесудебными и судебными органами за участие и поддержку этих восстаний. Дело в том, что силы повстанцев и ОГПУ были неравными, народ участвовал в восстаниях и протестах, обходясь своими силами, как прежде, у народа не было профессиональной военной подготовки и оружия.

Здесь, важно подчеркнуть, что многие повстанцы погибли в ходе вооруженных столкновений. И произвести подсчет невозможно, но, по документам архива КНБ, нам удалось это сделать, но пока только участников крупных восстаний. Напомним, что в 1990-е годы была обнародована первая статистика, за участие в крупных восстаниях и волнениях в 1929-1931 гг. только органами ОГПУ осуждено 5 551 человек, из которых 883 расстреляно (Заклучения, 1992). Теперь, в ходе работы Государственной комиссии обнаруживается, что эта статистика неполная.

На основе документов архива КНБ РК и Архива Президента РК нами был подведен подсчет участников восстаний, в ходе которого выяснили, что только в 32 крупных и известных восстаниях участвовало 35 604 человека, это 12 890 хозяйств (примерно больше 50 тысяч), из них 3 539 человек погибли на полях сражений, 23 человека – умерли в тюрьме, 6 448 человек арестовано, часть из них освободили, 1 091 – расстреляли. Но, тела многих погибших повстанцев забрали, также не подвергнуто подсчету число участников восстаний, которые выехали на «откочевки», беженцы.

1931 год – пик восстаний и протестов в Казахстане. В этом году в Гурьеве (июнь-сентябрь), в Актюбинске (март-август), в Алма-Ате (август-сентябрь, октябрь), в Семипалатинске (июль-октябрь), в Караганде (июль), в Чимкенте (июль-сентябрь) в ходе боевых действий со стороны повстанцев погибло 580 человек. Только в одной Алматинской области в октябре 1931 года во время авианалета уничтожено 140 тысяч хозяйств, погибли 800 человек (они были беженцами «откочевниками», которые были не причастны к восстаниям, они лишь хотели перейти границу в Китай) (СГА КНБ РК, 488: 164). Также, всех тех, кто поддержал повстанцев, участников боевых действий, восстания, родственников повстанцев были объявлены «врагами», и вешали на них разные «ярлыки».

По сведениям ПП ОГПУ по деревням и аулам края за 1929-1931 гг. проведены следующие мероприятия: ликвидировано организаций и групп - 2 001, в 1929 г. – 647, в 1930 г. – 625, в 1931 г. – 729; убито участников – 9 906, в 1929 г. – 2 486, в 1930 г. – 1 833, в 1931 г. – 5 587; убито одиночек в связи с хозполиткампаниями – 10 396, в 1929 г. – 3 902, в 1930 г. – 2 555, в 1931 г. – 3 939 (СГА КНБ РК, 495: 173).

Надо отметить, что в некоторых документах ОГПУ не включены сведения о «бандах», оперировавших в погранрайонах (АП РК, 5052: 315-321). На границе больше всех пострадали беженцы «откочевники», например, на границе Китая в 1929 г. в результате боевых действий погранохраны с повстанцами и откочевниками, беженцы понесли потери: убитыми – 257 человек, ранеными – 27 человек; повстанцы: убитыми – 35, ранеными – 2 человека, пограничники: убитые – 13 человек, раненные – 6 человек. Только в январе-феврале 1930 г. было 39 случаев столкновений погранохраны с вооруженными группами «укочевников» (СГА КНБ РК, 495: 123). Здесь, важно отметить, что на тот период у погранохраны было 5 пулеметов (СГА КНБ РК, 495: 131) и в достаточном количестве прочего оружия.

Убивать беженцев «откочевников» было без труда и без потерь, так как они были слабы и не могли противостоять. Например, 20 августа 1931 года у подножья Тарбагайских гор настинуты откочевки 400 человек, направлявшиеся в Китай, во главе стояли бай, Мухамеджанов Ахмеджан и Жакенов Асылбек. Были захвачены 300 человек, убито - 15 и ранено 2 человека. При этом, со стороны комотряда не было потерь (СГА КНБ РК, 495: 177).

На местах протестных выступлений подверглись арестам большое количество людей, арестовывали как участников восстаний или их поддержавшие. Подобная практика стала своего рода характерологическим признаком советской культуры. Например, комотряды в Мангистау совершали репрессии: арестовывали всех подряд, особенно тех, из числа семейств повстанцев, бесплатно пользовались продовольствием у населения (СГА КНБ РК, 485: 29). В этом советские работники признавались сами.

После восстаний пострадали не только сами участники, но также члены семей повстанцев. Например, 21 сентября 1931 года добровольным отрядом в районе селения Арасан Талды-Курганского района были разбиты остатки «банды» Мукашева: убито 9 человек, в плен взято около 40 человек, среди женщин - жены повстанцев, из числа последних были расстреляны две женщины – жены активных повстанцев (АП РК, 5050: 16).

В 1932 году было убито 139 участников восстаний, арестовано 2 384 человека (СГА КНБ РК, 495: 32-42).

Заключение. Возникла острая необходимость исследовать кровавые страницы истории, судьбы безвинных людей, не согласившихся с политикой экономических преобразований новой власти, жестоко наказанных ею за неприятие нововведениям, за противостояние и неповиновение. Они защищали свой уклад и образ жизни, сложившийся веками, свое имущество, нажитое ими через невероятный труд, и переданное им в наследство от своих дедов и отцов. Потомки, безвинно убиенных, вынужденно бежавших за пределы своей страны, требуют восстановить историческую справедливость, реабилитировать деяния и имена родных им людей, дать оценку их протестному поведению. Уверены, что восстановление справедливости и реабилитация имен безвинных людей, будет способствовать дальнейшей консолидации казахстанского общества.

Список литературы

Абашин С. Рец. на кн.: Роберт Киндлер. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане / Пер. с нем. Л.Ю. Пантиной. М.: РОССПЭН, 2017. 382 с. (История сталинизма); Ф.Л. Сеницын. Советское государство и кочевники: история, политика, население, 1917–1991. М.: Центрполиграф, 2019. 317 с. (Новейшие исследования по истории России. Вып. 19); Сара Камерон. Голодная степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана / Пер. с англ. А. Терещенко. М.: НЛЮ, 2020. 360 с. (Historia Rossica) // Антропологический форум. 2021. № 50. С. 248–258.

Алдажуманов К.С. Крестьянское движения сопротивления коллективизации и политические репрессии в Казахстане // Народ не безмолвствует. Под ред. М.Н. Пономарева. Алма-Ата, 1996. С.12-20.

Алдажуманов К. Крестьянское движения сопротивления // Депортированные в Казахстан народы. Время и судьбы / под ред. Г. Анеса. Алма-Ата, 1998. С.66-83

Алланиязов Т. Последний рубеж защитников номадизма: История вооруженных выступлений и повстанческой движений в Казахстане (1929-1931 гг.). Алма-Ата, 2009. 424 с.

Алланиязов Т., Таукенов А. Шетская трагедия. Из истории антисоветских вооруженных выступлений в Центральном Казахстане в 1930-1931 гг. Алматы: Фонд «XXI век». 2000. 164 с.

АП РК. Ф. 141. Оп.1. Д.2953.

АП РК. Ф. 141. Оп.1. Д.5052.

АП РК. Ф. 141. Оп.1. Д. 5050.

Байкадамов Н.С. Сырдария округіндегі күштеп ұжымдастыру және шаруалардын козғалысы (1928-1932 жылдар). тар. ғыл. канд. дисс. автоф. Алматы. 2001. 30 б.

Жұмағұлов Б. Кеңес өкіметінің аграрлық саясаты және Адай көтерілісі (1922-1933 жж.). тар. ғыл. канд. дисс. автоф. Алматы. 1999. 30 б.

Заключения комиссии Президиума Верховного Совета Республики Казахстан по изучению нормативных правовых актов, приведших к голоду во время коллективизации // Казахстанская правда. 1992. 22 декабря.

“Interpreting an Insurgency in Soviet Kazakhstan: The OGPU, Islam and Qazaq ‘Clans’ in Suzak, 1930”, in N. Pianciola and P. Sartori (eds.), *Islam, Society and States across the Qazaq Steppe (18th – Early 20th Centuries)*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. pp. 297-340

Казиев С.Ш. Советская национальная политика и проблемы доверия в межэтнических отношениях в Казахстане (1917-1991 годы). Диссертация на соиск. учен. степ. д.и.н. Москва, 2015. 549 с.

Камерон С. Голодная степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана. Москва: Новое литературное обозрение, 2020. 360 с.

Киндлер Р. Сталинские кочевники: Власть и голод в Казахстане. М., 2018. 382 с.

Козыбаев М.К., Алдажуманов К.С., Абылхожин Ж.Б. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата, 1992. 35 с.

Козлов А.П. Хлебозаготовительный кризис 1927/29 г. в Казахстане и его последствия // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2013. № 7 (33): в 2-х ч. Ч. II. С.56-60.

Набиев Ж. Степная трагедия: Адайское восстание 1929-1931 гг. Алма-Ата, 2010.

Наземцева Е.Н. Активизация антисоветской деятельности белой эмиграции в Сибиряне в 1927-1930 гг. // Востокведные исследования на Алтае / под ред. В.А. Моисеева. Вып. IV. Барнаул, 2004. С.133-143.

Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931-1933 гг. Сборник документов и материалов. Составили: Алдажуманов К.С., Каирғалиев М.К., Осипов В.П., Романов Ю.И. Алматы, 1998. 263 с.

Niccolo Pianciola. Adilkhan Zharassov. Elusive rebels researching the uprisings on the eve of the great famine in Kazakhstan (1929-1931) // Вестник КазНУ. Серия историческая. 2020. №2 (97). С. 34-43.

Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945 гг.). (Перевод с франц. А.Т. Ракишева). Сост. Б.М. Сужиков. Алматы: «Санат», 2009. 368 с.

Омарбеков Т. Зобалан (Күштеп ұжымдастыруға қарсылық): Оқу құралы. Алматы: Санат, 1994. 272 б.

Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Көмекші оқу құралы. Алматы: Санат, 1997. 320 б.

Омаров М. Расстрелянная степь: Документальное повествование. Алма-Ата, 1994.

Омаров Қ. 1930 жылғы Қызылқұм көтерілісі және Ақмырза ишан тұлғасы // Отан тарихы. 2015. №3(71). 118-128-Б.

Поляков Ю.А. Каракумская операция 1931 года // Отечественная история. 2007. №4. С.164-171.

Попов Ю. Как проходила коллективизация и борьба с ней в казахстанской Сары-Арке (история) <https://centrasia.org/newsA.php?st=1265753520> (дата обращения 26.06.22)

СГА КНБ РК. Ф.9. Оп.1. Д.527

СГА КНБ РК. Ф.9. Оп.1. Д.528.

СГА КНБ РК. Ф.9. Оп.1. Д.495.

СГА КНБ РК. Ф.9. Оп.1. Д.488.

СГА КНБ РК. Ф.9. Оп.1. Д. 485.

СГА КНБ РК. Ф.9. Оп.1. Д. 502.

Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т.3. Кн.2. Москва: РОССПЭН, 2005. 840 с.

Синицын Ф.Л. Советское государство и кочевники. История, политика, население. 1917-1991. Москва: Центрполиграф, 2019. 318 с.

Тархова Н. С. Красная армия и сталинская коллективизация. 1928-1933 гг. М.: РОССПЭН, 2010. 375 с.

Трагедия казахского аула 1928-1934: сб. док. Т.2: 1929 - январь 1932 / [сост. А. С. Зулкашева [и др.]. Алматы: Раритет, 2018. 744 с.

Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т.1. Москва: РОССПЭН, 1999. 880 с.

Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939: Документы и материалы. В 5-ти тт. Т.3. М.: РОССПЭН, 2001. 811 с.

References

Abashin S. Rec. na kn.: Robert Kindler. *Stalinskie kochevniki: vlast' i golod v Kazahstane* / Per. s nem. L.YU. Pantinoj. М.: ROSSPEN, 2017. 382 s. (Istoriya stalinizma); F.L. Sinicyn. *Sovetskoe gosudarstvo i kochevniki: istoriya, politika, naselenie, 1917–1991*. М.: Centrpoligraf, 2019. 317 s. (Novejshie issledovaniya po istorii Rossii. Vyp. 19); Sara Kameron. *Golodnaya step': golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazahstana* / Per. s angl. A. Tereshchenko. М.: NLO, 2020. 360 s. (Historia Rossica) [Rec. Book: Robert Kindler. *Stalin's nomads: power and hunger in Kazakhstan* / Per. with him. L.Yu. Pantina. М.: ROSSPEN, 2017. 382 p. (History of Stalinism); F.L. Sinitsyn. *Soviet state and nomads: history, politics, population, 1917–1991*. М.: Tsentrpoligraf, 2019. 317 p. (The latest research on the history of Russia. Issue 19); Sara Cameron. *The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Creation of Soviet Kazakhstan* / Per.

from English. A. Tereshchenko. M.: NLO, 2020. 360 p.]. *Antropologicheskij forum*. 2021. № 50. S. 248–258. // *Antropologicheskij forum*. 2021. № 50. S. 248–258.

Aldazhumanov K.S. Krest'yanskoe dvizheniya soprotivleniya kollektivizacii i politicheskie repressii v Kazahstane [Peasant collectivization resistance movements and political repressions in Kazakhstan] // *Narod ne bezmolstvuet*. Pod.red. M.N. Ponomareva. Alma-Ata, 1996. S.12-20.

Aldazhumanov K. Krest'yanskoe dvizheniya soprotivleniya [Peasant resistance movements] // *Deportirovannye v Kazahstan narody. Vremya i sud'by / pod. red. G. Anesa*. Alma-Ata, 1998. S.66-83

Allaniyazov T. Poslednij rubezh zashchitnikov nomadizma: Istoriya vooruzhennyh vystuplenij i povstancheskoy dvizhenij v Kazahstane (1929-1931 gg.) [The last frontier of the defenders of nomadism: the history of armed uprisings and insurrectionary movements in Kazakhstan (1929-1931)]. Alma-Ata, 2009. 424 s.

Allaniyazov T., Taukenov A. SHetskaya tragediya. Iz istorii antisovetskikh vooruzhennyh vystuplenij v Central'nom Kazahstane v 1930-1931 gg [Shet tragedy. From armed uprisings in Central Kazakhstan in 1930-1931]. Almaty: Fond «XXI vek». 2000. 164 s.

AP RK. F.141. Op.1. D.2953.

AP RK. F.141. Op.1. D.5052.

AP RK. F.141. Op.1. D. 5050.

Bajkadamov N.S. Syrdariya okrugindegi kushtep uzhyndastyru zhane sharualardyn kozgalysy (1928-1932 zhyldar) [Forced collectivization and peasant movement in the Syrdarya region (1928-1932)]. tar. ғыл. kand. diss. avtof. Almaty. 2001. 30 b.

Zhumagulov B. Kenes okimetinin agrarlyk sayasaty zhane Adaj koterilisi (1922-1933 zhzh.) [Agrarian policy of the Soviet government and the Adai uprising (1922-1933)]. tar. ғыл. kand. diss. avtof. Almaty. 1999. 30 b.

Zaklyucheniya komissii Prezidiuma Verhovnogo Soveta Respubliki Kazahstan po izucheniyu normativnyh pravovyh aktov, privedshih k golodu vo vremya kollektivizacii [Resolutions of the commissions of the Presidium of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan on the study of normative legal acts brought to hunger during the period of collectivization]// *Kazahstanskaya pravda*. 1992. 22 dekabrya.

“Interpreting an Insurgency in Soviet Kazakhstan: The OGPU, Islam and Qazaq ‘Clans’ in Suzak, 1930”, in N. Pianciola and P. Sartori (eds.), *Islam, Society and States across the Qazaq Steppe (18th – Early 20th Centuries)*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. pp. 297-340

Kaziev S.SH. Sovetskaya nacional'naya politika i problemy doveriya v mezhetnicheskikh otnosheniyah v Kazahstane (1917-1991 gody) [Soviet national policy and problems of trust in interethnic relations in Kazakhstan (1917-1991)]. Dissertaciya na soisk. uchen. step. d.i.n. Moskva, 2015. 549 s.

Kameron S. Golodnaya step': golod, nasilie i sozдание Sovetskogo Kazahstana [Hungry steppe: famine, violence and creation of Soviet Kazakhstan]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2020. 360 c.

Kindler P. Stalinskie kochevniki: Vlast' i golod v Kazahstane [Stalinist nomads: power and hunger in Kazakhstan]. M., 2018. 382 s.

Kozybaev M.K., Aldazhumanov K.S., Abylhozhin ZH.B. Kollektivizaciya v Kazahstane: tragediya krest'yanstva [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. Alma-Ata, 1992. 35 s.

Kozlov A.P. Hlebozagotovitel'nyj krizis 1927/29 g. v Kazahstane i ego posledstviya [Bakery crisis 1927/29 in Kazakhstan and its aftermath] // *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki Tambov*: Gramota, 2013. № 7 (33): v 2-h ch. CH. II. C.56-60.

Nabiev ZH. Stepnaya tragediya: Adajskoe vosstanie 1929-1931 gg [Steppe tragedy: Adaj uprising 1929-1931]. Alma-Ata, 2010.

Nazemceva E.N. Aktivizaciya antisovetskoj deyatel'nosti beloј emigracii v Sin'czyane v 1927-1930 gg. [Activation of anti-Soviet white emigration in Xinjiang in 1927-1930]// *Vostokovednye issledovaniya na Altae / pod red. V.A. Moiseeva*. Vyp.IV. Barnaul, 2004. S.133-143

Nasil'stvennaya kollektivizaciya i golod v Kazahstane v 1931-1933 gg [Violent collectivization and starvation in Kazakhstan in 1931-1933]. Sbornik dokumentov i materialov. Sostavili: Aldazhumanov K.S., Kairgaliev M.K., Osipov V.P., Romanov YU.I. Almaty, 1998. 263 s.

Niccolo Pianciola. Adilkhan Zharassov. Elusive rebels researching the uprisings on the eve of the great famine in Kazakhstan (1929-1931) [Elusive rebels researching the uprisings on the eve of the great famine in Kazakhstan (1929-1931)] // *Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya*. 2020. №2 (97). S. 34-43.

Ogajon I. Sedentarizaciya kazahov SSSR pri Staline. Kollektivizaciya i social'nye izmeneniya (1928-1945 gg.) [Sedentarization of the Kazaks of the USSR under Stalin. Collectivization and social changes (1928-1945)]. (Perevod s franc. A.T. Rakisheva). Sost. B.M. Suzhikov. Almaty: «Sanat», 2009. 368 s.

Omarbekov T. Zobalañ (Kushtep uzhyndastyruga karsylyk) [Zobalan (resistance to forced collectivization)]: Oku kuraly. Almaty: Sanat, 1994. 272 b.

Omarbekov T. 20-30 zhyldardagy Kazakstan kasireti [The tragedy of Kazakhstan in 20-30 years]. Komekshi oku kuraly. Almaty: Sanat, 1997. 320 b.

Omarov M. Rasstrelyannaya step': Dokumental'noe povestvovanie [Shooting Steppe: Documentary storytelling]. Alma-Ata, 1994.

Omarov K. 1930 zhylygy Kyzylykum koterilisi zhane Akmyrza ishan tulgasy [Kyzylykum uprising of 1930 and Akmyrza ishan] // *Otan tarihy*. 2015. №3(71). 118-128-b.

Polyakov Yu.A. Karakumskaya operaciya 1931 goda [Karakum operation in 1931] // Otechestvennaya istoriya. 2007. №4. S.164-171.

Popov Yu. Kak prohodila kollektivizaciya i bor'ba s nej v kazahstanskoj Sary-Arke (istoriya) [How did collectivization and struggle with it in the Kazakh Sary-Arke]. <https://centrasia.org/newsA.php?st=1265753520>

SGA KNB RK. F.9. Op.1. D.527

SGA KNB RK. F.9. Op.1. D.528.

SGA KNB RK. F.9. Op.1. D.495.

SGA KNB RK. F.9. Op.1. D.527.

SGA KNB RK.F.9. Op.1. D.488.

SGA KNB RK. F.9. Op.1. D. 485.

Sovetskaya derevnya glazami VCHK-OGPU-NKVD. 1918-1939 [Soviet village through the eyes of VCHK-OGPU-NKVD. 1918-1939]. Dokumenty i materialy. V 4-h t. / T.3. Moskva: ROSSPEN, 2005. 840 s.

Sinicyn F.L. Sovetskoe gosudarstvo i kochevniki. Istoriya, politika, naselenie. 1917-1991 [Soviet state and nomads. History, politics, population. 1917-1991]. Moskva: Centrpoligraf, 2019. 318 s.

Tarhova N. S. Krasnaya armiya i stalinskaya kollektivizaciya. 1928-1933 gg [The red army and Stalinist collectivization. 1928-1933]. M.: ROSSPEN, 2010. 375 s.

Tragediya kazahskogo aula 1928-1934: [Tragedy of the Kazakh yard 1928-1934] sb. dok. T.2: 1929 - yanvar' 1932 / [sost. A. S. Zulkasheva [i dr.]. Almaty: Raritet, 2018. 744 s.

Tragediya sovetskoy derevni. Kollektivizaciya i raskulachivanie. 1927-1939 [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and de-escalation]. Dokumenty i materialy. V 5-ti tt. / T.1. Moskva: ROSSPEN, 1999. 880 s.

Tragediya sovetskoy derevni. Kollektivizaciya i raskulachivanie. 1927—1939: [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and de-escalation]. Dokumenty i materialy. V 5-ti tt. T.3. M.: ROSSPEN, 2001. 811 s.

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_96

ТӘЖІКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНА 1920-1930 ЖЖ. ҚОНЫС АУДАРҒАН ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫ: ОЛАРДЫҢ БЕЙІМДЕЛУІ

Исенов Өтеген Ихсанұлы^{1ID}, Купенов Бекболат Қайырбекұлы^{2*}

¹А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті. Қазақстан, Қостанай.

²«Ұлттық геологиялық қызмет» АҚ баспасөз қызметінің хатшысы (Астана қ., Қазақстан)

*Автор-корреспондент

E-mail: utegen59@mail.ru (Исенов), bekbolatiq@gmail.com (Купенов)

Түйіндеме. Мақалада өткен ғасырдың 20-30 жж. ашаршылық кезіндегі Орта Азия елдеріне қоныс аударған қазақ босқындары туралы айтылады. *Кеңестік кезеңдегі архивтік құжаттарда «откочевники», - деп жазылды. Нәубет жылдары Қазақстаннан ауа көшкен қазақтар тарихы бүгінде Отандық тарих ғылымында өзекті тақырып болып отыр. Біздің мақаламыздың арқауы Тәжікстан Республикасына зұлмат жылдары ауа көшіп, босып барған қазақтардың жайы.*

Маңғыстау түбегін мекендеген қазақтардың, 1930-жылдары кеңес билігінің жазалауынан қашқан бай, молдалар мен аштық кезіндегі босқындардың Түрікменстан арқылы Каспий теңізінің жағалауынан өтіп, Иран жеріне қадам басқан аймағы «Мазандаран» провинциясы деп аталатын. Жылдар өткен соң қазақтар негізінен аталған провинцияның Горган, Бәндәр, Түрікмен және Гомбәд-е Кауыс атты қалаларынан шеткері жағына, жергілікті тұрғындардан оқшау жерге қоныстанды. Осы елді мекенді түрікмендер «қазақ ауылы» атаған. Ол ауылдар уақыт өте келе аталған қалаларға қосылып шаһар аумағымен бірігіп кеткендігі де айтылады.

Кілт сөздер: күштеп ұжымдастыру, ет дайындау, босқыншылық, ашаршылық, ауа көшкендер, Қазақстан тарихы, демографиялық апат

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің гранты бойынша АР08856865-ОТ-20 «XX ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай ашаршылық кезеңіндегі Орта Азия республикалары мен Ресейдегі қазақ көшпелілері: орналасуы мен бейімделуі» атты ғылыми жоба аясында дайындалды.

IRSTI 03.20.00

KAZAKH REFUGEES WHO RESETTLED IN 1920-1930 TO THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN: THEIR ADAPTATION**Issenov Otegen I.^{1ID}, Kupenov Bekbolat K.^{2*}**¹Kostanay regional University named after A. Baitursynov. Kostanay city, Kazakhstan²Secretary of the Press Service of JSC "National Geological Service" Astana city, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: utegen59@mail.ru (Issenov), bekbolatiq@gmail.com (Kupenov)

Abstract. The article tells about the Kazakh refugees who moved to the countries of Central Asia during the famine of the 20-30s of the last century. In archival documents of the Soviet period, they were written as "nomads". Today, the history of the Kazakhs who emigrated from Kazakhstan during the years of Naubet is an actual topic of national historical science. The basis of our article is the location of the Kazakhs who moved to the Republic of Tajikistan during the difficult years of the famine.

The rich, mullahs and hunger refugees - Kazakh refugees who previously inhabited the Mangistau peninsula, migrated through Tajikistan along the coast of the Caspian Sea, fled from the punishment of the Soviet government in the 1930s and famine to the territory of Iran called "Mazandaran".

After years of settlement, villages where Kazakhs mostly settled nearby cities of the province - Gorgan, Bundar, Turkmen and Gombad-i-Kaus, secluded from the local population, the Turkmens called "Kazakh village". Eventually, these villages merged with the mentioned cities and joined the territory of the city.

Key words: forced collectivization, meat procurement, refugee, famine, famine refugees, history of Kazakhstan, demographic catastrophe

МРНТИ 03.20.00

КАЗАХИ-БЕЖЕНЦЫ, ПЕРЕСЕЛИВШИЕ В 1920-1930 гг. В РЕСПУБЛИКУ ТАДЖИКИСТАН: ИХ АДАПТАЦИЯ**Исенов Утеген Ихсанович^{1ID}, Купенов Бекболат Кайырбекович^{2*}**¹Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова. г. Костанай Казахстан²Секретарь пресс-службы АО «Национальная геологическая служба» г. Астана, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: utegen59@mail.ru (Исенов), bekbolatiq@gmail.com (Купенов)

Аннотация. В статье рассказывается о казахских беженцах, переселившихся в страны Средней Азии во время голода 20-30 годов прошлого века. В архивных документах советского периода их написали как «откочевники». Сегодня история казахов, эмигрировавших из Казахстана в годы Наубета, является актуальной темой отечественной исторической науки. Основой нашей статьи является местонахождение казахов, переселившихся в Республику Таджикистан в тяжелые годы голода.

Через Таджикистан по побережью Каспийского моря укрывались казахи-беженцы на территории Ирана, куда, ранее населявшие полуостров Мангистау - богатые, муллы, бежавшие от наказания советской власти в 1930-годы и голодобеженцы, назывался провинцией «Мазандаран».

Спустя годы поселение, который находился на периферии этих городов провинции - Горган, Бундар, Туркмен и Гомбад-и-Каус, куда в основном поселились казахи, уединяясь от местного населения, туркмены назвали "Казахской деревней". Говорят, что эти деревни в конечном итоге объединились с упомянутыми городами и присоединились к территории города.

Ключевые слова: насильственная коллективизация, мясозаготовка, беженство, голод, голодобеженцы, история Казахстана, демографическая катастрофа

Кіріспе. Тәжікстанға ХХ ғасырдың 20-30 жылдардағы Тәжікстан жеріне барған казак босқындарының тарихы күрделі тақырып. Біріншіден, XIV ғасырдан былай қарай 10 шақты тәжік қолжазбаларында қазақтардың тұрған жерлері, тіршілігі, мәдениеті туралы материалдар бар. Оны оқу үшін парсы тілін білу керек. Екіншіден, Тәжікстанның оңтүстігін жайлаған халықтардың тайпалық

құрамын зерттеуді мақсат еткен орыс ғалымдарының еңбектерінде қазақтар жайлы мәліметтер жоқтың қасы, өте аз десек болады. Қазақтардың тұрмыс-тіршілігі басқа халықтар сияқты тиянақты түрде талдап зеріктелінбеген, тарихы да көмескі. Үшіншіден, орыс ғалымдары түркілердің бұл аймақтың байырғы тұрғындары – тәжіктермен қаншалықты аралас-құралас болғандығы туралы да мәселе қарастырылып, анықталмаған. Тақырыптың күрделілігі осында. Сондықтан да ХХ ғ. 20-30 жылдары Тәжікстан Республикасына қоныс аударған қазақ босқындары және олардың бейімделуі нақтылы зерттеуді, табанды ізденістерді талап ететін келешектің ісі.

Талқылау. Тәжік ғалымы профессор Әбдісаттар Нұрғалиевтің «Қазахи Таджикистана» аталатын зерттеуі бойынша, Тәжікстан қазақтарының бұл жаққа келгеніне 500 жылдай уақыт болған (Нуралиев, 2016:77). Тәжікстанға келген қазақтар – негізінен Маңғыстау өңірінен қоныс аударған, XVI ғасырдың басында Шайбани бастаған көшпелі өзбектердің Мауераннаһр мен Ауғанстанға жасаған шабуылы кезінде өзбек-қазақ болып аталатын тайпалар құрамында бірге келген қазақтардан бастайды [(Нуралиев, 2016:12). Тәжікстандағы қазақ тайпаларына қатысты рулар туралы автор зерттеуінде: «В таблице родов Конграт, составленной Б. Кармышевой указывается следующее деление,

1 Такие роды, как Джлантемгалы, Билгалы, Кароконграт, Толенгит, Канджигалы, Бесбала, Ногай носят чисто казахские названия.

2 А в роде Кароконграт имеется подразделение казак, который делится еще в семейно-родственные группы. Всё это указывает на родственные связи Конгратовэтих мест с одноименными казахскими племенами. Также по казахскому звучат некоторые подразделения родов Лакай, например, как Кучик, Танирберди, Кудайберди, Чиркурауык, Досай, Коныртана, Карасирак, Караша, Суйиндик и др. Среди Семизов ИКесамиров, проживающих Кулябском бекстве (нач. ХХ в.), были роды Казахские, как Керей, Таз, Кийкчи, Ногай. Таки роды Дурмен, как Конур, Джамантай, Кыят, Аккойлы, Казак, Ногай, Борбай тесным образом перекликаются с казахскими родами. Однако до сих пор никто не исследовал этот вопрос должным образом. Мы полагаем, что эти ранние племена, выбравшие свои места обитания этого района, в течение 5-6 веков ассимилировались и считают себя Дурменами» (Нуралиев, 2016:19), – дейді. Сонымен қатар қазақтардың қоныстанған қыс қыстау, жаз жайлауды жайлаған аймағын да көрсетеді.

Яғни, кеңестік дәуірге дейінгі Тәжікстанға қазақтардың қоныстануының тарихына қатысты профессор Әбдісаттар Нұрғалиевтің еңбегі құнды мәліметтер береді.

Қазақтардың Тәжікстан жеріне қоныстану тарихы 5 (бес) кезеңнен тұрады.

Бірінші кезең – Тәжікстанға келген қазақтар – негізінен Маңғыстау түбегінен қоныс аударған Кіші жүз рулары, XVI ғасырдың басында Шайбани бастаған көшпелі өзбектердің Мауераннаһр мен Ауғанстанға жасаған шабуылы кезінде өзбек-қазақ болып аталатын түркілік тайпалар құрамында бірге барған қазақтар.

Екінші кезең – 1723 жылдан кейінгі жоңғар жаугершілігі кезінде «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама», деп аталатын кезеңде бас сауғалап, үдере көшкен қазақтардың бір тобының осы жерге келіп қоныстануы. Профессор Әбдісаттар Нұрғалиевтің айтуынша, мұны да кейбір шежіре білетін қарттар анық айта алмағанымен, жоққа да шығармайды.

Үшінші кезең – совет өкіметі орнағаннан кейін бай-қулақтарды қудалай бастаған кезеңде қоныс аударған қазақтар. Бұл кезең 1928 жылдан басталады. Біздің қосарымыз,

Төртінші кезең – 1932-1934 жылдардағы Қазақстандағы аштық жылдарындағы ауа көшкен қазақ босқындардың Қарақалпақстан, Өзбекстан, арқылы Тәжікстанға баруы. Босқындардың азғантай тобы Тәжікстан, Өзбекстан асып Ауғанстанға жетті.

Бесінші кезеңі – КСРО кезінде білікті маман кадрлардың 1950-1960 жж. бастап өндірістерге, т.б. салаларға жолдамамен жұмысқа жіберілген мамандардың қоныстануы.

Кеңестік билік кезіндегі Орта Азияға көшіп барған қазақтардың тарихы 1920-1930 жылдары Тәжікстан, Ауғанстан жеріне ауа көшіп барғандардың тарихынан басталады.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу барысында қиындық туғызған жайт – Тәжікстандағы қазақтар жайын баяндайтын жазба тарихи деректер сақталынбай қалған. Хатқа түспеген. Бұл тақырыпты зерттеушілер болмаған. Оның себебі де түсінікті Кеңестік билік тұсында ХХ ғасырдың 20-30 жылдардығы ашаршылық пен босқындар тарихы жабық тақырыптардың санатында болды. Архив қорлары зерттеушілер үшін рұқсат етілмеген жабық тақырып болды. Республикада өмір сүрген шежіре білетін қарттардың көбісі дүние салып, ендігі бір тобы Қазақстанға қоныс аударған. Сонымен бірге, тәжіктердің өзара қақтығысы азамат соғысы кезінде, 1992-1997 жылдары облыстық және аудандық кейбір архивтердің қорлары өртеніп кеткен. Яғни, архив құжаттары жоқтың қасы. Сондықтан, Тәжікстанда тұрып жатқан және елге оралған қандастарымыздың тарихи естеліктері мен сирек кездесетін қолжазбалар деректері негізінен қолданылды.

Архив деректері бойынша, өткен ғасырдың 20-30 жылдары қазақ даласынан Еділ бойына 40 мың, Қырғызстанға 100 мың, Батыс Сібірге 50 мың, Қарақалпақстанға 20 мыңнан астам, Өзбекстан мен

Тәжікстанға 45-50 мыңдай адам аштықтан босып барған. Мысалы, көршілес Қырғыз Республикасына ауа көшіп барған қазақтар жөніндегі шолуда: олардың жалпы санын айту қиын, өйткені халық өз бетімен лек-легімен барған. Қордай асуында Қырғыз еліне жете алмай жолда қайтыс болған көптеген адамдардың денесі көктемде қар астынан шыққаны туралы архив қорында тіркелген. Еділ және Сібір аймағына кеткен қазақтардан да көп адамдар аштан өліп, қырғынға ұшыраған. Қазақ босқындардың жағдайы өте ауыр болған. Архив деректер бойынша, 71 аймақ көшпелілер ықпалынан зардап шексе, оның 50-і көшпелі және жартылай көшпелі, 21-і отырықшы егіншілік аймақтары болды. Мәжүбірлі көші-қоннан (ауа көшкен босқындар – авт.) әсіресе Оңтүстік өңірдің аудандары, Алматы облысы, Қарағандының оңтүстік бөлігі, Ақтөбе облыстарының Шығыс және Оңтүстік бөлігінің батыс бөлігі және Батыс өңірінің бірнеше аудандары зардап шеккен. Сонымен қатар, ескі егіншілік аймақтарының ішінде ең көп зардап шеккендері, Әулие-Ата, Талдықорған, Мерке, Талас, Шу, Созақ, Іле, Ақтөбе облысына қараған Қаратал, Жетігара, Семнозерный, т.б. Қазақстанның барлық аймақтарда аштыққа ұшыраған 90 мыңнан астам үй шаруашылығы, жалпы халқы шамамен 300 мың адамдар тұрақты қоныстарын тастап, басқа аудандарға, облыс орталықтарына, теміржол бекеттерінің бөлімшелеріне босып барған (Исенов, 2021а).

Зерттеу нәтижелері. Бүгінгі таңда, қазақтардың бір шоғыры Тәжікстан Республикасында, Душанбеден 120 шақырымдай қашық жатқан Хатлон облысында өмір сүріп жатыр.

Хатлон облысы - Тәжікстан Республикасының құрамындағы әкімшілік аймақ. Елдің үш аймағының бірі солтүстікте республикалық бағыныстағы облыстармен, шығыста - Таулы Бадахшан автономиялық облысымен, оңтүстікте - Ауғанстанмен, батыста - Өзбекстанмен шектеседі. Әкімшілік орталығы - Бохтар қаласы.

Хатлон облысының Дүстей ауылындағы Әлімабад ауылында Кіші жүз әлімдер тұрады. XX ғасырдың 20-30 жылдары Қазақстанда байларды жаппай тәркілеуде, 1000 (мың) түйені айдаған Қызылордалық қазақтар Өзбекстан арқылы Тәжікстан асып кетеді. Таулы өлкеде өмір сүретін тәжіктер түйе мінген қазақтарға басында таңырқап қарасада, уақыт өте келе үйренісіп кетеді. Тәжік жүк таситын транспорт компаниясы ұйымының негізін қалаған осы түйе жетектеген қазақтар болды. Қазақ байлары 1928 жылы жер ауып көшіп келгенде, ол жерде ешнарсе жоқ еді.

Ақыр соңында түйелі қазақтар «Тәжіктранс» ұйымының негізін қалайды. Бергін келе II Дүниежүзілік соғыс басталады да, мұндағы қазақтар брон алып, Ауғанстан мен Тәжікстанның арасында керуен жолын жүргізеді. Астық, қару-жарақ, тұрмысқа қажетті заттарды тасымалдап, көлік жүре алмайтын таулы өлкенің өзегіне қан жүгіртіп, ССРО экономикасына айтарлықтай үлес қосады. Әлімабадтағы Нұрлан ақсақалдың айтуынша, 3-4 ай жол жүретін керуеншілер 3-4 күн демалып, қайтадан сапарға аттаныпты. Қаншамасы таулы өлкенің күз-қиялы жолдарынан қиыс кетіп қаза табады. Тек соғыс аяқталып, таулы өлкеге тас жолдар салына бастаған 50-інші жылдардан кейін ғана түйелі қазақтар әскери өмірге пара-пар қызметтерін тапсырып, бейбіт өмірге қайта оралған. Сол Нұрлан ақсақалдың қорасында тайлақ байлаулы тұрды. «1000 түйеден қалғаны осы. Сойып тастауға көз қимайды. Ата-бабам кәсіп қылған түліктің тұяғы ғой. Жүре берсін» (Тарихы терең Тәжікстан, 2018) дейді Нұрлан атамыз.

Қазақтар шекараға заттар апарып, қайтарда азық-түлік, бидай алып қайтатын болған. Тәжік халқы қазақтарға мейріммен қараған. Нұрлан ақсақалдың айтуынша: Оларда ішере ас, жатарға үй-жай болмағанда тәжік жұрты көмектескен. Тәжік жұртының мейрімділігін атасы баласына, баласы немересіне айтып келе жатыр. Қызылорда облысының Шиелісінен көшіп келген 100 (жүз) отбасы Хатлон облысына қоныс теуіп, бір ауыл болған. Еркектер түйе тартып бала-шағасын асырады, Ауғанстан шекарасындағы әскерге қару жарақ киім-кешек апарып сауда жасап күн көрді.

Қазақ босқындары тарихын зерттеуші ғалымдар мен өлкетанушылар Ауғанстанға қазақтардың үш рет ауа көшіп барғанын айтады. Ата қоныстан ауа көшкен босқындардың соңғы көші қазіргі Жамбыл облысында Шу өңірінен кеңестік «көсемдердің» XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ұжымдастыру, колхоздастыру, индустриализация саясаттарын жүзеге асыруда қолдан жасалған ашаршылық кезінде ауа көшіп кеткен.

Кеңестік ұжымдастыру саясаты кезінде Әсия апамыздың әкесі Сардарбек кеңес үкіметінің бай-құлақтардың малын тәркілеу кезеңінде бір түнде, бір топ адам болып қашуға тәуекел етеді. Қарақалпақстан асып, Түркіменстан арқылы Әмудария өзенінен өткен қазақтарды Меймене өңірін басқарып жүрген әскер басы Надир шах қарсы алады. Кейінен құдалыққа сөз салған ауғандықтарға Сардарбек қарт өзінің жалғыз қызы Әсия Сардарбекқызын беруге келсімін береді. Сонымен Ауғанстанды монархиялық жолмен басқарып келген әулетпен құда болған Сардарбек қызы Әсия апамызды 14 жасында ұзатады.

Ауғанстан билеушісінің ұлы Амири Мұхаммедке тұрмысқа шықан жас Әсия апамыз хан әулетімен хан сарайында тұрады өздерінің жеке күтушілері болады. Әсия апамыздың қызы өзінің анасының туыстарымен қазақша сөйлесетінін айтады. Қызының айтуынша, анасы Әсия Сардарбекқызы он күрсак көтерген, қазіргі таңда бес баласы ғана қалған.

Әсия Сардарбекқызы Әмина Амири Рахманның айтуынша: Комунистер Ауғанстанға басып кіріп, Дәуіт хан әулетін тұқымымен түгел өлтіреді. Елде қудалау басталды. Балалары анасының туған жері қазақ жеріне барып келеміз деген сылтаумен шет елге шығуға рұқсат алып, паспорт жасатады. Паспорт жасатқан 13 адам, Ауған елінен қашып шығады. Олар 1982 жылы Түркияға барған, кейін Германия арқылы Америкаға жетеді. Ал қазір олар Американың Сверхения қаласында тұрады. Әсия әжей қарттар үйінде тұрады. Әжейдің екі бөлмелі үйі және жеке күтушілері бар.

Кенестік қызыл комунистерден екі рет озбырлық көрген Әсия әжей алдағы уақытта өзінің Қазақстандағы қандастары ондай қасірет көрмесе екен, - дейді. Жалайыр руынан шыққан Әсия әжей 1916 жылы 10 жасында елден кетсе де дінін, ділін, тілінде, асыр салып ойнаған ауылында әлі күнге дейін ұмытпаған. Әсия әженің айтуынша: Америкада тұрып жатқанына 36 жыл болса, қазақ топырағынан кеткеніне 91 жыл болыпты. Асия әжеміз алдағы уақытта қазақ еліндегі халқы жат жұрттық болмаса екен дейді. Өйткені оның 20 немересі 20 шөбересі Америка азаматтығын алған Америка тұрғыны болып кетті (Мұхит асқан қазақ, 2017).

Тәжікстанның оңтүстігіндегі Хатлон облысы, Жиликул ауданының Эсокул деген ауылында алты жүз адамның этностық қазақтар тұруда. Олардың ендігі армандары тарихи отандарына – Қазақстанға оралу болып отыр. Тәжік жеріндегі қазақтардың мұнда тұрып жатқандарына жүз жылға жуық уақыт өтсе де, олар баяғы тұрмыс салттарын сол қалпында дерлік сақтап қалған. Олардың сол мезгілдегіден бар айырмашылығы сірә, қазір бұрынғысынша киіз үйлерде тұра қоймайтындары ғана шығар деп жазады басылым.

Тәжікстанға қазақтардың алдыңғы легі кеңес өкіметі орнаған алғашқы жылдарда келе бастаған. Соның өзінде олардың осында тұрақтап қалуларының әртүрлі себептері болған. Біреулері оқу немесе жұмыс іздеп келіп, үйлі-жайлы болып, қалып қойған. Тағы біреулері жер аудару жолымен келген. Ал Эсокул кишлоғына қоныс тепкендердің ақсақал Қожамқұл Нұрматовтың ата-бабалары большевиктерден қашып, қора-қора малдарымен Ауғанстан асып бара жатқандарында әрі қарай жете алмай, осы жерде қалып қойған. «Өткен ғасырдың 20-шы жылдарында әкем Қызылорда облысынан Ауғанстанға қарай бет түзепті. Тәжікстанда оны кеңес өкіметінің өкілдері ұстап алып, барлық малын колхозға тартып алған. Сол замандарда мұнда жол салынып жатыпты да, түйелері тасымал көлігі ретінде құрылысқа жегіліпті. Әкем осы жерде түйелерімен бірге қара жұмысшы есебінде қалдырылған» (Тәжікстан қазақтары, 2016) - дейді Қожамқұл Нұрматов.

Қария жол құрылысында 20 жыл жұмыс істейді. Ол кезде Даңғара ауданында тұрады. Тек бертінде ғана өздеріне жақын жердегі Жиликул ауданында жер аударылып келген қазақтар тұратынын естіп, осылай қарай көшіп келеді «Ауданда алуан түрлі ұлттардың өкілдері тұрады екен. Олар орыс, тәжік, өзбек, қазақ, неміс, шешен, украин, түрікмен сияқты 16 ұлттың өкілін құрады. Бірақ 1980 жылдары солардың көбі басқа жақтарға кете бастады. Мәселен, бүгінде біз тұратын кишлоқта бұрынғы жер ауып келген қазақтардың ұрпақтарынан ешкім қалған жоқ. Мұндағы қандастарымыздың бәрі – менің әкемнің ұрпақтары, біз түгел туыспыз біздің балаларымыз өзбек мектебінде оқиды. Басқа мектеп жоқ. Ең соңғы қазақ мектебі кеңес кезеңінде жабылды. Бұл – біздің үлкен қасіретіміз. Біз қазір өзіміз үшін қалайда қазақ тілінде оқытатын мектеп ашуды талап етпейміз. Оның орнына тәжікше оқытатын мектеп болса дейміз. Әйтпесе, ертең біздің балаларымыз қайда барып күн көреді? Олар – Тәжікстанда тұратын қазақтар сөйте тұра білімді өзбек мектебінен алады бұл қалай?», - дейді ақсақал. Міне осы мәселе Эсокул тұрғындарын енді туған Қазақстанынан кетуге мәжбүр еткелі тұр. Осы ретте Қожамқұл Нұрматов бірнеше рет тарихи отанына барып, Орал және Қостанай өңірлерін көріп қайтқан. «Бірақ ол жақтар суық екен. Оралмандардың көші-қон бағдарламасына сәйкес бөлінетін жер де аз – бар болғаны 10 сотық, сонда біз малымызды қалай бағамыз, оларды қалай көбейтеміз?», – дейді ақсақал. Эсокулдағы Нұрматовтардың орасан зор әулеті қазір бақуатты тұрады. Олардың жүзден астам ірі қара малдары, отар-отар қойлары, үлкен бақшалық жерлері бар.

«Бұрын біз мұнда лимон да, жүзім де өсіретін едік. Бірақ Эсокулда жиырма жылдан бері су жоқ. Суды Вахш өзенінен тасуға тура келеді. Ал оған дейін 17 шақырым жер бар. Біз қазір бұған да үйрендік. Суды водовозбен тасып әкеп, цистерналарды толтырып аламыз. Былтырдан бері маңайға қытайлар келіп, мақта еге бастады. Енді олардың су әкелетіндері сөзсіз», - дейді қария.

«Мен болсам Тәжікстанды жақсы көремін, себебі бұл жер – менің туған мекенім осында отбасын құрып, бала-шаға өсірдім, жергілікті тұрғындармен ешуақытта жанжалға барып көрген жоқпыз. Біздің үйіміз көршілеріміздің бәріне – мейлі ол тәжік, мейлі өзбек болсын бәріне қашанда ашық. Бірақ мектептің жоқтығы маған маза бермейді. Сондықтан біз қариялар осында өлсек те, жастардың тарихи отандарынан мекен тапқандарын қалап отырмыз», - деді ақсақал өз сөзінде.

Эсокул кишлоғының қазақтары малсақ жандар ретінде де жұртқа белгілі екен. Былайға тұрғындар бұл ауылды түйе өсіретіндігімен де жақсы таниды екен. Себебі маңайдағы тәжіктер мен өзбектер елді мекендерінде түйе деген атымен жоқ. Қазақтар сондай-ақ жылқы малына айрықша үйірсектігімен де елге танылып қалған сияқты (Тәжікстан қазақтары, 2016).

1920-1930 жылдардары ата мекеннен ауа көшіп, Тәжікстан еліне босып барған Маңғыстау босқындары туралы деректерді Ақтау қаласының тұрғыны өлкетанушы Нұрғазиев Арман Абайұлынан жазып алдық. Маңғыстаулық Қожахмет әулетінің босқыншылыққа ұшырауы және Тәжікстан мен Ауғанстан асқандығы туралы әулеттің тағдыр тәлкегінің тарихи баянына кезек берейік. Әулеттің басынан кешкен тағдыр тәлкегінің тарихын Арманның әкесі сол бір нәубет заманда ұлт намысын қорғаған ел ағаларының бірі – Нұрғазы Қожахметұлы туралы тарихи деректік жазбаны оның тікелей ұрпағы Абай Нұрғазиев жазып алған екен.

Әлқиса, Бесенұлы Тағанияздың жалғыз баласы Қожахмет 1865 жылы Маңғыстауда Шайыр ауылында дүниеге келіп, осы Шайырдың солтүстік-батысындағы Ақтау-Аққорған таулы жеріндегі қуысты мекен етеді. Бұл жер кейін «Қожахмет қуысы» деп аталады. Қожахмет өз заманында еліне құрметті, сыйлы, иманды, көреген, өте қажарлы және дәулетті адам болған. Оның үш әйелінен бес баласы болды.

1927-1928 жылдары Маңғыстау өңірің жайлаған ашаршылық, одан кейін 1929-1931 жылдары орын алған Кеңес өкіметінің кәмпіскілеу саясатымен Қожахметтің балалары келіспей, Форт-Александровскіде қызылдармен жауласқан. Оған себеп болған Қожахмет атамыз бай болғандықтан оның бар малы мен байлығын тәркілеуі.

1931-ші жылдың наурызында Адай көтерілісі басталады. Адайдың әр арысы өз алдына жеке хан сайлап, Қожахметтің үлкен баласы Бимұханбет сол уақытта құрылған Тобыш жасақтарының бас сардары атанады. Оның қолында әкесінен алған бесатары болды, бұл бесатарды ақтардың атаманы Толстовтың бір әскерінен Қожахмет иеленіп қалған. 1919-1920 жылдары Кетікке Шайыр үстімен шұбырған ақтардың бір козак әскері Қожахметтің ауылына жақындап, оны үйдің қасында жүрген келіні көріп қалып, дереу атасы Қожахметке хабардар етіпті. Қожахмет тез арада үйден шығып, адасып жүрген әскерді ұстап алып, сол жерде төбелес болып, оны жеңіп жыққасын қолындағы бесатар мылтығын тартып алады. Осы бесатармен Кетік (Форт-Александровск) қаласын шабуылдауға Бимұханбет пен Нұрғазы аттанып шыққанда, түрмеде отырған жазықсыз қамалғандарды босату және қойманы бұзып, ондағы тауарды аш жүрген халыққа тарату еді. Түрмеге қамалғандардың арасында бай-кулак деп сотталған ағайыны Ермекұлы Бермағанбет те бар еді. Кетік түбіндегі ұрыста Бимұханбет қызылдарға жақындай келіп: «Ел адамысың, әлде жау адамысың?» – дегенде, қызыл әскерлері оған бірнеше рет мылтықпен атып, оның қолы оқтан жаракат алады. Әйтеуір ауылына аман жетіп, үй-ішімен ақылдасып, арттарынан қуғыншылар келмей тұрғанда отбасымен ауылын тастауға мәжбүр болады. Кеңес Өкіметіне бодан болмаймыз деп бір түннің ішінде жүктерін түйелерге арқалатып, Иран асып кетуге шешім қабылдайды. 1931 ж. шілдесінде темірдей зеңбірекпен қаруланған Өкімет әскерлерінен көтеріліс жеңіліс тауып, Маңғыстау халқы үдере көшуге ұмтылады. Өкіметті мойындамағандар, байлар, намаз оқитындар және ереуілге шыққан батырлардың күресі енді жер үшін емес, бала-шаға қамы үшін және жер бетінен жоқ болып кетпес үшін артта ұрпақ қалдыру мақсатында туған жерді тастап, Кеңес Өкіметі орнамаған жерлерге кету болды. Қазақты қазаққа қарсы қойған саяси тұста, ағайынды бауырлардың сатқындық жасату кезінде, ОГПУ-дың мүшелері ағайынды рулас екі жігіт көшу алдында тұрған Қожахметтің ауылына келіп, тәркілеу мен жер аудару үкімін айтқанда, оларды Нұрмұханбет пен Нұрғазы аттарынан түсіріп сабап, қол-аяқтарын байлап тастайды да, өздерімен бірге жолға алып шығады. Шұбырып бара жатқан үлкен көшке Қожахмет отбасы жетіп алғасын, биеге байланған қызылдардың екі қолшоқпарларын көштің батырлары келіп өлтіруге кіріседі, бірақ олардың алдынан Қожахмет тұрып өлтіртпейді. “Неге?” деген сұраққа Қожахметтің жауабы: *«Олар бұйрықты орындаушылар, бізге ағайынды адамдар, оларды өлтірмес бұрын алдымен мені сосын бес баламды өлтіргесін гана олардың жанын қия аласыңдар»* – деп, ОГПУ-дың екі әскерін аман алып қалған. Көш орта жолға жеткенде, Қожахмет өз әулетінің көшін теңіз жағалап жүруге бұйырады. Себебі көшкен халықты кейін қайтару үшін Адай бандасы деп аталғандарды қуып келе жатқан әскерлер олардың алдында шекарада да күтіп тұрған еді. Бұл шешім дұрыс болып табылып, теңіз бойымен еш қарсылықсыз шекараға жақындағасын, ОГПУ-дың екі қызметкерін босатып, оларды әлсіз буаз биеге мінгізіп: *«Елге бізден сәлем айтарсыңдар, біз Иранға тарттық»* – дейді де, көшті Ауған асамыз деп Тәжік жеріне өтіп кеткен руластарына қарай бет бұрады.

Осыдан 1 ай бұрын Қожахметтің рулас ағайындары Тәжікстан мен Ауғанстан жерлеріне көшіп кеткен еді. Бұл ағайындардың босқыншылыққа ұшырау себебі – Кеңес Үкіметінің бай-кулақтарды тәркілеу саясатынан озбырлық көріп, қудалауға түсіп қалмас үшін жан сақтап, босқыншылықтың тағдырын кешу болды. Атап-айтқанда, 1 түннің ішінде 30 шаңырақ – оның ішінде шал-кемпірлер, әйелдер мен бала-шағаларын алып, барлығы 100-ден аса адам өз ата-мекенін тастап, жат жерге шұбырып барды.

Қасіретті 1931 жылы Қожахметтің жасы 66-ға келіп қалған болатын. Шекарадан өте бергенде, көш алдында Маңғыстауды қимай айтқан сөздері:

Күндердің күнінде ел елге қосылады, тау тауға қосылады.

Ат баспаймын деген жерді – үш басады,

Ел көрмеймін деген жерді – ер үш көреді.

Біз көрмесек те, егемендік өмірді кейінгі жастар мен ұрпақтар көреді...

Парсы, Түрікмен, Өзбек, Тәжік және Ауған жеріне барған қазақтардың негізгі алға қойған мақсаты – әйтеуір тірі қалу емес, елдігін сақтап қалу, бірлігінен айырылмау еді. Жат елде жүрсе де Қожахмет балалары тектілігін көрсете білген, оларды «*Бесен батыр ұрпағы, елінің ар-намысы үшін Маңғыстау көтерілісіне, одан кейін Адай көтерілісіне де қатысқан Тағанаяз тентектің әулетінен*» деп замандастары қадірлеп сыйлаған. Бимұханбеттің абыройы соншама, оның беделін жат елдің жергілікті халқы да мойындаған. Заман түзеліп, тағдырдың қиыңырауынан айырылса, түбі атамекенге кір жуып кіндік кескен жерге оралу еді, сонымен бірге аталарымыз сол бір қиын кезде туған жерге деген сағынышын бір-біріне көз жасын көлдете отырып айтатын. Маңғыстауда өздерінің мекендеп қоныстанған жер-су аттарын, өмірден өткен батыр бабалары туралы жыр әндерін әлі оң-солын айыра алмаған балаларының құлағына құя беретін. Сол жақта өмірге келген ұрпақтарының бойына Маңғыстауға деген сүйіспеншілік сонау балалық шақтарында бойларына дарып еді. Әкелерінің бауырында жатып, көздері көрмеген Жетібай, Шайыр, Шетпе, Бозашы жерлерін және Отпан, Шерқала, Айрақты, Аққорған тауларын өздерінше елестететін. Туған елін сағынған Қожахмет:

Маңғыстау – елің де бай, жерің де бай,

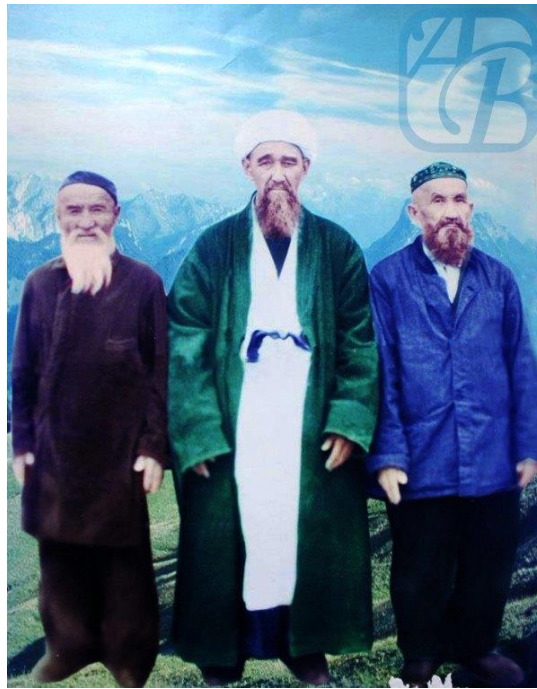
Жеріңе қайтып айналып бара қойсақ болады-ау

Малмен басын мыңғырғандай... деп жырлатып, қартайған шағында:

«*Бұл кәпір өкімет берісі 40 жылда, әрісі 70 жылда жоқ болады, ақыры қосыласыңдар елмен, біз болмасақ та артымыздағы балалар қосылады*» деп армандап отырады...

Байшуақов Құсайын Сағидоллаұлы, 1942 жылы туылған Ақтөбе қаласында тұрады. Ақсақалмен кездесіп үйінде 2-3 күн қонақ болып сұхбаттасқанбыз. Есімдегілер деп бастады әңгімесін Құсайын ақсақал:

«Тәжік жеріндеміз. 1954 жылдары таңға жуық қақпаның жанына тоқтаған «М-20 Победа» машинасын байқаған әкей: «Анау, Алмас неге сүмірейіп тұр? - деп сұрап.- Сағира, маған да қуғын келді. Шайынды әзірлей бер. Алла жар болсын!» деді. - Ассалаумаликум бобо!-деп амандасқан ірі денелі тәжік есік алдында тұрып қалды. Қолдарында әкейді тұтқындау туралы заң орындарының анықтамасы. Келген қонақтарды төрге өтуін өтінген әкей қымыз ұсынған. Сол кезде келген қонақтардың аяқ-қолдары дірілдеп, не дерге білмей «Бата баріңіз!» дегендей болған соң, әкей батасын жаудырды. Мезгілсіз келген жандар бата берген әкейдің қолын сүйіп, кешірім өтінеді. Тұтқындау туралы бұйрық қағазды сол жыртып тастайды. Олар Тәжікстан ҰҚК бастығы Ишанқұл Хафизов еді. Олардың айтқаны «Сіз туралы іс қозғалған еді. Ол адамды табамыз деп сөз бергенбіз. Кешіріңіз осындай білімді сыйлы адамды әуреге салдық». Кейін, бірнеше рет қонаққа шақырып құрметтегені есімізде. Есімде, 1957 жылы бір кездері Бұхарада діни мектепте оқыған замандастары Бисен Абдоллаұлы, Кәрімберген Сарқұлов хазіреттер іздеп келгені. Бұл жандар бір кездері имандылық жолында Бұхарада бірге оқып, елді имандылыққа ұйытқан, кейінгі өмір жолдары қиыншылықпен өтіп, Сібірде айдауда болып, а қталып, енді ес жиған кездері болса керек. Қуанышпен қарсы алдық. Мал ұстап отырғанбыз. Қонақтарға әбден семіздіктен баса алмай қалған, құйрығы тегенедей етіп, арт жағына екі аяқты арбаға артып қойған семіз қойды сойғаны есімізде. Келген меймандарға сойған қонақасымыздың семіздігі сонша, адам таң қаларлық еді. Өйткені сойған қойдың ақтарылған ақ майлылығы өз алдына, қабырғаларының өзі шидей жіңішке. Көптен көріспеген хазіреттер арқа бойын жазып, дидарласты. «Аға, сені сағындық. Аңсап келдік. Осы күнге шаққа жеттік», деп ардақтап келген аталар апта жатып кеңесті. Естелік болсын деп оларды суретке де түсіріп алғанбыз. Аталар ел аралап, жер танып дегендей бір жасап қалды.

Суретте: Бисен Абдоллаұлы, Сағидолла Жұмағұлұлы, Кәрімберген Сарқұлұлы. 1959 жыл Тәжікстан.
(Фото Құсайын ақсақалдың отбасылық архивінен алынды)

Тәжік елі табиғаты бай. Жасыл желекті өлке. Биік таулары, тасына дейін гүлдеп тұрғандай әсем көрікті. Сарқырама өзендері. Көгілдір көл, кең дария сулары егістікке, бау бақшаға мол. Бұл жақта сирек өсетін жеміс - жидектер мен көкөніс өнімдері жылдың қай мезгілін алсаңыз да бай. Жылдың төрт мезгілі тұрмысқа қолайлы. Қыраулы қыс дегеніңіз айтарға ғана. Қыс айлары тамылжыған күз болып, жеріне сарғайыңқы көрік береді. Жергілікті ұлт өкілдері жермен айналысатын еңбекқор жандар еді. Сол ағайындармен тату-тәтті сыйлы болып күн кештік. Мен 2-сыныпты өзбек мектебінде, 3 сыныпты тәжік мектебінде, 7-сыныпқа дейін орыс мектебінде оқыдым 8-жылдық біліммен Автомеханика техникумына түсіп, мамандығым бойынша жұмыс істедім. 1962 - де әскер қатарына алындым. Түркменстанның Мары қаласында әскери міндетімді өтедім. 1963- жылы демалысқа келдім. Ол кезде Қазақстанға көшіп келген әкейдің қартайған шағы. Заман тынышталған соң, елге жетуді мақсат етіп, Ақтөбе қаласынан орталық көшелерден үй сатып алған. Ата-жұртқа жетуді армандап «өзге ел, басқа ғұрып, басқа ұлт» дегендей. Әкей бізді Тәжік елінің қыздарына үйлендірмеді. Мен сол демалысқа келген кезде Капыбаев Қазиханның қызы Жаңғақ (1942-1987) атты қызға үйлендім. Ұл-қыз сүйген бақытты шаңырақ едік. Көп ұзамай әкем Сағидолла 1964 жылы қайтыс болды. Өзінің өсиеті бойынша әкесі Жұмағұлдың мешітіне ішіне жерленді. Ал мен әскерден оралған соң, партия қатарына өтіп, Ақтөбе қалалық Ішкі істер бөліміне жұмысқа орналасып, абыройлы қызмет атқардым. Жан жарым балаларымның анасы Жаңғақ өмірден озды. 1992 жылы еңбек демалысына шықтым. 5 баламыз бар. Бүгінде кейінгі үйленген жұбайым Тамарамен немере шөбере көрген үйелменді отбасымыз. Тәжікстанда тұрған жездеміз Досанов Қозыбай, апамыз Бәкіза отбасымен көшіп, Қызылордаға барып, одан Ақтөбеге келіп қоныстанды. Олардың 9 ұл - қызы бар. Сол кездерде әкейдің айтқан болжамдары есте қалған. «Күндердің күнінде осы үкіметке де бір зауал болар. Мешіттер қайта қалпына келтірілер» деп. Сол болжамдарын күні бүгінге дейін дұрысқа санаймын. Алла қолдап ойламаған жерден 2004-05-06 жылдары 3 жыл қатарынан Мекке Мединеге қажылық сапарда болдым. Қасиетті қағбаны көріп, Арафат тауына шықтым. Бұл да бір Алланың маған берген сыйы шығар».

Тәжікстанның дамуы мен гүлденуіне өзінің үлестерін қосқан қазақтарға есімдерін келешек ұрпақ білуге тиіс. Қазақ диаспорасының қоғамдық жұмыстан бастап, түрлі кәсіпті жақсы меңгеріп, адал еңбегімен абырой-атаққа ие болған өкілдері туралы ресми түрде айтылып жүргенімен, тарихи еңбектерде айтыла бермейді. Өйткені насихат жұмыстары нашар жүргізілген. XIX ғасырдың 20-40 жылдарында Тәжікстан топырағына Қазақ АКСР Мәдениет халық комиссары болған Темірбек Жүргенов, Әскери комиссар Абдолла Ярмұхаммедов, Елеусіз Бүйрин, Көбей Жанғазин сынды тарихта аты қалған адамдар осында біршама қызмет жасағаны мәлім. Сондай-ақ Бабай, Сағидолла ишандардың есімдері аталады (Лаханұлы, 2017). Сағидолла ишан Жұмағұлұлының баласы Хүсейін Сағидоллаұлы Байшуақовпен биыл (2021 жыл) маусым айында, Ақтөбе қаласындағы Ақтөбе облысының мемлекеттік орталық архивне жұмыс жасауға іссапармен барғанымда, Хүсейін ақсақалды арнайы іздеп барып, кездестім. Хүсейін

Сағидоллаұлы 82 жаста, бүгінде Ақтөбе облысының орталығы Ақтөбе қаласында тұрады. Хұсайын ақсақалдың айтуынша, әкесі Сағидолла 1928 жылдары байдың тұқымы, молда ретінде қудалауға түскен. Атасы Жұмағұл Байшуақұлы (1858-1934) діни адам ишан, байдың ұрпағы ретінде қуғынға ұшырап, мал-мүлкі тәркіленіп, өзі 10 жылға итжекенге түрмеге айдалған. 6 жыл түрмеде отырып, ауруға шалдыққан соң, денсаулығының нашарлауына байланысты түрмеден босатылған. Сібірден елге келе жатқанда жолда 1934 жылдың көктемінде қайтыс болған. Атасының сүйегі Ақтөбе облысының Қобда ауданына қарасты Жарсай ауылынан 10-13 шақырым жерде Қобда өзенінің жағасындағы биік қыр басындағы төбеде жерленген. Ол жерде бұрын мешіт болған. Хүсейін ақсақалдың әкесі Сағидолла Жұмағұлұлы сол мешітте имам болған. Сағидолла Жұмағұлұлының сүйегі өзі иман болып қызмет еткен мешіттің орнына жерленген. Биыл шілде айында Хүсейін ақсақалмен бірге Жарсай ауылына бардық. Жарсай ауылының тұрғына Жүсіп есімді азамат үшеуіміз зират басына барып Сағидолла иман Жұмағалиұлына құран бағыштадық. Хүсейін ақсақалдың айтуынша, атасы Жұмағұл Байшуақұлы бай-құлақ, молда, дін қызметкері ретінде қудалауға ұшырап, 10 жылға сотталған соң, Жұмағұл ишанның балалары елден қашқан. Сағидолла ишан Башқұртстанға әйелімен қашып барған. Башқұртстанға барып бір елді мекенде тұрып жатқанда, артынан НКВД адамдары іздеп келе жатқаны туралы Сағидолла ишанға хабар жеткізеді. Сағидолла Жұмағұлұлы Башқұртстаннан отбасымен поезға отырып Тәжікстанға қашқан. Тәжікстанда көп жылдар тұрып, мешітте имам болып қызмет атқарған, сиы азамат болған. 1962 жылы ата қонысы Ақтөбеге отбасымен оралған. Сағидолла ишан Ақтөбе қаласынан үй сатып алып қалада тұрған. Сағидолла ишанның сүйегі туған жері Ақтөбе облысының Қобда ауданына қарасты Жарсай елді мекеніндегі зиратқа жерленген.

Әлшекей күйші сияқты саяси қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтар бұл жерді паналап келгендігі де бүгінде белгілі болып отыр. Ал өмірінің соңына дейін Тәжікстанда еңбек етіп Тәжікстан Жоғарғы Кеңесіне 2 рет депутат болып сайланған әйгілі мүсінші Жанғазиннің еңбектері арнайы әңгімеге арқау болар үлкен оқиға деуге болады (Лаханұлы, 2017).

Тәжікстандағы қазақтардың 1990 жылдардан кейін 11 мыңнан астамы атажұртқа қоныс аударған болатын. Олардың арасында өздерінің бұл елдегі тарихын біршама жақсы білетін көнекөз қариялар аз емес. Сондықтан олар бақилық болмай тұрғанда Қазақстан ғалымдары арнайы іздеп барып, әңгімелерін жазып алса жөн болар еді.

Ресей-Тәжік (Славян) университеті тарих және журналистика теориясы кафедрасының профессоры Абдусаттор Нуралиев: Қазақ халқы іргеле өмір сүрді. Сол кезде оқу орындары Самарқан, Бұхарада болды, біздің есептеуіміз бойынша 70-ке жуық қазақ жазушылары осы оқу орындарында, медреселерде оқып шыққанан айтады. Сағидолла ишан Жұмағұлұлы Бұхарада медреседе оқыған.

Абдусаттор Нуралиевтің әке-шешесі екінші дүние жүзілік соғыс біткеннен кейін Шардараға қоныс аударған. Өзіде Шардарада мектеп бітіріп, Алматыдағы Қазақ ұлттық университетіне журналистика мамандығына оқуға түседі. Ұлты тәжік болғанымен қазақшаға жүйрік. Оқуын бітіргеннен кейін жолдама мен Душанбеге келеді. 50-ден астам уақыт шәкірт тәрбиелеп, қазақ пен тәжік тарихын зерттеп жүрген жаны қазақ пен тәжік мәдениетін зерттеп, 4 әдеби шығарма жазды. Зерттеушінің бұл ісіне Тәжікстандағы Қазақстан елшілігі қолдау жасаған (Лаханұлы, 2017).

Тәжікстанда 2 мыңға жуық қазақ тұрады. біразы қазақ жерінде ала сапыран революция болған кезінде, тау асып, пана іздеп келсе. біразы кеңес үкіметі кезінде оқуға, жұмысқа келіп қалып қойды. Душанбе де 80-ге жуық қазақ отбасы тұрады. Жат жерде жүрседе, қазақтардың тілін білуге ынтасы зор. Өйткені көбі болашағын қазақ елімен байланыстырады. Тіл оқуға деген құштарлық осыдан туса керекті.

Әбдісаттар Нұрғалиев:– Тәжікстандағы аз қазақтың басын қосатын – «Бәйтерек» мәдени орталығы 2006 жылы Қазақстан елшілігі қолдауымен құрылған, оның жұмысына Душанбедегі қазақ елшілігі көмектесіп тұрады. Бәйтерек орталығының жетекшісі Зәуре Советқалиқызы Саминова Шығыс Қазақстан тумасы, жұмыс бабымен келіп тәжік азаматына тұрмысқа шығып таулы тәжік жерінде қалып қойыпты. Зәуре Советқалиқызының тәжікстанда тұрып жатқанына 38 жыл болыпты. 3-ші Құрылтайға барғаннан кейін жан жақтан келген қазақтармен танысып, олардың жұмысын көріп танысып, қайта Тәжікстанға келгенде сол елшілік арқылы, елшілікпен ақылдасып Бәйтерек ұйымын құрған.

Елшілік тарапынан жыл сайын киіз үй, домбыра, ұлттық нақыштағы киім кешектер жеткізіледі Мұндағы қазақтардың кәсібі де әрқилы. Мемлекеттік қызметте де істейтіндер бар. Мал шаруашылығымен айналысатын қазақтар да бар. Бірақ қазақ тілін білетін ақсақалдардың бәрі Қазақстанға кетіп қалған. Қазіргі жастар ана тілін білмейді. Бұған, біріншіден, мектепте қазақ тілінің оқытылмайтыны себеп болса, екіншіден, өскен ортаның әсері көп. Себебі бұл жерде өзбек ұлтының өкілдері көп шоғырланған. Сондықтан да болар қазақ жастары не орысша, не өзбекше сөйлейді. «Бәйтерек» орталығы қазақ жастарын жинап, тілін-дәстүрін үйретуге барынша жұмыс жасайды. Өскен ортасына байланысты ұстанатын салт-дәстүрлері де бейімделе береді ғой. Орта мектепте қазақ жастарының алдында не өзбекше, не, орысша, не тәжікше оқуға таңдау бар. Сол себепті орта мектеп бітірген жастар Қазақстанға

кетуге, сол елде білім алуға талпынады. Жыл сайын арнайы конкурстан өтіп, Қазақстаннан оқуға мүмкіндік алып жатқан жастар да жетерлік.

Бәйтерек ұйымын құрудағы басты мақсат, бастапқыда болған 14 мың қазақтан кәзіргі уақытта 2 жарым 3 мыңға жуығы қалған. Сол қалған қазақ балаларға қазақ тілін дәстүрін дәріптеп, қыз келіншектерге ою өрнектер сақтап балаларына дәріптеп ас пісіретін дәстүрлерді дәріптеу, - дейді Зәуре Саминова. Бәйтерек клубы қазақ тілін, қазақ салт дәстүрін, ою өрнегін дәріптейді. Елінен жырақта жүрген қандастарымыз, тамыры терең елінің тарихын ұмытпауын, атадан балаға мирас болған дәстүріннен қол үзбеуін көздейді. Қазақ қоғамдық бірлестігі тәжік жерінде өтетін мерекелерден күр қалмайды, үкілі кәмшат, бүрмелі көйлегін киіп қазақ ұлттының бай мұрасын насихаттап жүреді.

Тәжікстанда қазіргі таңда өзін қазақтың дейтін адамдардың жалпы саны 2 мыңға жуықтайды. Алайда 2013 жылғы халық санағы бойынша қазақтардың саны 600 болған. Бірақ бұл санаққа енбей қалған қазақтар да болған. Мәселен, Жылыкөл ауданында Гарагути деген жер бар. Қазір ол «Тәжікстанның 20 жылдығы» деп аталады. Сол жерде Қызылордадан барған 60 үй наймандар бар. Ол жерде өзбектер басым тұрғандықтан 200-ден астам қазақ балалары өзбек мектептерінде оқиды. Ондағы қазақ балалары қазір қазақша мүлде білмейді. Үлкендері қазақша сөйлегенде өзбекше араластырып сөйлейді. Балашағаның болашағы үшін көші-қон мәселесі оң шешілсе Қазақстанға қоныс аударамыз деп жүргендер баршылық (Лаханұлы, 2017).

Қорыта айтпағымыз, Әбдісаттар Нұрғалиев 1917 жылы 31 қаңтарда «Азаттық радиосына берген сұхбатында: – Тәжікстанда 1990 жылы 11 мың 700 қазақ болған еді. Қазақстан тәуелсіздігін жариялағаннан кейін басым бөлігі көшіп кетті. Ресми есеп бойынша, 2 мыңға жуық қазақ бар. Бірақ осыдан екі жыл бұрын қазақтардың тағы бір тобын таптық. Олар – өзбектеніп кеткен қазақтар. Рулары – уақ, құжат бойынша ұлты – өзбек. Яғни ұлтын өзбек деп жаздырып алған, бірақ бойларында қазақ қалыптары сақталған. Олар Соғды облысына қарасты Истаравшан ауданындағы Боратөбе ауылында тұрады. Сосын 200-дей аралас отбасылар бар. Сол себепті, мен дәл қазіргі сәтте 4 мың қазақ тұрады деп анық айта аламын (Лаханұлы, 2017), – дейді.

Тәжікстандағы қазақтар тарихы нәубет жылдары қасірет шегіп тағдыр тәлкегімен мәжбүрлікпен жат жерді паналаған қазақ халқының тектілігі мен рухының мықтылығының тарихының баяны. Бұл-бір. Екіншіден, отаншыл, елжанды босқыншылыққа ұшыраған ұлтымыздың ата мекеніне ұрпағымен оралған тарихы. Ұрпаққа үлгі боларлық тарихымыздың бір парасы болып қалмақ (Исенов, 2021б; Исенов, 2021 в).

Әдебиеттер

Ержанұлы Е. Тәжіктер арасында біздің түбіміз түрік дейтіндер аз емес. // <https://alashainasy.kz/society/tajkter-arasynda-bzdn-tubmz-turk-deytnder-az-emes-61680/>

Исенов, 2021а - Исенов Ә.И. XX ғ. 20-30 жж. ауа көшкен босқындар жайынан. // Taisoigan. kz Өлке тану. Шежіре. Жаңалықтар. http://taisoigan.kz/tarikh-iketanu/article_post/hh-g-20-30-zhzh-ava-koshken-bosk,yndar-zhajupan Жарияланған уақыты: 30.10.2021 жыл.

Исенов, 2021б - Исенов Ә.И. XX ғ. 20-30 жылдары Тәжікстан республикасына қоныс аударған қазақ босқындары: тағдыры және олардың бейімделуі // «Қазақстандағы XX ғасырдың 30-шы жж. басындағы ашаршылық және қазақтардың көршілес аумақтарға мәжбүрлі көші-қоны: зерттеу мәселелері» = «Голод начала 30-х гг. XX века в Казахстане и вынужденные миграции казахов на сопредельные территории: проблемы исследования»: респ.-тәжірб. конф. мат.-ры. / Құраст. А.И. Құдайбергенова, М.М. Қозыбаева, Р.Ж. Байдалы. Алматы: Литера-М, 2021. 296 б. 101-118 б.

Исенов, 2021в - Исенов Ә.И., Зулгараев Р. Босқындар тарихы - қазақ тарихының қаралы беттері (XX ғасырдың 20-30 жылдары) //«Қазақстандағы XX ғасырдың 30-шы жж. басындағы ашаршылық және қазақтардың көршілес аумақтарға мәжбүрлі көші-қоны: зерттеу мәселелері» = «Голод начала 30-х гг. XX века в Казахстане и вынужденные миграции казахов на сопредельные территории: проблемы исследования»: респ.-тәжірб. конф. мат.-ры. / Құраст. А.И. Құдайбергенова, М.М. Қозыбаева, Р.Ж. Байдалы. Алматы: Литера-М, 2021. 296 б. 219-230 б.

Лаханұлы Нұртай. Тәжікстандағы қазақ жастары ана тілін білмейді. 31 қаңтар 2017 жыл. https://www.azattyq.org/a/tajikistan_kazakh_people/28269359.html

Мұхит асқан қазақ қызы америкада 101 жасқа толды.(01.06.17). // <https://youtu.be/GpONGyrdTE4>
Нуралиев Абдусаттор. Казахи Таджикистана. Душанбе. Истеъдод. 2016. 160 с.

Тарихы терең Тәжікстан. <https://e-history.kz/kz/news/show/1530/> 10 ақпан 2018 жыл. Тәжікстан қазақтары өзбекше оқудан қашып, Қазақстанға оралмақшы. 2016

https://vk.com/wall-75031742_55240

Referenses

Erzhanuly E. Tazhikter arasynda bizdin tubimiz turik dejtinder az emes [There are many people among Tajiks who say that our roots are Turkish] // <https://alashainasy.kz/society/tajkter-arasynda-bzdn-tubmz-turk-deytnder-az-emes-61680/> [in Kazakh]

Isenov, 2021a - Isenov Ш.И. XX g. 20-30 zhzh. aua koshken boskyndar zhajynan [About refugees of the 20-30s of the XXth century]. // Taisoigan. kz Olke tanu. Shezhire. Zhanalyktar. http://taisoigan.kz/tarikh-lketanu/article_post/hh-g-20-30-zhzh-uaa-koshken-boskyndar-zhajynan Zpariyalannan uakyty: 30.10.2021 zhyl. [in Kazakh]

Isenov, 2021b - Isenov O.I. XX g. 20-30 zhyldary Tazhikstan respublikasyna konys audargan kazakh boskyndary: tagdyry zhane olardyn bejimdeli [Kazakh refugees who moved to the Republic of Tajikistan in the 20-30s of the XXth century: their fate and adaptation] // «Kazakhstandagy XX gasyrdyn 30-shy zhzh. basyndagy asharyshlyk zhane kazakhtardyn korshiles aumaktarga mazhburli koshy-kony: zertteu maselelery» = «Golod nachala 30-h gg. XX veka v Kazahstane i vynuždennye migracii kazahov na sopredel'nye territorii: problemy issledovaniya»: resp.-tazhrib. konf. mat-ry. / Kurast. A.I. Kudajbergenova, M.M. Kozybaeva, R.Zh. Bajdaly. Almaty: Litera-M, 2021. 296 b. 101-118 b. [in Kazakh]

Isenov, 2021v - Isenov O.I., Zulgaraev R. Boskyndar tarihy - қазақ тарихының қаралы беттері (ХХ ғасырдың 20-30 зhyldary) [The history of refugees - the tragic pages of Kazakh history (20-30s of the XXth century)] // «Kazakhstandagy XX gasyrdyn 30-shy zhzh. basyndagy asharyshlyk zhane kazakhtardyn korshiles aumaktarga mazhburli koshy-kony: zertteu maselelery» = «Golod nachala 30-h gg. XX veka v Kazahstane i vynuždennye migracii kazahov na sopredel'nye territorii: problemy issledovaniya»: resp.-tazhrib. konf. mat-ry. / Kurast. A.I. Kudajbergenova, M.M. Kozybaeva, R.Zh. Bajdaly. Almaty: Litera-M, 2021. 296 b. 219-230 b. [in Kazakh]

Lahanuly Nurtaj. Tazhikstandagy kazakh zhastary ana tylyn bylmejdі [Kazakh youth in Tajikistan do not know their native language.]. 31 kantar 2017 jyl. https://www.azattyq.org/a/tajikistan_kazakh_people/28269359.html [in Kazakh]

Muhit askan kazak kyzy amerikada 101 zhaska toldy. [Kazakh girl who swam across the ocean turns 101 in America]. (01.06.17). // <https://youtu.be/GpONGYrdTE4>

Nuraliev Abdusattor. Kazahi Tadzhikistana [Kazakhs of Tajikistan]. Dushanbe. Iste'dod. 2016. 160 s. [in Russian]

Tarihy teren Tazhikstan [Tajikistan has a deep history]. <https://e-history.kz/kz/news/show/1530/> 10 akpan 2018 zhyl [in Kazakh]

Tazhikstan kazakhtary ozbekshe okudan kashyp, Kazakhstanga oralmakshy [Tajik Kazakhs, so as not to study in the Uzbek language, want to return to Kazakhstan]. 2016 https://vk.com/wall-75031742_55240 [in Kazakh]

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_106

ҚАЗАҚСТАНДА ОРТА АРНАУЛЫ КӘСІБИ БІЛІМНІҢ ДАМУ МӘСЕЛЕСІ (XX Ғ. 20-30 ЖЖ.)

К.А. Тулентаева^{1ID*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы қ.

*Автор-корреспондент
E-mail: k-abiken@mail.ru,

Түйіндеме. Мақалада Қазақстанда өткен ғасырдың 20-30 жылдар аралығындағы орта арнаулы білім жүйесінің қалыптасу және даму үрдісі қарастырылады. Орта кәсіби оқу саласы күрделі де ауқымды қоғамдық құбылыс, сондықтан автор осы зерттеуде өлкеде орта буын кәсіби мамандар дайындығының кейбір топтамасын ғана талдаудан өткізеді. Большевиктердің Кеңес өкіметін орнатудың алғышарттарының бірі сауатсыздықпен күрес болғаны белгілі. Мақалада сауатсыздыққа қарсы науқанның көшін бастаған мұғалімдер даярлау ісін жолға қою және большевиктердің «қазақ өлкесінің дәстүрлі кәсібін өрістетуге» саясатымен сабақтаса жүрген ауылшаруашылық мамандарды даярлау мәселесінің санқырлы тұстары анықталып ашылады. Кеңес өкіметінің ширек ғасырлық даму барысында республикада кәсіби дәрігерлерді сапқа қою мәселесінің шешім табу жолдары зерделенеді. Өлкеде орын алған кәсіптік-техникалық мамандықтарды даярлау мәселесі сараланды. Большевиктердің «пролетариаттың ұлттық кадрларын дайындау» ұранының Қазақстанда жүзеге асырылу іс-әрекеттері салалық құрылымдар бойынша пайымдаудан өткізілді.

Кілт сөздер: орта арнаулы оқу орны, мұғалімдер институты, қысқа және ұзақмерзімді оқу курстары, шаруа жастарының мектептері, жұмысшы факультеттері, фабрика-завод шәкірттігі мектептері, кәсіптік-техникалық білім, ұлт кадрлары.

Мақала №AP08856779 «XX ғ. 20-30-жж. дәстүрлі қазақ қоғамын жаңғырту саясатындағы зайырлы білім мен ағарту жүйесі» жобасы аясында жазылды.

МРНТИ 03.20.00

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ (20-30 ГГ. XX В.)

К.А. Тулентаева^{1ID*}

¹Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова, Қазақстан, г. Алматы,

*Автор-корреспондент
E-mail: k-abiken@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается процесс формирования и развития среднего специального образования в 20-30 гг. прошлого века в Казахстане. Среднее специальное обучение - это сложное явление, поэтому автор анализирует подготовку некоторых видов профессиональных кадров среднего звена в казахском крае.

Известно, что для большевиков одной из предпосылок в создании советской власти считалась борьба с неграмотностью. Поэтому в статье проводится анализ подготовки учителей, возглавлявших кампанию против неграмотности и прослеживаются достигнутые в таком сложном деле значительные результаты. Выявляются многогранные аспекты проблемы подготовки сельскохозяйственных специалистов, продвигаемые политикой большевиков, так называемое «развертывание традиционного промысла казахского края». Факт, когда на протяжении веков подвергаясь таким болезням, как холера, оспа, туберкулез и другие, казахский народ страдал и безжалостная смерть унесла большое количество населения. Потому определяются пути решения власти Советов в подготовке профессиональных медиков в первой четверти XX века. Коммунисты в ходе индустриализации в Советском Казахстане, отдавая приоритету черной и цветной металлургии, угольной и нефтяной промышленности, приложили усилия для подготовки отраслевых специалистов среднего звена. Следовательно, были проанализированы и систематизированы типы профессионально-технических специальностей. Прослеживается реализация в жизнь девиза большевиков «подготовка национальных кадров пролетариата» по основным отраслям производства.

Ключевые слова: среднее специальное учебное заведение, институт учителей, кратко и долгосрочные учебные курсы, школы крестьянской молодежи, рабочие факультеты, школы фабрично-заводского ученичества, профессионально-техническое образование, национальные кадры.

IRSTI 03.20.00

PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF SPECIALIZED SECONDARY EDUCATION IN KAZAKHSTAN (20-30S OF THE XX CENTURY)

К.А. Tulentaeva^{1ID*}

¹Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Kazakhstan, Almaty.

*Corresponding-author
E-mail: k-abiken@mail.ru

Abstract. The article discusses the process of formation and development of specialized secondary education in the 20-30s of the last century in Kazakhstan. Specialized secondary education is a complex phenomenon, therefore the author analyzes the training of some types of middle-level professional personnel in the Kazakh region.

It is known that for the Bolsheviks, one of the prerequisites for the creation of Soviet power was the fight against illiteracy. Therefore, the article, firstly, analyzes the training of teachers who led the campaign against illiteracy and traces the significant results achieved in such a complex matter. Secondly, the multifaceted aspects of the problem of training agricultural specialists, promoted by the policy of the Bolsheviks, the so-called "deployment of the traditional craft of the Kazakh region" are revealed. It is a fact that, when for centuries, being exposed to such diseases as cholera, smallpox, tuberculosis and others, the Kazakh people suffered, and a merciless death claimed a large number of inhabitants. Therefore, thirdly, the ways of deciding the power of the Soviets in the training of professional doctors in the first quarter of the twentieth century are being determined. Communists in the course of industrialization in Soviet Kazakhstan, giving priority to ferrous and non-ferrous metallurgy, coal and oil industries, made efforts to train mid-level industry specialists. The types of professional specialties and methods of their training are analyzed. Fifth, the implementation of the Bolsheviks' slogan about the "education of the national cadres of the proletariat" in the main branches of production is traced.

Key words: secondary specialized educational institution, institute of teachers, short and long term training courses, peasant youth schools, working faculties, Central Labor Institute, vocational education, national personnel.

Кіріспе. Білім беру ісі әлеуметтік жүйелердің ішінен маңызды орын алады. Қазақстанда ХХ ғасырдың 20-30 жж. орта арнаулы білім жүйесінің қалыптасу және оның даму үрдісін бүгінгі күні зерделеуден өткізу өзекті. Әлемдік жаһандану процесінің қарқынмен өрістеуі Қазақстан Республикасын да әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси, мәдени салаларын жаңаша көзқараспен бағамдауға, сөйтіп, ғаламдық өзгерістерге жедел бейімделуін талап етуде. Әлемдік үдерістерден қалмау мақсатымен елде 2018 жылдан бастап білім сапасын бағалау жүйесін халықаралық стандартқа көшіру басталып, 2019 жылы «Педагог мәртебесі туралы» заң қабылданды. «Педагогтарды оқыту және олардың біліктілігін арттыру жолдарын қайта қарау» міндеті қойылып отырған қазіргі таңда өткен ғасырдың 20-30 жж. онды тәжірибесін пайдалану тиімді болмақ.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысының деректік негізін ҚР-ның Орталық мемлекеттік мұрағатының 81, 206, 138, 737, 1716-қорларының құжаттары құрайды.

Қарастырылып отырған мәселесі аясында қолданған мәліметтер теориялық және әдістемелік талдауға түсті. Орта арнаулы білім жүйесі мәселесінің сол жылдардағы кеңестік және республикалық экономикалық, әлеуметтік-саяси, мәдени салалары бойынша санқырлы ақпараттық материалдар тізбегімен байланыста қамтылуы бұл үрдіс жөнінде *теориялық тұрғыдан* кешенді пайымдаулар мен тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді. Зерттеудің толымды мазмұнын ашу бағытында *әдістемелік ұстанымның* маңызы өте зор. Кез-келген тарихи тақырыптың зерделенуі объективтік таным принциптерін басшылыққа алу арқылы оқиғаны шынайылығын анықтап, нақтылы беру болып табылады. Сипаттамалы синхронды әдіс арқылы аймақтар қатарласа қарастырылып салыстырылды. Тарихи диахронды әдіс жолымен белгілі бір құбылыстардың дамуы, өзгеру бағыты айқындалды. Белгілі бір мәндік қасиеттеріне қарай зерттеу объектілерін жүйелеу үрдісін қолдану жалпы ғылыми классификациялау әдісімен бекемделді. Бір саладағы қатынастардың екінші бір сферасына транспозициялануын көрсету тарихи аналогия әдісін қолдану арқылы шешімін тапты. Мәселенің танымдық даму үдерісіндегі орнын айқындауда ғылыми зерттеу әдістемелерінің анализ бен синтез, индукция мен дедукция сияқты сынақтан өткен әдістері қолданылды.

Талқылау. Қазақстандағы ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы орта арнаулы оқу орындарының даму тарихы жеке-дара талдауға түсіріліп қарастырылмаған. Алайда бұл пікір осы бағыттағы тақырыптар бұрын-соңды зерделенбеген дегенді білдірмейді. Жалпы халық ағарту саласын қарастырған зерттеулер мен ғылыми мақалаларда орта арнаулы білім жүйесі туралы мағлұматтардың мардымсыздығы байқалады. Тақырыпты зерделеу біздің тарапымыздан осы мәселеге қатысты бірқатар тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді. КОКП және Қазақ өлкелік партия комитетінің съездері, Пленумдары, конференциялары мен форумдарында қаралған және соған сәйкес қабылданған қаулы-қарарлары мен шешімдерін зерттей келе, большевиктердің бұл мәселедегі ұстанған саясаты бағамдалды. Форумдарда білім саласы, соның ішіне орта арнаулы жүйесі, туралы міндеттер көптеп қойылғанымен, орындалуы жайында мәліметтермен бекітілмеген (Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті, 1988). Қазақ КСР және ҚР тарихы сияқты фундаменталды оқулықтарда мәселе негізінен қысқа ақпараттық сипатта берілген (Қазақ ССР тарихы, 1981). Кеңестік кезеңнің әр жылдарында мәдени құрылысқа қатысты жинақтарда сауатсыздық пен бастауыш білім сұрағы біршама көтерілсе, орта арнаулы білім жайында мәліметтер кемдік етеді (Культурное ..., 1965). Қазақ АКСР-нің 1920-1936 жж. ресми түрде РКФСР құрамында болғанына қарамастан, ресейлік авторлар Қазақ өлкесінен гөрі Ресей губерниялары, Украина, Белоруссия республикаларындағы халық ағарту жүйесіндегі проблемаларды назарда ұстаған деуге негіз бар. Закавказье республикалары мен Өзбекстан КСР-нің білім беру саласына қатысты азды-көпті мағлұматтар мен цифрлық көрсеткіштерді кездестіруге болады. Отандық кеңестік тарих ғылымында кәсіптік-

техникалық білім Қазақстанда жұмысшы табының қалыптасуын қарастырумен тұстас біршама талдауға түскен. А.Н. Нүсіпбеков – Қазақстандағы жұмысшы табының қалыптасуы тақырыбын ғылыми негіздеудің басында тұрған тарихшы. Еңбекте аталған мәселе Кеңес өкіметінің орнауынан ҮОС-на дейінгі аралықты қамтиды және большевиктік саясат ықпалында жазылғанмен де, тарихи маңызын жоққа шығаруға болмайды (Нүсіпбеков, 1966). М.Х. Асылбеков ауқымды зерттеуінде Түркістан-Сібір магистралының салынып іске қосылуы үрдісін құрылысшы және теміржолшы мамандықтарын игеру арқылы Қазақстанның өзіндік өндірістік саласында жұмысшы өкілдерінің қалыптасуын пайымдайды (Асылбеков, 1973). Ф.К. Михайлов еңбегінде Кеңестік Қазақстандағы кәсіптік-техникалық білім алу жолдарын көрсетеді (Михайлов, 1962). Тәуелсіздік жылдары шыққан облыстық аймақ тарихын саралаған энциклопедияларда орта арнаулы білім жайында қысқаша мағлұматтарды табуға болады (Солтүстік Қазақстан, 2006; Батыс Қазақстан тарихы, 2006; Караганда, 2008).

Зерттеу нәтижелері. Кәсіптік орта оқу орындарын құру және оның желісін дамыту, революциядан кейінгі социалистік қайта құрулармен байланысты маман кадрлардың тапшылығына орай өткір мәселеге айналды.

Кеңес үкіметі социалистік құрылыстың алғашқы жылдарында-ақ мамандар жетіспеушілігі мәселесін шешу шараларын қолға алды. Большевиктер мамандарды дайындау үрдісінде басшылыққа алынуға тиісті бірқатар басымдықтарды негіздеді; мамандар туралы мәселені шешкен кезде *оны жаппай және жоғары қарқынмен жүргізуді*, таптық ұстамдылық негізінде шешуді ұсынды.

Кеңес үкіметі жалпы елде сауатсыздықты жойып, партия алға қойған бастауыш, орталау, орта, орта арнаулы және жоғары білім жүйелерін еңсеру үшін *мұғалімдер қауымын* құрудың қажеттігін ұғынды. Бұл бағыттағы ауқымды мәселелер партияның кезекті съездері, конференциялары мен пленумдарында қойылып, қабылданған қарарлар мен шешімдер жергілікті тиесілі органдағы нұсқау ретінде таратылды және басшылыққа алынды.

Педагогикалық кадрларды даярлаудың сол кездегі тиімді де қолжетімді жолы республика астанасында, губерниялық қалаларда және уездік, аудандық халық ағарту бөлімдерінің жанынан тұрақты және қысқа мерзімді *педагогикалық курстар* құру болды. Бұл курстарда сабақ беруге тәжірибелі педагогтар, кеңес және партия қызметкерлері тартылды.

Азамат соғысы азсанды мұғалімдердің қатарын сиретіп жіберді. Ұстаздық жолындағы азаматтар сауатты болғандықтан, партия, кеңес, шаруашылық жұмыстарына көптеп тартылып отырды. Сондықтан 1919-1920 жылдары уездер мен губернияларда қысқамерзімді төртайлық және екі, үшжылдық мұғалім курстары ашыла бастады.

Қолға алынған шаралар елеулі нәтижелерге қол жеткізді. Толық емес мәліметтерге қарағанда, республикада 1919-1920 жылдары қысқа мерзімді курстарда бірінші және екінші сатылы мектептер үшін 2500-ге жуық мұғалім даярланған. Бұл өлкеде 220 мыңдай баланы оқумен қамтыған 3 600-ге жуық мектеп ашуға мүмкіндік берген (Қазақ ССР тарихы, 1981: 243).

Өлкедегі басқа ұлт өкілдерінің балалары үшін де мұғалімдер даярланды. Курс бітіргендер уездік халық ағарту бөлімдерінің қарамағына жіберіліп тұрды. Олардың көпшілігі ауыл мектептерінің алғашқы ұйымдастырушылары болды, халық арасындағы мәдени-ағарту, үгіт жұмысына белсене қатысты. Курсқа қазақтарды да тарту шаралары жүргізілді және оқитын тәлімгерлерге стипендия берілді.

Кеңестік мағлұматтар жиырмасыншы жылдардың ортасына қарай «совет мұғалімдерінің отряды» қалыптасқандығын мәлімдей келе, олардың білімі мен педагогикалық тәжірибелерінің жеткіліксіздігін жоққа шығармайды.

Қазақстанда отызыншы жылдары халық ағарту ісі маңызды мәселенің бірі болып қала берді. 1934 жылы жетіжылдық мектеп мұғалімдерін дайындайтын екіжылдық мұғалімдер институттары педагогикалық институттардың жанынан құрылды және оларға орта және толық емес орта білімі бар тәлімгерлер қабылданды. Оқу орнын бітірген азаматтарға *аяқталмаған жоғары білім туралы дипломы* берілді. Бұл жылдары педагогикалық институттар мен мұғалімдер институттары Алматыда, Оралда, Қарағандыда, Петропавлда, Семейде, Шымкентте, Қызылордада, Ақтөбеде жұмыс жасады.

ВКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің 1937 жылғы Қаңтар Пленумында қабылданған қаулылар ішіндегі «Педагог мамандарын даярлау және мамандығын арттыру туралы» бөлімінде шешімін табуға тиісті мәселелер шоғыры айқындалды. Мұнда *екі және төртайлық курстар* арқылы мектеп мұғалімдерін *қайта даярлау міндеті* қойылды және оны іске асыру бағытында жұмыстар атқарылды (ҚКП ОК қарарлары, 1988: 371).

Жергілікті жерлерде мұғалімдерді даярлаумен қатар, Орынбордың, Омбының, Самараның, Мәскеудің, Ташкенттің жоғары оқу орындарына болашақ педагогтар дайындықтан өтті.

Республиканың облыс орталықтарындағы педагогикалық институттар жалпы педагогикалық техникумдардың негізінде қаланды. Қазіргі А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті өз бастауын 1923 жылдың 1 қыркүйегінде ашылған қаладағы педагогикалық техникумнан алады. 1939 жылғы 21 тамызда Халық Комиссарлар Кеңесі мен Қазақ КСР Халық ағарту комитетінің шешімімен

педучилище физика-математика, жаратылыстану-география факультеттерін біріктірген күндізгі және сырттай оқитын бөлімдері бар екіжылдық Мұғалімдер институтына айналдырылды. Қостанай облысының жастарынан 1 курстың күндізгі бөліміне 120 адам, ал сырттай бөліміне 50 адам қабылданған еді (Алдамжаров, 2002: 239).

Петропавл қаласында 1920 жылы «Қызыл мұғалімдер» курсы ашылып, онда 125 адам оқыды және соның негізінде үшжылдық мұғалімдер курсы ашылды (Солтүстік Қазақстан облысы, 2006: 229). 1922 жылдан бастап Қазақ педагогикалық курстары ұйымдастырылды, кейінде оны педагогикалық техникумға айналдыру туралы шешім қабылданды. 1925 жылы Петропавл педагогикалық техникумының орыс бөлімін 32, қазақ бөлімін 8 адам тамамдады. Әр жылдары педагогикалық курстар жаңа бөлімдермен толықты.

Қазақстанның батыс өңірінде де орта арнаулы оқу орындары жиырмасыншы және отызыншы жылдары құрыла бастады. Мәселен, 1922 жылы Орал педагогикалық техникумының негізі қаланып, ол 1937 жылы педагогикалық училище болып өзгертілді (Батыс Қазақстан тарихы, 2006:256).

Қарағанды облысындағы арнаулы орта оқу орнының іргетасы 1922 жылы Қарқаралы қаласындағы педагогикалық техникумының негізінде қаланды. Бұл бүкіл Орталық Қазақстан аймағына, Семей, Павлодар губерниялары мен Қарқаралы уезіне мұғалімдер даярлайтын тұңғыш оқу орны болды. Техникум 1937 жылы Қарқаралы педагогикалық училищесі болып құрылды және ширек ғасыр толуымен байланысты Абай есімі берілді. Алғашқы он жылда оны 350 мұғалім оқып бітірді. 1952 жылы оқу орны Қарағанды педагогикалық училищесімен біріктірілді, келесі жылы Сарань қаласына көшірілді де, Абай атындағы Сарань педагогикалық училищесі деп атала бастады (Қарағанда, 2008: 59).

Батыс аймақтағы білім ордасының қазіргі ізбасары – Ақтөбе педагогикалық училищесі. 1921 жылы Ақтөбе қаласы орталығы болған Ақтөбе губерниясы ұйымдастырылды. Қуаншылық зардаптарына қарамастан, қалалық Кеңес шаруашылық жұмыстарын ұйымдастырумен қатар мұғалімдер даярлау ісіне көңіл бөлді. Сөйтіп, 1922 жылы күзде педкурстар мен мұғалімдер семинариясының негізінде *Ақтөбе қазақ-орыс педтехникумы* ашылды.

Педтехникумға 75 оқушы қабылданды және келесі жылы олардың саны 122-ге жетті. Ұжымда он бір оқытушы қызмет атқарды. 20-жылдардың бас кезінде Ақтөбе педтехникумы жанынан төрт, алтайлық педкурстар ашу ұйғарылды. Төрттайлық курстарды мыңға жуық мұғалімдер бітіріп шықты.

Курстарды бітірген мұғалімдер халық ағарту ісінің ұйтқысына айналды. Курстардың қызмет аясы ауқымды болды: үгіт-насихат ошақтарына айналды, сауатсыздықты жою пункттерін ұйымдастырды, көркемөнер ісін назардан тыс қалдырмады, студенттерді қоғамдық өмірге бейімдеді және т.б. Сөйтіп, педагогикалық техникумдардың барлығына оқу үрдісі мен тәрбиелік жұмысты қатар алып жүру міндеттелді.

Өлкедегі барлық қазақ педагогикалық техникумдары жұмыстарын орыс тілінде жүргізді, құбылыс дайындығы бар мұғалімдердің және қазақ тілінде оқулықтардың жетіспеушілігімен түсіндірілді. Орыс тілін меңгеруге зор маңыз берілді. Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1938 жылдың 6 сәуірдегі «Республиканың қазақ мектептерінде орыс тілінің міндетті оқытылуы туралы» қаулысының өз деңгейінде іске асырылмай отырғандығына жергілікті билік алаңдаушылық танытқан. Қаулының қабылдануы мен оның орындалуы бүкіл ағарту мекемелерінде қадағаланды. Қазақ балаларына оқу процесі ғана емес, қоғамдық шаралардың орыс тілінде жүргізілуі ауырлық тудырды. Кеңес Үкіметінің өктем шаралары арқылы ұлт саясаты бұрмаланғаны ақиқат.

Ұлттық мектептер үшін педагогикалық кадрлар мәселесі өткір сұрақтардың бірі болды. Мұндағы мұғалімдердің педагогикалық даярлығы жеткіліксіз еді. КСРО ОАК Президиумының 1935 жылдың 22 қазанындағы «Қазақ АКСР-нің он бес жылдағы кеңестік, шаруашылық және мәдени құрылысы» атты қаулысында «бастауыш және орта мектеп мұғалімдерін, бірінші кезекте қазақтардан, даярлау және қайта дайындықтан өткізуді күшейту» мәселесі көтерілді. Сөйтіп, 1927 жылдың 1 қыркүйегіндегі мәліметінше, Қазақстанда 14 педагогикалық техникум, сондай-ақ II баспалдақтағы педагогикалық бағыттағы 16 мектеп әрекет етті (ҚР ОМА, 81: 34).

Техникум типтес алғашқы орта техникалық оқу орындары Ресейде 1914-1915 жылдары пайда болды және Қазан төңкерісінен кейін қанатын жайды. «Техникум» атауы негізінен орта техникалық оқу орындарына сай келеді, дегенмен бұл ұғым ұзақ уақыт бойы техникалық емес, мәселен, педагогикалық, медициналық, өнеркәсіптік-экономикалық, сауда және т.б. орта арнаулы мектептерге де қолданылды.

Өлкеде бірінші кезекте мұғалімдерді дайындайтын қысқа және ұзақмерзімді педагогикалық курстар мен семинариялар және педтехникумдар мен мұғалімдер институттары әрекет етті. Қиындықтармен сабақтас жүрген мұғалімдерді дайындау ісі айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізді.

Сонымен, өлкедегі педагогикалық техникумдар біріншіден, мектептің бастауыш кластарына мұғалімдерді, демек, педагогикалық орта буынды мамандарды дайындады, екіншіден, халықтың сауатын көтеру мәселесінде зор рөл атқарды, үшіншіден, большевиктердің жетекшілігімен халыққа қоғамдық-саяси тәрбие берудің таптырмас тетігі болды.

Қазақстан Республикасының медицина білімінің бастауында 1916 жылдың 1 қарашасында Орал қаласында ашылған, бүгінде жемісті қызмет атқарып отырған Батыс Қазақстан Жоғары медициналық колледжі тұр. Орал губерниялық халыққа білім беру бөлімінде 1919 жылы мектеп екінші басқышқа орналасып, медбикелерді дайындайтын үш, төрт, тоғызайлық қысқамерзімді курстар ұйымдастырылды. Мектепте 1920 жылы соғыс жағдайындағы медбикелерді жедел даярлайтын жиырма айлық курс ашылды. Қолға алынған шаралардың нәтижесінде солдаттарды әскер сапына қайта қоюларына мүмкіндік жасалды. Орал фельдшерлік-акушерлік мектебі өз мөрі, оқытушы ұжымы мен оқушы қауымы, әр кездері директорлық қызметті ауыстырған азаматтары, елге танымал дәрігерлері бар қауымдастық мекеме ретінде өзіндік тарихынан тұрады.

Орынборда 1923 жылғы денсаулық сақтау бөлімдері меңгерушілерінің III Қырғыз съезінде жергілікті халықтың өмірін, тілі мен тұрмысын білетін жергілікті медицина мамандарын дайындау мәселесі көтерілді. БОАК-нің бұйрығымен осы жылы Оралдағы фельдшерлік-акушерлік мектепті жауып, оны Орынборға көшіру және «Қазақ өлкелік медициналық техникум» деп атау туралы шешім қабылданды. Орынборда 1925 жылы ашылған оқу орнында алғашында екі бөлім ұйымдастырылды: 1) акушерлік, оқу мерзімі 2 жыл 6 ай; 2) бала мен ананы қорғау – 2 жыл. Дәрігерлердің орта буынын даярлайтын мекемеге әр аймақ өздеріне бөлінген орын бойынша оқуға тиесілі адамдарын жіберді. Қайтадан құрылған оқу орнына бүкіл дала тұрғындарына медициналық көмек көрсету міндеті жүктелді. Оқу мерзімі төрт жылды құрады және техникумның жанынан қазақ балаларын оқыту бөлімдері ашылды.

1934 жылғы Қазақ өлкелік партия конференциясында жұмысшылар мен колхозшыларға медициналық көмек көрсетудің артта қалуы, емдеу мекемелерін, ауруханаларды, фельдшерлік пункттерді, дәріханаларды салу, жұқпалы ауруларға, безгек және т.б. кең тараған ауруларға қарсы нақты күрес ұйымдастыру мәселелері көтерілді.

Дәрігерлер мерзімі жағынан әртүрлі курстар, фельдшер-акушер және медициналық медбикелер мектептері, медтехникумдар сынды орта кәсіби оқу орындары арқылы даярланды.

Мал шаруашылығы мамандарын дайындауда таңдаулы колхозшылар мен еңбек озаттары есебінен облыстық және аудандық екі ай мерзімдік колхоз мектептерін жасақтау міндеттелінді. Мұндай мектептерге қатысты төмендегідей ұсыныстар берілді: 1-ден, тыңдаушыларды мұқият іріктеуге ерекше көңіл бөлу; 2-ден, бір ай ішінде даярлығы мол оқытушылар құрамымен толықтыру; 3-ден, оқушылар контингентін көбейту; 4-ден, мектептерді қажетті оқу құралдарымен қамтамасыз ету; 5-ден, мектептерде әзірліктен өткен колхозшылардың дұрыс пайдаланылуы; 6-дан, мал шаруашылығы жұмыстарында тартылмай жүрген азаматтарды фермаларға қайтару.

Жылдың арнайы айларында өлкенің барлық аудандарында ферма меңгерушілерінің, колхоз зоотехниктерінің, ветеринар-фельдшерлердің, мал шаруашылық бригадалары бригадирлерінің, сауыншылардың, шопандардың, бұзаушылардың және мал шаруашылығының басқа да қызметшілерінің кеңестері, курс-семинарлары өткізіліп тұрды. Мұнда зооветеринарлық минимумды оқып-үйренуге және фермаларда еңбек ұйымдастырудың жолдарын меңгеруге баулытылды.

Мал шаруашылығы сферасында мал дәрігерлерінің алар орны ерекше. Ендеше 1939/1940 жылдары колхоз активтерінің ветеринарлық-зоотехникалық білімдерін көтеру мақсатымен сырттай оқыту жүйесі енгізілді.

Республикада тракторшы, комбайншы, механик, трактор бригадаларының бригадирлері сынды механизаторлар даярлау үрдісі соғыстың қарсаңында қанағаттанарлықсыз күй кешті. Елде аталған мәселені жетекшілікте ұстайтын министрліктер күзіретіне механизаторлар даярлайтын мектептер мен курстар желісін ұлғайту мен жұмысын жақсарту, оларды әзірлігі мол және жоғары білікті оқытушылармен толықтыру, курстарға мұқият іріктеу, озат азаматтарын жіберу тәртібін орнату, т.б. жатты.

Жоғарыда сабақтаған материалдар шоғырынан тұжырымдар жасасак, совхоздардың, шаруа жастары мектептерінің, МТС-тердің, 2-басқыш мектептердің жанынан колхозшыларды даярлайтын жаппай қысқамерзімді курстарды өрістетуге көзделді және курстар мен оқытудың басқа да түрлерін қаржыландыру мәселесі көтеріліп отырылды. Алайда аталған шаралардың толымды түрде іске асырылуында қиыншылықтар туындап отырды. Дегенмен ауылшаруашылық оқу орындарына ерекше маңыз беруге байланысты 1923/24 оқу жылында Орынборда, Семейде, Оралда, Петропавлда, Қостанайда, Алматыда агрономиялық және мал дәрігерлік-зоотехникалық техникумдар, жер өлшеушілер курстары, орманшылық мектептері жұмыс істеді. Олардың жартысына көбі (57 %) шаруа балаларынан тұрып, 14 пайызын қазақ ұлты өкілдері қамтыды. (ҚР ОМА, 81: 32-33).

Өлкеде ауыл шаруашылығы маман кадрларын даярлаудың барлық амалдары қарастырылды: қысқамерзімді курстар, ауыл шаруашылық мектері, ауыл шаруашылық техникумдары, механикалық мектептер, соңғылары кейінде кәсіптік-техникалық училищелерге айналдырылды.

Республика ауыл-селоларында шаруашылыққа басшылық жасайтын мамандарды даярлау мақсатымен жұмысшы-шаруа университеттері партия мектептеріне айналдырылды және олардың бір

тобы 1920 жылы Ақтөбе, Орал, Орда, Орынборда ашылды. Бұлар 1933 жылдан бастап жоғары ауыл шаруашылығы мектептері деп аталды (Батыс Қазақстан тарихы, 2006: 256).

Қазақстан КП-ның 1940 жылдың наурызындағы съезі партия, кеңес және жергілікті органдарға кадрларды даярлау және қайта дайындау ісін түбірінен жақсартуға міндеттеді. Механизатор кадрларын даярлау ісін тұрақты түрде жұмыс атқаратын механизация мектептеріне шоғырландыру жолымен осы жылы қосымша 5 мектеп, 1941 жылы 7 мектеп ашу белгіленді (Қазақстан, 1989: 186)

Әрекет етіп отырған механикалық мектептерді қажетті оқу базасымен, білікті оқытушылармен қамтамасыз ету жайы да ескертілді. Партиялық басшылық әйелдер арасынан механизатор мамандарын даярлауға ерекше көңіл аударып, мектептердегі олардың үлес салмағы оқушылар құрамының 40%-нан кем болмауын тапсырды.

Большевиктер 1930 жылдардың екінші жартысында ауылдық жерлерде колхоз құрылысының басты қиыншылығы мен осал жері маман кадрлардың, ұйымдастырушы колхозшылардың, әртүрлі шаруашылық және мәдениет салалары басшыларының жетіспеушілігін баса айтып, кадрларды даярлау үрдісі ұжымдастыру қарқынынан артта қалып отырғандығына алаңдатушылық танытты. Сөйтіп, республикада ауыл шаруашылығы арнаулы орта білім иелерін дайындау педагогикалық ағарту қызметкерлерін даярлаудан кейінгі орында тұрды.

Ауыл шаруашылығы саласындағы орта буын мамандары колхоз мектептері, шаруа жастарының мектептері, жұмысшы-шаруа университеттері, ауылшаруашылық техникумдары, механикалық мектептер, жоғары ауыл шаруашылығы мектептері және т.с.с. оқу жүйелері сапынан дайындалды.

Өлкедегі өткен ғасырдың 20-30 жылдарындағы *кәсіптік-техникалық білім* Кеңестер елінің халық шаруашылығындағы мақсатпен, жоспарлы экономиканың талаптарымен, бесжылдықтардың міндеттерімен тікелей қабыса жүрді.

Елде кәсіптік-техникалық білім берудің мүмкіндіктерін барынша пайдалану әрекеттері қолға алынды. Жұмысшы факультеттерінен бастап, кәсіптік-техникалық мектептер, кәсіптік-техникалық курстар, ФЗУ мектептері ашылды. Қазақстанда жоғарыдағы құрылымдармен қатар, мектеп-интернаттар, кешкі жұмысшы мектептері, шаруа жастарының мектептері, кешкі техникумдар және т.б. түрлері әрекет етті.

РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 1920 жылғы 29 қаңтардағы Декреті негізінде жұмысшы мамандарды дайындауды жақсарту мақсатымен ҚазАКСР Халық Комиссарлар Кеңесі 1921 жылдың басында кәсіптік-техникалық білім бөлімін республиканың Халық Ағарту Комиссариатының Кәсіптік-техникалық бас комитетіне айналдырды. Қайтадан құрылған басқару органына өлкеде маман жұмысшыларды дайындауды ұйымдастыру және осыған дейін кәсіподақ, әртүрлі ведомстволар мен ұйымдар атқарып келген жетекшілікті бір өзі қолына шоғырландыру міндеті жүктелді. Жергілікті жерлерде губерниялық халық ағарту бөлімі жанынан губерниялық кәсіптік-техникалық білім комитеттері құрылды.

Қазақстанда кәсіптік-техникалық білімді ұйымдастыру түрлері мен мамандарды бейімдеп дайындау бағыттары республика шаруашылығының жай-күйіне тікелей байланысты болды. 1921 жылдың өзінде-ақ Қазақстанның Ресейдің шикізат көзіне айналдырылуы, тек өндіруші тау-кен өнеркәсібінің және жеңіл, тамақ өнеркәсібі мен қолөнер кәсібінің ұсақ кәсіпшіліктерінің басымдығы кәсіптік-техникалық білімді ұйымдастыруға нұқсан келтірді. Осындай ауыр жағдайда республикада мүмкін болған әртүрлі курстар кеңірек тарады да, ал кәсіптік-техникалық, ауылшаруашылық мектептер мен басқа да оқу орындары аз болды. Мәселен, 1921 жылдың 1 қаңтарында Қазақ АКСР-де екі мыңға жуық адамды қамтыған 30 әртүрлі мектеп мен курс әрекет етті (Михайлов, 1962:10). Алайда мектептер мен курстар жүйесін кеңейткенде де, Қазақстанда жұмысшы мамандық иелеріне деген өндірістің сұранысы қанағаттанарлықтай жағдайда болмады.

Республикада кәсіби оқу орындарының желісін кеңейту барысында жалпы білім деңгейі төмен жергілікті жастардың ЖОО мен техникумдарға арналған бағдарламаларды игерудің қиындығы айқын аңғарылды. Сондықтан студент жастардың осы категориясы үшін жоғары оқу орындары жанынан жұмысшы факультеттері құрылды. Оларда жұмысшы және ауыл-село жастары 3-4 жылда жеделдетілген қарқынмен орта білім алып, жоо-на қабылданды.

Республикада өндіргіш күштердің дамуын тежеп отырған басты фактор маман кадрлардың жетіспеушілігі екендігі уақыт өткен сайын айқындала түсті. Осымен байланысты 1922-1923 оқу жылында республиканың Кәсіптік-техникалық бас комитеті ФЗУ-дің жаңа мектептерін құру жолында шараларды қолға алды. Фабрика-завод шәкірттігі мектептері жалпы Кеңестер елінде революцияның негізінде құрылған жаңа кәсіптік-техникалық оқу орны еді.

Қазақстанда ФЗУ мектептері өзіндік даму жолынан өтті. Өлкеде аталған мектептерді ұйымдастыру үрдісі баяу жүрді. 1922-23 жылдары әрекет еткен 13 мектеп жұмысшы жастардың бар болғаны 10 пайызын ғана қамтыды. Мектептерді құру барысында өнеркәсіптің қандай салаларын дамытуға қатысты мамандар керектігімен орайлас олардың профилдері ескерілмеді. Әрекет етіп отырған ФЗУ мектептерінің

нашар жабдықталынуы және педагогикалық мамандармен толымды қамтамасыз етілмеуі оқу сапасына, қала берді, кәсіби мамандарды даярлап шығаруға нұқсан келтірді.

Индустрияландыру саясатының белең алуына қарамастан, 1928 жылы ФЗУ мектептерінің саны қысқарып қалды. Бұл бірнеше себептермен түсіндірілді: 1) ФЗУ мектептерінде оқу мерзімі ұзағырақ болғандықтан, жұмысшы маман кадрларын даярлау баяулау жүрді; 2) шәкірттерді дайындау қымбатқа түсті, бір оқушыға 365 сом жұмсалды, сол кезеңмен тұрғысынан бөлінген қаржы қомақты болды; 3) ФЗУ мектептері сұраныстағы барлық мамандық иелерін дайындап шығаруды емес, оқушылардың жалпыбілімдік деңгейін көтеруді басты міндеті ретінде ұстанды.

Алайда ФЗУ мектептерінің тиімділігі сараланып, партияның 1930 жылғы ХҮІ съезі ФЗУ мектептері мен олардың контингентін және бұқаралық мамандықтар мектептер жүйесін көбейту мәселесін де көтерді. Десек те ФЗУ мектептері жүйесін өрістету үрдісі де өндірістің жұмысшы маман кадрларға сұранысын қанағаттандыра алмады. Бұл біріншіден, ал екіншіден, олардың құрылымдары мен іс-тәжірибесінде әуел бастан-ақ айтарлықтай кемшіліктер орын алды. Мектептердің базалық мекемелердің өндірістік цехтарында тұрақты оқу орындары мен тиімді жабдықталған оқу шеберханалары болмады. Сабақтар көбінесе өндірістік бұйымдармен сабақтастырыла емес, танымдылығы бейғабыл қарабайыр түрде өткізіліп отырды. ФЗУ қабырғасындағы орыс тілін жақсы білмейтін қазақ жастарының мамандықты меңгеруі қазақ тілінде оқулықтардың және қазақ маман оқытушыларының жетіспеушілігімен байланысты қиындықтар қабаттаса жүрді. Десек те большевиктер ФЗУ мектептері желісін ұтымды пайдаланды, бастысы, олар оқу үрдісін «саяси-тәрбие жұмыстармен оңтайластыра» жүргізе білді.

ФЗУ жүйесіндегі көптеген мектептер оқушыларға шамадан тыс жалпы білім беру пәндерін беруге ауып кеткендіктен, жас жұмысшылардың техникалық дайындығына кері әсерін тигізіп отыр деп танылды. Осы олқылықты жою мақсатында КСРО Ауыр өнеркәсіп халық комиссариаты 1933 жылдың 16 наурызында «Фабрика-завод шәкірттігі мектептерін қайта құру туралы» Бұйрығын қабылдады. Құжатта ФЗУ-дің жалпы білімге басты назар аударып, сөйтіп, оқушыларға нақтылы мамандық бойынша жеткілікті кәсіптік-техникалық дағдылары берілмей отырғандығы аталды. Бұйрыққа сәйкес ФЗУ-ғы оқу мерзімі жеңілдеу мамандықтар бойынша екі жылдан алты айға қысқартылды, ал күрделілеу мамандықтар үшін бір және бір жылдан аса уақыт белгіленді. Тау-кен училищелерінде нақтылы мамандандыру ісін жақсарту мақсатымен оқу бағдарламалары қайтадан қарастырылды.

Республикада да фабрика-зауыт шәкірттігі мектептеріне 30-жылдары қайтадан ден қоя бастауымен байланысты оның жұмысы жанданды. Қазақстанда 1935 жылы бұл мектептер 4489 жұмысшы маманды, оның ішінде ауыр өнеркәсіп саласы үшін 1655, 1936 жылы 5 мыңға жуық адам дайындықтан өткен (Министерство..., 1962: 112).

Қазақстанда жұмысшы кадрларын дайындау мәселесін шешу жолында өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, транспорт, құрылыс салаларына 500 мың маманның қажеттілігі анықталды (Нусупбеков, 1966, 162-б.). Жұмысшы кадрларды қарқынмен даярлау үшін әртүрлі қысқамерзімді курстар қанат жайды. Мұнда *Орталық еңбек институтының* курстары үлкен рөл атқарды, олар сұраныстағы жұмысшы мамандықтар иелерін дайындады.

Кесте - ОЕИ курсының материалдық құрылымы және даярлаған мамандар саны (Михайлов, 1962: 22).

жылдар	базалары	оқу пункттері	дайындаған мамандар саны	соның ішінде қазақ ұлт өкілдері
1928-1929 жж.	2	2	490	360
1929-1930 жж.	3	4	6359	4500
1930-1931 жж.	12	65	26125	19590

Кесте Қазақстанда әр жылдардағы ОЕИ-ның кәсіптік-техникалық кадрларды үдемелі әдіспен дайындаудағы қомақты орнын айқын көрсетеді (Михайлов, 1962: 22).

КСРО-да жиырмасыншы жылдармен салыстырғанда, 30-жылдардың ортасында машина, станок, тағы басқа техникалық жабдықтардың түрлері көбейді және оның үлес салмағы артты. 1933-1937 жж. екінші бесжылдықта «Кадрлар барлығын шешеді» ұраны басшылыққа алынып, техниканы жаппай меңгеру үрдісі ФЗУ мектептері жүйесін одан әрі дамытумен қатар, әртүрлі техникалық үйірмелер, мемлекеттік емтихан тапсырумен бекемделген техникалық минимум курстары сынды мамандыққа баулудың жана формалары дүниеге келді.

Партия және кеңес органдары белсенділік танытты, олардың бастауымен Қазақстанның өндірістік мекемелерінде жұмысшылардың техникалық минимумды меңгеруін және білімдерін бағамдайтын мемлекеттік техникалық емтиханға дайындау жөніндегі үйірмелері құрылды. Техникалық минимумды меңгеру жөніндегі қоғамның үйірмелері Шымкент қорғасын зауыты, Өскемен қорғасын-цинк зауыты,

Қарсақпай мыс қорыту зауыты, Ащысай полиметалл комбинаты, Қарағанды көмір бассейні, Ақтөбехимияқұрылыс сынды ауыр өнеркәсіп кәсіпорындарында нәтижелерге жетті. Мамандықтарын жете меңгеруге, сөйтіп, сатылы түрде жоғарылатуға ықпал ету мақсатымен өндірістің барлығында дерлік жүйелі түрде аттестация ұйымдастырылып тұрды.

Қазақстанның ірі өндірістерінде техминимум курстарымен қатар жалпы мақсаты мен оқу-тәсілі орайлас курстық білім алудың стахановшылар (өндірістен қол үзбей оқу), социалистік еңбек атты курстары да әрекет етті. Стахановшы жұмысшылар үшін мерзімі екіжылдық социалистік еңбек шеберлері курсы ұйымдастыру белгіленді.

Большевиктердің техниканы меңгеру ұранына мекеме орындарында жұмысшылар өндіріс озаттары қозғалысы арқылы үн қосты. Қазақстанның түсті металлургия жұмысшыларына қатысты мәліметтер олардың арасында 1935 жылдың 15 шілдесінде 6400 үздіктің болғандығын хабарлайды (ҚР ОМА, 138: 21).

Кәсіптік-техникалық білім берудің екінші бесжылдықта дүниеге келген тағы бір жолы Кеңестер Одағының өндіріс саласында кең қолданған бригадалық және жеке шәкірттік оқу болды. Бұл оқу тәжірибесі мол адамның жұмыс орнына жаңадан келген азаматты мамандыққа баулып үйрету әдісімен жүзеге асырылды. Кәсіби маманның тәлімгерлік жолмен мамандығы жоқ болмаса жетік меңгермеген адамды тәрбиелуі еді. Қазақ ауылдарының шашыраңқы орналасуы сынды өзіндік ерекшелігі жастарды кәсіптік бағдардағы білім беру ісіне тартуда қиындықтар туғызды. Келеңсіз құбылыстан шығар жол бытыраңқы ауылдарды барынша бір жерге жинап, сол жерде кейінде мектеп-коммуналар деп аталған алғашқы мектеп-интернаттар ашу деп табылды. Олар республиканың Орал, Торғай, Ақтөбе және тағы басқа өңірлерінде көрініс тапты. Кәсіптік бағдардағы мектептер болғандықтан, мұнда оқу үрдісі өндіріспен мәселен, шеберханалары мен қосымша шаруашылықтарында, еңбекпен ұштастырылды.

Өлкеде құрылысшыларға қажеттілік туындады, себебі осы кезеңде Қазақстанда ірілі-ұсақты өнеркәсіптік құрылыстары белең алған болатын. Құрылысшыларды республикадан тыс жерлерден жұмыс күші ретінде тарту үлкен қаржыны талап етті. Осындай жағдайда жергілікті тұрғылықты азаматтардан мамандарды дайындау орынды деп табылды. Бұл шара ОЕИ-ның әдісі бойынша негізінен құрылыс оқу мектептері, сондай-ақ қысқамерзімді курстар, өндірісте жеке оқыту және т.б. арқылы жүзеге асырылатын болды. 20-жылдардың алғашқы кезеңінде жұмысшы қатарына іліккен ауыл азаматтарының өнеркәсіптік дағдылары жоқтығынан олар тиесілі оқу курсынан өтуі керек болды. Сол себептен арнаулы орта оқу орындарының бәрінде дерлік көп уақытқа дейін дайындық курстары болды; бұл курстарда қазақ жастары өзінің білімін толықтырып, одан әрі оқуға мүмкіндік алды. Кейде дайындық топтардағы оқушылардың саны негізгі курстағы студенттердің санынан асып түсетін еді. Дайындық курстар жүйесі қазақ кедейлерінен шыққан оқушылар құрамымен оқу орындарын қамтамасыз етуде маңызды орын алды.

Қазақстанда 20-жылдардың ортасынан бастап шаруа жастарының мектептері едәуір дамыды, олар комсомолдардың атсалысуымен құрылған болатын. Бұл мектептер таптық принцип бойынша құрылды және оларға балалар үйінде тәрбиеленгендер, кедейлердің, батырақтардың, қызыләскерлердің балалары алынды.

Республикада «жұмысшы табының ұлттық кадрларының» жетіспеушілігін былай қойғанда, жалпы маман жұмыс күшіне сұраныс орасан болды. ВКП (б) Қазақ өлкелік комитетінің 1929 жылғы Желтоқсан Пленумында әсіресе ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіп салаларында маман кадрларды даярлап өсіру шешуші мәселе екендігі атап көрсетілді. Біріншіден, 1929 жылы жұмыс істеп тұрған орта арнаулы және жоғары оқу орындары, техникумдар мен кәсіптік-техникалық мектептер жекелеген салалар бойынша сұраныстың 10-нан 25-ке дейін пайызын ғана қанағаттандырып отырғандығы, екіншіден, таяу жылдарда сұраныстың үлесі ондаған мың адамға келіп жығылатындығы, үшіншіден, жергілікті ұлттардан мамандар даярлау ісінің нашарлығы, кадрларды дайындау жұмысының қажеттілігі мен оны іске асырудың мүмкіндіктері жоспарлы түрде есептелмей отырғандығы мәлімденді. 30-жылдардың басынан Қазақстанда да мемлекеттік деңгейде қабылданған қаулы-қарарларды басшылыққа алған жергілікті билік органдары бұл бағыттағы іс-қызметтерін өрістетті.

Мәліметтер қазақтардың мұнай өндіріс салаларында үлес салмағының ауқымды болғандығын көрсетеді. Салалық жұмыс күші Гурьев пен Доссордағы ФЗУ мектептерінде, курстарда және тікелей өндіріс орындарында даярланды.

Кеңес өкіметінің көмір өндіруді ұлғайтудағы құлшынысы кәсіптік-техникалық оқу орындарын ұйымдастыру міндетін қойды. Сондықтан қазақ жастарынан мамандар дайындау үшін тау-кен-өнеркәсіп оқуы мен ФЗУ мектептері, тау-кен техникумы және жұмысшы факультеттері сынды орта кәсіби оқу орындары әрекет етті.

Түркістан-Сібір темір жолы құрылысында қырық мың жұмыс қолының басым көпшілігі ауылдардан келген қазақ ұлты өкілдері болды. Магистралдың мамандарға қатысты мәселесі темір жол рельстерін тұрғызатын құрылысшыларды т.б. мамандық иелерін даярлаумен байланысты еді. Магистралдың құрылысы 1927 жылы басталып, 1931 жылдан тұрақты пайдалануға берілді. Республикада құрылыс жұмысы мамандарын жаппай дайындау 1928 жылы қолға алынды. Сол жылы одақтық және

республикалық үкімет директивалары негізінде ҚазАКСР Еңбек Халық комиссариаты Түрксиб басқармасына құрылысшылардың жалпы санының елу пайызына жуығын қазақтармен толықтыру туралы нақты цифрды белгіледі. Аталған межеге жеткендігін пайыздық көрсеткіштер айғақтайды: құрылыс дағдысына машықталған қазақтардың саны 1930 жылы 25,8; 1931 – 37,4; 1932 – 51,9 пайызды құраған (Асылбеков, 1973:92).

Жергілікті тұрғындарды, әсіресе қазақтарды, құрылысқа тартуда Түркістан-Сібір темір жол құрылысын үйлестіру Комитеті мен ҚазАКСР Еңбек Халық комиссариаты жұмысқа алу тәртібін жеңілдетті: оларды кәсіподақ мүшелерімен теңестіріп, бірінші кезекте жұмысқа алынды; еңбек биржалары арқылы ғана емес, олардың корреспондент пункттері және ауылдар арқылы да жұмысқа тартылды; жұмысқа Мәскеу, Ленинград, Ташкент және басқа қалалардың жоғары оқу орындарындағы қазақ студенттері жұмылдырылды.

Құрылыс жұмысы талап ететін мамандықтарды игеру әртүрлі бағыттармен жүргізілді. Алматы және Семейде аға жұмысшыларды дайындайтын 1928 жылы жеті және тоғызайлық курстар ашылды. Тәжірибелі бригадирлерге шәкірттерді тағайындап табыстау арқылы тікелей өндірісте шамамен екі, екі жарым айға созылған кәсіби бригадалық шәкірттік жолмен де құрылыс мамандары даярланды және мұнда да ұлт өкілдеріне басымдық берілді. Мәселен, Түрксибте ОЕИ-ы базалары және бригадалық шәкірттік жүйесі бойынша 1932 жылы 2263 маман жұмысшы дайындалып шығарылды, соның 1720-қазақ өкілдерінен тұрып 76 пайызды құрады (ҚР ОМА, 737: 16). Теміржол мамандарын дайындаумен Алматы, Петропавл, Қызылорда, Шымкент темір жол техникумдары және Алматы, Әулиеата, Петропавл, Қарағанды, Шалқар, Қазалы, Түркістандағы ФЗУ мектептері айналысты. Жергілікті билік органдары әрбір мүмкіндікті пайдалана отырып темір жол кәсіби мамандарын даярлауға тырысты. Бұл салада да әдеттегі техникум, мектеп, ФЗУ сынды және ұзақ және қысқамерзімді арнайы курстар оқу үрдісінің негізгі буындары болды.

Қазақстанда теміржол мамандарын дайындайтын курстарды құру өзіндік қиындықтарымен қатар жүрді. Большевиктер кешегі көшпенді қазақ малшысына немесе кедейіне темір жол мамандығын меңгертуден бұрын, оқуға, жазуға, санауға үйрету қажет деп тапты. Қиындықтарды жеңуде Түрксибте ұйымдастырылған сауатсыздықты жою мектептері айтарлықтай рөл атқарды.

Қазақ халқы арасынан теміржолшыларды даярлау Түркістан-Сібір магистралының құрылысы қолға алынғанда бастау алды. Алайда ұлттық темір жол мамандарын дайындау негізінен Түрксибтің іске қосылған алғашқы екі жылында етек алды. Магистраль теміржолшылардың ұлттық отрядын құруға сүбелі үлес қосты, дегенмен Ұлы Отан соғысы қарсаңының өзінде қазақтардың үлес салмағы кіші қызмет көрсету жүйесінде басым болып қала берді. Керісінше, инженер-техник жұмысшылары мен қызметшілері арасында қазақ ұлт өкілдерінің сандық үлесі мардымсыз еді. 1935 жылы 1778 инженер-техник пен 3108 қызметшінің тек 142 инженер маманы мен 270 қызметшісі қазақ ұлтынан болды (ҚР ОМА, 1716:70). Жоғары техникалық жұмыстарға сырттан әкелінген кәсіби мамандар тартылды.

Оқу орындарының материалдық-техникалық базасы төмен, ал оқытушылар құрамы сын көтермеді. Мәселен, арнайы жабдықталған мекемелер аз, кей жерлерде тіптен болмады. Тәжірибе жасайтын кішігірім зертханалар жабдықталмады. Кітапханалар жетіспеді, ана тіліндегі оқулықтарға тапшылық қазақ жастарының оқу сапасына зиян келтірді. Жеке арнаулы пәндер бойынша маман оқытушылар жетіспеді және т.б.

Өнеркәсіп саласына қажетті мамандарды дайындап шығару кәсіптік-техникалық білім беру процесі негізінде жүзеге асырылды. Қазақстанда да өндіріс сұранысын барынша қанағаттандыруда жұмысшы факультеттері, фабрика-завод шәкірттігі мектептері (ФЗУ), тау-кен техникумдары, бригадалық және жеке шәкірттік оқу, кәсіптік-техникалық училищелері сияқты саналуан түрлері өзіндік рөл атқарды. Мамандықтарын жетілдіру ісімен Орталық еңбек институты жанындағы курстар, техникалық үйірмелер, техникалық минимум курстары айналысты.

Кәсіптік-техникалық білім саласында орын алған олқылықтарға қарамастан, жалпы өлкеде орта буынды кадр мәселесін шешуде, жоғары мектепке баспалдақ дайындауда, мәдени-ағартушылық шараларды ұйымдастыруда айтарлықтай рөл атқарды.

Қорытынды. Қазақстанның ХХ ғасырдың 20-30 жж. әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайымен байланысты орта арнаулы білім жүйесі күрделі даму кезеңдерінен өтті. Большевиктер елдегі халық шаруашылығын қалпын келтіру мен дамыту үрдісін салалық кәсіби мамандарды дайындау ісінің жүзеге асырылуымен де сабақтастырды.

Республикада 20 жылдары орта арнаулы оқу орындары қалыпқа түсе бастады, ал 30 жылдардың ортасынан олардың желісі едәуір кеңейді. Оқу орындарының жалпы материалдық-техникалық базасы, оқытушылар құрамы тұрғысынан Қазақстан КСРО-ның дамыған аймақтарымен салыстырғанда төмен дәрежеде қалып қойды.

Қарастырылып отырған тарихи уақыт аралығында арнаулы оқу орындары сан және сапа жағынан өзгерістерге түскені ақиқат. Сонымен, Қазақстанда Ұлы Отан соғысы қарсаңында 19 жоғары және 120 техникум жұмыс жасады.

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

- Алдамжар З. Тарих: пайым мен тағылым. Алматы: «Арыс» баспасы, 2002. 288 б.
- Асылбеков М.Х. Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана. Алма-Ата: «Наука» Казахской ССР, 1973. 327 с.
- Батыс Қазақстан тарихы. Екі томдық. 2- том. Ақтөбе: «ПринтА», 2006. 524 б. Караганда. Карагандинская область: Энциклопедия. Алматы: Атамұра, 2008. С. 528.
- Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті. Қазақстан өлкелік партия ұйымы Өлкелік комитет конференцияларының және пленумдарының қарарлары мен шешімдері (1928-1837). Алматы: Қазақстан, 1988. Т.2. 412 б. Қазақстан Коммунистік партиясы съездерінің, конференцияларының және пленумдарының қарарлары мен шешімдері (1937-1948). / Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институты – КПСС Орталық Комитеті жанындағы Марксизм-ленинизм институтының филиалы. – Алматы: Қазақстан, 1989. Т.3. 1989. 536 б.
- Қазақ ССР тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. ІҮ том. Алматы: Қазақ КСР-нің «Ғылым» баспасы, 2010. 752 б.
- Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архиві (бұдан әрі - ҚР ОМА). 81-қор, 1-тізім, 1198-іс, 34-парақ.
- ҚР ОМА. 81-қор, 1-тізім, 566-іс, 32-33 пп.
- ҚР ОМА. 206-қор, 1-тізім, 266-іс, 1-2 пп.
- ҚР ОМА. 138-қор, 1-тізім, 55-іс, 21-п.
- ҚР ОМА. 737-қор, 1-тізім, 214-іс, 16-20 пп.
- ҚР ОМА. 1716-қор, 1-тізім, 27-іс, 70-п.
- Министерство высшего и среднего специального образования КазССР. Тематический сборник по общественным наукам. Алма-Ата, 1962. 158 с.
- Михайлов В.К. Профессионально-техническое образование в Казахстане. Москва: Профтехиздат, 1962. 167 с.
- Нусупбеков А.Н. Формирование и развитие советского рабочего класса в Казахстане. (1917-1940 гг.). Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1966. 243 с.
- Советский союз (Становление СССР). Москва: «Русский язык», 1982. 134 с.
- Солтүстік Қазақстан облысы. Энциклопедия. Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. 704 б.

References

- Aldamshar Z. Tarikh: paiym men tagylym [History: vision and experience]. Almaty: «Arys» baspasy, 2002. P. 288 [in Kazakh]
- Asylbekov M.H. Formirovanie i razvitie kadrov zheleznodorozhnikov Kazakhstana [Formation and development of personnel of railway workers of Kazakhstan]. Alma-Ata: «Nauka» Kazakhskoi SSR, 1973. P. 327.
- Batys Kazakhstan tarihy [History of western Kazakhstan]. Eki tomdyq. 2-tom. Aqtobe: «PrintA», 2006. P. 524. Karaganda. Karagandinskaia oblast': Entziklopedia. Almaty: Atamura, 2008. P. 528. 48 str. tzvetnoy vkleiki.
- Kazaqstan Kompartiyasy Ortalyq Komiteti. Kazaqstan olkelik partiya uiymy Olkelik komitet konferentziyalarynyn zhane plenumdarynyn kararlary men sheshimderi (1928-1837). [Central Committee Of The Communist Party Of Kazakhstan. Resolutions and decisions of conferences and plenums of the Regional Committee of the regional party organization of Kazakhstan (1928-1837)]. Almaty: Kazaqstan, 1988. T.2. P. 412.
- Kazaqstan Kommunistik partiyasy sjezderinin, konferentziyalarynyn zhane plenumdarynyn kararlary men sheshimderi (1937-1948) [Resolutions and decisions of Congresses, Conferences and plenums of the Communist Party of Kazakhstan (1937-1948)]. / Qazaqstan Kompartiyasy Ortalyq Komiteti zhanyndagy Partiya tarihy instituty – KPSS Ortalyq Komiteti zhanyndagy Marksizm-leninizm institutynyn filialy. – Almaty: Qazaqstan, 1989. T.3. 1989. P. 536.
- Kazaq SSR tarihy (kone zamannan buginge deyin) [History of the Kazakh SSR (from ancient times to the present)]. Bes tomdyq. ІҮ том. Almaty: Kazaq KSR-nin «Gylım» baspasy, 2010. P. 752.
- Kazaqstan respublikasynyn ortalyk memlekettik arhivy [Central state archive of the Republic of Kazakhstan (further - QR OMA.)] 81-qor, 1-tizim, 1198-is, 34-paraq.
- KR OMA. 81-qor, 1-tizim, 566-is, 32-33 pp.
- KR OMA. 206-qor, 1-tizim, 266-is, 1-2 pp.
- KR OMA. 138-qor, 1-tizim, 55-is, 21-p.
- KR OMA. 737-qor, 1-tizim, 214-is, 16-20 pp.
- KR OMA. 1716-qor, 1-tizim, 27-is, 70 p.
- Ministerstvo vysshego i srednego spetsial'nogo obrazovaniya KazSSR. Tematicheskiy sbornik pi obschestvennyh naukam [Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Kazakh SSR. Thematic collection on social sciences.]. Alma-Ata, 1962. P. 158.

Mikhailov V.K. Professional'no-tehnicheskoe obrazovaniye v Kazakhstane. Moskva: Proftehizdat, 1962. P. 167.

A.N. Nusupbekov. Formirovaniye i razvitiye sovetskogo rabocheho klassa v Kazakhstane. (1917-1940 gg.) [Formation and development of the Soviet working class in Kazakhstan. (1917-1940).]. Alma-Ata: «Nauka» KazSSR, 1966. P. 243.

Sovetskiy soyuz (Stanovlenie SSSR) [The Soviet Union (The formation of the USSR).]. Moskva: «Russkiy yazyk», 1982. P.134.

Soltustik Qazaqstan oblisy [North Kazakhstan region.]. Entziklopedia. Almaty: «Arys» баспасы, 2006. P. 704. 48 bet turli-tusti zhapsyrma.

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_117

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ АҒАРТУ ХАЛЫҚ КОМИССАРИАТЫ

А.Т. Қаипбаева^{1ID}, А.М. Әбікей^{1ID*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы қ.

*Автор-корреспондент

E-mail: aina_78@mail.ru (Қаипбаева), abikey.arm@mail.ru (Әбікей),

Түйіндеме. Мақалада Қазақстанда кеңестер билігінің орнауымен басталған білім беру саласындағы түбегейлі өзгерістер, зайырлы білім беру жүйесінің белсенді жүргізілуіндегі Қазақстанның Ағарту халық комиссариатының қызметі қарастырылады. Ағарту халық комиссариатының Қазақстандағы зайырлы білім беру жүйесіне сай мектеп құрылысы, оқулықтар мен мамандар тапшылығы сынды өзекті мәселелерді шешудегі қабылдаған қаулылары мен нақты жұмыс жоспары туралы мәселе көтереді. Мақала барысында Қазақстанда зайырлы білім беру жүйесінің енгізілуіне артықшылықтар берген большевиктердің ұстанымдары, ұлттық дүниетаным мен білім берудегі дәстүр сабақтастығын ескермеуі сынды көзқарастары талданады. Атап айтқанда қазан революциясына дейінгі қазақ жерінде қызмет еткен мектеп-медреселердің жұмысына тыйым салынып, оларды діни білім мазмұнын берумен шектелетін орындар ретінде қарастырды. Мұндай шектеулер патшалық Ресей түсында жұмыс істеп бастаған орыс-түземдік мектептерге де қатысты болды. Зайырлы білім беру жүйесінің артықшылықтары көп екені жасырын емес. Алайда оның Қазақстандағы алғашқы қиындықтары өте көп боды. Ол әсіресе қазақ халқының көшпелі мал шаруашылығымен айналысуы салдарынан тұрақты мектеп жұмысына балаларын жұмылдыра алмауымен тығыз байланысып жатты. Сонымен қатар қазақ тіліндегі оқулықтар мен арнайы білімі бар мамандарға деген сұраныс өте жоғары болды. Міне осы аталған өзекті мәселелерді шешіп, аталған бағыттағы жұмыстардың жүйелі түрде жүруін қамтамасыз еткен Ағарту халық комиссариаты болды.

Кілт сөздер: Халық ағарту комиссариаты, зайырлы білім, мектеп, оқулық, оқушы, зиялы, мұғалім, жүйе, жоспар.

Мақала №AP08856779 «XX ғ. 20-30-жж. дәстүрлі қазақ қоғамын жаңғырту саясатындағы зайырлы білім мен ағарту жүйесі» жобасы аясында жазылды.

МРНТИ 03.20.00

ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ СВЕТСКОГО ОБРАЗОВАНИЕ В КАЗАХСТАНЕ И НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ПРОСВЕЩЕНИЯ

А.Т. Қаипбаева^{1ID}, А.М. Абикей^{1ID}

¹Институт Истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: aina_78@mail.ru (Қаипбаева), abikey.arm@mail.ru (Абикей)

Аннотация. В статье рассматриваются коренные изменения в сфере образования, начавшиеся с установлением Советской власти в Казахстане, а так же рассматривается роль Народного комиссариата просвещения Казахстана в активной реализации светской системы образования. Народный комиссариат просвещения ставит вопрос о решениях и конкретных планах работы по решению насущных вопросов, таких как строительство школ, учебники и нехватка кадров в соответствии со светской системой образования в Казахстане. В статье анализируются позиции большевиков, выступавших за введение в Казахстане системы светского образования, и их взгляды, такие как игнорирование преемственности национальной идеологии и образовательных традиций. В частности, деятельность медресе, действовавших на казахстанской земле до Октябрьской революции, была запрещена и считалась ограниченной как религиозное образование. Аналогичные ограничения применялись и к русско-толерантным школам, которые начали действовать при царской России. Не секрет, что светская система образования имеет множество преимуществ. Однако его первых трудностей в Казахстане было немало. Особенно это было тесно связано с неспособностью казахского народа мобилизовать своих детей на регулярные школьные занятия из-за их кочевого скотоводства. Также был высокий спрос на учебники казахского языка и специалистов со специальным образованием. Именно Народный комиссариат просвещения решал эти насущные вопросы и обеспечивал планомерность работы в этой области.

Ключевые слова: Наркомпрос, светское образование, школа, учебник, ученик, интеллигент, учитель, система, план.

IRSTI 03.20.00

FORMATION OF THE SYSTEM OF SECULAR EDUCATION IN KAZAKHSTAN AND THE PEOPLE'S COMMISSARIAT FOR EDUCATION

Ainagul Kaipbayeva^{1DD}, Arman Abikey^{1DD}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Almaty, Kazakhstan.

*Corresponding-author

E-mail: aina_78@mail.ru (Kaipbayeva), abikey.arm@mail.ru (Abikey)

Abstract. The article considers the radical changes in the field of education, which began with the establishment of Soviet power in Kazakhstan, the role of the People's Commissariat of Education of Kazakhstan in the active implementation of the secular education system. The People's Commissariat for Education raises the issue of decisions and concrete work plans to address pressing issues such as school construction, textbooks and staff shortages in line with the secular education system in Kazakhstan. The article analyzes the positions of the Bolsheviks, who supported the introduction of a secular education system in Kazakhstan, and their views, such as ignoring the continuity of national ideology and educational traditions. In particular, the operation of madrassas operating on Kazakh soil before the October Revolution was banned and considered restricted as a religious education. Similar restrictions were applied to Russian-tolerant schools that began to operate under Tsarist Russia. It is no secret that the secular education system has many advantages. However, his first difficulties in Kazakhstan were many. It was especially closely connected with the inability of the Kazakh people to mobilize their children for regular school work due to their nomadic pastoralism. There was also a high demand for textbooks in the Kazakh language and specialists with special education. It was the People's Commissariat for Education that resolved these pressing issues and ensured the regularity of work in this area.

Key words: People's Commissariat of Education, secular education, school, textbook, student, intellectual, teacher, system, plan.

Кіріспе. Қазан революциясының жеңісінен кейін орын алған азамат соғысы 1920 жылдары большевиктердің жеңісімен аяқталды. Осылайша Қазақстанда большевиктердің билігі түпкілікті орнаған болатын. Бұл қоғам өмірінің барлық саласындағы түбегейлі өзгерістерге жол ашты. Үлкен өзгерістер әсіресе білім саласын қамтыды. Қазақ жерінде қалыптасқан білім беру мекемелерінің жұмысына теріс баға беріліп, оны заман талабына сай келмейтін оқу орындары ретінде сипаттады. Жаппай зайырлы білім беру жүйесіне негізделген оқу үдерісін ұйымдастыру ісі басталды. Мұндай түбегейлі өзгерістер өз кезегінде жоспарлы әрі жүйелі жұмыстарды талап етті. Негізгі жұмыстар Қазақстанның Ағарту халық комиссариатына жүктелген болатын. Ағарту халық комиссариаты Қазақстандағы зайырлы білім беруге негізделген оқу үдерісін ұйымдастыру барысында бірқатар қиындықтарды еңсере отырып, белгілі бір жетістіктерге жете алды. Әрине Ағарту халық комиссариатының жұмыстарында да кемшіліктер кездесті.

Оларды сараптай келе, ғылыми тұжырымдаудың қажеттілігі сезіледі. Бұл мәселенің көкейкесті екендігінің басты көрсеткіші болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Қарастырылып отырған тақырыптың деректік негіздерін бірқатар архив құжаттары құрап отыр. Атап айтқанда Ресей Федерациясы мемлекеттік архивінің 2306 қорында бірқатар құжаттар сақталған. Аталған қорда қалыптасқан құжаттар жалпы одақ көлеміндегі Ағарту халық кеңесінің қаулылары мен білім беру ісіне енгізілген өзгерістер, коммунистік партия талаптары мен бетбұрысты ұсыныстар жинақталған. Сөзсіз Қазақстандағы Ағарту халық комиссариатының жұмысы тікелей орталықтың нұсқаулары негізінде ұйымдастырылды. Сонымен қатар қарастырып отырған тақырыпқа қатысты Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің құжаттар жинағы да қолданылды. Бұл құжаттар жинағында Сырдария мен Жетісу облыстарындағы білім беру ісі мен мекемелерінің жұмысының ерекшеліктері туралы мәліметтер сақталған. Қарастырып отырған тақырыпқа қатысты деректердің үлкен тобы Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің №139, 141 қорларында бірқатар мәліметтер бар. Мұндағы Қазақстандағы Ағарту халық комиссариатының атқарған жұмыстары мен зайырлы білім беру жүйесіне қатысты статистикалық көрсеткіштер терең талдауды талап етеді.

Мәселені жан-жақты зерттеу барысында біз тарих ғылымына белгілі бірқатар әдістерді қолдана алдық. Олардың қатарында тарихи салыстырмалы талдау, ретроспективтілік, жалпыдан жалқыға өту, контент талдау, баяндай отырып, сипаттау, ой қорыту сынды әдістерді атауға болады. Басшылыққа алынған ғылыми қағидаттар қатарында шынайылық, тарихилық қағидаттарын атай аламыз. Біз мәселені талдау барысында кез-келген қаулы мен бастама сол тарихи кезеңнің ерекшеліктерімен санаса отырып қарастырылады.

Нәтижелер мен талдаулар. Қазақстанда кеңестер билігінің орнауымен білім беру саласы түбегейлі өзгерістерге ұшырағаны белгілі. Білім саласындағы мұндай өзгерістер қазан революциясынан кейін емес, азамат соғысы аяқталғаннан кейін белсенді жүзеге аса бастады. Қазақ жерінің майдан даласына айналуы әрі «әскери коммунизм» саясатынан кейін орын алған аштық білім саласына өзгерістер енгізуге мүмкіндіктер бермеді. Сол жылдардағы әсіресе қазақ ауылдарындағы мектептердің ахуалы сын көтерместей дәрежеде болған еді. Тіпті большевиктер билігі орнаған жылдары қазақтардың басым көпшілігі көшпелі өмір салтына сай өмір сүргендігін ескерсек, ауылдардағы мектептердің 99 % арнайы ғимараты болмаған деген мәліметтер бар (ҚР ПА, 444: 41). Билікке келген большевиктер қазақ жерінде өздерінің жоспарлары мен бастамалары сәтті жүруі үшін деген желеумен қазақтар арасында зайырлы білім беру жүйесін кеңінен енгізілуіне күш салды. Бұл ретте үлкен жауапкершілік Халық комиссарлар Кеңесіне жүктелді. Сондықтан осы ағарту саласы бойынша Халық комиссариатының алдына қойылған негізгі міндет қазақ халқы арасында ағарту жұмыстарын жүйелі жүргізу болды. Осы мақсатта 4 жылдық мектеп-коммуналарының жұмысын күшейту, қазақтар арасында техникалық бағыттағы ағарту жұмыстарын ұйымдастыру, кейіннен Кеңестік құрылысқа қажетті мамандарды даярлау ісін қолға алу үшін арнайы мектептерді ұйымдастыру болды (ҚР ПА, 444: 38). Бір ерекшелігі Ағарту халық комиссариатының зайырлы білім беру жүйесін енгізудің алғашқы қадамдарында алдымен жергілікті жердегі органдарды күшейту жұмыстарында қазақ арасынан шыққан мамандарды тарту кеңінен көзделген. Сонымен қатар осыған дейін білім саласын бақылап, оқу үдерісін ұйымдастырып келген органдардың қызметі тоқтатылып, талапқа сай емес деп анықталған. Жалпы большевиктер қазақ даласында патша үкіметі ашқан орыс-түземдік мектептер сынды білім беру мекемелерінің жұмысына теріс бағасын берген. Патша үкіметі жұмысшылар мен шаруаларды қанап қана қоймай, білім алуы мен мәдени толысуына қарсы болды деген пікірді ұстанған. Әсіресе азшылықты құрайтын өзге ұлт өкілдерін мүлдем дамытуға құлықсыз болды деген ұстанымды Ағарту халық комиссариатының есептерінен байқаймыз. Әрине бұл екіұшты мәселе. Салыстырмалы түрде алғанда патша үкіметі тұсында қазақ зиялыларының үлкен толқыны қалыптасып, ағартушылық мақсатта түрлі мерзімді басылымдар да шығып тұрған. Мұндай ой еркіндігі большевиктер құрған үкімет тұсында мүлдем болмаған. Дегенмен қос биліктің де түпкі ұстанымы бір еді.

Қазақстанда ашылған мектептерге қажетті мамандарды даярлайтын бірнеше оқу орындары бар екендігі белгілі. Солардың бірі – 1919 жылы Орынбор қаласында ашылған Қазақ халық ағарту институты болып табылады. Аталған институт қаладағы жетіжылдық және ауыл мектептері үшін мамандар даярлау қызметін атқарған болатын. 1921 жылдың өзінде аталған институтта 140 студент білім алып жатқан болатын. Қазақ мектептеріне мұғалімдерді даярлау болғандықтан институттағы оқу үдерісі тек қазақ тілінде жүрген болатын. Орынбордағы осы Қазақ халық ағарту институты сол жылдардағы зайырлы білім беру жүйесінің аса маңызды мәселесі мамандар даярлау ісін жүзеге асырғандықтан Қазақстан өлкелік партия комитетінің пленумында бірнеше рет аталған институттың материалдық жағдайын жақсарту міндеті қойылады. Кейіннен бұл институт қазақ жеріне көшіріліп, әр жылдары институтта екі жүзге тарта студенттер білім алған. Институтты Сәкен Сейфуллин сынды ұлт қайраткерлері басқарса, Т. Жүргенов, Қ. Жұбанов, С. Меңдешов және тағы да басқа ұлт қайраткерлері сабақ берген болатын (Мұхатова, Қаипбаева, 2021: 130-132).

Қазақстанда кеңестер билігі толыққанды орныққаннан кейін жергілікті қазақ халқын зайырлы білім беру жүйесіне кеңінен тарту желеуімен орыс тілі мен мәдениетін кеңінен насихаттау жұмысын жүйелі жүзеге асыра бастады. Қалалық және ауыл деңгейінде жиналыстар мен бас қосулардың барлығы дерлік білім беру үдерісін дұрыс ұйымдастыру, мектеп ашу сынды мәселелерге тоқталып отырды. Осы жиындар барысында мектеп ғимараттары мәселесі аса маңызды екендігін байқауға болады. Өйткені жаңа мектеп ғимаратын салу ісі үлкен қаражатты талап етті. Сондықтан жаңа мектеп ғимаратын ауылды және қалалық жердегі құрылыс нысандарын пайдалану ісі қолға алынды.

Қазақстанда 1920 жылдың қазан айында өткен Қазақстан Кеңестерінің Тұңғыш съезі «ҚазКСР жұмысшыларының құқықтарының декларациясын» қабылдаған болатын. Осы декларация барысында Қазақстан жұмысшылары мен қазақ кедейлері үшін толыққанды әрі тегін негізде білім алуына жол ашылады делінген еді. Рас қазан революциясы мен азамат соғысынан кейін билікке келген большевиктер Қазақстан аумағындағы білім беру дәстүрін бастады десек, қате болады. Орыс-түземдік мектептердің жұмысы патшалық Ресей тұсында болса және конфессионалдық мектептер оған дейін де болған еді. Сондықтан большевиктер қазақ даласына білім мен мәдениетті алып келді, мектеп жұмысының тарихи бастауында тұрған деген пікірлер негізсіз болып табылады. Тіпті 1920 жылы статистикалық мәліметтерге қарағанда Торғай, Орал және Бөкей Ордасының өзінде I сатылы 1119 мектеп жұмыс жасап тұрған. Өз кезегінде II сатылы мектеп саны 25 болған еді. Осылардың барлығында 80247 оқушы білім алып жатқан болатын (20 лет, 1940: 194). Сөзсіз мұндай салыстырмалы түрде статистикалық көрсеткіштер бір немесе екі-үш жылдың ішінде қалыптаса салмайтыны түсінікті. Демек Қазақстанда кеңестер билігінің орнауы тек қана қалыптасқан білім беру үдерісін әрі қарай басқаша сипатта дамытумен ғана байланысты болды. Сол себепті тарихнамада кездесетін бірқатар ұстанымдарды қайта қараудың қажеттілігі туындайды.

Қазақстандағы зайырлы білім беру ісінің қарқынды жүруіне Бүкілодақтық Коммунистік партияның X съезінің шешімдері маңызды болды. Съездің барысында көтерілген мәселелер қатарында артта қалған және азшылықты құрайтын ұлттардың Ресейдің орталық бөліктеріндегі игіліктерге қол жеткізуіне жәрдемдесуді атап өтуге болады. Ол үшін мемлекеттік басқару ісін ұлттық дүниетанымға жақындата отырып дамыту және сот, әкімшілік, шаруашылықтық істерді жүргізу, билік органдарына сол жергілікті тұрғындардың тілі мен дәстүрін білетін сол ұлттың өкілдерін жіберу туралы шешім қабылданған болатын. Сонымен қатар өзіндік баспасөз, мектеп, театр, мәдениет үйлерін ана тілінде дамыту ісі де көзделген болатын. Ең маңыздысы мектеп пен курстардың кең көлемдегі желілерін қалыптастыру жоспарланған болатын. Бір атап өтетін жайт съездің шешіміне сай бұл мектептер де ана тілінде болуы шарт еді. Мұндағы басты мақсат ана тілін жетік білетін сапалы мамандарды дайындау еді. Әсіресе білім беру саласының мамандарын қалыптастыру көзделді. Біздің пікірімізше кеңестік биліктің бір ерекшелігі сөзбен істің алшақтығын әр қаулы мен бұйрықтардан байқауға болады. Егер де Қазақстандағы мемлекеттік билікке жергілікті ұлт өкілі тек XX ғасырдың ортасында келгендігін ескерсек, осы съездің шешімдері тек ширек ғасырдан астам уақыт өткеннен кейін ғана орындалғандығын көреміз. Ал мектеп, курс, өзге де мәдени-ағартушылық мекемелердің жұмысы қазақ емес, керісінше орыс тілінде белсенді жүргені жасырын емес. Дегенмен аталған съездің шешімдері Қазақстандағы зайырлы білім беру жүйесінің қарқынды дамуына түрткі болды. Мысалы 1921 жылдың өзінде-ақ 2410 бастауыш және орта мектептері жұмыс жасады. Осы мектептердегі білім алушылардың жалпы саны 144002 оқушы болды. 1914 және 1915 жылдардағы оқу жылында 105 мың болған еді (20 лет, 1940: 195). Демек 1920 жылы 80 мыңнан астам оқушы болды десек, бір жылдың ішінде білім алушылар саны күрт өскендігін байқаймыз.

Рас мұндай үлкен көрсеткіштерге қол жеткізу үшін үлкен қажырлы еңбектер атқарылғаны сөзсіз. Біз төменде қарастыратын мұғалімдер тапшылығы да өзекті мәселелер қатарына жатып, дереу шешімін талап етті. Патшалық Ресей тұсындағы мектеп-медресе мұғалімдерінің біліктілігі ескерілмеді. Мысалы мектеп-медресе мұғалімдерінің еңбегі ұлттық құндылықтар мен ұлттық дүниетанымға негізделген білім мазмұнына ие немесе діни ілімге негізделген білім мазмұнына артықшылықтар береді деген желеумен ескерілмеді. Демек ұлттық ерекшеліктерді ескеруге шақырған X съезінің шешімдері жергілікті жерлерде, нақтырақ айтқанда Қазақстанда ескеріле бермеді деп айтуға толық негіз бар.

1923-1924 жылдар аралығында халыққа білім беру ісінде алға жылжушылықтар байқалған. Ол әсіресе баспасөз шығару мен мұғалімдерді даярлау ісінде және кәсіби қазақ тілінің, терминдерінің қалыптаса бастауынан көрінді. Осылайша белгілі бір дәрежеде большевиктік тәртіптегі қазақ мектептері ұлттық сипатқа ие бола бастады. Әрине алғашқы қадамдар болған соң, кемшіліктер орын алуы да заңдылық. Бұл тұрасындағы мәліметтер Ағарту халық комиссариатының 1923-1924 жылдары атқарған жұмыстарының есебінде сақталған. Халыққа білім беру ісінде жаңа әдістердің жоқтығы, білім беру мекемелеріндегі ұйымдастыру жұмыстары мен өзара байланыстың әлсіздігі, қалалық жерлермен салыстырғанда ауылды жерлердегі мәдени-ағарту ісіне жеткілікті дәрежеде көңілдің бөлінбеуі сынды кемшіліктер аталады. Сондықтан алдағы уақытта басымдылыққа ие болуы тиіс мәселелер қатарында:

Жергілікті жерлердегі педагогикалық құрамның барынша тұрақты жұмыс істеуіне көңіл бөліп, оларды жиі ауыстыруға жол бермеу. Педагогикалық құрамды ауыстыру, өзгерту ісі тікелей Ағарту халық комиссариатымен келісуі тиіс;

Білім беру мекемелерінің материалдық жағдайын жақсарту ісіне жергілікті бюджетті кеңінен тарту, бөлінген қаражатты үнемдемей барынша пайдалану мәселелері көтеріледі (ҚР ПА, 186: 75). Рас XX ғасыр басындағы білім беру мекемелері өзінің қарапайымдылығымен ерекшеленді. Әсіресе ауылды жерлердегі мектептердің материалдық жағдайлары сын көтерместей дәрежеде болған еді. Тіпті жекелеген ауылдарда мектеп ісін ұйымдастырудың да мүмкіндіктері жоқ екендіктері айтылады. Біздің пікірімізше бұл әсіресе көшпелі мал шаруашылығының ерекшеліктеріне байланысты тұрмыс салты қалыптасқан қазақ ауылдарына қатысты болған. Алайда отырықшы қазақ ауылдарында да мектептердің жоқтығы байқалған. Сондықтан 1925-1926 жылдары міндетті түрде осы қазақ ауылдарына мектеп салу ісін қолға алу үшін қажетті қаражатты жергілікті және мемлекеттік бюджет жоспарына енгізу тапсырылады. Сонымен қатар жер істері бойынша халық комиссариатына мектеп салу үшін қажетті орман материалдарын тегін босату мәселесін де тез арада шешу тапсырылады.

Халық ағарту комиссариатының 1923-1924 жылдары атқарған жұмыстарының есебінде Қазақ жеріндегі дәстүрлі білім беретін білім мекемелерінің орнына зайырлы білім беру мектептерін ашу ісінде ұлттық ерекшеліктерді ескеру мәселесі қарастырылған болатын. Бұл әрине патшалық Ресей тұсындағы орыс-түземдік мектептердің тәжірибесін ескеруден туындаған деп санаймыз. Өйткені қазақтар арасында орыс-түземдік мектептер ерекше сұранысқа ие бола қоймаған. Оған себеп болған жайттың бірі орыс-түземдік мектептердегі оқу үдерісі тек орыс тілінде жүріп, қазақтар арасында сұранысқа ие болған пәндер оқытылмайтын еді. Халық ағарту комиссариаты жұмысының 1923-1924 жылдардағы есебінен ашылатын мектептерде ұлттық нақыштың сақталуына мән беруге шақыру әрекетін байқаймыз. Сонымен қатар алдағы жылы қазақ даласының әр уезінен жеті жылдық бір мектеп ашу ісі және әр техникум жанынан жергілікті халықтың балаларына арналған дайындық топтарын ашу да жоспарланады. Оқу үдерісінің сапалы болуы алдымен педагог мамандардың материалдық жағдайына тікелей байланысты екендігі айтыла келе, ауылды жердегі мұғалімдердің біліктілігін көтеру, жалақысын уақытылы төлеу, мұғалімдерге арналған конференциялар ұйымдастыру, қажетті оқулықтармен қамтамасыз ету, жаз мезгілінен бастап қайта дайындықтан өткізу курстарын ұйымдастыру жұмыстары аса маңызды екендігі айтылады. Жалпы Қазақстанда кеңестер билігінің орнауымен белсенді енгізіле бастаған зайырлы білім беру жүйесі бірқатар қиыншылықтармен жүзеге асты десек, соның бірі оқулық мәселесі болды. Қазақ тіліндегі оқулықтар алғашқы жылдары мүлдем жоқ болса, орыс тіліндегі оқулықтар саны шектеулі болған еді. Әрине осы күнге дейінгі қолданыста болып келген қазақ тіліндегі оқулықтар болғаны жасырын емес. Алайда ол большевиктердің жоспары мен жалпы зайырлы білім беру жүйесіне сай болмай шыққан еді. Большевиктер мен жергілікті басшылар қазақ халқы жылдар бойына қолданып келген араб қарпіндегі кітаптарды түсінбеді. Сондықтан да ол көпшіліктің сұранысына сай емес деген қорытындыға келіп, оқулық дайындау ісін жоспарлады. Ол үшін алдымен түбегейлі түрде қазақ әліппесін реформалап, жаңа арнаға бағыт алды. Осы ретте атап өтетін бір жайт, қазақ халқының XX ғасыр басында қалыптасқан ұлт қайраткерлері қазақ тіліндегі оқулықтарды даярлау ісіне ерекше белсенділікпен кіріскен болатын. Тіпті үлкен жетістіктерге де жетті. Алайда кеңестік тарихнамада олардың еңбектеріне теріс баға беріліп, олардың қазақ тіліндегі оқулықтарды жазуын жоққа шығарушылық байқалады. Мысалы «20 лет Казахской ССР» деп аталатын еңбекте сол жылдардағы Қазақстанның партиялық ұйымы буржуазияшыл ұлтшылдармен тегеурінді қарсыласа отырып, олардың партия мен үкіметтің халық ағарту саласындағы саясатына деген наразылығын ауыздықтай алды деген мәліметтер береді (20 лет., 1940: 195). Қазақ тіліндегі оқулықтарды даярлау ісіне атсалысқан ұлт қайраткерлерінің басым көпшілігіне «ұлтшыл» деген жала жабылғанын ескерсек, еңбектің кімдерді меңзегені түсінікті болады. Ұлттық құндылықтарға ерекше мән берген ұлт қайраткерлерінің еңбектері уақыт өткеннен айналымнан шығып қалды. Әрине оның себептерін оларға тағылған айыппен де байланыстыруға болады. Алайда біздің пікірімізше ұлт қайраткерлерінің еңбектерінде ұлттық сипат басым болды. Тіпті терминдерді де қазақшаға аудару әрекеттері орын алып отырған еді. XX ғасырдың 20-30 жылдарында бой көтере бастаған мектептерді оқулықтармен қамтамасыз етуге ұлт қайраткерлері зор үлес қосты. Атап айтқанда, қарастырып отырған осы жылдары М. Дулатовтың «Есеп құралы», М. Жұмабаевтың «Педагогика» және «Баланы тәрбие қылу жолдары», Ж. Аймауытовтың «Тәрбие жетекшісі», «Психология» мен «Жан жүйесі және өнер таңдауы», Е. Омаровтың «Пішіндеме» мен «Физика», Х. Досмұхамедовтың «Жануарлар» мен «Табиғаттану», «Адамның тән тірлігі», Қ. Кеменгеровтың «Оқу құралы», «Орысша-қазақша тілмаш», С. Қожановтың «Есептану құралы», Е. Ермаковтың «Ұлы математика курсы», Б. Майлиннің «Ересектерге арналған әліппе» атты оқулықтары жарық көрді. Осы оқулықтардың мазмұнымен таныса келе, ұлт зиялыларының қазақ тілінің тазалығы үшін ғылыми терминдерді қазақы ұғымдармен ішінара алмастыруға тырысқандықтарын байқауға болады. Мысалы, «ассимиляция» ұғымын Ж. Аймауытов «сіңістіру» деп қолданса, «синтезді» «ұластыру» деп қарастырған. Әрине, мұндай мысалдар өте көп. А. Байтұрсынов

еңбектерінде бүгінгі қазақ тіліндегі зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, шылау, бастауыш ұғымдары алғаш көтеріліп, айналымға енгізілген. Мағжан Жұмабаев өзінің еңбегін жазу барысында осы күнге дейін педагогика пәні болмауы себепті, терминдерді алмастыратын қазақша сөздер табу қиындық тудырғанын айта келе, мәтінде қазақша мақалдар мен сөз тіркестерін белсенді пайдаланған (Мажитаева, 2010: 33-38). Міне осындай ұлттық нақыш пен дүниетанымға көңіл бөлінген еңбектерге артықшылықтар беру большевиктердің түпкі жоспарына сай келмеді. Өйткені большевиктер Қазақстанда азаматтардың жаңа сапалық деңгейіндегі тобын қалыптастырғысы келді. Олар халықтар достығы мен кеңестер билігіне кәміл сенетін азаматтардың толқынын қалыптастыру үшін ұлттық құндылықтарды дәріптейтін оқулықтарды уақыт өте келе айналымнан шығарды. Ұлт қайраткерлері жаппай қудаланып, олардың еңбектері жоққа шығарылғаннан кейін 1938 жыл мен 1939 жылдың өзінде 6443 бастауыш және орта мектептің әртүрлі пәндеріне арналған оқулық пен оқу құралдары жазылса, соның 5523 данасы қазақ тілінде жарық көрген болатын.

1921-1922 жылдары азамат соғысы жылдарындағы «әскери коммунизм» саясаты салдарынан елде аштық орын алғаны белгілі. Әрине аштық салдарынан тек демографиялық дағдарысты жағдай қалыптасып қана қойған жоқ, аштықтың білім саласына да күрделі өзгерістер әкелген жайттары орын алды. Ол әсіресе қараусыз қалған балалардың санының артуына алып келуімен ерекшеленді. Сондықтан аталған жылдары қараусыз қалған балаларды арнайы балалар үйіне орналастырумен қатар, жергілікті шаруашылық мүмкіндіктерді пайдалана отырып, оларды артельдер мен коммуналарға тарту көзделді. Осы арқылы оларды еңбекке баули отырып, арнайы оқу орындарына жіберу ісі де көзделді. Бұл бағыттағы туындайтын шығындарды В.И. Ленин атындағы қор қаражатымен өтеу жоспарланған болатын. Білім беру ісі тек қана мектеп жасындағы ғана емес, сонымен қатар орта білімді мамандардың білімдерін одан әрі жетілдіру ісі көзделді. Бір ерекшелігі мұндай білім беру бағдарламалары қысқа мерзімге арналып, Республиканың өндірістік қажеттілігіне сай мамандарды даярлау ісіне бағытталған болатын (ҚР ПА, 186: 75).

Осы ретте бір атап өтетін жайт, большевиктер кирилл қарпін түсінбеген қазақтарды «сауатсыздар» қатарына қосқан болатын. Ал осыған дейін қазақ даласында қызмет етіп келген мектеп-медреселердің жұмысы жоққа шығарылып, араб әліппесін жетік меңгерген қазақтардың жазу мәдениеті ескерусіз қалды. Жалпы «сауатсыз» сөзі көп жағдайда жазу білмейтін адамға қатысты қолданылады. Алайда өз ойын жазбаша түрде еркін жеткізіп келген қазақ халқын большевиктер жаппай «сауатсыз» деп таныды. Өйткені ағарту саласының халық комиссарының 1923-1924 жылдардағы білім беру саласына қатысты баяндамасында қазақ халқының 97% «сауатсыз» деген мәліметтер кездеседі (ҚР ПА, 444: 37). Жазу мәдениеті қалыптасқан халықты «сауатсыз» деп тану немесе белгілі бір тілді, оның жазылу заңдылығын білмегені үшін төмендету дұрыс емес. Өкініштісі бүгінгі отандық тарихнамада жекелеген зерттеу жұмыстарында әлі күнге дейін осы ұғым пайдаланылып келеді. Өлкелік комитеттің бірыңғай міндетті бастауыш білім беру ісі бойынша 1928 жылы жарияланған құжаттарға мән беретін болсақ, большевиктердің өзі қазақ даласындағы білім беру ісінің тиісті деңгейде ұйымдастырылып келгендігін атап өтеді. Коммунистік партияның Орталық комитетінің пленумына дайындалған баяндамалық хатында қазақ тіліндегі әліппе алғаш рет 1915 жылы жарияланғандығы аталады. Осы құжат барысында Қазақстан аумағында 25-ке жуық ұлт өмір сүріп жатқандығы айтыла келе, қарақалпақ және дүңген сынды ұлт өкілдерінде жазу жоқ деп көрсетеді. Ал негізгі ұлт қазақтар болса, оқу үдерісі өздерінің ана тілінде ұйымдастырылатын ұлттық мектептерінің бар екендігін мойындайды. Рас XX ғасыр басындағы Қазақстандағы білім беру саласында орыс-түземдік мектептердің үлес салмағы жоғары болды. Сонымен қатар конфессионалды мектептер де халыққа білім беру саласы бойынша белсенді жұмыстарын дұрыс ұйымдастыра алды. 1915 жылғы статистикалық мәліметтерге қарағанда, дәстүрлі жартылай конфессионалды мектептердің саны 500-ді құраса, онда жалпы жиыны 13 мыңдай оқушы білім алған. Ал орыс тілінде оқу үдерісін ұйымдастыратын мектептердің жалпы саны 1325 болса, онда 76511 оқушы білім алған болатын (ҚР ПА, 2259: 3). Алайда білім беру ісіндегі мұндай жетістіктер большевиктер тарапынан бағаланбады. Өйткені осы Коммунистік партияның Орталық комитетінің пленумына дайындалған баяндамалық хатында патшалық Ресейдің оқу үдерісін ұйымдастыру әрекетіне теріс баға беріледі. Өйткені большевиктердің Қазақстандағы зайырлы білім беру жүйесін енгізудегі басты ерекшелігі өзіне дейінгі білім беру мекемелерінің жұмысын жоққа шығару болып табылды. Патшалық билік тұсынан және оған дейінгі тарихи кезеңдерден ешқандай мәдени-рухани мұра қалмаған деген пікірді басшылыққа алды. Сол себепті де большевиктер өздерінің зайырлы білім беру жүйесін енгізу қарсаңында қазақтардың тек 1% ғана «сауатты» болған деген ұстанымда болды. Сондықтан алғашқы қадамдардың сәтсіз болуы, маман тапшылығы сынды қиындықтардың орын алуы мен көптеген кедергілерге тап болудың басты себебі де орыс тілімен байланысты мәдени мұраның болмауымен түсіндірді. Білім беру мекемелері мен мәдени ағартушылық мекемелерді білікті мамандармен қамтамасыз ету мақсатында қабылданған шаралардың бірі – мамандардың жұмыс орнын себепсіз ауыстыра бермеу болып табылады. Ол турасында 1921 жылы Халық комиссарлар кеңесінің қаулысында ерекше аталып өткен болатын. Аталған қаулыда мемлекеттік

мекемелерде мәдени, ағартушылық жұмыстарды атқарып жүрген мамандардың жұмыс орнын себепсіз ауыстырмай, керісінше олардың қызметін дұрыс әрі жүйелі ұйымдастыру үшін қалыпты қолданатын материалдық игіліктердің көлемін арттыру да көзделген болатын.

Алғашқы жылдардағы Ағарту халық комиссариатының жұмысында түрлі қиындықтардың орын алуы заңдылық еді. Өйткені азамат соғысынан кейін республика аумағында орын алған қиындықтар қоғам өмірінің барлық саласын қамтыды. Оның үстіне маман тапшылығы да терең байқалды. Осы олқылықты жою үшін Бүкіл қазақтық кеңестердің 3-ші съезі Қазақстан Орталық атқару комитетіне оқу үдерісін ұйымдастыратын мамандар санын арттыру және оған қажетті қаражатты жергілікті республикалық бюджеттен алу жүктеледі (ҚР ПА, 444: 40). Сонымен қатар тек маман тапшылығы ғана емес, білім саласын жүйелі ұйымдастыру үшін кедергісін келтірген факторлар қатарында оқулық мәселесі де болған еді. Сол біз атап өткен үшінші съездің шешіміне сай қазақ баспалары мен оқулықтарының санын арттыру мәселесі де қолға алына бастайды. Рас ашылған мектептердің өзі оқу үдерісін дұрыс ұйымдастыруға қажетті құралдарға тым жұтаң болды. Бұл ретте біз тек Ағарту халық комиссариаты ғана емес, кемшіліктерді жою ісіне сонымен қатар өзге де шаруашылық істеріне жауапты органдардың да жұмылдырылғанын байқаймыз. Жоспарланған шараларды жүзеге асыру үшін арнайы комиссия да құрылады. Комиссия құрамына Ағарту халық комиссариатымен қатар, жер қатынастары органдары, өндірістік бюро, сыртқы сауда сынды ресми органдардың мүшелері кіреді. Бұл комиссия жұмысымен қатар, білім саласындағы маман тапшылығын жою үшін үшінші Кеңестердің бүкілқазақтық үшінші съезі барысында Орынбор қаласында жоғары оқу орнын ашып, осы арқылы мамандарды даярлау ісін қолға алу туралы шешімі шығады. Педагогикалық техникумдарда оқитын қазақ жастарына арнайы стипендия бөліне бастайды. Сөзсіз оқу үдерісін сапалы ұйымдастыру үшін аса маңызды факторлар қатарында біз мұғалімдердің материалдық жағдайы екендігін атап өттік. Осы кеңестердің бүкілқазақтық үшінші съезі барысында мұғалімдердің материалдық жағдайын жақсарту үшін олардың мәртебесін Республиканың аса маңызды өндіріс орындарының жұмысшыларымен теңестіру керектігі айтылады (ҚР ПА, 444: 42). Халық комиссарлар кеңесінің 1921 жылдың 12 желтоқсанындағы қаулысына сай әскери қызметкерлер үшін беріліп келген тұрғын үй алудағы жеңілдіктер мұғалімдер мен тәрбиешілерге де беріле бастаған болатын (РФ МА, 527: 2). Сөзсіз Мәскеу тарапынан осы шараларды назарға алуы аталған мәселенің өз шешімін табу мүмкіндігін арттырды.

Жалпы Қазақстанда кеңестік билік орнаған алғашқы жылдардан-ақ білім беру ісіне түбегейлі өзгерістер енгізу мәселесі аса өзекті болған. Өйткені 1921 жылы қабылданған Жаңа экономикалық саясат жылдарының өзінде халыққа білім беру саласын осы экономикалық өзгерістерге сай етіп жасақтау ісі басталды. Өйткені Жаңа экономикалық саясат жылдарында ашылған мектептердің материалдық жағдайларын жақсарту жұмыстары қолға алына бастаған еді. 1921 жылдан бастап Халық ағарту комиссариаты мен оның жергілікті органдарына өздерінің жеке меншік өндіріс орындарын ашуына рұқсат берілген болатын. Сондықтан осы жылдардан бастап мектептерде шаруашылық істері бойынша кеңестер жұмыс істеп бастайды (ҚР ПА, 445: 107). Осы жылдардың өзінде зайырлы білім беру жүйесін сәтті енгізуге кері әсер етіп отырған факторлар анықталып, кемшіліктерді жою бойынша жоспарлы әрекеттер құрыла бастайды. Әрине жоғарыда атап өткеніміздей, маңызды мәселелер қатарында маман тапшылығы болғандығын байқаймыз. Мамандарды даярлау ісі мен олардың қызметтерін жүйелі ұйымдастыру үшін Орталық нұсқаулық бюросы ережесі қабылданып, Ағарту халық комиссариаты алқасы тарапынан мақұлданады. Мектептерде жұмыс жасайтын маман тапшылығымен қатар, сол жылдардағы Ағарту халық комиссариатының жұмысында да олқылықтар орын ала бастаған. Жалпы байқағанымыз маман тапшылығы мәселесі кеңестер билігі орнаған алғашқы жылдардан басталып, ұзаққа созылған. Мысалы 1928 жылғы баяндамалық хатта келтірілген мәліметтерге қарағанда жергілікті қазақ халқының арасынан шыққан мұғалімдерге деген сұраныс өте жоғары болғанымен, аймақтардың барлығын да бірдей қамтамасыз ету мүмкін болмай отырған сыңайлы. Әрине қазақ халқының ішінен шыққан мұғалімдер болғаны да жасырын емес. Дегенмен жетіспеушілік байқалғаны рас. Бұл олқылықтар Ағарту халық комиссариаты жұмысының жаңа экономикалық саясаттың бағыттары мен талаптарына сай болмауымен де байланысты болып отырған. Өйткені Ағарту халық комиссариатының жергілікті білім басқармаларымен байланысы нашар деңгейде жүрді. Сондықтан уақыт оздырмай Ағарту халық комиссариатының жергілікті жерлердегі органдарының қызметін ашық болуын және ондағы ахуалды біліп отыру үшін арнайы баяндамалар мен қызметтік хаттарды жүйелі сұратып отыру ісі қолға алынды. Түрлі жерлерден келген есептерден байқағанымыз алғашқы жылдардағы оқу үдерісі тек маман тапшылығы ғана емес, сонымен қатар өзге де маңызды мәселелер де дағдарысты жағдайда болғандығын байқауға болады. Материалдық ресурстардың болмауы себепті оқу үдерісі де түрлі кедергілер себебінен баяу жүрген. Тіпті оқу үдерісіндегі белсенділіктің әлсіздігінен жергілікті жерлерден есептердің өзі кешігіп жетіп отырған. Осы жылдары оқушылар ғана емес, сонымен қатар мамандар арасында сүзек ауруы да кеңінен тарап, оқу үдерісінің жүйелі жұмысына өз кедергісін келтіріп отырған (ҚР ПА, 445: 111).

Уақыт өте келе, алғашқы қадамдар жасалып, зайырлы білім беретін мектептердің ашылуы қазақтар арасындағы білімге деген жаңа сұранысты арттыра түсті. Мәдени дамуға деген жергілікті халықтың қажеттілігі өз кезегінде оқу үдерісінің ерекшеліктері мен әдістемесіне көңіл бөлу сынды маңызды мәселелерді күн тәртібіне көтерді.

Қазақстанда кеңестік биліктің орнауымен қалыптаса бастаған зайырлы білім беру жүйесінің алғашқы қадамдары алдымен мектеп құрылыстарын жүргізу сынды ұйымдастырушылық сипаттағы жұмыстармен тығыз байланысты болды. Сонымен қатар мақсаттар мен міндеттерді анықтау Ағарту халық комиссариаты жанынан құрылатын бөлімдер мен жұмыс жоспарларын бекіту ісімен тығыз байланысып жатты. Нақты жұмыс жоспары Ағарту халық комиссариаты бөлімдерінің дұрыс жұмыс жасауы үшін қабылданған болатын. Тіпті бөлімдердің жанынан да бөлімшелер ашылды. Ол бөлімшелер нұсқаулық беру және мұғалімдер даярлау ісіне жауапты бөлімшелер, сонымен қатар мектеп-коммуналар, мектепке дейінгі тәрбие бөлімшелері мен кәсіптік білім беру істерін қамтыды. Деректер мен аталған мәселе төңірегіндегі зерттеу жұмыстарын талдай келе, біз жоғарыда атап өткен қиыншылықтармен қатар, ұйымдастыру жұмыстарының дұрыс жүргендігі және Ағарту халық комиссариаты бөлімдері мен бөлімшелері арасында байланыстың жоқтығын да атап өте аламыз. Жергілікті жерлердегі білім басқармаларының жұмыстарындағы дербестік және орталық органдармен байланыстарының нашарлығы да ортақ мақсатқа жету жолдарын қиындатты. Сондықтан да болар ұйымдастыру жұмыстарының нашарлығы мен бөлімдер, бөлімшелердің орталық органдармен тығыз байланысып жұмыстар атқармауы осы бағытта жаңа шешімдер мен ережелерді қабылдауға түрткі болды. Оған қоса білім беру ісін ұйымдастыратын органдардың жұмысы дәстүрлі қазақ қоғамының шаруашылық істерінің ерекшеліктеріне байланысты да қиындай түсті. Өйткені қазақ халқының басым көпшілігі көшпелі мал шаруашылығына негізделген өмір сүру тәртіптеріне сүйенді. Сондықтан көшпелі мал шаруашылығына сай өмір сүретін тұрғындар арасында тұрақты мектеп жұмыстарын ұйымдастыру қиындықтар туғызды. Елді мекендер мен ауылдар, қалалы жерлердегі мектеп жұмыстары тұрақтылығымен ерекшеленді. Кітаптар мен оқулық мәселесі шешілмесе де балаларды мектеп ісіне қамту жұмыстары салыстырмалы түрде алғанда анағұрлым жақсы болды. Ал қазақтың кең даласын жылдың төрт мезгілінде қыс-қыстау, жаз-жайлау көшіп қонып жүрген қазақ балаларын мектеп жұмысына тарту мүмкін емес болды. Осы жылдары көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын қазақтар арасында зайырлы білім негіздерін тарату мақсатында арнайы әдістер мен жолдары да қарастырыла бастады. Мысалы мал шаруашылығының өзі көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы болып бөлінетіні белгілі. Егер де көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын қазақтар жылдың төрт мезгілінде де көшіп, үлкен аумақ арасында көшіп қонып жүрсе, жартылай көшпелі мал шаруашылығы тек белгілі бір аудан аумағында ғана мал шаруашылығымен айналысқан. Демек белгілі бір дәрежеде жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын қазақтар арасында зайырлы білім негіздерін тарату ісінің мүмкіндіктері жоғары саналды. Міне көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылықтарымен айналысатын қазақтар арасында мектептер ашу барысында бірқатар маңызды мәселелер туындады. Мысалы оқу мерзімі, оларды қай жасқа дейін оқытудың маңыздылығы, оқулықтармен қамтамасыз ету сынды өзекті мәселелер өз шешімін таппаған еді. Алғашқы уақыттарда білім беру екі деңгейлі мектептерде жүзеге аса бастады. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын қазақтар үшін міндетті түрде I деңгейлі мектептер ашу ісі жоспарланып, оқу алғашында ана тілінде жүзеге асқанымен, 2 оқу жылынан бастап, орыс тілі міндетті оқытылу көзделді. Тіпті алғашқы жылдары Мерке сынды жерлерде интернаттар ашылып, көшпелі қазақтардың балаларын жаппай мектепке тарту ісі де басталған болатын. Ал 2 деңгейлі мектептерде оқу үдерісі тек қана орыс тілінде жүрді. Алғашқы жылдары көшпелі мал шаруашылығындағы қазақ балалары үшін мектепке дейінгі білім мекемелеріне тарту ісі кейінге шегеріліп тұрды. Ол әрине мектеп ғимараттарының жоқтығы, материалдық жағдайдың нашарлығы, қаражаттың жетіспеушілігі сынды өзекті мәселелермен тығыз байланысып жатты. Сондықтан көшпелі өмір салтына сай кең даланың әр жерінде орналасқан елді-мекен балаларын жинау қиындықтар туғызды. Оның үстіне мектеп ғимараттарының жетіспеушілігі де байқалған болатын. Мысалы Сырдария мен Жетісу облыстары алғашында Түркістан Республикасының аумағында болған еді. Түркістан Республикасының Ағарту халық комиссариатының жоспарына мән беретін болсақ, 1921 жылы жаңа мектеп салу ісі жоспарда болмаған және халықтың саны мен тиісті мектеп ғимарат санының жетіспеушілігі байқалады. Сондықтан Түркістан Республикасының Ағарту халық комиссариаты алғашқы жылдары мектеп салу ісіне ауыл тұрғындарын жұмылдыруды көздеген. Еңбек міндеткерлігі негізінде тұрғындарды мектеп құрылысына салуды көздеген большевиктер барлық ауылдар мен қыстауларда бір-бірден мектеп салуды жоспарлайды. Өз кезегінде большевиктер жергілікті тұрғындар үшін мектептің керектігін ескере отырып, өз жоспарларын халықтың қажеттілігін пайдалана отырып жүзеге асырды. Мектеп құрылысына қажетті кірпіш, қамыс пен жұмысшы күші тұрғындар тарапынан қамтамасыз етілсе, Халық ағарту комиссариаты өз кезегінде темір, әйнек сынды сирек кездесетін әрі халықтың қолында жоқ материалдармен қамтамасыз етуі тиіс болды (История..., 2015: 19-21). Ескере кететін жайттардың бірі – зайырлы білім беру жүйесін енгізу барысында мектептердің барлығы дерлік

жаңадан салынған жоқ. Өйткені Халық комиссарлар кеңесі қабылдаған жобаға Ішкі істер халық комиссариаты берген қорытынды да мектеп және мәдени-ағарту жұмыстарын жүргізетін мекемелердің ғимараттары мақсатты пайдаланылуы тиіс дей келе, оқу үдерісін ұйымдастыру үшін мектеп ғимараттары ретінде бос тұрған құрылыс нысандарын да белсенді пайдалану қажет екендігі айтылады (РФ МА, 527: 5).

Қазақстандағы зайырлы білім беру ісіндегі маңызды қадамдардың бірі индустрияландыру жылдарына түспа-түс келді. Ол әсіресе қазақ жастары арасында техникалық білім алуға үлкен көңіл аудару ісімен тығыз байланысты болды. Индустрияландыру жылдарында Ағарту халық комиссариатының қызметінде тың бағыттардың пайда болғандығын байқаймыз. Ол бағыт республика аумағында техникалық білім беру бағытын қалыптастырумен тығыз байланысты болған еді. Рас индустрияландыру жылдарында салына бастаған өндіріс орындары мен теміржолдар қазақ жастарының техникалық білім мазмұнына ие болуын талап етті. Бұл алдымен техникалық білімі бар мамандарға деген сұраныстан туындаған болатын. Әрине алғашқы жылдары мұндай қажеттілікті өтеу үшін алдымен Қазақстаннан тыс аймақтарда техникалық мамандарды даярлау ісі жүзеге аса бастады. Әрине одақтас республика аумағында маман даярлау ісі, мұғалімдерді даярлау, мектеп ғимараттарын салу, көшпелі қазақ ауылдарының балаларын оқыту, мұғалімдердің материалдық жағдайларын көтеру, мектеп және орыс тілін оқыту курстарының желісін қалыптастыру істері үлкен қаражатты талап етті (ҚР ПА, 2259: 3). Мұндай қаражат тіпті Қазақстан үшін де салмақты болғаны жасырын емес. Сондықтан қалыптасқан ахуалды бағамдай отырып, Ағарту халық комиссариаты үшін ауқымды атқарылатын жұмыстар мен өз шешімін табуы тиіс мәселелер анықталды. Мұндай маңызды мәселелердің шешімі ең алдымен орталық тарапынан қаржылық қолдаумен тығыз байланысып жатқандығы анық еді. Қазақстанның Ағарту халық комиссариаты 1926 жыл мен 1927 жылдар аралығындағы оқу үдерісі барысында мектеп жасындағы балалардың 30% мектепке жұмылдыра алды. Алайда мектеп жасындағы қазақ балаларының тек 20% ғана оқу үдерісіне тартылған болатын. Әрине осыған дейінгі жылдармен салыстырғанда бұл үлкен көрсеткіш еді. Дегенмен зайырлы білім беру жүйесіндегі қазақ ауылдары мен ауылдық мектептері үшін бұл бағыттағы жұмысты әлі де болса қарқынды етуді талап еткенін көрсетеді. Оқушылардың құрамында да тепе-теңдік сақтала бермеді. Мысалы 1928-1929 оқу жылдарында мектептерге тартылған қазақ оқушыларының 89% ұлдар болса, тек 11% ғана қыздар болған еді. Бұл ретте орыс оқушылары арасындағы көрсеткіштер көңілге қонымды еді. Өйткені аталған оқу жылында олардың 66,3% ұлдар болса, 33,7% қыздар болған еді. Сондықтан осы олқылықпен жұмыстың жүйелі жүргізілуі нәтижесінде 1939-1940 оқу жылында мектепке тартылған қазақ оқушыларының 45,1% қыздар болған. Бұл сөзсіз Ағарту халық комиссариатының атқарған үлкен жұмысының нәтижесі болып табылды. Ағарту халық комиссариатының зайырлы білім беру жүйесіне негізделген оқу үдерісін ұйымдастыруда жеткен жетістіктерінің бірі қазақ халқының тұрмысы мен тіршілігіне лайықталған интернат жұмыстарын іске қосуы деп айта аламыз. Өйткені ХХ ғасырдың 30-шы жылдарына дейін қазақ халқы көшпелі мал шаруашылығына негізделген өмір сүру тәртібіне сүйенді. Сондықтан қазақ балаларын тұрақты түрде мектепке жұмылдырудың қиындықтары туындаған болатын. Жалпы мектеп-интернат жұмыстарының белсенді жүруі бастауыш білімнің міндетті болуы тиіс деген Орталық қаулысымен тығыз байланысты болды. Қазақстан үкіметі осы мақсатта арнайы мектеп-құрылысы комитетін ұйымдастырды. Бұл комитеттің негізгі мақсаты қазақ ауылдары мен елді-мекендеріндегі мектеп құрылысын ұйымдастыру ісімен байланысты болды. Мәселенің маңыздылығын алдымен осы мектеп құрылысына бөлінетін қаражаттың жыл сайын ұлғайып отыруымен түсіндіруге болады. Мұның барлығы қазақ ауылдарында мектептің үлкен желісінің пайда болуына жағдай жасаған болатын. 1938 жыл мен 1939 жылдары Қазақстандағы мектептер саны да артып, 1932 жыл және 1933 жылдармен салыстырғанда 15,5%-ға өскен болатын. Қазақстанда мектепте оқитын балалардың 40,8% қазақ балалары болған еді. Бұл ретте мектеп-интернаттардың үлес салмағы өте жоғары. Ауылды жерлерде ашыла бастаған мектеп-интернаттардағы балалардың жалпы саны 22 мың оқушыны құраған болатын. Демек осы келтірген статистикалық мәліметтерді сараптай келе және мектеп құрылыстарына қатысты құжаттардағы көрсеткіштерді негізге ала отырып, біз төмендегідей динамикалық өсімді байқаймыз. Бастауыш мектептер саны 1914 жылы 1958 болса, бұл көрсеткіш 1920 жылы 2339 мектепке өскен. Ал 1940 жылы бастауыш мектептердің саны 6111 құраған болатын. Демек қарқынды өсу динамикасы байқалады. Толық емес орта мектептердің де санында өсім байқалады. Мысалы 1914 жылы олардың саны 41 болса, 1920 жылы 71 толық емес орта мектеп жұмыс жасап тұрған. Аталған көрсеткіш 1940 жылы 661-ге дейін жеткен. Орта мектептер саны да жыл өткен сайын көбейіп отырған. 1914 жылы 12 орта мектеп болса, 1940 жылғы статистикалық мәліметтерге қарағанда олардың жалпы саны 583 орта мектеп болып тіркелген. Ал осы мектептерде оқитын оқушылардың жалпы саны 1914 жылмен салыстырғанда он есеге өскендігін байқаймыз (20 лет..., 1940: 196-197).

Біз жоғарыда Қазақстанда кеңестер билігінің орнауымен орта кәсіптік білімі бар қазақ жастарына деген сұраныс артқандығын атап өткен болатынбыз. Міне осы қажеттілікті Ағарту халық комиссариаты да дұрыс жағынан шеше алғандығын атап өту қажет. 1914 және 1915 оқу жылында Қазақстанда жалпы саны

7 техникум ғана болса, мұндай орта арнаулы білім мекемесінде 302 оқушы білім алды. Бұл көрсеткіш 1940 жылы едәуір өскен. Мысалы олардың саны аталған жылы 120-ға жетсе, онда 26321 оқушы арнаулы білім алу мүмкіндігіне ие болған еді. Демек бұл бағытта Ағарту халық комиссариаты белсенді жұмыс атқарғандығын байқаймыз.

Қорытынды. Қазақстанда кеңестер билігінің орнауымен білім саласында орын алған түбегейлі өзгерістерді жүйелі түрде жүзеге асыруда Ағарту халық комиссариатының атқарған қызметіне жоғары баға беруге болады. Өйткені аз уақыттың ішінде жана сипаттағы мектептердің құрылысын ұйымдастырып, бар ғимараттарды қайта жөндеуден өткізу ғана емес, сонымен қатар оқытылатын пәндерге қатысты оқулықтармен қамтамасыз ету ісін тиісті деңгейінде жүзеге асыра алды. Әрине алғашқы жылдары қиындықтар көптеп кездесті. Олардың қатарында біз жоғарыда атап өткен мәселелермен қатар, маман тапшылығымен де тығыз байланысты еді. Осы ретте Ағарту халық комиссариаты ұлт қайраткерлерін қазақ тіліндегі оқулықтарды жазу ісіне жұмылдыра алды. Сөзсіз Сталиндік құғын-сүргінге дейін Ағарту халық комиссариатының жұмысында біз құндылықтарға мән беру сынды үрдісті байқаймыз. Оның дәлелі біз келтірген ұлт қайраткерлерінің осы бағыттағы белсенді жұмысы болып табылады. Алайда уақыт өте келе, бұл оқулықтардың орнын 1939 жылдары жаңа сипаттағы оқулықтар басып, ұлттық құндылықтар ескерусіз қала бастады деп айтуға болады. Ағарту халық комиссариатының атқарған ауқымды жұмысын алдымен мектеп санының жыл сайын артып отырғандығымен түсіндіруге болады. Оған қоса көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын қазақ ауылдары үшін мектеп-интернаттар салынып, қазақ балаларын жаппай мектепке тарту жүйелі түрде қолға алынды. Әрине бұл бағыттағы жұмыстардың нәтижелігі қазақ балаларының үлес салмағының артуымен де тығыз байланысты деп айтуға толық негіз бар.

Пайдаланылған әдебиеттер

История образования в архивных источниках (по материалам ЦГА РУз). Том II (1917-1991жж.). Сборник документов. Ташкент, 2015. 503 с.

Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (бұдан әрі - ҚР ПА). 139-қ., 1-т., 444-іс, 41-п.

ҚР ПА. 139-қ., 1-т., 444-іс, 38-п.

ҚР ПА. 141-қ., 1-т., 186-іс, 75-п.

ҚР ПА. 139-қ., 1-т., 444-іс, 37-п.

ҚР ПА. 141-қ., 1-т., 2259-іс, 3-п.

ҚР ПА. 139-қ., 1-т., 444-іс, 40-п.

ҚР ПА. 139-қ., 1-т., 444-іс, 42-п.

ҚР ПА. 139-қ., 1-т., 445-іс, 107-п.

ҚР ПА. 139-қ., 1-т., 445-іс, 111-п.

Мажитаева Ш., Қалыбаева С.Б. XX ғасыр басындағы қазақша оқулықтардың тілі туралы // Қарағанды университетінің хабаршысы. №2(58). Қарағанды, 2010. 142 б. (33-38 б.).

Мұхатова О.Х., Қайпбаева А.Т. Қазақ халық ағарту институты және оның қызметі // ҚазҰУ хабаршысы.

Тарих сериясы. №2(101). 2021. 130-132 б.

20 лет Казахской ССР. Алма-Ата, 1940. С. 194

Ресей федерациясы мемлекеттік архиві (бұдан әрі - РФ МА). 2306-қ., 1-т., 527-іс, 2-п.

РФ МА. 2306-қ., 1-т., 527-іс, 5-п.

References

Istorija obrazovanija v arhivnyh istochnikah (po materialom CGA RUz). Sbornik dokumentov [The history of education in archival sources (according to the material of the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan)]. V.II (1917-1991). Tashkent, 2015. 503 s.

Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniñ arhivi (QR PA) [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]

KR PA F.139.V.1.C.444.P.41

KR PA F.139.V.1.C.444.P.38

KR PA. F.139.V.1.C.444.P.37

KR PA. F.141.V.1.C.2259.P.3

KR PA. F.139.V.1.C.444. P.40

KR PA. F.139.V.1.C.444. P.42

KR PA. F.139.V.1 C.445.P.107

KR PA. F.139.V.1 C.445.P.111

Majitaeva Sh. Qalibaeva S.B. XX gasır basındaǵı qazaqsha oqulıqtardıc tılı turalı [On the language of Kazakh textbooks in the early twentieth century] Qaragandı Universitetinıc Habarshisi. №2 (58) Karagandı, 2010. s. 142. (33-38 s.).

Resei Federacijasy memlekettik arhivi (RF MA). F.2306.V.1.C.527. P.2

RF SA. F.2306.V.1.C.527. P.5

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_127

**ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ 1930-ЖЫЛДАРЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЕРІНЕ АУА КӨШУІ
ЖӘНЕ ОҢТҮСТІККЕ ОРАЛУ ТАРИХЫНАН****Қабыл Алғабек Әділбекұлы¹, Нартбаев Шымырбай Жақсыбайұлы¹,
Мамраймов Серік Дәулетұлы^{2*}**¹Академик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Шымкент, Қазақстан.²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті. Шымкент, Қазақстан.

*Автор корреспондент

E-mail: algabek-kabil@mail.ru (Қабыл), s_dauletuly@mail.ru (Мамраймов)

Түйіндеме. Мақалада 1930-жылдары Кеңес өкіметінің тоталитарлық саясатының нәтижесінде қазақ халқының туған жерінен Қарақалпақстанға ауа көшуі және саяси қысым жұмсарғаннан кейін оңтүстік өлкеге қайта оралулары туралы баяндалады. «Кіші Қазан» идеясы, ұжымдастыру саясаты, байлардың мал-мүліктерін тәркілеу, оларды жер аудару сияқты жағдайлар халыққа күйзеліс әкеліп, қиындықтар туғызды, бұл жергілікті ұлттың амалсыз өзге елдерге ауа көшу мәжбүрлігіне алып келді. Бұл халықтың демографиялық жағдайына қатты әсер еткені белгілі. 1933 жылы Қазақстандағы басқарушы биліктің ауысып, өзгеруімен енді ауа көшіп, босқыншылыққа ұшыраған қазақтарды қайтару шаралары қолға алына бастаған. Оларды бөліп орналастыру бойынша аудандық ұйымдар және Саяси бөлім жетекшілеріне қайта көшіп келушілерге ұқыпты және қамқорлық қатынас орнатуды міндеттеуге мән беріледі.

Мақалада БК(б)П Қазақ өлкелік Комитетінің осындай жүздеген мың ауа көшкендерді өз жерлеріне оралуға ықпал етіп, ұжымшарларға, ЖӨС-терге (ТОЗ) орналастыру жұмыстарына арнайы зерттеулік еңбектер және архив деректері негізінде талдау жасалды. Мұндай мәселелерде архивтердегі құжаттарды жан-жақты қарастырып, жарыққа шығару, ғылыми баға беру, сол арқылы оны көпшіліктің, халықтың танып, білуіне мүмкіндік жасау негізгі міндеттердің бірі болып табылады.

Кілт сөздер: Кеңес өкіметі, әлеуметтік-демографиялық жағдай, ұжымдастыру, геноцид, ауа көшу, босқындар, қуғын-сүргін, Қарақалпақ автономиялы республикасы, БК(б)П Қазақ өлкелік Комитеті, артельдер, ЖӨС, шаруашылықтардың орналасуы.

МРНТИ 03.20.00

**ИЗ ИСТОРИИ ОТКОЧЕВАНИЯ НА КАРАКАЛПАКСКИЕ ЗЕМЛИ И ВОЗВРАЩЕНИЯ
КАЗАХСКОГО НАРОДА НА ЮГ В 1930-Х ГГ.****Қабыл Алғабек Адилбекулы¹, Нартбаев Шымырбай Жақсыбайұлы¹,
Мамраймов Серік Дәулетұлы^{2*}**¹Университет дружбы народов имени академика А. Куатбекова, Шымкент, Казахстан²Южно-Казахстанский государственный педагогический университет. Шымкент, Казахстан.

*Автор корреспондент

E-mail: algabek-kabil@mail.ru (Қабыл), s_dauletuly@mail.ru (Мамраймов)

Аннотация. Идея «Малого Октября», политика коллективизации, конфискация баиских хозяйств, их депортация вызывали большие трудности у населения, что вынуждало местное население откочевать. Известно, что это оказало существенное влияние на демографическое положение народа. В статье описывается вынужденное переселение казахов в 1930-х годах с целью выживания и сохранения своей собственности в результате советской политики по их откочевки с родины, а также процесс возвращения из Каракалпакской Автономной Республики в Южный Казахстан. Рассматривается ход работы районных партийных и советских организаций по документам, протоколам и их копиям Бюро БК(б)П Южно-Казахстанского обкома по возврату хозяйств казахов, возвращающихся из Каракалпакстана. Кроме того, работа Казахского краевого комитета ВКП(б) по возвращению на свои земли около полумиллиона вынужденных откочевавших и их размещению в колхозах была проанализирована на основании данных исследовательских трудов и архивных материалов.

Такой анализ был проведен на основе научных трудов и архивных данных о работе Казахского краевого комитета ВКП(б) по расселению и устройству сотен тысяч вынужденных откочевавших и их

хозяйств, ТОЗ. Одной из основных задач в таких вопросах является тщательное рассмотрение и публикация архивных документов, научная оценка, тем самым доведение ее до всеобщего сведения.

Ключевые слова: Советская власть, социально-демографическая ситуация, коллективизация, геноцид, откочевка, беженцы, репрессия, Каракалпакская Автономная Республика, Казахский краевой комитет ВКП(б), артель, ТОЗ, устройство хозяйств.

IRSTI 03.20.00

FROM THE HISTORY OF MOVING TO THE KARAKALPAK LANDS AND THE RETURN OF THE KAZAKH PEOPLE TO THE SOUTH IN THE 1930s

Kabyly Algabek Adilbekuly¹, Nartbayev Shymyrbai Zhaksybaiuly¹,
Mamraimov Serik Dauletuly^{2*}

¹Peoples' Friendship University named after Academician A. Kuatbekov, Shymkent, Kazakhstan

²South Kazakhstan state pedagogical university. Shymkent, Kazakhstan.

*Author correspondent

E-mail: algabek-kabil@mail.ru (Kabyly), s_dauletuly@mail.ru (Mamraimov)

Abstract. Since 1925, the idea of "Small October" of the Kazakh regional party committee, the policy of collectivization, the decree on the confiscation of the property of the rich, their deportation forced local residents living in the endless Kazakh steppes to emigrate to other republics and abroad. This greatly influenced the demographic situation of the population. The article describes the forced resettlement of Kazakhs in the 1930s in order to survive and preserve their property as a result of the Soviet policy of their departure from their homeland, as well as the process of returning from the Karakalpak Autonomous Republic to South Kazakhstan. The progress of work of regional party and Soviet organizations according to documents, protocols and their copies of the Bureau of the BC(b)P of the South Kazakhstan Regional Committee for the return of the farms of Kazakhs returning from Karakalpakstan is considered.

In addition, the work of the Kazakh Regional Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks on the return of about half a million forced migrants to their lands and their placement in collective farms was analyzed on the basis of research data and archival materials.

Keys words: Soviet power, socio-demographic situation, collectivization, genocide, migration, refugees, repression, Karakalpak Autonomous Republic, Kazakh regional committee of VKPB, artel, TOZ, organization of farms.

Кіріспе. Қазақстан тарихы қазақ жерінде ежелгі кезеңнен бүгінгі күнге дейін орын алып, тарихи заң мен заңдылықтарды айқындайтын тарихи оқиғалар, құбылыстар, фактілер, үрдістерді тұтастай түрде зерттейтін ғылым ретінде заманауи түрғыдан әлемдік тарих, еуразиялық континент тарихының, көшпелі өркениеттің, түрік халықтары мен орталықазия аймағының тарихы контекстіндегі интерпретациясында ұсынылады, сонымен қатар оның көпфункционалық рөлі мен маңызы арта түседі. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың 2021 жылдың 5-қаңтар күні «Egemen Qazaqstan» газетінде жарияланған «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында Тәуелсіздік құндылығы жастардың жадына біржола шегеленіп, мәңгі сақталуы үшін өскелең ұрпақ оның қадірін білуі керек екендігін айта келіп, «Бостандық бізге оңайлықпен келген жоқ. Ата-бабаларымыз азаттық жолында арпалысты. Талай зұлмат замандар мен нәубеттерді бастан өткерді. Осының бәрі халықтың есінде сақталып, ұрпақтан ұрпаққа берілуге тиіс» деп атап өткен болатын (Egemen Qazaqstan, 2021).

Қазіргі заманда Отандық тарих ғылымы алдында жаңа міндеттер мен талаптар қойылды. Соның бірі халқымыздың өз тарихын бүгінгі биік талаптар тұрғысынан зерделеп, жаңа қоғамға сай баға беру болып табылады. Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі кезінде еліміздің Кеңес дәуіріндегі әлеуметтік-демографиялық жағдайы кең де терең зерттелуде.

Халқымыздың ежелгі кезеңнен бастап қазіргі күнге дейінгі тарихи жолында күрделі кезеңдер өтті, бұл жерде әлі де толық зерттеуді қажет ететін тұстардың бар екенін байқауға болады. XX ғасырдың 20-30 жылдары өз жерінен өзге елдерге ауа көшіп, халықтың демографиялық жағдайының төмендеуіне ықпал еткен себеп-салдарларды ашып көрсету, осы арқылы төл тарихтың түгелдеуіне үлес қосу ізденіс жүргізу бағытындағы мәселелердің бірі болып табылады. Ф. Голощекиннің саяси зұлымдық әрекеттері қазақ халқының республика аумағынан тыс жерлерге ауа көшіп, қоныс аударуларына, босқыншылыққа ұшырауына әкеліп соқтырды. Отандық тарих ақиқаты жас буын ұрпақ үшін болашаққа аса керекті асыл дүние болып табылатыны айқын. Сондықтан да қуғын-сүргіннің қысымымен және аштық болуымен

байланысты босқындыққа ұшыраған қазақтардың өзге елге барып паналау тарихын зерттей беру, көз көргендер мен олардың ұрпақтарын тауып естеліктер жинау маңызды міндет.

Материалдар мен әдістер: Зерттеулік материалдарды, оқулықтар мен ғылыми еңбектерді, архивтік деректерді жинау және талдау бойынша негізгі әдістер мақаланы даярлау кезінде жүйелі түрде жүргізіліп отырды. Тұтастай алғанда зерттеу тақырыбы төл тарихтың ақтаңдақ беттерін ашуды, халқымыздың басынан өткен күрделі кезеңнің тұстарын нақты дерек көздеріне сүйене отырып айқындауды қамтыды. Жұмыс жүргізу барысында нақты тарихи, салыстырмалы тарихи, талдау, жинақтау және қорыту әдістері қолданылды.

Нәтижелері. Қазақ халқының Ресейге бағынған бергі этнодемографиялық тарихи жолын негізінде ірі-ірі үш дәуірге бөлуге болады:

- бірінші - отарлық дәуір, XVIII ғ. 30-жылдарынан бері 1917 жылға дейін;

- екінші дәуі - 1917-1991 жж., яғни Кеңес заманы. Бұл қазақ халқының екі орыс революциясын, азамат соғысын, талай ашаршылықты (1918, 1921 және 1931-1933 жж.), қуғын-сүргінді, зорлық-зомбылықты көрген, ұлттық дәстүрлер мен тілге нұқсан келген, әліппенің үш рет өзгерген, сырттан көші-қонның ірі-ірі толқындары елдегі демографиялық ахуалды күрт өзгерткен және т.б. келеңсіз жағдайлардың салдарынан қазақ ұлтының өзі ата қонысында азшылыққа айналған дәуір. Бұл дәуірдің өзін екі үлкен кезеңге бөлуге болады: 1-кезең 1917-1959 жж. – қазақтардың өз елінде 58,7%-дан, 28,9%-ға түскен кезеңі; 2-кезең – 1959-1991 жж. қазақтардың біртіндеп үлесі өскенімен (40%), әлі де келімсектерден аз болған кезең.

- үшінші дәуір – Тәуелсіздік дәуірі – 1991-2011 жж. қазақтардың өз елінде біртіндеп, көпшілікке айналған дәуір (Асылбеков, эл. ресурс).

Этнодемографиялық тарихи жолдың екінші дәуірдегі, яғни ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы кезеңдер ел үшін ауыр жағдайда болды. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін Қазақстанды басқаруда билік өз саясатын жүргізіп, түрлі өзгерістерді, солақай жүйені енгізе бастады. 1925 жылдан бастап Қазақ Өлкелік партия комитетінің жауапты хатшылығына Ф. Голощекиннің келуі, оның «Кіші Қазан» идеясы, ұжымдастыру саясаты, байлардың мал-мүліктерін тәркілеу туралы декрет, оларды жер аудару сияқты халықты бағындыруда ұстап күйзеліс әкелген жағдайлар кең-байтақ қазақ даласында ежелден өмір сүріп отырған жергілікті ұлттың амалсыз өзге елдерге ауа көшу мәжбүрлігіне алып келді. Бұл әрине, халықтың демографиялық жағдайына қатты әсер етті.

Қазақстан жеріндегі ұжымдастыру салдарынан шет жерлерге, басқа аймақтарға көшіп кетудің кең өріс алуы, қазақ халқының өз Отанында азайып көршілес республикаларда және одан тыс елдерде тұрып, өмір сүруіне алып келді. Нақтырақ айтқанда республикадағы ішкі немесе сыртқы көші-қонына байланысты қазақтардың өзінің Отанындағы халықтар арасындағы үлесінің азайып, ал керісінше дүние жүзі бойынша олардың санының өскендігін байқаймыз. Енді, қазақ халқының сыртқы көші-қон жағдайын тарихи демографиялық жағынан алып қарағандағы олардың жалпы саны немесе көршілес республикалар мен бұрынғы Одақтас мемлекеттерде орналасып, және шетелдерде шоғырлану мәселелерінде қазақ халқының бүкіл дүние жүзінде, Кеңестер Одағы мен шет елдерде бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі орналасуы зерттеліп отырған жылдары да сақталып, өз ерекшеліктерін анықтай түсті. Қазақтардың арасындағы көшіп-қону жағдайларының артуы нәтижесінде олардың территориялық орналасуында, яғни бұрынғы Кеңес Одағында, оның ішінде республикаларда, сонымен бірге шет елдерде тұруында үлкен өзгерістер болды. Бұл өзгерістер әсіресе, 1920-1930 жылдары байлардың шаруашылығы мен жартылай феодалдарды тәркілеу және жер аудару, қазақтарды жаппай зорлап отырықшыландыру мен ұжымдастыру кезінде Кеңес Одағының басқа аймақтары түгіл, шет елдерге ауа көшуінің тікелей нәтижелері болды.

1920-1930 жылдары қазақтардың сыртқа көшуі олардың өз республикасындағы саны мен үлесіне кері әсер етті. Дегенмен қазақтардың басым көпшілігі, үлесі азайғанына қарамастан, өз Отанында тұрып, өмір сүрді. Тек 1926-1939 жылдары арасында Одақтың басқа аймақтарында тұратын қазақтардың саны 868 мыңға дейін жетіп, үлесі 8,6 пайыздан 24,9 пайызға дейін өсті. Өз республикасында тұратын қазақтардың саны 1,300 мыңға жуық кеміп, үлесі 91,4 пайыздан 75,6 пайызға дейін төмендеді. Дегенмен кейінгі 20 жыл ішінде (1939-1959 жылдары) өз Отанында тұратын қазақтардың саны да, үлесі де өсе бастады: 1959 жылы Одақтың басқа аймақтарында тұратын қазақтар 22,8 пайыз (922 мың адам) болса, өз республикасындағылардың үлесі 77,2 пайызға жетті. Кеңес Одағының басқа республикаларында тұратын қазақтардың көбірек шоғырланған жерлері - Ресей (1939 жылы 10,0 пайыз, 1959 жылы 9,0 пайыз), Өзбекстан (8,9 пайыз және 7,9 пайыз), Түрікменстан (1,8 пайыз және 1,6 пайыз) және тағы басқалар (Талдыбаев, электр ресурс).

1926 жылы жүргізілген Бүкілодақтық бірінші санақтың нәтижелері бойынша (Қарақалпақ автономиялық облысын қоспағанда) өз жерінде 3 млн 628 мың қазақ (кейбір деректе 3 млн 713 мың 394 адам деп беріледі - *авт.*) өмір сүрген екен. Арадағы 10 жылдан аса кейін, яғни 1939 жылы болған екінші санақ нәтижесі бойынша Қазақ КСР-нің аумағында 2 млн 307 мың қазақ өмір сүрді. Бұл соңғы санақта халықтың 36,7 %-ның азайғанын байқатады (Татимов, 1990). Халық санағындағы мұндай цифрлардың

болуы орталықтан тікелей басқарылған тоталитарлық зұлмат жылдардағы қиыншылықтардың туындауы, кеңестік саясаттағы асыра сілтеулер болып табылатын мал-мүліктердің күштеп тартып алына бастауы, колхоз құрылысы бойынша ауыл-аймақты, күнкөріс есебіндегі шаруашылықтарын бір жерге жинап орналастыру, аштыққа ұрыну, елдің амалсыздан ауа көшіп, босқындыққа ұшырауларының көрінісі еді. Сыртқы көші-қонда Қазақстандағы кеңестендіру саясатының нәтижесі, ұжымдастыру науқанында қазақ байларын тәркілеп, қуғындау мәселелерінің өріс алуы, және ұжымдастырудың салдарынан келген ашаршылық апатының қайғы-қасіреттеріне шыдай алмаған қазақтар көршілес республикалар мен одақтас мемлекеттерге, одан арғысы шетелдерге қоныс аударып, көшіп кетуінің нәтижесінен қазақ ұлты өз туған жерінде аз ұлтқа айналды.

Кенес өкіметі партиясының саясаты мен бағытының қателігінен қазақтар 1930 жылдың бас кезінен республикадан тыс жерлерге жаппай ауа көшуге мәжбүр болады. Жат жерлерге барғандардың жағдайы өте нашар болды. Тұрғылықты халық санына көші-қон қатты шығын әкелді. Халықтың бастапқы жиынтық санының төрттен бірі, яғни 1 030 мың адам республикадан тыс аймақтарға көшіп кетті. Оның 616 мыңы оралмады, ал 414 мыңы кейін Қазақстанға қайтып келді. Мамандардың бағалауы бойынша оралмай кеткен 200 мыңға жуық адам шет елге – Қытайға, Моңғолияға, Ауғанстанға, Иранға және Түркияға жол тартты (Қазақстан тарихы, 2010). Күштеп ұжымдастырудың көрінісі – жаппай ашаршылық және аштықтан қырылу, босқан елдің республикадан тыс жерлерге көшіп кетулері еді. ОГПУ органдары солақай саясаттың дүрбісімен жат жерлерге көшіп кетуші қазақтарды қадағалап отырды да шекара бұзып, шетел асқандардың әрекеттерін байлардың асып-сасып, жаппай шетелге қашулары деп білді.

1932 жылы 9-көкекте Қазақ өлкелік партия комитеті өзінің арнайы шешімімен Қырғыз облыстық партия комитетінен, ондағы ОГПУ органдарынан көшіп барған «байлардың және ұлтшылдардың» малдарын Қазақстанға қайтаруды талап етті. Қазақтардан ашаршылықтан қашып барған амалсыз босқындық қадамдары «мемлекеттік тапсырмаларды орындаудан тасаланып қалу формасы ретінде» бағаланды (Қойгелдиев, Омарбеков, 1993). Осы тұста жақын жерлердегі республикалардың ішінен Қарақалпақстанға ауа көшкен елдің жағдайы туралы мағлұматтар бере отырып, олардың кейінірек туған жерге оралу тарихына тоқталамыз.

Қазақстан жеріндегі жаппай босулар 1930 жылдың көктемінен бастап республиканың шығыс және оңтүстік аудандарында да көбейе бастайды. Қазақстанның финанс халық комиссариатының 1931 жылдың 9 тамызында республика Өлкелік партия комитетіне жолдаған мәліметіне қарағанда 1930 жылы және 1931 жылдың 5 тамызына дейін Қазақстанның тек 27 ауданынан ғана (қалған 47 ауданның мәліметтері есептелмеген) Орта Азия жеріндегі көрші республикаларға және Қытайға көптеген қазақ шаруа қожалықтары көшіп кеткен. Мысалы, Өзбекстанға 3436 қожалық, 187 909 малды айдап кеткен болса, Түрікменстанға кеткендердің осы тәрізді сандары – 7371, 319 725, Тәжікстанға – 1767, 88 350; Қырғызстанға – 1031, 33 595, Қытайға – 563, 2276, ал Қарақалпақстанға – 2355 қожалық, 11 262 малмен өтіп кеткен (Қойгелдиев, Омарбеков, 1993:136). Бұл аймақтар саяси қысымнан құтылу әрекетімен көшіп кету үшін шекаралас жатты, бұрынғы уақыттардан бері бір-бірімен аралас-құралас байланыста отырған халықтар болды.

Қарақалпақ автономиялы республикасы Халық Комиссарлары Советінің РСФСР үкіметіне берген мәлімдесінде Қарақалпақ жеріндегі қазақ босқындары 12830 адамнан тұратын 3060 қожалық деп көрсетілген. Бұл көрсеткіштер біз жоғарыда атаған 1931 жылдың мәліметінен едәуір көп бола тұрса да босқын қазақтардың санын тағы да азайтып отырғанын Сейтқали Мендешевтің оларды Қазақстанға қайтару үшін Қарақалпақ жеріне барғанда берген мәліметтерінен де айқын байқауға болады. Мендешев бастаған уәкілдер Қоңырат ауданынан Қазақстанға 2644 адамы бар 772 қазақ шаруалары қожалығын қайтарды. Ал Қарақалпақ үкіметінің мәліметі бойынша мұнда бұл сандардан әлдеқайда аз – 1129 адамдары бар 327 қожалықтар ғана болуы тиіс еді. Егер Қарақалпақ үкіметі Шымбай ауданында ешқандай да қазақ босқындары жоқ деген ақпар берген болса, ал қазақстандық уәкілдер мұнан да 1044 адамы бар 324 қожалықтарды іздеп тауып, оларды елге қайтуға үгіттеп көндірді. Қарақалпақ жеріндегі қазақ босқындарының санын дәл анықтап алуға Қарақалпақстанның табиғи орналасу жағдайы да едәуір қиыншылық туғызды. Өйткені, бұл өлкенің өзі көрші орналасқан екі бірдей одақтас республикалар жеріне алып баратын арнайы көпір секілді де еді. Қазақтардың кейбір тобы Қарақалпақстанда тұрақтамай соларға өтіп кетіп те жатты. Сондықтан да болу керек, 1929-1930 жылдардан бастап Қарақалпақ жеріне жақындау орналасқан Қазақстанның Қазалы, Арал, Шалқар, Темір, Табын, Ақтөбе және т.б. аудандарынан Голощекиннің жартылай әскери саясатынан ыққан қалың жұрт осы өлкелерге ауа көше бастады (Қойгелдиев, Омарбеков, 1993:137).

Қарақалпақстандағы қазақтардың бір бөлігі ертеден ата-баба жерінде отырды, ендігі бір тобының болуы этникалық территорияны межелеумен байланысты болса, бір бөлігі ашаршылық жылдарында келгендерді құрады (Қалшабаева, 2020). Мысалы 1926-жылы Бүкілодақтық халық санағында Қарақалпақ автономиясындағы барлық 4 округы бойынша 85782 қазақ өмір сүрген, оның ішінде 3675 адам қалалық

жерде, 32107 адам ауылдық жерлерде орналасқан. Қоңырат округінде 8259 қазақ, Шымбайда 28995, Төрткүлде 36523 және Хожеліде 10403 қазақ болды деп есептелді (Шалекенов, 1966).

Жаппай ұжымдастыруға қарсы наразылығының, әрі аштықтан аман қалуының бірден бір жолы халықтың ауа көшулеріне байланысты ХХ ғ. 30-жылдары Қазақстаннан сырт жерлерге 400 мыңға жуық шаруа қожалықтары көшіп кеткен болса, бұның өзі 1920-жылдардың аяғындағы көшпелі және жартылай көшпелі шаруа қожалықтарының 75 %-ға жуық болды (Ж.Ү. Қыдыралина, 2012). Көрші орналасқан мемлекеттерде 1926-1939 жж. санақтар аралығындағы кезеңде ауа көшушілер есебінен қазақтар саны – РКФСР-де – 2,3 есе, Өзбекстанда – 1,7 есе, Қарақалпақияда – 2,5 есе, Түркіменияда – 6 есе, Тәжікстанда – 7 есеге, ал Қырғыз Республикасында – 10 есеге дейін өскен. Осы уақытта көрші республикаларда тұратындардың пайызға шаққандағы көрсеткіші 8-ден 26-ға дейін жоғарылайды. Ауа көшудің салдарынан шекарадан тыс жердегі қазақтар саны екі есеге көбейген екен (Татимов, 1990:108). Жоғарыда көріп отырғанымыздай ауа көшулерге байланысты Қарақалпақ елінде қазақтар саны 2,5 есеге артты.

РКФСР ХКК төрағасының орынбасары Тұрар Рысқұловтың И. Сталинге 1933 жылы 9 наурызда жолдаған қазақтардың қоныс аударуының ауқымы туралы мәліметтер және олардың жағдайы туралы хатында шамамен алынған мәліметтер бойынша Қазақстанмен көршілес жатқан өлкеге көшіп-қонып жүрген жерден алынған соңғы деректер негізінде қазақтардың 40 мыңы Орталық Еділде, 100 мың адам Қырғызстанда, 50 мың адам Батыс Сібірде екенін айта келе Қарақалпақстанда 20 мың адам, Орта Азияда 30 мың қазақ барын жазады. Қоныс аударушылар тіпті Қалмақ автономиялы облысына, Тәжікстанға, Солтүстік өлке және т.б. шалғай жерлерге де көшіп барған (Рысқұлов, 2007).

Жаппай көшудің артуына Қарақалпақ жеріндегі едәуір қолайлы саяси ахуал да өз септігін тигізді. Қонақты қазақтар тәрізді «құт» деп білетін қарақалпақтар қазақ босқындарына қонақжайлық танытты, іргеден қуа қойған жоқ. Мұның өзі алғаш көшіп барғандардың Қазақстанда қалған туыстарын да жылы орындарынан қозғап, босқындардың жаңа толқындарын үздіксіз туғызумен болды. Дегенмен Қарақалпақ жеріндегі өкімет мекемелері көшіп келгендердің қадамын уақытша нәрсе деп ойлаған болу керек, келгендерді арнайы есепке алуға да асыға қоймаған. Басқа жерлерге ауа көшкен қазақ босқындарға қарағанда Қарақалпаққа қоныстанған қазақтар төрт түлік мал өсіруге өте қолайлы, негізінен тек мал шаруашылығымен жан сақтап, күнелтетін аймақтардың тұрғындары еді. Сондықтан да болар олар, Қарақалпақстан жеріндегі базарларда негізгі мал сатушыларды құрады (Қойгелдиев, Омарбеков, 1993:137). Қазақтардың малдарын сатып алып, жағдайларын жөндей түскен қарақалпақтықтар мемлекетке ет, жүн, сүт тапсырудың 1930 жылдан кейінгі 2-3 жылдар ішіндегі жоспарларын тек қазақтардың малдарының есебінен орындап шыққан болады. Бірақ, 1933 жылдың басына қарай базарларда өнімдердің және товарлардың үздіксіз қымбаттай түсуі жағдайында Қарақалпақтағы босқын қазақтардың тұрмысы біртіндеп ауырлай түсті. Олардың көпшілігі малдан мүлде айрылды, ашыға бастады. 1933 жылдың көктеміне дейін жоғарғы органдарға уәде берген қарақалпақ жерінің жергілікті өкімет мекемелері шын мәнінде қазақтарға ешқандай елеулі көмек көрсете қоймады. Қарақалпақ облыстық партия комитетінің нұсқауында және Халық Комиссарлары Советінің қаулысында босқын қазақтарды жергілікті жерлерде есепке алу және оларды орналастыру туралы арнайы айтылғанына қарамастан, жергілікті жерлердегілер оларды орындауға, немкетті қарап, мән бермеді (Қойгелдиев, Омарбеков, 1993:138). Әсіресе қазақ балаларының жағдайлары жантүршігерліктей, адам төзгісіз аса ауыр болған. С. Меңдешев бастаған уәкілдер Ходжелідегі және Шымбайдағы жетім қазақ балаларына арналған балалар үйлерін көрген кезде және Қоңыраттағы балалар үйінің материалдарымен танысқан кезде мұны анық байқаған [Қойгелдиев, Омарбеков, 1993:139]. 1933 жылға қарай Қарақалпақстан аумағына 3358 шаруашылық немесе 47578 қазақ қоныс аударған, оның ішінде 2357 жетім балалар болды.

Қазақ қоныс аударушыларын орналастыру үшін Қарақалпақстанның АКСР ХКК мен ОАК жанынан комиссия құрылды. Комиссия аудан белсенділерін ауа көшушілерге көмек көрсетуге жұмылдырды, 1933 жылы 13-сәуірде Шымбайда аудан аралық мәжіліс өткізіліп, онда қоныс аударушыларды шаруашылық пен өндірістік мекемелерде жұмыс орындарымен қамтамасыз ету мәселелері қаралады.

1933 жылдың 1-шілдесінде БКП (б) Қарақалпақ партия комитеті Қазақ өлкеліккомы мен Қазақ КСР ХКК жолдаған телеграммасында, Қарақалпақстандағы қазақ-қоныстанушыларын орналастыру жоспары хабарланды. 3358 шаруашылықтың ауыл шаруашылығында – 1215, өндірістік шаруашылықта – 1243-і орналастырылады деп жобаланған болатын. Сонымен қатар, 900 шаруашылық Қарақалпақстанда мүлдем қалуға келіспей Қазақстанға қайта оралды (Қобыландин, Меңдікүлова, 2009).

Осындай жағдайларда ауа көшіп барған халықтың өз жеріне қайта оралу ниеттері туындады, сонымен бірге Қазақстан үкіметіндегі жергілікті билік босқын қазақтарды шақырып, аудандарға орналастыру мәселелерін қолға ала бастады. Босқындарды Қазақстанға қайтару жұмысының жандануына ауа көшушілердің өздерінің де туған жерге қайтуды ойлай түсулері ғана емес, сонымен бірге Голощекиннің орнына Л. Мирзоянның хатшы болуы да ықпалын тигізді. 1933 жылдың басында билік басына келгеннен кейін аштықты, көшу-босуды тоқтатамыз, тұрмысты жақсартамыз деген баяндама жасаған Л. Мирзоян мұндағы хал-жағдайларды біле, таныса келе ауылдар және аудандардағы шаруаларға

көмек көрсету шаралары жүзеге асыра бастайды. Ол VIII Қазақ өлкелік партия конференциясында сөйлеген сөзінде партия Өлкелік комитетінің өткен жылдағы басты міндеттерінің және толғандырған мәселелерінің бірі ауа көшуді тоқтату және ауа көшушілерді шаруашылық орналастыру жұмыстарын кеңінен өрістетуге болып табылғанын баяндады. Бұл жұмысты табысты түрде жүзеге асыруда ауа көшушілердің шаруашылығын нығайту бойынша бірқатар жеңілдіктер жасау арқылы Партия Орталық Комитетінің қаржымен, малмен, нанмен көмектесуі орасан зор рөл атқарды. Сонымен бірге аталмыш шаралар ауа көшушілердің шаруашылығын дамытуға және ауа көшуді тоқтатуға берік негіз жасады.

Дегенмен, Мирзоян орналасқан ауа көшушілер керемет орналасып қоныстанған, олардың жаңа қозғалысына қауіптенуге ешқандай негіз жоқ деп ойлау қате болар еді. Бұл ауа көшушілердің шаруашылық орналастыру ісінде әлі де көп кемшіліктер бар, біздің ұйымдар бұл кемшіліктерді көруі, тоқтап қалмауы, керісінше, ауа көшушілерді түпкілікті қоныстандыруға және шоғырландыруға бағытталған шараларды жан-жақты күшейтуі тиіс дей отырып, «көшпелі және жартылай көшпелі аймақтарға оралған халықтың көптігін ескермеуге болмайды, керісінше, олардың осы аймақтарға қоныстануына жан-жақты көмектесуіміз керек, ең алдымен малмен, нанмен және ең болмағанда тұтыну нормасы шегінде егіс жұмыстарын ұйымдастырумен көмектесуіміз керек» деп нақтылады (ТОМА, 297:1). Өлкелік партия комитетінің алдына барлық нашар орналастырылған шаруашылықтарды және әсіресе күтілетін оралушыларды толық орналастыру қажеттігі туралы айқын және нақты міндет қойылды. Осылайша, ауа көшіп кеткендерді қайтару және оларды шаруашылыққа тарту бағытында ауқымды жұмыстар атқарылып, жүзеге асады. Жағдайдың түзеле бастауы ауа көшуші босқындардың ата қонысына орала бастауына себеп болды.

Бастапқы кезде бұл маңызды істер дұрыс ұйымдастырылмады. Қайта оралған босқындарды алыс аудандарға орналастыру кейбір жерлерде ешбір даярлықсыз жүргізілгендіктен, жол азабын көрген босқындар тағы да аштан және аурудан қайтыс болды немесе жолда қашып кетіп, республика елді мекендеріндегі онсыз да көп босқындар санын көбейте түсті. Мысалы, Ақтөбе облыстық партия комитетінің Табын, Ойыл, Жетіқара және Жылқосы аудандарына Қарақалпақстаннан оралған босқындарды орналастыру әрекеті осылай көрініс берді. Оларға жіберілген 320 адамнан тұратын босқындардың ірі бір тобы жолда жан-жаққа тарай қашып, із-түзсіз кетті. Жол үстінде тамаққа жарытпаған үкімет уәкілдерінің, алыс аудандарда азық-түлікке ие боласындар дегеніне олар сенбейді.

Қазақстанға алып келінген аш босқындарды орналастырудағы бұл істе орын алған олқылықтарға жергілікті партия, совет органдары кінәлі болды. Кейбір облыстар мен аудандар Голощекиннің кезінде қалыптасқан аш босқындарды «байлардың және ұлтшылдардың үгітіне ілесушілер» деп санайтын біржақты да үстірт, немкетті де тасбауыр пиғылдың бұлыңғыр тұманынан айыға алмады. Сондықтан да олар Қарақалпақ жерінен оралған аштарды дер кезінде күтіп алмады, өздерінің уәкілдерін де кештетіп жіберді, оның үстіне оларды жиі-жиі ауыстырып, жұмыстың жүйелі жүргізілуін қиындатты.

Ауа көшуші-оралушыларды орналастыру туралы Оңтүстік Қазақстан обкомы БК/б/П бюросының хаттамалары және 1933 ж. бюро хаттамаларының көшірмесінде Обком ауа көшуші-оралушыларды орналастыру бойынша аудандық партиялық және кеңестік ұйымдардың жұмысын қанағаттанарлықсыз деп санайтыны жазылған. Көптеген аудандық, партиялық және кеңестік ұйымдар бұл жұмысқа тіптен кіріспегені, көпшілігі жарты жолда тоқтаған – тамақтануды ұйымдастырған, осымен шектелген; қайта көшіп келушілерді колхоздарға, кәсіпорындарға, артельдер мен ЖЭС-терге (Жерді бірлесіп өңдеу бойынша серіктестік) ұйымдастыру ісінде нақты басталмағаны, сонымен бірге облыстық кеңестік және шаруашылық ұйымдардың (Облснаб, ОблОНО, Трактороцентр, Облпотребсоюз және Тресттер) қайта көшіп келушілерді орналастыру ісінде аудандарға көмек көрсетпегені туралы атап көрсетілген. Обком бұл істі негізгі жұмыстардың бірі ретінде барлық облыстық және аудандық ұйымдарға ауа көшушілерді орналастыру бойынша жұмысқа бірден қосылуды міндеттейді, Обком аудандық және облыстық ұйымдарға ол ұйымның жұмысын тек тікелей жұмыс көрсеткіштерінің орындалуымен ғана емес, сонымен бірге қоныс аударғандарды орналастыруға қатысу бойынша да бағалайтынын ескертеді (ТОҚСТМА, 456:43).

Ауа көшкен халықтың оралулары бойынша туған жерге жетуінің өзі оңай болған жоқ. Қазақ босқындары елге екі түрлі жолмен құрлық арқылы Қоңырат және Тақтәкәпір жерімен және су жолымен – Арал теңізімен қайтты. Алғашқы жолмен 1933 жылдың желтоқсанына дейін 257 шаруа қожалықтары 258 жылқы мен түйені, 320 қой мен ешкіні, 422 есекті айдай жүрді. Ал Арал теңізімен 8000 адамнан тұратын 2500 отбасы қайтып оралды (Қойгелдиев М., Омарбеков Т., 1993:139). Мысалы, 1934 жылы 3-шілдеде Қарақалпақстаннан оралушы қазақтардың 7000 шарушылығын орналастыру бойынша Оңтүстік Қазақстан Обкомы БК/б/П Бюросы Қазкеңхалкомға (Казсовнарком) тез арада Арал теңізі арқылы Қарақалпақстаннан оралушы қазақтардың 7000 шарушылығын қабылдауға кірісуді және шарушылық орналастыруды ұсыну, Оңтүстік Қазақстан бойынша 3150 шарушылық, Ақтөбе облысы бойынша 1200 шарушылық және Алматы облысы бойынша 1900 шарушылықты, ал қалған 750 шарушылықты

Халкомауөнд (Наркомтяжпром), Түркісіб темір жолы мен ШарХК (НКХоз) құрылысы бойынша бөліп орналастыруды міндеттейді.

1934 ж. 5-шілдедегі Оңтүстік Қазақстан Обкомы БК/б/П Бюро отырысында (№ 66-хаттама) Қарақалпақстаннан оралған 3150 шаруа қожалығының орналасуы жөнінде тыңдалым болып, оларды төменде көрсетілген аудандарға бөлу туралы Облаткомның ұсынысын қабылдауда қаулы етілді: мақталы колхоздар үшін Әулиеата ауданына 200 шаруа қожалығы, Жаңақорғанға 300 шаруа қожалығы, Арыс ауданына 150 шаруа қожалығы, Келеске 800 шаруа қожалығы, Сайрам ауданына 200 шаруа қожалығы, барлығы 1650 шаруа қожалығы, ал қант қызылша өнімі колхоздары үшін Әулиеатаға 800 шаруа қожалығы, Мерке ауданына 700, барлығы 1500 шаруа қожалығы орналасатын болды (ТОҚСТМА, 456:41). Бұл жерде әр аудан бойынша қант қызылша өнімі колхоздарына қарағанда отбасы шаруашылықтарының мақталы колхоздар үшін көптеп орналасуларына назар аударылған.

Бірінші кезекте ауа көшушілерді күшейтілген колхоздарға, артельдерге және ТОЗ-дарға жұмыс қолының болуын есептей отырып бөліп орналастыру, өнеркәсіп мекемелері мен совхоздардың басшыларын қара жұмыс күшіне қажеттілік кезінде ауа көшуші-оралушыларды қабылдауда басымдық беруді, сондай-ақ Ауком және Саяси бөлім жетекшілеріне колхоздардағы кең таралған көпшілік жұмыстар арқылы колхоздар Басқармасы мен колхозшылар жағынан көшіп келушілерге ұқыпты және қамқорлық қатынас орнатуды міндеттеуге мән беріледі (ТОҚСТМА, 204:112). Босқындарды Қарақалпақстаннан қайтарып алу жұмысында қаржы-қаражат, азық-түліктер бөлінді, киімдермен де қамтамасыз етуі керек болды.

Ал Қазақстанан тыс жерлерде орналасқан қазақ шаруа қожалықтары мен Қазақстан аудандарына қоныс аударуға ынтымақтанып, келісімі келетіндер және осындай ауа көшу бойынша 1935 жылғы желтоқсан айындағы мәліметте қазақтардың туған жеріне қайта оралуы бойынша жүргізілетін іс-шаралар қатарында қоныстанушылар үшін ауыл шаруашылығы салығынан босату сияқты жеңілдіктер болатыны беріледі. Облыстар мен өлкеге Қазақстанға қайта оралатын қазақтарға бүкіл қоғамдастырылған мүлкімен, үлестік жарнасымен қайтаруды міндеттейтін шешім шығару, қоныстанатын шаруа қожалықтарына шаруашылық орналастыру және мал алу бойынша бағытталған шараларды жүзеге асыру жоспарланды.

Облыстар мен өлкелерде қазақтардың қайта оралуларын жүзеге асыру үшін құрылған бригадалардың іс-сапарлары ұйымдастырылады. Басқа республика жерлеріне, атап айтқанда Өзбекстан және Тәжікстанға, Қырғыз жеріне, Түркіменстан, Орынбор мен Паволжьеге, Сібірге баратын бес бригадалардың ішінде Қарақалпақстанға да жіберу көзделді. Көрші республикалардағы қазақтарды қайта оралту бойынша Абдрахманов, Жанұзақов, Адамовтар Қарақалпақстан және Түркіменстанға баратын бригадалардың мүшелері болып табылды (ҚР ОМА, 365:3).

1936 жылы Қазақстаннан тыс жерде орналасқан қазақ шаруа қожалықтары Отанына қайта қоныс аударып, көшіп келуге ниет білдірді. Ауа көшушілердің өздерінің өтініштері және ЖХК Өкілеттіліктерінің материалдары бойынша мәліметте ауа көшуші қазақтардың орналасқан жерлері, ауа көшу аудандары және шаруа қожалықтарының саны көрсетілген. Мысалы, Қарақалпақ АКСР-не Шалқар ауданынан 43 шаруа қожалығы 3 колхозға орналасқан, олар өз аудандарына қайтып оралуын сұрайды (ҚР ОМА, 365:5).

Жылдар бойынша оралған шаруа қожалықтарының санына қарасақ, 1932 жылы 10532 шаруа қожалығы, 1933 жылы 10957, 1934 жылы 4950 шаруа қожалығы және 1935 жылы 397 шаруа қожалығы, барлығы 26836 шаруа қожалықтары оралғанын көруге болады. Бұл сандар олардың ең қарқынды қайта оралулары 1932 және 1933-жылдары болғанын байқатады. Осыдан кейін келіп жатқан шаруа қожалықтарының саны күрт түсіп, 1935 жылы 1-желтоқсандағы жағдай бойынша оралуы күтілетін 800 шаруа қожалықтарынан (алдын ала мәліметтер бойынша) 397-сі қайтып оралды.

Көп жағдайда оралушылар үшін бұрынғы жер телімдерін қалпына келтіру мүмкін емес болған. Сол кездің өзінде жұмыс істеп тұрған колхоздарға мемлекеттік акт құжаттарын тапсыруға байланысты жер телімдерін бекіту бойынша көптеген жұмыстар атқарылады (ҚР ОМА, 365:10).

1936 жылы Оңтүстік Қазақстан облысының аудандарына қайта оралушылардың шаруа қожалықтарын шаруашылық орналастыру бойынша жұмыстар бойынша ұйымдастыру шаралары алдыңғы жылдармен салыстырғанда аймаққа ерікті түрде келген шаруа қожалықтарын ғана қамтыған. Осы жылы шаруа қожалықтарын жоспарлы қоныстандыру (көшіріп апару) жүргізілген жоқ. Қайта келген шаруа қожалықтарын тікелей орындарында шаруашылық ұйымдастыру бойынша жұмыстар 1936-шы жылға дейін көрші республикалардан шаруа қожалықтарын көшіру жоспарлы түрде жүргізілгеніндей сияқты жарқын сипатқа ие болмады.

Аудандардан алынған деректер қайтарылған шаруашылықтардың есепке алынған контингенті бойынша келесідей көрініс береді: 17 ауданның берген мәліметі бойынша 1936 жылы қайта оралушылардың есепке алынған шаруашылықтарының жалпы саны – 4694, оның ішінде 4525-і ерікті түрде келгендер болса ұйымдастырылған түрде көшірілгендер 169-ды құрады. Қайтып оралғандардың

шаруа қожалықтарының негізгі бөлігінің 97 %-ы мемлекет тарапынан ешқандай көмегінсіз өз еркілерімен келген (ТОМА, 114:1).

1936 жылы облыс аумағына оралған шаруашылықтардың келуін негізінен мына себептермен түсіндіру керек:

а) колхоздардың нығаюы, олардың мүшелерінің, оның ішінде 1935 жылы және одан да бұрынғы жылдары келген оралмандардың, көршілес республикаларда қалған шаруашылықтармен байланысы болғандардың материалдық жағдайының артуы;

б) 1935 жылы Орта Азия республикаларынан оралғандарды жоспарлы түрде көшіруді ұйымдастыру кезінде ауа көшушілердің шаруашылықтары арасында ҚазОАК бригадаларының көпшілік түрдегі жұмыстарының ауқымды жүргізілуі.

1936 жылы 1935 жылдағы сияқты қайта оралған шаруа қожалықтарының үлкен саны Өзбек КСР-нен келгендерді құрап, олар Пахта-Арал, Қызылқұм, Келес, Қаратас, Арыс, Шымкент, Шәуілдір, Қызылорда, Қармақшы, Ленгір аудандарына, Қырғыз жерінен келгендер Меркі, Мирзоян, Сарысу, Талас, Сайрам аудандарына орналасты. Ал Қарақалпақтан оралған ауа көшушілер Қазалы ауданына келіп орналасты (ТОМА, 114:2).

Аудандардағы қайтып оралғандар мен аз қамтылған колхоздарға көмек көрсету бойынша жергілікті бюджеттің жалпы сомасынан 507000 рубль қаржы тұратын аудандардағы қуаттылығы аз колхоздар үшін тұрғын үй құрылысына бөлінеді. Қалған 1468000 рубль көрші республикалар мен аймақтардан оралған шаруашылықтарға көмек көрсету үшін ұйымдастыру шығындарына бөлу қарастырылады. Сонымен, 1936 жылғы жоспарда шағын колхоздарға көмек көрсету үшін 1227000 рубль бөлу қарастырылған, оның 720000-ы мемлекеттік бюджеттен және жергілікті бюджеттен 507000 рубль қаржыны құрылысқа жіберу қарастырылған. Мелиорацияға және жерге орналастыруға бөлінген қаражат 1937 жылы қоныстандыру жұмыстарын жүргізу үшін база дайындауға жұмсалады (ТОМА, 105:23). Сондай-ақ ҚАКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысында Талас ауданындағы орналастыру жұмыстарын ұйымдастыру шығындары (көлік, жолда тамақ және т.б.) көрсетіліп берілген. Өзбекстаннан келген оралушылардың 375 шаруашылығына Мирзоян қаласы 15000 рубль бөлуі, Келес өңіріне Орта Азиядан келген 110 шаруашылықты ұйымдастыру шығындары мен бастапқы орналастыруға 20000 рубль, Сайрам ауданының мақталық колхоздарына 80 шаруа қожалығын көшіріп, орналастыру үшін 8000 рубль, ал Қызылқұм ауданына қайта оралушылардың 200 шаруашылығына 10000 рубль (ТОМА, 297:17) бөлу керек болды. Жергілікті билік тарапынан осындай қаржылық көмек беріліп, колхоз жұмыстарына тарту істеріне Орта Азия республикалары ішінен қарақалпақ жерінен оралған ауа көшуші қазақтар да қамтылды.

Қорытынды. Қарақалпақ жерінен қазақтардың кейін оралуы 1935 жылға дейін тоқтамайды. Бірақ жырақтан түгелдей қайтпай, Қазақстанға келе алмай сол жерде қалған қазақ ұлтының өкілдері көп болды. Жоғарыда жазып өткеніміздей 1933 жылдың ақпанында жаңа басшылықтың келуімен байланысты БК(б)П Қазақ өлкелік Комитетінің кеңейтілген VI пленумы өткен екі-үш жылдан кейін 400 мыңнан аса ауа көшкендерді өз жерлеріне оралтып, колхоздарға орналастыру мүмкіндіктері жасалды. Өкінішке қарай ауа көшкендерді туған жеріне қайтару істері күрт үзілумен байланысты толық аяқталған жоқ. Л.И. Мирзоян басшылығының өзі саяси қуғын-сүргінге ұшырайды. Тек бұл жұмыстардың ұйымдастырылуының екінші кезеңі кейінірек, 1950 жылдардың ортасынан бері қарай 1960 жылдары да жалғасады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

Қасым-Жомарт Тоқаев, Қазақстан Республикасының Президенті. Тәуелсіздік бәрінен қымбат // *Egemen Qazaqstan*, № 2, 5 қаңтар, 2021 жыл. 2 б.

Асылбеков М.Х. Қазақстан тарихи демографиясының қалыптасуы // <https://el.kz/news/archive/content-1478/> (Қаралған мерзімі: 28.11.2021).

Талдыбаев Ж. Көші-қон тарихы: ғалымдар не дейді? // <https://abai.kz/post/73032> (Қаралған мерзімі: 11.02.2022)

Татимов М.Б. Демографические последствия перегибов в коллективизации: «белые пятна» в исторической демографии Казахстана. Коллективизация сельского хозяйства в республиках Средней Азии и Казахстане: Опыт и проблемы. Алма-Ата: Гылым, 1990. 200 с.

Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) Бес томдық. 4-том. Алматы: «Атамұра», 2010, 752 б.

Қалшабаева Б. XX ғ. 20-50 жж. Орта Азиядағы қазақтардың қалыптасу тарихындағы саяси-өлеуметтік факторлар. *Отан тарихы* № 4 (92) 2020. 100 б.

Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? Алматы: Ана тілі, 1993. 208 б.

Шалекенов У.Х. Казахи низовьев Амударьи. К истории взаимоотношений народов Каракалпакии в XVIII – XX вв. (Отв. Ред. Д-р ист. наук проф. Х.Ш. Иноятов). Т., Фан, 1966. 156 б.

Қыдыралина Ж.Ү. Қазақстандағы ұжымдастыру мен ашаршылық салдарынан халықтың жаппай көшуі. «Қазақстандағы ашаршылық: халық қасіреті және тарих тағылымы» Халықаралық ғылыми конференция

материалдарының жинағы. 31 мамыр – 1 маусым 2012 жыл / Б.Ф. Аяғанның жалпы редакциясымен. Астана: Мемлекет тарихы институты, 2012. 354 б.

Рысқұлов Т.Р. Шығармаларының толық жинағы. Полное собрание сочинений. Т. 4. 368 бет. Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007, 325 б.

Қобыландин Қ.И., Мендікүлова Г.М. Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы. Алматы: ДҚК, 2009. 161б.

Түркістан облыстық мемлекеттік архиві (одан әрі - ТОМА) 121-к. 1-т. 297-іс. 1-п.

ТОМА 240-к. 2-т. 114-іс. 1, 2-пп.

ТОМА 249-к. 1-т. 105-іс. 23-п.

ТОМА 74-к. 1-т. 297-іс. 17-п.

Түркістан облыстық қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві (одан әрі - ТОҚСТМА) 40-к. 1-т. 456-іс. 43, 41-пп.

ТОҚСТМА. 40-к. 1-т. 204-іс. 111, 112-пп.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві 5-к. 16-т. 365-іс. 2, 3, 5, 10-пп.

References

Kasym-Zhomart Tokaev, Kazakstan Respublikasynyn Prezidenti. Tauelsizdik barinen kymbat // Egemen Qazaqstan № 2, 5 kantar, 2021 zhyl. 2 b. [Kasym-Zhomart Tokayev, President of the Republic of Kazakhstan. more expensive than security // Egemen Kazakhstan, № 2, 5 January, 2021 zhyl. 2 b.].

Asylbekov M.H. Kazakstan tarihi demografiyasinin kalyptasuy (Karalghan merzimi: 28.11.2021). [Formation of the historical demography of Kazakhstan] <https://el.kz/news/archive/content-1478/> (Review date: 28.11.2021).].

Taldybaev Zh.. Koshi-kon tarihy: galymdar ne deidi? [History of migration: what do scientists say?] <https://abai.kz/post/73032> (Karalghan merzimi: 11.02.2022)

Tatimov M.B. Demograficheskie posledstviya peregibov v kollektivizatsii: «belye pyatna» v istoricheskoi demografii Kazakhstana Kollektivizatsiya selskogo hozyaistva v respublikakh Srednei Azii Kazakhstane: Opyt i problemy. Alma-Ata: Gylym, 1990. 200 s. [Tatimov M.B. Demographic consequences of excesses in collectivization: "blank spots" in the historical demography of Kazakhstan. Collectivization of agriculture in the republics of Central Asia and Kazakhstan: Experience and problems. Alma-Ata: Gylym, 1990. 200 p.].

Kazakstan tarikhy (kone zamannan buginge dein) Bes tomlik. 4-tom. Алматы: «Atamura», 2010, 752 b. [History of Kazakhstan (from ancient times to the present) Five volumes. Volume 4 Алматы: Atamura, 2010, 752 p.].

Koigeldiev M., Omarbekov T. Tarih tagylymy ne deidy? Алматы: Ana tili, 1993. 208 b. [Koigeldiev M., Omarbekov T. What does history teach? Алматы: Ana tili, 1993. 208 p.].

B. Kalshabaeva. XX g. 20-50 zhzh. Orta Aziadagy kazaktardyn kalyptasu tarikhyndagy sayasi-aleumettik faktorlar. Otan tarikhy № 4 (92) 2020. 100 b. [B. Kalshabayeva. XX century 20s-50s Political and social factors in the history of the formation of the Kazakhs in Central Asia. Homeland History № 4 (92) 2020. 100 p.].

Shalekenov U.Kh. Kazakhi nizovev Amudari. K istorii vzaimootnoshenii narodov Karakalpakii v XVIII – XX vv. (Otv. Red. D-r ist. nauk prof. KH.Sh. Inoyatov). T., Fan, 1966. 156 b. [Shalekenov UH Kazakhs of the lower reaches of the Amu Darya. On the history of mutual relations of the peoples of Karakalpakstan in the XVIII-XX centuries. (Otv. Ed. Dr. East. Prof. H.Sh. Inoyatov). T., Fan, 1966. 156 p.].

Kidiralina Zh.U. Kazakstandagy uzhyndastyru men asharshylik saldarynan khaliktyn zhappai koshui. «Kazakstandagy asharshylik: khalik kasireti zhane tarikh tagylymy» Khalikaralik gylymi konferensia materialdarynyn jinagy. 31 мамыр – 1 маусым 2012 жыл / B.G. Ayagannyn jalpi redaksiasimen. Астана: Мемлекет тарихы институты, 2012. 354 б. [J.U. Kydyralina. Mass migration due to collectivization and famine in Kazakhstan. Proceedings of the International Scientific Conference "Famine in Kazakhstan: the tragedy of the people and the lessons of history." May 31 - June 1, 2012 / B.G. Edited by Ayagan. Астана: Institute of State History, 2012. 354 p.].

Ryskulov T.R. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. Polnoe sobranie sochinenii. T. 4. 368 bet. Алматы: «Kazygurt» baspasy, 2007, 325 b. [Ryskulov TR Complete collection of works. Complete collection of essays. T. 4. p.368. Алматы: Kazygurt Publishing House, 2007, 325 p.]

Kobylandin K.I., Mendikulova G.M. Uzbekistandagy kazaktardin tarikhy jane bugingi damui. Алматы: DKK, 2009. 161 b. [Kobylandin KI, Mendikulova GM History and current development of the Kazakhs in Uzbekistan. Алматы: DKK, 2009. 161p.]

Turkestan regional state archive (after - TRSA) 121-k. 1-t. 297-is. 1-p. [Turkestan regional state archive (further - TRSA) 121 Item 1 Case 297. 1-p.].

TRSA 240-k., 2-t., 114-is. 1, 2-pp. [TRSA 240 Vol. Case 114. 1, 2-pp.].

TRSA 249-k. 1-t. 105-is. 23-p. [TRSA 249 Item 1 Case 105. 23-p.].

TRSA 74-k. 1-t. 297-is. 17-p. [TRSA 74 Item 1 Case 297. 17-p.].

State archive of socio-political history of the Turkestan region (after - SASPHTR) 40-k. 1-t. 456-is. 43, 41-pp. [State archive of socio-political history of Turkestan region (hereinafter - SASPHTR) 40 Item 1 Case 456. 43, p.].

SASPHTR 40-k. 1-t.204-is. 111, 112-pp. [SASPHTR. 40 Item 1 Case 204. 111, 112-pp.].

Central State archive of the Republic of Kazakhstan 5-k. 16-t. 365-is. 2, 3, 5, 10-pp. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan 16-t. Case 365. 2, 3, 5, 10-pp.].

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_136

**ТӘШЕНЕВ ЖҰМАБЕК АХМЕТҰЛЫ – КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ЖЕТЕКШІ САЯСИ ҚАЙРАТКЕРІ****Болтаева Сая Жанатовна^{1*}**¹Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан*Автор-корреспондент
E-mail: saya.boltaeva@narхоз.kz

Түйіндеме. Мақала белгілі мемлекет және қоғам қайраткері Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтың қоғамдық, саяси тұлғасына арналады. Кеңестік кезеңдегі Қазақстанның жағдайы, Орталық билік Мәскеудің озбырлық саясаты сипатталады. Қайраткер тұлғаның болмысы арқылы сол уақыттағы қоғамдық қатынастардың дамуы мен әлеуметтік шиеленістік кезеңдер көрсетілген. Заң жүзінде одақтас республикалар болып саналған он бес елдің тағдыры тек орталықтан шешіліп отырды. Олардың саяси еркі ғана емес, территориялық тұтастығы да болған жоқ. Орталық жымьсық саясаты арқылы осы елдердің тарихи жерлерінің шекараларын өзгертіп, өз дегенін жүргізіп отырды. Осындай озбырлыққа қарсы шығып, туған елінің жерін сақтап қалған сол кездегі үкімет басшысы Жұмабек Тәшенев тұлғасы осы мақаланың негізгі түйіні.

Жұмабек Тәшенев республиканың рухани өміріне де үлкен ықпал еткен тұлға. Мақалада осы жәйттер толық сараланып, жүйеленіп ұсынылады. Оның қайраткер тұлғасы отан тарихы үшін өткеннің жарқын бейнесі болса, болашақ үшін өрлік пен рухтың, ұлттық идеологияның негізі болуы тиіс.

Кілт сөздер: қайраткер, территория, ұлттық мүдде, отаншылдық рух, шовинизм, орталық билік, тәуелсіздік, ұлттық идеология, шекара, ұлтжандылық.

МРНТИ 03.20.00

**ТАШЕНЕВ ЖУМАБЕК АХМЕТОВИЧ- ВЕДУЩИЙ ПОЛИТИЧЕСКИЙ
ДЕЯТЕЛЬ СОВЕТСКОГО КАЗАХСТАНА****Болтаева Сая Жанатовна^{1*}**¹Университет Нархоз, Алматы, Казахстан*Автор-корреспондент
E-mail: saya.boltaeva@narхоз.kz

Аннотация. Статья посвящена общественной, политической личности известного государственного и общественного деятеля Ташенева Жумабека Ахметовича. Состояние Казахстана в советский период, его центральная власть характеризуется политикой произвола Москвы. Через сущность личности деятеля обозначены периоды развития общественных отношений и социальной напряженности того времени. Судьба пятнадцати стран, которые по закону считались союзными республиками, решалась только централизованно. У них не было не только политической воли, но и территориальной целостности. Центр проводил свою политику, меняя границы исторических земель этих стран. Главный узел этой статьи- личность тогдашнего главы правительства Жумабека Ташенева, который выступил против такого произвола и сохранил Родину.

Жумабек Ташенев-человек, оказавший большое влияние и на духовную жизнь республики. В статье данные моменты представляются полностью дифференцированными и систематизированными. Его личность должна стать ярким воплощением прошлого для истории Отечества, основой роста и духа для будущего, национальной идеологии.

Ключевые слова: деятель, территория, национальные интересы, патриотический дух, шовинизм, Центр, независимость, национальная идеология, граница, патриотизм.

IRSTI 03.20.00

**TASHENEV ZHUMABEK AKHMETOVICH- LEADING POLITICAL FIGURE
OF SOVIET KAZAKHSTAN****Boltayeva Saya Zhanatovna^{1*}**¹Narxoz University, Almaty, Kazakhstan

*Author Correspondent

E-mail: saya.boltaeva@narxoz.kz

Abstract. The article is devoted to public, political personality of the famous statesman and public figure Tashenev Zhumabek Akhmetovich. The situation of Kazakhstan in the Soviet period, the central government is characterized by the arbitrariness of Moscow. Through the essence of personality, the stages of the development of social relations and social tension of that time are indicated. The fate of fifteen countries, which are legally considered Union republics, was decided only centrally. They lacked not only political will, but also territorial integrity. The Center pursued its policy by changing the borders of the historical lands of these countries. The main node of this article is the personality of the head of Kazakhstani government Zhumabek Tashenev, who opposed such arbitrariness and preserved his Homeland.

Zhumabek Tashenev is a man who has had a huge impact on the spiritual life of the republic. In the article, these points seem to be completely differentiated and systematized. His personality should become a vivid embodiment of the past for the history of the Fatherland, the basis of growth and spirit for the future and national ideology.

Key words: figure, territory, national interests, patriotic spirit, chauvinism independence, national ideology, borders, patriotism.

Кіріспе. Тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасып, өзіндік даму жолына түскен елімізде атқарылып жатқан игі істер аз емес. Осындай маңызды қадамдар руханият, тарих, әдебиет пен мәдениетте көптеп кездеседі. Бұл тарихи тұрғыдан заңдылық әрі әділетті қадам. Ұзақ жыл отарлық қанауға ұшырап, өзге елдің ықпалында болған отанымыз үшін тарихи әділдікті орнатып, бірегейлік сана қалыптастыру аса маңызды. Дербес ел болып, жеке шаңырақ көтерген еліміз отыз жылдық тәуелсіздік кезеңінде осы бағытқа айрықша басымдылық беріп отырғаны да сондықтан. Тәуелсіздікті нығайту, территориялық тұтастығымызды сақтау, ұлттың мүддесін қорғау секілді ізгілікті істер қай кезеңде болса да аса маңызды әрі басты міндет. Талай «тар жол тайғақ кешуден» өткен халқымыз, «мың өліп, мың тірілсе де» рухы мен тілін, отаны мен туған жерін аман сақтап қалды. Осы жолда талай ерлер мен қайраткерлер өз өмірлері мен тағдырларын арнап, тіпті жандарын қиған. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлының 2022 жылғы 16 наурыздағы Қазақстан халқына арнаған «Жаңа Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы» атты жолдауында осы тарихи құндылықтар мәселесі басты назарға алынады: Өткеннен тағылым алып, келешекке сеніммен қадам басамыз. Осы жолда жұртымызға, ең алдымен, ауызбіршілік керек. Ақыл мен сабыр, парасат пен ұстамдылық қажет. Біз әр шешімді мұқият саралап, әр істі байыппен жасауға тиіспіз. Отаншылдық рухы жоғары ел көздеген мақсатына қалайда жетеді, деп атап өтті (Тоқаев, 2022).

Отаншылдық пен ерлік істің үлгісіне айналған тарихи тұлғалар тарихымызда аз емес. Осындай халқы үшін басын бөйгеге тіккен нар тұлғалы азаматтардың бірі әрі бірегейі Жұмабек Ахметұлы Тәшенев (1915-1986). Мақала Кеңес одағы кезінде Оңтүстіктің жерлерін Өзбекстанға, солтүстіктің жерін Ресейге қосуға қарсы шығып, аянбай күрескен, қайраткер Жұмабек Ташенев өмірі мен қоғамдық-саяси қызметіне ғылыми талдау болып табылады.

Материалдар мен әдістер: Жиырма бірінші ғасыр тарихында қазақ халқы дербес әрі тәуелсіз мемлекет ретінде танылды. Бұған дейін талай шапқыншылық пен алпауыт елдердің отаршылдық қамыты мойынға түссе де, өз болмысы мен аумақтық тұтастығын сақтап, халқының бірлігі бұзылмаған ел болуымыз шынымен де аса үлкен жетістік. Біздің мақаламызға өзек болып отырған Жұмабек Тәшенев елінің болашағы үшін басын бөйгеге тігіп, жерінің тұтастығына ықпал еткен тарихи тұлға. Кеңес Одағы кезінде үкімет басқарып, өз жерінің бүтіндігі үшін күрескен тұлғаның еңбегі енді ғана жарыққа шығып, халқымен қауышуда. Ел ерін енді ғана танып, бағалауда. Бұл тәуелсіздігіміздің, тарихқа жаңаша көзқарастың қалыптасып отырғандығының арқасында қол жеткен жетістік. Бұл ұлттық санамыздың жаңғыртып, тарихи танымыздың артқандығының көрінісі. Жұмабек Тәшеневтың өмір жолы мен саяси қызметіне талдау жасау әрі сабақ қазіргі ұрпақ үшін габриелік іс. Осындай қайраткер тұлғаларға, тарихи тұрғыдан дәл шынайы бағасын беру қазіргі тарихтың басты міндеттерінің бірі. Осындай қайсар да батыл азаматтардың ерлігі, олардың ұлтын, туған жерін құрметтейтін қасиеттері жастар үшін өнеге әрі

патриоттық тәрбие негізі болуы тиіс. Сондықтан мақаламыздың негізгі өзегі болып отырған тарихи тұлға ғылыми зерттеу нысаны болуға лайықты, жалпы қоғам үшін өзекті мәселелердің бірі деп білеміз.

Талқылау: Біздің зерттеп отырған тақырыбымыз негізінен Қазақстан тәуелсіздігін алған соң ғана кең көлемде зерттеліп, өзекті тақырып болды. Бұған дейін Жұмабек Тәшенев есімі халық арасында ғана аталып, оның ерлік істері мен батылдығы елі ішінде ғана айтылатын. Өйткені оның қайраткерлігі Кеңес Одағының саясатына оң келмеді. Тәуелсіздік алған соң Тәшенев тұлғасы қоғамдық дәрежеге көтерілді. Мемлекет тарихы институтының редакциясымен «Ұлы Дала тұлғалары» сериясы бойынша арнайы зерттеу еңбек жарыққа шықты. Сейітқали Дүйсен мен Қанат Еңсенов атты ғалымдардың ізденуі нәтижесінде «Жұмабек Тәшенев» атты ғылыми еңбек халыққа ұсынылды. Бұл Тәшенев жайлы жасалған алғашқы кең көлемді еңбек. Әрине бұған дейін баспасөзде және түрлі басылымдарда естеліктер мен мақалалар жарыққа шыққан, алайда ғылыми талдап мемлекет есебінен халыққа ұсынылған туынды осы болды. Жұмабек Ахметұлының өмірін зерттеп, тарихи тұлғасын халыққа танытқан жазушылардың бірі тарихшы Кәрішал Асан Ата. Ол тарихи тұлға туралы кең көлемді зерттеу жүргізіп, замандастарының, қызметтес болған адамдардың естеліктерін жарыққа шығарды. Профессор С. Кенжебаевтың, академиктер С. Қирабаевтың, Х. Арыстанбековтің, генерал С. Нұрмағанбет секілді азаматтардың естеліктерін халыққа жеткізді. Жалпы, Тәшеневтың болмысы мен оның іс-әрекеттері ғылыми әдебиеттерде тәуелсіздіктен кейін жүйелі түрде зерттеле бастады. Мұндай кеш зерттеу жүргізу бір жағынан өкінішті жәйт, сонымен қатар оның өзектілігінің жоғары болуы да осы көп зерттелмеуі себебінен болса керек.

Нәтижелер: Жұмабек Тәшеневтың қоғамдық-саяси қызметін жаңаша тарихи көзқарас тұрғысынан зерделеп, нақты тарихи фактілер тұрғысынан зерттеу – осы ғылыми танымдық мақаланың өзегі болмақ. Әрине қайраткер туралы зерттеу еңбектер мен әртүрлі мақалалар, кітаптар көптеп жарыққа шықса да бұл тарихи тұрғыдан аздық етеді. Өйткені оның ұлттық болмысы мен тұлғасы, өзіндік ерекшеліктері әлі де өзекті әрі ауқымды зерттеу жүргізуді талап етеді. Қайраткердің тұлғалық өмір жолын ғылыми зерттеуде басымдылық берілетін негізгі екі бағыт бар. Ол тарих және болашақ үшін. Тарихи бағытта оның саяси әрі қоғамдық қызметіне баға беріледі. Ал болашақ бағыты бойынша оның тұлғасы арқылы жастарды тәрбиелеуге басты үлгі болмақ. Өйткені, қоғамда әсіресе қарапайым халық арасында Тәшеневтің беделі оның абыройы өте жоғары, тіпті аңызға айналған тұлға десек қателеспейміз. Қазіргідей жер мен ел тағдыры күрделі кезеңде осы қайраткердің болмысын мемлекеттік идеология бағытына айналдыру өте қажетті қадам болар еді.

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев 1915 жылғы 7 наурызда Ақмола өңіріне қарасты Ақмола үйезінің Танакөл ауылында дүниеге келген. Қайраткердің туған жері Танакөл ауылы (№ 7 ауыл), дүниеге келген жылы - 20 наурыз 1915 жыл екенін тарихшы ғалымдар, монография авторлары Сейітқали Дүйсен және Қанат Еңсенов анықтады (Дүйсен, Еңсенов, 2015:22).

Бұл қазақтың дәстүрлі қоғамдық құрылыс жүйесі ауысып, жаңа қоғам қалыптасып жатқан күрделі тарихи кезең еді. Ең алғаш Бабатай мектебінде сауат ашып, кейіннен Ақмолада оқыды. Ақмола теміржол-құрылыс техникумының азаматтық құрылыс бөліміне оқуға түсіп, арнайы мамандыққа ие болады. Бұл бір күрделі аса тартысқа толы, қиын уақыт болатын. Ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық қоғамдық қатынастар бұзылып, елі ішіндегі ауқатты адамдар айдауға түсіп, аштық орын алып, солақай саясаттың кесірінен қазақ халқы ауыр зардаптарды бастан өткерген болатын. Осындай күрделі кезеңде сауатты мамандар тапшылығы орын алып, оқуда жүрген бозбала еңбекке ерте араласады. Екінші курстан соң еңбекке араласып, қоғамдық-саяси жұмыстарды да атқара бастайды.

Ең әуелі, 1934 жылы Аққайың аудандық кеңесі атқару комитетінде хатшы болып еңбек жолын бастайды. Одан кейін Тайынша аудандық атком хатшысы, 1935–1936 жылдары Нұра ауданы жоспарлау бөлімінің бастығы, 1936–1938 жылдары Аршалы аудандық кеңесі аткомының хатшысы секілді жауапты қызметтер атқарады. 1938 жылы еңбекшілердің Қарағанды облыстық кеңесі атқару комитетінің референті болып, тәжірибесін шыңдады. Талапты жас маманды кейіннен Солтүстік Қазақстанға облыстық сауда бөліміндегі қоғамдық тамақтандыру бөлімінің бастығы қызметіне ауыстырады. Ал, 1939 жылы Бейнетқор (Совет) ауданындағы жер бөлімінің бастығы қызметіне жібереді. Коммунистік партия қатарына қабылданды. Жас маман қай жерде, қай салада жүрсе де жұмысты жолға қойып, өз біліктілігін көрсетіп отырды. Сол себепті оны ылғи да күрделі, қиын жерлерге ауыстырып отырды. 1942 жылы Қызылжар ауданындағы жер бөлімінің бастығы қызметін атқарып, 1943 жылы облыстық жер бөлімі бастығының орынбасары болады.

Ал 1944–1947 жылдары облыстық партия комитетінде мал шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі, облыстық партия комитеті хатшысының орынбасары қызметтерінде өз біліктілігі мен білімін көрсетеді. Істің жөнін білетін, халықтың мұң-мұқтажын терең білетін Тәшеневты 1947 жылы Солтүстік Қазақстан облыстық атқару комитеті төрағасының бірінші орынбасары қызметіне кейіннен 1948 жылы төраға лауазымына бекітеді. Жалындап тұрған жас талапты бұл қызметте де көп ұстамай, 1952 жылы Ақтөбе облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметіне тағайындалады. Осы жылдары жоғары партия мектебін сырттай оқып, саяси білімін жетілдіреді.

Ақтөбеде өз қабілеті мен қарымын көрсетіп, халықтың ықыласына бөленген қайраткер 1955 жылы республикадағы жоғары саяси басшылық қызметке келеді, яғни Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Төрағасы болып сайланды. Жұмабек Тәшеневтың нағыз жасындай жарқылдап, қырандай қалықтап, елі үшін елеулі еңбек еткен жылдары осы кезең болып саналады. Өйткені бұған дейін бар күш жігеріне негізінен шаруашылық, әлеуметтік бағыттарға салып, тұрмыстық мәселелерге бар уақытын жіберген қайраткердің алдынан үлкен мүмкіндіктер ашылды. Оның бар қабілетін, қарымын көрсетеін мүмкіндік туған еді. 1960 жылға дейін Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының төрағасы болған ол, бір жылдай Министрлер Кеңесінің Төрағасы қызметін де атқарды. Халық арасында қайраткер атанған азаматтың осы кезеңдерде атқарған істерді аса ауқымды бағыттарды қамтыды. Қазақстанның экономикалық әлеуеті артып, сан-салада жаңа кәсіпорындардың ашылуына, егін шаруашылығы мен ауыл шаруашылығының дамуына өз үлесін қосты. Үкімет басшысы ретінде ол тек шаруашылық немесе партиялық жетекші ғана емес руханияттың да жанашыры екенін дәлелдеді. Репрессия құрбандарын ақтау жөніндегі республикалық комиссияның төрағасы кезінде, арыстардың адал есімдерін ақтау ісін белсенді жүргізді. Бұл жолда да өзінің өткір мінезі мен өжет қимылына басып, өрелі істің ұйытқысы болады. Илияс, Бейімбет, Мағжанның шығармаларын жарыққа шығартты. Әлі толық ақталмаған Мағжан Жұмабаевтың жарына Алматыдан үй бергізеді. Бұл сол кезеңдерде үлкен ерлік пен қайсарлықты талап ететін саяси қадамдар болатын. Бауыржан Момышұлы мен Рақымжан Қошқарбаевтың батыр атақтарын алуына күш салды, бірақ Мәскеу бұл шешімді қолдамады. Түйінді мәселенің шешімі ол кезеңде тек Мәскеудің ғана қолында болатын. Орталық мұндай ұлттық талаптарға аса ықыласты емес еді. Әрі республика басшылардың ұлттық мәселелерде белсенді болғанын қаламайтын. Шығармашылық өкілдерін қолдау үшін жаңа қадамдарды қолға алды. Оларға қаланың орталығынан пәтерлер бергізіп, әлеуметтік мәселелерін оң шешіп беріп отырды. Егер сол Кеңес кезінде ақын-жазушылар жақсы шығармалар жазып, кино мен театр саласы дамып, бейнелеу мен сурет өнері үлкен жетістіктерге жетсе бұл көрсеткішке Тәшеневтің да қосқан үлесі бар екені сөзсіз. Тіпті бүгінде Алматының көркі болып тұрған Абай ескерткішінің бой көтеруі мен қаладағы ең басты даңғылға ақынның атының берілуіне де осы қоғам қайраткері ықпал еткені тарихтан белгілі. Сол кезеңдегі Тәшенев қалдырған осы игілікті үрдіс қазір жалғасын тауып, еліміздегі қай елді мекен немесе қала болсын орталық көшелері мен даңғылдары міндетті түрде ұлы ақынның атымен аталатын дәстүр қалыптасты.

Жұмабек Ахметұлының ықпалымен қазақ тілді мерзімдік әдеби басылымдар мен қазақ тілді газеттер ұлттық мәртебелерін де сақтап қалды. Өйткені сол кезеңде ұлттық басылымдар орыс тілінің қосымшасы болуы қажет еді. Оның қоғам өмірінде маңызы жоқ деген сыңаржақ пікір белең алып, ол тіпті мемлекеттік саясатқа да айналған болатын. Ең сорақысы бұл солақай шешімді сол кездегі зиялы қауымның да көпшілігі тіпті қазақ газеттерінің редакторлары да қолдаған. Бұл ұлт үшін, республика үшін масқара жағдайлардың бірі еді. Осы жағдайды қаламгер Садықбек Адамбеков былай баяндайды: Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Бюросының 1958 жылғы 28-шілдедегі отырысында «Қазақ әдебиеті» газетін жабу туралы мәселе қойылды. Ұзын-ырғасы үш сағатқа созылған талқылау барысында Ж. Тәшенев ұлт тіліндегі газеттерді жабудың негізсіздігін қисынды дәлелдермен дәйектеп, бірнеше рет сөз сөйлеген (Адамбеков, 1991).

Бұл кезеңде қазақ даласының руханиятында ғана емес, қойнауында жойқын жарылыстар жасалып, сынақ өтіп жатқан. Семей жеріндегі ядролық сынаққа Жұмабек Тәшенев қарсы болған. Тіпті оның қызметтен кетуінің бір себебін де осы мәселенің әсері болды деп бағалайды. Белгілі ғалым Манаш Қозыбаев қайраткер туралы өз ойын былай білдіреді «... Ж. Тәшенев және басқа тұлғалар Қазақстан аумағында ядролық сынақтарға қарсы шығып, өктемдік құрбандарына айналды» деп көрсеткен (Козыбаев, 1990).

Жалпы қазақ тарихына тереңіне бойласақ, Ресейдің патшалық билігі далаға үстемдігін орнатқаннан бастап, қоғамда жер дауы басты орынға шыққанын көреміз. Бұрын өз ішінде билер кеңесі немесе ру басшылары арқылы дауды шешіп келген қазақ қоғамы патша шенеуніктерінің әділетсіз қысымына ұшырады. Отаршылдық саясат қазақ жеріне өз шеңгелін сала бастады. Бұл басқыншылық саясат кеңес кезінде де белсенді жүзеге асып отырды. Негізінен, Лениндік ұлт саясаты аз халықтардың мүддесін қорғауды әділетті жүргізудің негізгі қағидаттары болатын. Мысалы, осы қағида бойынша қалалардың қай халыққа тиесілі болуы, оларды айнала қоршаған халықтың экономикалық тыныс-тіршілігінің көзі әрі тартылыс орталығына айналуына байланысты анықталады делінген. Бұл дұрыс шешім болғанымен ол тек теория жүзінде ғана қалды, іс жүзінде жүзеге асқан жоқ. Қазақтың астанасы болған Орынбор қаласы түгелімен Ресейге кетті. Оңтүстіктегі қазақ жерлерінің біразы Өзбек еліне кетті. Мұндай астыртын саясат экономикалық мүдделерді желеу ету арқылы жүзеге асты. Оңтүстік мақталы аудан бұл кәсіпті өзбек ағайындар жақсы меңгерген, сондықтан ортақ отан үшін бірлесе жұмыс істеуді желеу етіп кейбір шектескен жерлер көршілердің аумағына берілді. Тіпті, бұл мәселе алғаш рет 1947 жылы Мәскеуде КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінде республикалар басшыларының жиналысында көтерілген еді. Алайда, сол кездегі Қазақ үкіметінің төрағасы Нұртас Оңдасынов бұл мәселеге қарсылық білдіріп, тоқтатқан еді.

Қазақтың қайраткер азаматтары қанша қарсылық танытса да, ол кезде тізгін Мәскеудің қолында еді. Әрі олар қазақ жерінің ауқымдылығына, оның байлығына сұқ көздерін салуды тоқтатпады. Осы саясаттың нәтижесінде тарихи жерлеріміздің шекарасы қысқарып, ата қоныстың көлемі кеми бастады. Соғыстан соң Кеңес Одағы халық шаруашылығын қайта қалпына келтіру жөнінде арнайы қаулы қабылдап, әкімшілік-аумақтық бөліністі дамыту мәселесін басты орынға қойды. Осыған орай Қазақстандағы бос жатқан жерлерді астықты аймаққа айналдырып, ол жерлерді Ресейге қосу жөнінде бастама көтеріледі, яғни тың игеру саясаты. 1947 жылы осы жоспарға сол кездегі Қазақ Республикасы Министрлер Кеңесінің төрағасы Нұртас Оңдасынов қарсылық танытады. Республика басшылығы мұндай аса күрделі мәселені сол өңірді мекендеп отырған халықтың келісімі арқылы ғана жүзеге асыру қажеттілігін алға тартады. Ол орталық биліктің аталмыш желеуі патшалық заманнан басталған қазақ жерін алдамшы ұранмен отарлауды көздеген жаңа кезеңі болмағын айқын ұғып, солтүстіктегі қазақ облыстарының тағдырын осы жиналыс та, үкімет те емес, сол өңірлерді мекендейтін сан мыңдаған жергілікті халық шешетінін мәлімдейді. КСРО үкіметінің бұл жоспарлары уақытша тоқтап, тек республика басшысы Жұмабай Шаяхметов пен үкімет төрағасы Нұртас Оңдасынов қызметтерінен кетірілгеннен кейін қайта қолға алынады.

Жалпы қазақтың мүддесін қорғап, елінің жоғын жоқтаған Алаш арыстары секілді туған жер үшін күрес те Жұмабек Тәшеневтің тағдырына жазылып, өмірінің өзегіне айналды. Бұл күрес қайраткердің саяси мансабына кедергі болғанымен, оны туған халқының мәңгілік махаббатына бөледі. Көне тарих Жұмабек Тәшеневті қазақ халқының асыл текті ұлдарының қатарына қосты. Бұл әрбір қайраткердің маңдайына жазыла бермейтін бақыт әрі айрықша мәртебе.

Жалпы, сол кезеңдегі саяси-қоғамдық жағдайды саралап, тарихтың толқынына үңілсек, көп жағдайға көз жеткіземіз. Бұл уақыт Кеңес Одағының толық күшіне еніп, аузынан жалын шашып тұрған кезеңі еді. Коммунистер екінші дүниежүзілік соғыста жеңіске жетіп, жарты әлемде билік жүргізіп, өз идеологияларын тарата бастады. Кеңес Одағы Азия мен Африканың бірқатар дамушы елдерін өз қатарларына тартып, қатарларын көбейте бастады. Әлемде қырғи-қабақ соғыс орнады. Коммунистік елдер үшін капиталистік қоғам іріп-шіріген, әлемге қауіп төндіріп отырған жауыз ретінде сипатталды. Халық арасында ең әділ, ең дұрыс қоғам тек қана социалистік елдерде ғана деген түсінік қалыптасты. Кеңес Одағында шексіз билікке қол жеткізіп, елді жеке-дара басқарып отырған коммунистік партияның ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болып тұрған заман орнады. Сыртқы әлем коммунистік және капиталистік жүйеге бөлінді. Кеңес елі темір шымылдықпен қоршалып, сыртқы әлеммен байланыс толық үзілді. Шет елдік ақпаратқа тиым салынды. Баспасөз тек коммунистердің сөзін сөйлеп, социалистік қоғамның жетістіктерін ғана жазды. Шығармашылық адамдары Кеңес Одағының саясатын жырлап, тек соны ғана үлгі етті. Өзгеше ойлайтын немесе жеке дербес басқаруды талап еткен көзі ашық адамдар сенімсіздер қатарына жатқызылып, түрмелерге жабылды. Ұлттық республикаларда билік болмады, олар толығымен тек Мәскеуге бағынышты болды. Ел байлығы орталықтың қазынасына құйылды. Республикалардағы бірінші басшыны тек орталық сайлады, басшылық қызметтерде негізінен өзге ұлт өкілдері қызмет атқарды. Тіл шұбарланды, дінге тиым салынды. Ұлттық балабақшалар, мектептер жабылды. Сол кезеңде Қазақстанның астанасы Алматыда қазақ тілінде оқытатын мектеп болмады. Кейін зиялы қауымдардың араласуымен бір қана қазақ мектебі ашылды. Бұл ақылға сымайтын сұмдық жағдай, яғни таза отаршылдық саясат болды. Бір сөзбен айтқанда, Кеңес Одағының құрамындағы елдер толық отарланып, коммунистердің боданына айналды. Өзінің қол астындағы елдердің экономикалық-саяси, рухани-әлеуметтік мәселелерін қалағанынша шешіп отырған Мәскеу енді олардың территорияларына да қол салды. Осындай озбыр саясаттан ең көп зардап шеккен Қазақ жері болды. 1955 жылы Өзбекстан мақта көлемін ұлғайтуды желеу етіп, Оңтүстік Қазақстан облысының Бостандық ауданын алуға әрекет етеді. Бұл мәселеге Мәскеу келісімін берді, өйткені мұндай күрделі іс тек солардың қолдауымен ғана жүзеге асатыны белгілі. Қазақтың жерін өзге республикаға беру мәселесі күн тәртібіне қойылды. Орталық саяси қулыққа салып бұл мәселені шешуді Қазақстанның өзіне қалдырып, арнайы комиссия құрылады. Осы арнайы комиссияға Тәшенев төрағалық етеді. Мәскеудің нұсқауын мұқият зерттеп, зерделеген комиссия бұл ұсыныстың тиімсіздігін анықтап, өз шешімдерін шығарады: «Бостандық ауданының жері мал өсіруге ыңғайлы, құрылыс материалдарын өндіруге, су-энергетикалық қоры мол, қорғасын, көмір және машина жасау өндірістерінің жұмыскерлері демалатын санаторийлер ұйымдастыруға өте қолайлы. Сондықтан бұл ауданды Өзбекстанға беруді қолайсыз санаймыз» деген шешім шығарады (Дүкенбаева, 2012).

Үкіметтік комиссияның бұл қорытындысына ҚКП ОК Бюросы қарсылық танытпайды. Тіпті қолдағандай әсер болады.

Комиссия шешімі 1955 жылдың 1 маусымында Қазақстан компартиясы Орталық комитетінің бірінші хатшысы Л.И. Брежневке жіберіледі. Л.И. Брежнев комиссияның қорытындысына қарсы келмеді. Қайта қолдау білдіріп, «Бостандық ауданы Өзбекстанға берілмесін» деген қаулы қабылдайды (Арыстанбеков, 2005:8). Бір қарағанда бұл мәселе халықаралық талаптарға сай әділ шешілгендей әсер қалдырады. Алайда бұл алдамшы сыртқы көрініс қана болатын. Өйткені теріс саясат ұстанып отырған орталық билік бәрібір өз дегенін орындады. Осының нәтижесінде Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі 1956 жылғы

21 қаңтарда Бостандық ауданы мен Бетпақдаланың біраз жерін Өзбек республикасына беру жөнінде қаулы қабылдайды. Ал, 1963 жылы оңтүстіктегі тағы үш ауданды өзбек республикасының құрамына беріледі. Осылай, қазақтың қайран жерлері өзге елдің қанжығасында кетті. Сан ғасырдан бері халықтың ырысы болған, ата-бабаларымыз көшіп-қонып, жаз жайлауы күз қыстауы болған шұрайлы жерлер басқаға берілді. Бұл Кеңес Одағының қазақ халқына жасаған жауыз саясатының нақты көрінісі. Одақ басшыларының бұл шешіміне жалпы халық, ұлт қайраткерлері наразы болғанымен, қоғамның пікірі есепке алынбады. Жалпы ол кезеңде халықтың сөзі, ұлттың үні деген құндылықтар мүлдем есепке алынбайтын. Барлық әрекет жоспарлы түрде, саясаттың өктемдігімен орындалатын. Осылай, сол кездегі Кеңестік солақай саясат қазақ халқының тарихына қиянат жасайды. Мұндай әділетсіздік бұдан кейін жүйелі жалғасып отырды.

Қазақ жерін жырымдап, өзге елдің еншісіне берген Мәскеудегі коммунистік билік енді Кеңес халқын астықпен қамтамасыз етеміз деген ұранмен тың және тыңайған жер бағдарламасын қолға алынады. Бұл теріс саясат та тек Қазақ жеріне қатысты шара еді. Қазақстанның ұлан-ғайыр кең даласы орталықтың түрлі тәжірбие алаңы мен бағдарламалары жүсеге асатын аймаққа айналды. Семей өңірі тажал шашатын сынақ алаңы болды. Ядролық қарулардың сынағы Шыңғыстау жерінің қасиетін қашырып, Дегелең тауындағы тіршіліктің тамырына балта шапты. Абайдай данышпанды өмірге әкелген жер, сынақ алаңына айналып, әлемдегі ең қатерлі радиациялық нысанның ошағына айналды. Шығыстың жерін у мен радиацияға толтырған орталық қазақтың солтүстігіне көз тікті. Ғасырлар бойы құнарлы мал жайылымы болған, шұрайлы жерлерді астықты өлкеге айналдыру бағдарламасы қабылданды. Осыған орай Қазақ жерінің солтүстігіне Одақтың түпкір-түпкірінен еріктілер және бас бостандығынан айырылғандар көптеп тартылып, қызу жұмыс қолға алынды. Халық арасына үгіт насихат жұмысы қызу жүрді. Оған республикадағы ақпарат құралдары да үн қосып, аса белсенділік танытты. Тың игеру ерлік істің қатарына жатқызылды. Кеңес елінің насихаттық саясаты үлкен бағдарламалар мен ауқымды істерді қашанда ерлік ретінде насихаттап, халықтың санасына әсер ету болды. Мысалы, Сібірді игеру, онда темір жол салу секілді істер де одақ көлемінде насихатталып, оған жалпы халықты жұмылдырып отырды. Мұндай насихатқа ең бірінші өмір көрмеген, тәжірбиелері аз жастар тартылатын. Себебі сол кездегі саясат халық арасында отан үшін басын бөйгеге тігу, ортақ іске жеке басын құрбан етуді ерлік ретінде сипаттады. Сол кездегі саясат әр салада бір-бір «қаһармандарды» қолдан жасап, олардың ерліктері мен өмір жолдарын барлық жерде насихаттады. Бұл сол кездегі идеологияның ең басты өзегі болды. Осындай қолдан жасалған «қаһармандар» мен олардың ерліктері, жастардың санасына ерекше әсер етті. Жастар соларға ұқсауға талпынды, солар секілді ерлік істер жасауға ұмтылды. Қазақ жерінің солтүстігіне осындай ерлік істерді армандаған еріктілер мен Одақтың әр қиырындағы түрмелерден шығарылған сан мыңдаған тың игерушілер ағылып келеді. Әрине, осындай мыңдаған адамдар арасында шын ниетімен еңбек етуді қалағандары да, жеке бас пайдасын іздегендері де көп болды. Тың өлкесі деген аймақ құрылып, оны Мәскеу тікелей өз бақылауына алды. Тың өлкесіне басшылыққа Мәскеуден тағайындаған өкілетті адамдар бұйрықты орталықтан алып жергілікті ұлтты, Қазақстанның басшыларын елемейтін жағдайға да жетті. Келімсектер арасында шовинистік көзқарас үстемдік құрды. Жергілікті халық пен тың игеруге келгендер арасында түрлі түсініспеушіліктер мен қақтығыстар да жиі орын алып отырды. Өйткені, шеттен келгендер қазақ халқын құрметтеп, оларды өз деңгейінде бағаламады. Бұл сол кездегі саясаттың салдары еді. Қазақ халқы өз жерінде азшылыққа ұшырады, жергілікті халықтың мүддесі қорғалмады, оның тілі мен салт-дәстүрі жойыла бастады. Кеңестер Одағының басшысы Никита Хрущевтың «Орыс тілін неғұрлым тез үйренсек, коммунизмге тез жетеміз» деген солақай сөзі отқа май құйғандай болды. Солтүстікте қазақ тіліндегі балабақшалар мен мектептер ашылмады, барларының өзі жабылды. Қазақ тіліне сұраныс болмады, сол себепті ол екінші деңгейдегі қатынас құралына айналды. Қазақ тілді мамандар қызметке тартылмады, әрі олардың біліктілігі тиісті деңгейде бағаланбады. Тың игеру қазақ халқына, қазақ жеріне қандай жетістік пен даму немесе зардап пен зиян әкелді ол арнайы кешенді зерттеуді қажет ететін тақырып.

Әрине тың игеру, астық өндіру Одақ көлемінде экономикалық тұрғыдан тиімді болған шығар. Бірақ ол қазақ халқының бірегейлігіне кері әсер етіп, рухани тұрғыдан дағдарысқа ұшырауына себеп болды. Мұның зардабы тәуелсіз ел болғанымызға отыз жыл болса да, әлі күнге дейін байқалуда. Солтүстіктегі жергілікті халық санының аздығы мен ана тіліміздің мүшкіл жағдайы осының нақты дәлелі. Сонымен қоса жоспарсыз, жүйесіз жер жырту, ғасырлар бойы қалыптасқан экожүйені бұзу, табиғатқа орасан зор зиян әкелді. Жердің берекесі қашты, жайқалған құнарлы шөптер тамырымен жойылып, өзен-сулар тартылды. Аң-құс азайып өзен-көлдердегі балықтардың тұқымы жойылды. Жалпы, экологияға келген апат жеке зерттеуді қажет ететін аса күрделі тақырып. Қазірше тың және тыңайған жерлерден табиғатқа келген зиянды зерттеген күрделі еңбектер жоққа тән. Елде орын алған осындай бассыздық пен солақай саясатқа төзбеген Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы Ж. Тәшенев 1960 жылғы күзде тың өлкесінің орталығы Целиноградқа барып, тың өлкесін Мәскеудің жеке дара басқаруына наразылығын

білдіреді. Ұлтының адал перзенті Жұмабек Тәшенев КСРО басшысы Никита Хрущевтің Тың өлкесін Ресейге қосу жөніндегі ұсынысына батыл қарсылық танытады.

Ол Республиканың жоспарлау комитетіне қажетті мәліметтерді әдейі бермей отырған эмиссарды, Республика басшылығын бұдан былай да мойындамайтын болса, қызметінен босататынын айтады. Тың өлкесін тікелей Қазақстан билігі ғана басқаруға қақылы екенін мәлімдейді.

Ұлтының адал перзенті Жұмабек Тәшенев КСРО басшысы Никита Хрущевтің Тың өлкесін Ресейге беру жөніндегі ұсынысына да қарсылығын білдіреді. Конституцияны басшылыққа алып, жерге қатысты маңызды шешім Қазақстан халқының келісімімен ғана жүзеге асуы керек, егер олай болмаса онда халықаралық ұйымдарға жүгінетінін қасқайып тұрып айтып салады. Бұл сөз ол кезде көзсіз ерлік болатын. Қайраткердің сол кезде айтқан сөздерін тарих былай таңбалайды:

«Мен Ақмолада туылғанмын. Он екі жыл Солтүстік Қазақстанда жұмыс істедім. Менің ата-анам мен олардың әке-шешелері және біздің барлық ата-бабаларымыз осы жерде жерленген. Енді сіз сол жерді Ресейге бермекпісіз? Жолдастар, ойланыңыздар, қай қазақ бұнымен келіспек?! Ойланыңыздар жолдастар! Мысалы мен бұл мәселенің қарастырылуына ғана емес, тіпті күн тәртібіне қойылуына мүлде қарсымын! Бұған шамданып қалған Хрущев «КСРО біртұтас мемлекет, сондықтан қай республикаға қандай жерді беру керектігін біз сізден Тәшенев сұрамай-ақ шеше аламыз» дегенде: «Олай болса бұл КСРО Конституциясына қарсы шыққандарыңыз. Ал онда әрбір республиканың аумағы оның бұлжымас меншігі делінген. Егер Конституцияның бұл талабы ерескел бұзылатын болса, біз халықаралық ұйымдардың араласуын сұрауға қақымыз бар», - деп Тәшенев тойтарып тастайды. Ондай қарсыластық күтпеген Хрущев тек қана кешкі ойланғаннан таңертең ойланған тиімдірек деп айтты, себебі жиналыс Ақмолада кешке өткізілген болатын. Таңертең ол Шортанды аудан орталығына демалуға кетеді, ал бір айдан соң Ж. Тәшеневты оның жоғарғы лауазымынан босатып, Шымкенттің (қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы) Облсполкомы төрағасының орынбасары етіп жіберді (Кәрішал Асан Ата, 2004:53-55).

Қылышынан қан тамып, жарты әлемге үстемдігін жүргізіп отырған империя басшысына мұндай қарсылық таныту тіпті сұмдық жағдай болатын. Бұл жерде қызметіне, жеке басына ғана емес, тіпті тұқым-тұяғыңды құртып жіберетін жағдай орын алып отыр. Бұндай ерлікке бару үшін адамда қандай жігер, қандай жүрек, қандай күш болуы керек. Бұл нағыз батырлық, ерекше ерлік іс еді. Қайраткердің ел тағдыры мен жер тағдырына байланысты істерде мұндай батыл қадамдары аз емес. Ол қашанда жеке басының пайдасын емес, лауазымын емес халықтың мүддесін жоғары қойды. Қандай да болмасын күрделі кезеңде жауапкершілікті өз мойнына алып, күрделі шешім қабылдайтын. Жеке басының, қызметінің рахатын ойламай елі үшін қатерге бас тіккен Жұмабек Тәшенев алаш арыстарының жалғасы деп баға берсек артық болмас. Бүгінде Қазақстан дербес ел болып, әлемде жер көлемі бойынша тоғызыншы орын алып отырғаны осы Жұмабек Тәшеневтің де өлшеусіз ерлігінің арқасы. Біздің бұл мақаламыздың басты түйіні де, осы бір ерлік әрі саяси күш-жігерге толы қадамның негізінде болуда. Арыстан жүрек азаматтың бұл ерлігі қазақ халқының болмысын, жерін, елін сақтаған қаһармандығының айқын көрінісі. Әрі кейінгі ұрпаққа тастап кеткен аманаты.

Белгілі ғалым Б. Ермұқанов өз мақаласында: «Бағымызға қарай, осы сәтте Хрущевтің буынсыз жерге пышақ салған ұсынысына өжет басшы, Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің Төрағасы Ж. Тәшенев батыл қарсы шықты. Ақыры Одақ басшысының бұл даурықпа дәмгөйлік пиғылы жүзеге аспай қалды» (Дүйсен, Еңсенов, 2012:138).

Әрине, Қазақстан үкіметі басшысынан бұл қарсылығын Хрущев кешіре алмады.

Құрамына Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстан, Қырғызстан және Қазақстанның Шымкент облысы басшылары енген Орта Азия бюросы құрылды. «Хрущевтің күллі жымьсық ойы осыдан кейін тайға таңба басқандай айқын болып еді. Ол болашақта республика арасындағы шекараларды жою жөніндегі өз идеясын қалайда тезірек жүзеге асырмақ», – деп Д. Қонаев пікірін білдірді (Қонаев, 1994:210-211).

1961 жылы 6 қаңтарда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Бюросының жабық отырысы Қазақ КСР Министрлер Кеңесі Төрағасы Ж.А. Тәшеневті «жұмысын атқара алмағандықтан» орнынан босату керек деген шешім шығарып орнынан алады. Қайраткер азаматтың сағын сындырмақ болған билік оның лауазымын төмендетіп, Оңтүстік Қазақстан облыстық атқару комитетінің төрағасының орынбасары қызметіне жібереді. Алайда басты мақсаты лауазым емес, отанына, еліне адал болу керек деген ұстанымдағы азамат бұл жерде де аса абыройлы қызмет атқарып, елдің сүйіспеншілігіне бөленеді. Өңірдің көркеюіне күш-қайратын жұмсап, 1975 жылы зейнетке шығады. Демалысқа шыққан соң ғылыммен айналысып, шығармашылыққа ден қояды.

Әрине, сол кезеңде Республикада қол жеткен жетістіктерге тек Жұмабек Тәшеневтің ғана еңбегі десек артық бағалау болар. Мемлекет басшылары болған Жұмабай Шаяхметов, Нұртас Оңдасынов, Дінмұхаммед Қонаев секілді тұлғалардың да еңбектері өлшеусіз болды. Өйткені қанша дегенмен бұл қайраткерлер елдің бірінші басшылары болып, стратегиялық дамудың негізін салып отырды. Бірлесе іс атқарды, өзара қолдау көрсетті. Тәшеневтың шешімдерін қолдады, артық кеткен тұстарын түзеп отырды.

Жалпы замандастарының, көз көргендердің пікірінше Жұмабек Тәшенев қызуқанды, сынды ауыр қабылдайтын адам болған, бірақ қайтымы тез болған көрінеді. Яғни, алды кең азамат болған.

«Әрине, жұмыс болған соң кемшіліксіз болмайды. Ж.А. Тәшенев осы облысты мінсіз басқарды, ешқандай қателік, кемшілік болмады, тек қана табыстарға жетуден тұрды деуден аулақпыз. Облыстық, республикалық жиындарда бұл қайраткердің атына кемшіліктер, талай сындар да айтылды. Мәселен, 1955 жылы облыстық партия активі жиналысында коммунист П.Г. Коломойцевтің «Ж. Тәшенев кейде сынға төзбейді» деген пікірін Жұмабек Ахметұлы мойындаған», - деп көрсетеді (Дүйсен, Еңсенов, 2015:77).

Елі үшін еңбек еткен асыл тұлғаның артында қалдырған ерлігінің нәтижесі тәуелсіздік игілігіне қызмет кетіп келеді. Бұл қайраткердің өмір жолы мен ұстанған қадамының дұрыстығының дәлелі. Қазақстанды сақтап қалған, елін дамытып, отанын сүйген ұлы жүрек 1986 жылы соғуын тоқтатты. Қайраткер тұлғаның бар өмірі күрескерлік ерлікпен, солақай саясатқа қарсылықпен өтті. Осындай тар жол тайғақ кешуден өткен адал ұлына халық «Шынжырдағы жолбарыс» деген бағасын берді. Жалпы, кешегі кеңес кезінде ноқтаға сыймаған асыл азаматтың тағдыры мен қоғамдық-саяси қызметі осылай қалыптасты.

Қорытынды. Қай кезең, қай заманда болса да ел үшін еткен еңбек, төккен тер босқа кетпейтіні анық. Халық бәріне төреші.

Кешегі кеңестік кезеңде бар күш-жігері мен қайратын туған халқының, отанының өркендеуіне жұмсаған Жұмабек Тәшенев бүгінде нағыз халық батыры дәрежесіне көтерілген. Бұл тарихи әділеттіліктің орнауы. Шындықтың үстемдік құруы. Коммунистік жүйеде өмір сүріп, сол кездің тәрбиесін көрсе де ұлттық рухын жоғалтпаған қайраткердің болмысы ерекше. Себебі, сол кезеңде миллиондаған адамдар коммунистік жүйеге шын беріліп, коммунизм елесіне құлай сенгені белгілі. Тіпті билік өкілдері ғана емес, руханият, шығармашылық тұлғалар да бар өмірлерін, өнерлерін осы жүйеге арнады. Осындай кезеңде үкімет басқарып отырып, ұлттық мүддені қорғау, атамекенді сақтау деген ерліктің асқан үлгісі. Сондықтан да біз үшін Тәшенев тұлғасы тарихтың биігінде тұруы тиіс ғажайып биіктік. Жұмабек Тәшенев туралы қаншама ғылыми еңбектер жазылып, қаншама зерттеулер жазылса да көптік етпейді. Өйткені, ол қазақ елі мен жері тұрғанда өзектілігін жоғалтпайтын тақырып. Қайраткер тұлғасы отан тарихы үшін өткеннің жарқын бейнесі болса, болашақ үшін алдыңғы ұрпақ үшін ерлік пен өрліктің, рухтың белгісі болуы тиіс. Мемлекеттік идеологияның бір бағыты болуы қажет. Ұлттық идеологиямыз осындай рухы жоғары, табанды тұлғалар тағылымы арқылы ғана құнды болмақ.

Әдебиеттер тізімі

Адамбеков Садықбек. «Қайта соққан боран – замандастарым жайлы» атты мақаласы («Қазақ әдебиеті» газеті, № 32, 10-11 бб., 09.08.1991), 20 б.

Арыстанбеков. Х. Елім, жерім деп өмір сүрген нар тұлға // Жұмабек Тәшенев туралы естеліктер. Алматы, «Білім», 2005, 145 б.

Дүйсен С. Еңсенов Қ. Жұмабек Тәшенев. Алматы. «Литера–М» 2012, 320-бет; С. Дүйсен. «Сіз бізге қарсы емессіз, сіз өз күйіңізді күйттейсіз» Аты аңызға айналған тұлға. URL: <http://www.namys.kz>. (қаралған күні: 05.04.2022).

Дүкенбаева З.О. Қайсар қайраткер Жұмабек Тәшенев. BAQ.KZ; 2013. <http://old.baq.kz/kk/news/zhazushilar/kaisar-kairatker-zhumabek-tashenev-136>

Көрішал Асан Ата «Шынжырда өткен Жолбарыс...» А.: «Үш қиян», 2004. 408 бет.

Козыбаев М. Мақала «Факт – аргумент истории», «Казахстанская правда» газеті, 1-2 б. 1990 ж. 12 қаңтар. 6 б.

Қонаев Д.А. "Ақиқаттан аттауға болмайды". Естелік-эссе. А.: "Санат". 1994, 235 б.

Сейітқали Дүйсен мен Қанат Еңсеновтың «Ұлы Дала тұлғалары» сериясы бойынша жарық көрген «Жұмабек Тәшенев» атты ғылыми зерттеу еңбектері. «Елтаным» баспасы. 2015. 160 б.

Сейітқали Дүйсен және Қанат Еңсенов. «Қазақтың қайсар қайраткері - Жұмабек Тәшенев». Алматы: «Елтаным» баспасы. 2015, 158 б.

Тоқаев Қ.-Ж. К. 2022 жылғы 16 наурыздағы Қазақстан халқына арнаған «Жаңа Қазақстан: Жанару мен жаңғыру жолы» атты жолдауы [Электронный ресурс]. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340> (қаралған күні: 04.04.2022).

References

Adambekov S. «Gaita soggan boran – zamandastarym zhaily» [The storm that struck again is about my contemporaries] atty magalasy («Kazak adebiyeti» gazety, № 32, 10-11 bb. 09.08.1991). 20 b. [In Kazakh]

Arystanbekov. H. Elim, zherim dep omir surgen nar tyлга [He is a person who lived as my country] // Zhūmabek Tashenov turaly estelikter. Almaty, «Bilim», 2005. 145-b. [In Kazakh]

Dukenbaeva Z.O. Gaisar gairatker Zhūmabek Tashenov[Heroic figure Zhumabek Tashenev]. BAQ.KZ; 2013. <http://old.baq.kz/kk/news/zhazushilar/kaisar-kairatker-zhumabek-tashenev-136> [In Kazakh]

Kozybayev M. Makala «fakt – argument istorii» [Fact is the argument of history], «Kazachstanskaya pravda» gazetі. 1-2 m. 1990. 12 kantar. 6 b. [In Kazakh]

Karishal Asan Ata «Shynzhyrda otken Zholbarys...» ["The Tiger in Chains ..."] A.: «Ush giyan», 408 b. 2004. [In Kazakh]

Duisen S., Ensenov G. Zhūmabek Tashenov [Tashenev Zhumabek]. Almaty. «Litera–M» 2012, 138-b.

Duisen S. «Siz bisge garsy emessuz, siz oz kuiunisdi kuitteisiz» Aty anysğa ainalған tulğa. URL: <http://www.namys.kz>. (garalған kuni: 05.04.2022). [In Kazakh]

Duisen Seitgali zhane Ensenovtyn Ganat «Ulu Dala tulğalary» ["Persons of the Great Steppe"] seriyasy boiynzha zharyk korgen «Zhūmabek Tashenov» atty ğylymi zertteu enbekteri. «Eltanym» baspasy. 2015 zh. 160 b. [In Kazakh]

Duisen Seitgali zhane Ensenov Ganat. «Zhūmabek Tashenov» [Tashenev Zhumabek]. Almaty: «Eltanym» baspasy. 2015. 158 b.

Kunaev D.A. "Akikattan attauğa bolmaidy" [The truth cannot be ignored]. Estelik-esse. A.: "Sanat". 1994, 235 b. [In Kazakh]

Tokaev G.-Zh. K. 2022 jylgy16 nauryzdagy Kazakstan halkyna arnağan «Jana Kazakstan: zhanaru men zhangyru joly» atty zholdauy.[Address of Kassym-Jomart Kemelovich to the people of Kazakhstan dated March 16, 2022 "New Kazakhstan: the way of renewal and modernization"] URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340> (garalған kuni: 04.04.2022). [In Kazakh]

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_144

**1964-1985 жж. ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЕҢБЕККЕРЛЕРІНІҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ:
КОМСОМОЛ-ЖАСТАР БРИГАДАЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕГІ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША**

Сактаганова З.Г.¹, Ыбырайхан М.Ы.^{2*}

^{1,2}Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

*Автор корреспондент

E-mail: zauresh63@mail.ru (Сактаганова), marat_19.93@inbox.ru (Ыбырайхан)

Түйіндеме. Бұл мақалада Орталық Қазақстанның тоқырау кезеңіндегі ауыл шаруашылығындағы еңбек барысындағы күнделікті өмірі зерттелген. 1964-1985 жж. қазақстандық аграрлық сектордағы еңбек ресурстары: ауыл шаруашылығы жұмыскерлері мен білікті мамандардың жетіспеушілігі проблемаларына талдау жүргізілді. Зерттеу аймақта тұратын ауыл тұрғындары арасында автор жүргізген ауызша интервью материалдары мен мұрағаттық құжаттардың негізінде жүзеге асырылды. Ауылдық жерлерден жастардың кетуі кеңес заманында басталып, сақталып, тіпті кеңейіп, ел тәуелсіздік алған кезде қоғам дамуына әсер еткен негізгі проблемалардың біріне айналды. Еңбек ресурстарын жастармен қамтамасыз етудегі қиындықтардың бастауы 60-80 жылдардағы кеңестік кезеңнен бастау алады деп есептей отырып, басты міндет-осы проблемалардың себеп-салдарлық байланыстарын, реформалардың аграрлық саладағы еңбекпен қамтамасыз етілуге әсерін, нәтижелері мен салдарын анықтау. Авторлардың пікірінше, ауыл шаруашылығындағы төмен деңгейдегі интенсификация мен еңбек жағдайлары (механизацияның болмауы/төмен деңгейі, материалдық қызығушылықтың болмауы, кәсіби және мансаптық өсу мүмкіндіктерінің төмендігі және т.б.) жастардың кетуіне, соның салдарынан мамандар мен қызметкерлердің жетіспеуіне әкелді. Зерттелген кезеңде ауылдық жерлердегі халықтың демографиялық өсуі жоғары болғанына қарамастан, саладағы кемшіліктерге байланысты мамандар мен жұмысшылардың тапшылығы әрдайым өзекті және шешілмеген мәселе болып қала берді.

Кілт сөздер. Күнделікті өмір, Орталық Қазақстан, еңбеккер, ауыл шаруашылығы, шопан, механизатор, сауыншы

МРНТИ 03.20.00

**ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ РАБОЧИХ В ЦЕНТРАЛЬНОМ
КАЗАХСТАНЕ В 1964-1985 ГГ.: ПО МАТЕРИАЛАМ ТРУДОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
КОМСОМОЛЬСКИХ МОЛОДЕЖНЫХ БРИГАД****Сактаганова З.Г.¹, Ыбырайхан М.Ы.^{2*}**^{1,2}Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганды, Казахстан

*Автор корреспондент

E-mail: zauresh63@mail.ru (Сактаганова), marat_19.93@inbox.ru (Ыбырайхан)

Аннотация. В данной статье исследована сельская трудовая повседневность Центрального Казахстана в период застоя. Проведен анализ проблемы трудовых ресурсов и нехватки сельских работников и квалифицированных специалистов в казахстанском аграрном секторе в 1964-1985 годах. Исследование осуществлено на основе архивных документов и материалов устного интервьюирования, проведенного автором среди сельского населения, проживавшего в регионе в исследуемый период. Отток молодежи из сельских местностей начался в советское время, сохранился и даже расширилась, став основной тенденцией, когда страна обрела независимость. Считая, что истоки трудностей в обеспечении молодежными трудовыми ресурсами исходят из советского времени 60-х - 80-х годов, главной задачей является выявление причинно-следственных связей этих проблем, определение влияния, результатов и последствий реформ на трудоустроенность в аграрной отрасли. По мнению авторов низкий уровень интенсификации и условий труда в сельском хозяйстве (отсутствие/низкий уровень механизации, отсутствие материальной заинтересованности, возможности профессионального и карьерного роста и др.) привели к оттоку молодежи и, как следствие, нехватке специалистов и работников. Хотя демографический рост населения в сельской местности был высоким в изучаемый период, дефицит специалистов и работников из-за недостатков в отрасли всегда оставался актуальной и нерешенной проблемой.

Ключевые слова. Повседневная жизнь, Центральный Казахстан, труженик, сельское хозяйство, чабан, механизатор, доярка.

IRSTI 03.20.00

**DAILY LIFE OF AGRICULTURAL WORKERS IN CENTRAL KAZAKHSTAN IN 1964-1985:
BASED ON THE MATERIALS OF LABOR ACTIVITY OF KOMSOMOL YOUTH BRIGADES****Saktaганova Z.G.¹, Ybyraikhan M.Y.^{2*}**^{1,2}Karaganda University named after academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan

*Author correspondent

E-mail: zauresh63@mail.ru (Saktaганova), marat_19.93@inbox.ru (Ybyraikhan)

Abstract. This article examines the rural daily life of Central Kazakhstan during the period of stagnation. The analysis of the problem of labor resources and the shortage of rural workers and qualified specialists in the Kazakh agricultural sector in 1964-1985 was carried out. The study was carried out on the basis of archival documents and materials of an oral interview conducted by the author among the rural population living in the region during the study period. The outflow of young people from rural areas began in Soviet times, has been preserved and even expanded, becoming the main trend when the country gained independence. Considering that the origins of difficulties in providing youth labor resources come from the Soviet era of the 60s - 80s, the main task is to identify the cause-and-effect relationships of these problems, to determine the impact, results and consequences of reforms on job security in the agricultural sector. According to the authors, the low level of intensification and working conditions in agriculture (lack/low level of mechanization, lack of material interest, opportunities for professional and career growth, etc.) led to an outflow of young people and, as a consequence, a shortage of specialists and workers. Although the demographic growth of the population in rural areas was high during the study period, the shortage of specialists and workers due to shortcomings in the industry has always remained an urgent and unresolved problem.

Key words: Daily life, Central Kazakhstan, worker, agriculture, shepherd, mechanic, milkmaid.

Кіріспе. Ауыл шаруашылығы адамзатты азық-түлікпен қамтамасыз ететін маңызды стратегиялық сала. Саланың кеңестік кезеңдегі жетістіктері мен кемшіліктері туралы тарих ғылымында, оның ішінде агротарихшылардың еңбектерінде қарастырылған. Алайда тарих, оның ішінде күнделікті өмір тарихы аясында сала еңбеккерлерін әлеуметтік ортадағы жеке адам ретінде қарастыру кенжелеп қалған. Еңбеккерлердің, әсіресе саланың қуатты күші ретінде пайдаланылған жастардың күнделікті өмірі мен еңбек ресурстары бойынша кеңестік саясат мәселелеріне тарихшылар, жалпы гуманитарлық ғылымдар саласы толыққанды көңіл бөлді деп айта алмаймыз. Бұл мәселелер негізінен ауыл шаруашылығы мен экономика саласы мамандарының назарында болды. Жоғарыда атағандардан бөлек, жастардың саладағы орны туралы мәселе қозғау, кеңестік кездегі ауыл шаруашылығындағы кемшіліктер, ауылдағы демография жағдайы, білім беру және т.б. әлеуметтік-тұрмыстық мәселелермен қатар, ұрпақтар сабақтастығы, тәрбие және отбасы құндылықтары секілді ауқымды тақырыптарды қарастыруға жол ашумен өзекті. Күнделікті өмір тарихының аясын кеңістік пен уақыт анықтайды. Уақыт 1964-1985 жж., кеңестік Орталық Қазақстан. Зерттеудің объектісі ауыл еңбеккерлері мен жастары болса, пән еңбек жағдайы болмақ. Мақсат – жастарды ауыл шаруашылығы саласында еңбек етуге мәжбүрлеу және баулу мәселелерін анықтау.

Методология және материалдар. Мақаланың методологиялық негізіне тарихилық және жүйелілік принципі алынып, кеңестік кезеңдегі Орталық Қазақстан ауылдық аймақтары кеңістігінде күнделікті өмірдегі еңбек жағдайы бойынша тұрақтылық пен өзгерістер жүйелі түрде қарастырылды. Жалпы ғылыми әдістер арасынан индукция және дедукция, анализ бен синтез алынды. Жеке мысалдар арқылы кеңестік қоғамдағы мәселелерді анықтауға индукция әдісі, қоғамдағы үрдістерді жіктеп сараптауға дедукция әдісі қолданылды.

Мақалада тарихи-салыстырмалы әдіс жиналған ауызша интервьюлерді талдап, Орталық Қазақстан аудандары арасындағы ауыл шаруашылығы еңбеккерлері жағдайындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды көрсетуге септігін тигізді. Зерттеуде интервью материалдары тарихи антропологияның толыққанды және қанық сипаттау әдісі арқылы қолданылды. Арнайы тарихи әдістер арасынан жалпы мұрағат құжаттары мен интервью материалдарын және жекелеген дереккөзі ішіндегі ақпаратты бір-бірімен салыстырып пайымдау үшін компаративистика әдісі қажет болды. Әртүрлі мәдениеттердегі және уақыттардағы мәселеге байланысты мәліметтерді салыстыра отырып, жағдайдың мәнін ашып көрсетуге кросс-мәдени әдіс пайдаланылды. Тарихи-генетикалық әдіс мәселенің шығу төркінінен бастап уақыт бойындағы өзгерісін бағалауға мүмкіндік берді. Рестроспективті әдіс арқылы интервью материалдарын қолдана отырып, өткен шақтың уақиғаларын біртіндеп, дәйекті түрде, толықтай ситуациялық және психологиялық-эмоционалдық тұрғыда сезіне отырып, себеп-салдарлық байланысты анықтауға тырыстық.

Ізденіс жұмысында сапалық методологияға басымдық беріле отырып, сандық методология да қолданылды. Сапалық методология интервью материалдарына, ал сандық методология архивтік құжаттарға қатысты пайдаланылды.

Мақаланы жазу барысында архивтік құжаттардан Ресей Мемлекеттік Экономика архиві 7486 қоры (КСРО Ауыл шаруашылығы министрлігі), Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архивінің 591 қоры («Сельская жизнь» газетінің редакциясы), Ресей Федерациясы Мемлекеттік архивінің 5465 қоры (Медициналық қызметкерлер кәсіподағының Орталық комиссиясы), Қазақстан Республикасы Президенті архивіндегі 708 қор (Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті) материалдары қолданылды.

Мақалада негізінен 2021-2022 жж. ақпан айлары аралығында Орталық Қазақстанның барлық аудандары бойынша ауызша интервью әдісімен жиналған материалдар пайдаланылды. Зерттеу жұмысының мазмұнында респонденттер арасынан ауыл шаруашылығы мамандарының ауызша интервьюлері негізгі ойды беретін басым материалды құрады. Интервью берген респонденттер саны ер мен әйел қатынасы тең 108 адамды, әртүрлі ұлт және мамандық өкілдерін, 1930-1960 жж. аралығында дүниеге келгендерден тұрады. Ауызша интервью материалдарын жинау әдістемесінде Т.К. Щеглова еңбектері негізге алынып, тереңдетілген интервью әдісі қолданылды (Щеглова, 2008:526). Мақалаға дереккөз ретінде жиналған интервью материалдарын ғылыми мақсатта пайдалану, респондент ойын жинақы әрі түсінікті түрде жеткізу қажеттілігі негізгі ойды сақтай отырып респондент сөзіне стилистикалық өзгерістер енгізуді талап етті. Респонденттер жауабының мазмұны және олардың мақалада ғылым қажеттілігіне қолданылуы жеке адамдардың теріс жақтарын көрсетуге бағытталмаған.

Талқылау. Күнделікті өмір аясындағы, оның ішінде ауылдық аймақтардағы еңбек жағдайы мәселелері тарихнамасын келесі топтарға бөліп қарастырамыз: 1) шетелдік, сонымен қатар ресейлік; 2) кеңестік, сонымен қатар Қазақ КСР кезеңіндегі еңбектер; 3) Тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі еңбектер.

Шетелдік тарихнамадағы Ф. Бродель, Э. Ле Руа Ладюри, Ф. Арьес пен Ж. Дюби және т.б. авторлардың күнделікті өмір аспектілері зерттелген іргелі еңбектерінде еңбек жағдайы, ауылдық аймақтағы еңбек пен тұрмыс мәселелері қарастырылады (Бродель, 1986:622, Ле Руа Ладюри, 2001:541, Арьес, 2017:676). Шетелдік тарихнаманың бір бөлшегі ретіндегі 1991 ж. бергі ресейлік тарихнамада

тақырыпқа қатысты зерттеулердің бірқатары кездеседі. Мазмұны мен көлемі жағынан ауқымды монографиялар ретіндегі О.Р. Хасянов, С.Д. Багдасарян, В.Б. Безгинның зерттеулерінде ауылдық аймақтардағы күнделікті өмірдегі еңбек мәселелері қамтылады (Хасянов, 2018:358, Багдасарян, 2015:312, Безгин, 2004:304). Кеңестік тарихнамада ауылдық күнделікті өмір аясындағы еңбек жағдайы негізінен ауыл шаруашылығы мамандарының зерттеулерінде оң бағытта сипатталады. Одақтық деңгейдегі жұмыстардың арасынан Г.Г. Котовтың монографиясы мен Л.П. Кучкинаның диссертациясын атап өтуге болады (Котов, 1979:255, Кучкин, 1974:177). Кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихнамасынан тақырыпқа қатысты маңызды зерттеулер ретінде В.А. Абдуллин мен С.С. Еспаевтың жұмыстарында жастардың еңбекке, ауыл шаруашылығына, оның ішінде қой шаруашылығына тартылуы және олардың жағдайы толыққанды талданады (Абдуллин, 1980:125, Еспаев, 1987:125). Тәуелсіз Қазақстандағы Отандық тарихнамада ауыл шаруашылығындағы кемшіліктер мәселесіне өз зерттеулерінде арнайы көңіл бөліп жүрген зерттеушілер З.Г. Сактаганова мен Ж.Б. Абылхожинның еңбектерінің талдауы мен сараптауы жоғары деңгейде (Saktaganova, 2020:1183, Абылхожин, 2019:468).

Нәтижелер. Ауылдық күнделікті өмірдегі еңбек жағдайы тікелей ауыл шаруашылық мамандануы, сәйкесінше табиғи-климаттық жағдай, жер бедері және ұлттық ортаға сәйкес келеді. Орталық Қазақстан бойынша ішкі ерекшеліктерді анықтау үшін ұлттық құрам, шаруашылық мамандануы мен табиғи жағдайларға сәйкес әкімшілік бөлініске де мән беру керек.

Ұлттық құрамы, табиғат пен жер жағдайы және шаруашылық мамандануы бойынша Орталық Қазақстан аумағын, сәйкесінше интервью материалдары алынған респонденттерді келесі категорияларға бөлдік:

1 категория. Қазақтардың саны басым, негізінен етті, одан кейін сүтті мал шаруашылығы бағытында: бірінші кезекте қой, одан кейін сиыр мен жылқы ұстайтын және егін өсіретін аудандар: Қарқаралы, Талды, Егіндібұлақ, Шет, Ағадыр, Ақтоғай, Приозерный, Жезді, Ұлытау;

2 категория. Қазақтар саны басым, негізінен етті, одан кейін сүтті мал шаруашылығы бағытында: қой, сиыр, жылқыны бірдей ұстайтын, егін өсіретін, бау-бақша және құс өсіру шаруашылығы да дамыған аудан: Жаңаарқа;

3 категория. Қазақтар саны өзге ұлттармен деңгейлес, негізінен егін шаруашылығына басымдық берген, етті-сүтті мал шаруашылығы дамыған, алдымен сиыр, сосын қой мен жылқы ұсталған, сонымен қатар бау-бақша өсіріліп, шошқа ұсталған аудан: Нұра;

4 категория. Қазақтар саны өзге ұлттармен деңгейлес, мал шаруашылығы, егін мен бау-бақша өсіру жүргізілген, басқа аудандарға қарағанда құс өсіру шаруашылығы жоғары дамыған, шошқа ұсталған аудан: Ульянов;

5 категория. Қазақтар саны өзге ұлт өкілдерінен аз, егін шаруашылығына басымдық берген, одан кейін мал шаруашылығы, негізінен сүтті-етті бағытта сиыр өсіру дамыған, бау-бақша өсіру мен шошқа ұстау да қатар жүргізілген аудандар: Осакаров, Молодежный, Мичурин;

6 категория. Қазақтар саны өзге ұлт өкілдерінен аз, егін шаруашылығы, бау-бақша өсіру, мал шаруашылығы, негізінен сүтті-етті бағытта сиыр өсіру дамыған, құс пен шошқа ұстау жүргізілген аудан: Тельман.

Мақалада Орталық Қазақстандағы ауыл шаруашылығы еңбеккерлерінің күнделікті өмір жағдайларын негізінен 1-4 категориялар бойынша қарастырамыз. Әрине, барлық категорияларда тақырыпқа қатысты кемшіліктер мен жетістіктер бар және ауыл шаруашылығының барлық бағыттарында комсомол-жастар бригадалары жұмыс жасаған. Бірақ, ауыл шаруашылығындағы мамандардың жетіспеуіне байланысты комсомол-жастар бригадасын құрып, жастарды салада, әсіресе қой шаруашылығында жұмыс жасауға алып қалуға талпыныс 1-4 категориялар аумағында белсенді түрде жүргізілген еді. Өзге аудандарда ауыл шаруашылығындағы ауыр бағыттардың бірі мал шаруашылығына жастарды тарту ісінде қиындықтар туындамады.

Мәселеге байланысты негізгі себеп-салдарлық байланыста бірізділік байқалады:

- өндірістік қалалардың азық-түлік белдеуін құраған және ауыл шаруашылық мамандануы егіншілікке бейім аудандар стратегиялық маңыздылығы бойынша басымдыққа ие болды;

- бұл аудандарда шаруашылықты техникалық қамтамасыз ету және интенсификация анағұрлым жоғары деңгейде тұрды;

- стратегиялық маңызды аумақ және орналасуы ірі қалаларға жақын болғандықтан денсаулық сақтау, баспанамен қамтамасыз ету, сауда, қызмет көрсету және т.б. әлеуметтік-тұрмыстық маңызды салалардың дамуына зор мән берілді;

- адамға қажетті өмір жағдайлары қамтамасыз етілгендіктен демографиялық өсім жоғары және жастардың қалаға кету деңгейі төмен еді.

Француз тарихшысы Ф. Бродель пікірінше адамзат тарихының 80-90% ауылдық аймақтағы уақиғалар құрайды және қалалық өмір мен нарықтық экономика нақты қай уақыттан басталатынын анықтау қиын (Бродель, 1986:38). Сондықтан ауылдық күнделікті өмір тарихы және оның басты құраушы

элементі ауыл шаруашылығындағы еңбек жағдайы тарихшылар ғана емес, басқа да салалардың басты назарында болуы тиіс. Ерте уақыттардан бастап мал шаруашылығы, әсіресе қой шаруашылығымен айналысатындардың қай қоғамда және уақытта да өмір сүретін баспанасының жайлылығы төмен деңгейде болып, саланың тартымдылығын төмендетіп түскен (Ле Руа Ладжори, 2001:125).

Кенестік Қазақстанда қой шаруашылығын дамыту және қой санын арттыру, шөл және шөлейт аймақтарды игеру және жаңа совхоздар құруға көңіл бөлінгенімен, бұл бағыттағы шешімдерді жүзеге асыруда бірқатар қиындықтар орын алып, олар аталмыш кезең соңына дейін толық өз шешімін таппады. Бұл мәселелер жайлы Қазақ КСР Ауыл шаруашылығы министрлігі қой совхоздарының бас зоотехнигі В. Пласкеев 1965 ж. «Сельская жизнь» газетінің редакциясына жазған хаттан байқаймыз. Хат авторының сөзінше партия және үкіметтің қой шаруашылығын дамыту үшін шөл және шөлейт аймақтарда 165 миллион гектар жерді игеру жайлы қаулысы жүзеге асып жатты. Республикада жаңадан 89 қой совхозы құрылған. Бірақ, қой совхоздарында үлкен көмекке мұқтаждық байқалды. Тұрғын үй құрылысының деңгейі халықтың сұранысын қанағаттандырмай, бұл жағдай жаңа совхоздардың көпшілігінде қаржының және құрылыс материалдарының жетіспеушілігінен орын алған. Барлық совхоздар теміржол стансаларынан 160 км және одан да алыс қашықтықта орналасқан, құрылыс материалдарының басым көпшілігін оларға құрылыс орындарына автотранспортпен жеткізуге мәжбүр, ал жеке жүк тасымалына арналған автокөлікпен совхоздар қамтамасыз етілмеген.

Нашар тұрмыстық жағдай, материалдық ынталандыру мен мәдени қызмет көрсетудің төмен деңгейінен совхоздар мал шаруашылығы фермаларын кадрлармен қамтамасыз етуде қиындықтарға ұрынды. Дәл осындай жағдайда үкімет қала құрылысына ысырапшылдықпен аса көп көлемде миллиондаған қаржы және құрылыс материалдарын жұмсай берді. Сол қаржылар қала жағдайында шұғыл қажет емес, 4-5 жыл сол объектілерді салмай-ақ табысты іс жүргізуге болатын жағдайларда жұмсалды. Ал, жаңадан құрылған совхоздар өндірістік жабдықтау мен адамдарға тұрмыстық жағдай жасауда өте зор қиындықтарға кездесіп жүргенін көзбен көруге болатын еді (РМӘСТА, 169:162-163).

Ауылға қарағанда қалаға көңіл бөлу ерте замандардан және көпшілік қоғамдарда кездескен. Қалалық егіншілер мен қолөнершілердің ауылдық малшыларды мазақ етуі Батыс елдерінде орта ғасырларда кеңінен таралса, керісінше үрдіс ноғайлықтарда орын алғаны байқалады (Бродель, 1986:119).

Ерте уақыттардан бастап малшыларды қоғамның өз орны бар мүшелері ретінде көтермелеу, олардың талап-тілектерін орындауға ерекше мән беру кездеседі (Ле Руа Ладжори, 2001:145). 1971 ж. Семей облысы Шұбартау ауданы комсомолдарының бастамасынан кейін Қарағанды облысында 48 жұмыскерден тұратын 4 комсомол-жастардың қой бригадалары құрылып, осындай бригадалардың саны арта түсті. 1972 ж. олардың Қарағанды облысындағы саны 800 жұмыскерден тұратын 75 бригадаға, 1973 ж. 1290 жұмыскерден тұратын 137 бригадаға, 1976 ж. 3 мыңға жуық жігіттер мен қыздар еңбек еткен 250 бригадаға жетті.

Жалпы шопандардың тұрмысы жыл сайын жақсара түсті. Жас малшылар үшін типтік кешенді ғимараттар салынды. Малшыларға қызмет көрсету бойынша медициналық қызметкерлерге жоғары талаптар қойылды. ҚЖ бригадаларына медициналық қызмет көрсету аудандық және облыстық мамандандырылған мекемелер арқылы жоспарға сәйкес тікелей бригадаларға жасалатын іссапарлар арқылы жүзеге асты. ҚЖҚ бригадаларын құруға аса көп қаржы шығындалды. Ауыл шаруашылығы министрлігі бойынша жалақы көтерілді. Денсаулық сақтау министрлігіне бұл бағытта шалғай жайылымдағы малшыларға қызмет көрсететін медициналық жұмыскерлерге жеңілдіктерді бекітуге қол жеткізу керек еді. Бірақ, бұл талпыныс жүзеге аспады (РФМА, 4805:42-43).

Бригада мүшесі ретінде болған сол кездегі жастардың бірі: «Мектеп бітірген 5 бозбала Ағадыр совхозына барып бригада боламыз дедік. Бірақ, барлығы жеке себептермен кетіп қалды да, мен жалғыз қалып қойдым. Совхоз директоры: «жалғыз өзін болмай, отбасымен қыстақта тұрасыңдар, бірақ өзін комсомолшы есебінде боласың», - деді. Мен аға шопан, әкем көмекші қойшы есебінде болды. Бұрын сиыр кезегінен басқа мал бағып көрмеген едік. Біртіндеп үйрендік. 800-900 қой қарамағымда, жағдай жақсы еді. Ай сайын автолавка келетін. Барлық заттарды әкеліп тастайды. Жайлауға көшкенде құдығы бар жерге апарып, мотормен мал суардық. К-700-пен киіз үйді көшіріседі. Қой қыркуға совхоз орталығына кезекпен апаратынбыз. 2-3 күнде 1 отарды аяқтайды. Қи ойғанда көрші қыстақтар бір-біріне барып көмектесетін. Қиды қолмен ойып, арбаға салып тасып шығарып, қалап қойдық. Мен қыстақта жұмыс жасағаныммен комсомол жолдамасымен оқуға түскен жоқпын. Көрші совхозда 2 бригада болды: қойшылардың және механизаторлардың» (Корикбаев, 2021).

Ауыл шаруашылығы саласында бір отбасы, малшы мекені немесе елді-мекен, адам саны аз немесе көптігіне қарамастан тұтас экономикалық ұяшықты құрайды (Арьес, 2017:9). Сондықтан олардың қамтамасыз етілуі маңызды мәселе болып табылады. Комсомол жастар бригадасының қамтамасыз етілуі жоғары болғаны байқалады. Бірақ, жастарға берілген уәде бойынша олардың білім алуына жолдама берілуі әрдайым орындалмаған еді.

Комсомол-жастар бригадаларын құру ауыл шаруашылығы мамандарының жетіспеушілігін жою

үшін жасалған басты шаралардың бірі болды. Салада жастардың күшін пайдалану және болашақта оларды салаға алып қалу үшін бригада құрылып, арнайы жағдай жасалды және білім алуға жолдама беру қарастырылды. Сала жұмыскерлерінің жетіспеушілігі 1960 жж. басталғанын 1-кесте мәліметтерінен байқаймыз.

1-кесте. 1968 ж. КСРО ауыл шаруашылығы министрлігінің жұмыскерлер саны бойынша мәліметтері (РМЭА, 473:129-130)

	Қарағанды облысы			Қазақ КСР		
	қажет	Бар	жетіспеушілік	Қажет	Бар	жетіспеушілік
Шопан	5566	4227	1339	122554	107698	14856
Бақташы	5898	4354	1544	81904	69777	12127
Сауыншы	4202	3261	941	65459	59065	6394
Бұзау күтушісі	1117	799	318	17029	14552	2477

Демографиялық өсімге қарамастан маман жетіспеушілігі тоқтаған жоқ. Қазақ КСР ауыл шаруашылығы министрлігінің 1971 ж. маман кадрлармен жасаған жұмысы жөніндегі қорытынды есебі бойынша саладағы көптеген бағыттар бойынша маман жетіспеушілігін төменде берілетін кестелерден байқаймыз. Техниканың дамуына және санының көбеюіне қарамастан механизаторлар жетіспеушілігі орын алды.

2-кесте. 1971 ж. Қазақ КСР механизаторлар бойынша жалпы мәліметтер (РМЭА, 1673:385)

Облыс	Барлық еңбекке қабілетті халық	Олардың ішінде шаруашылықта жұмыс жасайтын	1.1.1971 ж. бар механизаторлар саны	Олардың ішінде әйелдер
Қарағанды	93552	60825	10549	117
Қостанай (жоғары көрсеткіш)	173467	126231	26922	118
Целиноград (төмен көрсеткіш)	113648	86013	16025	101
Жалпы республика	1748647	1325361	207760	2029

Егін орағын уақытында аяқтау үшін қажет комбайншы жетіспеушілігі науқанның басты қиындығы еді.

3-кесте. 1971 ж. Қазақ КСР комбайншылар бойынша мәліметтер (РМЭА, 1673:389)

	Жыл бойы кетіп қалған механизаторлар	Олардың ішінде комбайншы мамандығын иеленген	Кету себептері			
			Кеңес әскері құрамына шақыртылған	Денсаулығы және басқа да маңызды себептер бойынша	Берілген өтініш бойынша	Жұмыстан өз еркімен (бетімен) кеткен
Қарағанды	4615	833	966	1721	1465	463 (республика бойынша ең жоғары)
Қостанай (жоғары көрсеткіш)	6138	3103	1361	589	3754	434
Целиноград (төмен көрсеткіш)	5178	1919	977	528	3336	329
Жалпы республика	51924	17331	14946	9060	24486	3432

Механизатор жетіспеушілігінің орнын толтыру үшін қыздарды механизаторлардың комсомол-жастар бригадасының қатарына тарту 1970 жж. белсенді түрде жүргізілді.

1971 ж. мектеп бітірген оқушы ретінде тракторды тізгіндеген респондент: «Бізге 2 жыл аттестат

бермейміз деді. Қой бағуға қаласындар деген нұсқау болды. Аудандық парткомнан келіп осы мәселені айтып жиналыс ашты. Сол кезде мен сөз арасында қарсылық білдіргендіктен, аттестатымды бермеді. Малға бармаймын деп механизатор болып кеттім. Аттестатымды үздік механизатор ретінде партиялық мектепке жібергенде бірақ алдым» (Сағатова, 2021).

Мектеп бітірген оқушы қыздарды бригада қатарына алуда мәжбүрлеу шараларының қолданылғаны байқалады. 3-ші категория респонденті: «1976 ж. мектеп бітіргенде Нұра ауданы бойынша 76 қызды, біздің Нұра совхозы бойынша сыныптағы 12 қызды Қарқаралының СПТУ-на апарды. Бізді 3 автобусқа салып, милицияның қадағалауымен жеткізді. 9 ай оқып бітірген соң, Нұра совхозында 1 жыл трактор жүргізіп, механизатор болдым. Әкем тракторшы болды, атыма жеке трактор берді. 6 қыз комсомол жастар бригадасының құрамында жұмыс жасадық. Басқа совхоздарда да қыздар жұмыс жасады. Қыздардың көпшілігі ауылда қалып қойды. Мен кейін жолдамасыз Қарағанды медучилищесіне оқуға түсіп кеттім. Совхоз мектебінен бір сыныпта 26 бала бітірдік. 12 қыз СПТУ-ға кетті, басқа ұлдар мен қыздарды совхоздың Жұлдыз атты комсомол жастардың қой бригадасына ұйымдастырды. Кейін жастар оқуға түсті, қыздар тұрмысқа шықты және т.б. себептермен бұл бригада кейін тарап кетті. Бізде бұл тәсілмен бригадалар ұйымдастыру 1976-78 жж. ғана болды» (Толкенова, 2022).

Барлық уақыттарда ауыл шаруашылығындағы жұмыстар тек еркектің ісі деп есептелгенмен, еркек пен әйелдің саладағы еңбекке араласуы тең деңгейде болды және жұмыс бағыттары бір-бірімен біте қайнасып жатты (Ле Руа Ладжори, 2001:129). Бұл мәселе механизаторлармен қатар сауыншылар мәселесіне де қатысты еді.

4-кесте. 1971 ж. Қазақ КСР сауыншылар бойынша жалпы мәліметтер (РМЭА, 1673:414)

Облыс	Сауыншы					Сиырды механикалық сауудағы сауыншылар				
	Қажеттілік	Бар	Оның ішінде		Сауыншы ретінде жұмыс жасайтын әйелдер	Қажеттілік	Бар	Оның ішінде		Сауыншы ретінде жұмыс жасайтын әйелдер
			1 сан ат	2 сан ат				1 сан ат	2 сан ат	
Қарағанды	1649	1371	106	172	2	2387	2177	273	455	2012
Павлодар	4675 (жоғары көрсеткіш)	4267	434	857	90	2006	1808	168	370	111721
Қостанай	4039	3631	705	967	19	4668 (жоғары көрсеткіш)	4446	868	1110	4105
Жалпы республика	40014	36584	3275	6495	1256	23705	22389	2578	4694	21159

Сауыншы жұмысына оқушыларды тарту туралы 4-ші категория респонденті: «Мен 14 жастан бастап сауыншы болып жұмыс жасадым. Сауынды сиыр табынына бара жатқан көлік аударылып кетіп, бортындағы сауыншы әйелдер зардап шекті. Кісі өлімі болмады, бірақ барлығы жарақат алды. Сол кезде совхоз 7-8 сынып бітірген қыздардан жазғы демалыс уақытына сауыншылар бригадасын ұйымдастырды. Бұл менің алғашқы еңбек тәжірибем еді. Көпшілігі шыдамады. 3 ай бойы ауыр жұмысқа шыдап шықтым, себебі мектепке баруға киім және қажетті құралдарды алғым келді. 1 сауыншы күніне екі рет қолмен 17 сиыр сауды. Есейгенде де 1972-1975 жж. сауыншы болдым. 1 сауыншы күніне екі рет қолмен 30 сиыр сауатын. Шөп тасу және сиырдың астын тазалау қолмен атқарылды. Вагонетка тұратын, біз малдың көнін күрекпен салған соң, вагонетка сыртқа шығарылып, трактор тіркемесіне артылды» (Кривопалова, 2022).

Әртүрлі жағдайлармен мектеп жасындағы оқушыларды еңбекке тартумен қатар, мектеп бітірген жастардан мақсатты түрде жолдамамен сауыншылар бригадасын құру да белсенді жүргізілді. Сауыншылар бригадасында жолдамамен жұмыс жасаған респондент: «1966 ж. мектеп бітірген 13 қызды жаңадан салынған совхоз жатақханасына әкеліп орналастырды. Алғашқы 3 айда 70 сом жалақы берді. Бұл жақсы ақша еді ол кезде. Одан кейінгі уақытта еңбегімізге қарай төледі (сауылған сүт көлемі). Жазда таңертең 5.30 да жайлауға сиыр саууға кететінбіз. Сиыр саууда бізден бөлек жергілікті үлкен әйелдер

болды. Басында біз үйрену үшін оларға көмекші ретінде болдық. Қыста боранға да қарамай жүгіріп баратынбыз. Баз жатақханадан 1,5 шақырым жерде орналасты. Күні бойы сиыр сауамыз, астын тазалаймыз, туған сиырларды күтеміз. Кешке қайтарда өгіз шанамен қайтатынбыз. Бізге бастапқыда берген уәде бойынша бір жылдан кейін оқуға түсуге жолдама берілуі керек еді. Біз жолдама алып оқуға түсеміз дегенге қатты сендік. 13 қыздан тек 2 қыз жолдама алды» (Омарова, 2021).

Кенестік шаруашылық жүйесінде ауыл шаруашылығындағы «шаруа» толығымен мемлекетке бағынышты және тәуелді «ауыл шаруашылығы жұмыскеріне» айналды. Саладағы жұмыскерлер ең көп жетіспейтін бағыт қой шаруашылығы еді. Қой санын 50 миллионға жеткізу туралы дақпырт екпінімен жастарды салаға тарту қарқынды жүргізілді. Басқа да бағыттар бойынша жетіспеушілік байқалғанымен, бригада құру ісіне аса мән берілмеді.

5-кесте Қазақ КСР совхоздары мен колхоздары бойынша 1972 ж. 1 қаңтардағы ақпарат бойынша мал шаруашылығы мамандарының саны және оларға деген қажеттілік (РМЭА, 1673:410)

Облыс	Шопандар					Бақташы-малшылар				
	Қажеттілік	Бар	Оның ішінде		Шопан ретінде жұмыс жасайтын әйелдер	Қажеттілік	Бар	Оның ішінде		Бақташы ретінде жұмыс жасайтын әйелдер
			1 сан ат	2 сан ат				1 сан ат	2 сан ат	
Қарағанды	6316	4335	229	283	1654	5843	4669	250	419	593
Семей	12810 (жоғары көрсеткіш)	10711	451	518	3056	5129	4536	132	380	512
Солтүстік Қазақстан	920 (төмен көрсеткіш)	748	18	61	51	7459	6642	168	466	142
Қостанай	2246	1803	67	180	238	12533 (жоғары көрсеткіш)	11038	959	1429	772
Қызылорда	4803	4550	110	287	1625	1402 (төмен көрсеткіш)	1292	28	35	418
Жалпы республика	118686	102401	2975	5339	33149	91431	79843	4054	7039	8505

Қой шаруашылығындағы маман жетіспеушілігі айқын байқалды. Жастар қой бағу ісіне үмтылмады. Аталған проблеманы сол кездегі шопанның сөзінен айқын байқаймыз: «1966-1972 жж. Қарақұмда (Ұлытау) қой бақтым. Бір қора қойға кемпір екеуміз ғана ие болдық. Алты жыл қой баққанда, алпыс жыл қой баққандай болдым. Қора аласа, таңертең шай қайнағанша мен қораның қиын оямын. Бәйбішем шай дайын болғанда шақырады. Соған дейін күніне 2-3 шанадан шығарамын. Күнде солай істеп 1 қора қойдың қиын 1 ай оямын. Бір айда сол қораның басынан аяғына дейін жеткенде, ар жақ басы қайтадан оятындай болып өсіп, қалындап тұрады. Қи оюға да, төлге де көмекші жоқ. Қой құрттап, биттейді. Тек төл уақытына ұшақпен 2 шалдан әкеледі. Кейін жастар қой бағу керек деген бастама көтерілді де, соған қойды тапсырып құтылдым. Бірақ, көпшілік қолдамады, жастар қой бағуға бармады» (Сабағанов, 2021).

Әлемдегі жастардың жергілікті жердегі өмір тіршілігімен, әсіресе мал шаруашылығы саласының айналасында қалып қоймай, ел мен жерді танып, білім алуға және басқа да қызығушылық тудырған салаларда өзін байқап көруге деген үмтылысы барлық уақыттарда және көпшілік жерде болған (Дэвис, 1990:40). Жастардың осы үмтылыстарын дұрыс және бұрыс деп есептеу де әрдайым адамзатты толғандыратын мәселе (Дэвис, 1990:86).

Ауыл шаруашылығының ең ауыр саласы шопандық пен механизаторлық болса, бригада құру,

жастарды қызықтыру немесе осы бағыт мамандарын неғұрлым көтермелеу басты назарда болды. Бастаманы жүзеге асырудағы қиындықтар туралы респондент: «Ең ауыр еңбек шопан мен механизаторда. Шопан жыл бойы демалыссыз бір отар қой соңында жүреді. Бірақ, алатын жалақысынан бөлек шамасына қарай жеке қой да ұстады. Механизатор техникада отырады десек те, тек жалақысына сүйенді. Комсомол жастар бригадасы бізде 1973 ж. құрылды. Бригадаға кеткен шығын ферма шығынынан асып кететін. Қаражат, киім барлығы да берілді. Атын шығару керек болған соң, аудан мен совхоз басшылығы қолдап көп әспеттеді. Ферма ішінде фермадай болып, совхозға пайдасы болмады. Мал басын өлтіреді, өтірік мәлімет береді. Жақсы атын шығару үшін өтірігі көп болды. Олар жеке қыстақта отыратын. Екі отар мал береді. Бір отар аналық, бір отар бойдақ. Ол да шопан секілді жоспар орындауы керек. Ол орындалмаған соң ферманың мойнына түседі. Бір отарда жазда қозысымен 1000 қой көлемінде болады. Ал, қыста аналық 600, бойдағымен қосқанда 1000 басқа жетеді. Қыстақ басына бригада үшін, бір бөлігінде кітапхана, жуынатын орыны бар жеке жатақхана салды. Жоғары жақтан келгендерге көрсететін. Жаман жағын жауып, жақсысын жылтыратып қоятын. Бригадалар 1980 ж. дейін ғана болды. Мектеп бітірген балаларды күштеп 2-3 жылға алып қалды. Оқуға түскендері де бар, бірақ, көп емес» (Аубакиров, 2021).

Ерте замандардан мал шаруашылығы жүргізілетін еуропалық және т.б. қоғамдарда да қой бағу ісін балалардың күшімен жүргізуге басымдық берілді (Бродель, 1986:86). Барлық мамандық түрлеріндегідей шопандықта да баланың әкеден немесе басқа жақын үлкен адамдардан кәсіп пен шаруашылықтың қырсырын үйренуі орын алды (Аръес, 2017:10). Кеңестік кезеңдегі өмірде ауылдық жердегі халықтың басым көпшілігі шопандықпен тікелей айналыспағандықтан, мемлекетке қажетті салаға жұмыскер және маман дайындауға шопандардың тәжірибесін пайдалану, жастарды ауыл шаруашылығына тікелей баулуда бригада құру ісі маңызды, нәтижелі әдістердің бірі ретінде қарастырылды (Тәтімөв, 1990:186).

Бригададағы жастардың еңбек етуі туралы кәсіби шопанның айтқан сөздері аса құнды болып табылады: «1971 ж. Шұбартауда Морозов деген бірінші хатшы бастады қой бригадасын құруды. Ұлдардан комсомол мүшесі болған соң әскерге бармай, шопандыққа қалғандары болды. Қыз балалар қойды қалай бағады, өлтіріп алады, төл алынбады. Ол туралы ешкім айтпады. 2 жылдай ғана жұмыс жасап, көп адам қарсылық білдіргісі келді. Олар үшін ескі қыстақтардың маңайынан жаңа қыстақтарды салдырып, еркек тоқтыларды бөлек бақтырды. Шопан соның бригадирі, яғни тәлімгер болып, райком мен партиядан қорыққан соң жасады. Совхоз директорлары ішінара қарсы болып жүрді. Қойды бақпайды, қыз бала қайтсін өзі тоңып тұрады, далаға апарып иіріп қояды, таңертең ұйқысы қанбай тұрмайды, ұлдар темекі тартады, түнде атқа мініп қыдыруға кетіп қалады» (Блялов, 2021).

Малшының, әсіресе жас адамның жайлы мезгілде малды тапсырып жүре беруі көпшілік қоғамдарда әртүрлі уақыттарда кездеседі (Бродель, 1986:146). Бұл бірқалыпты өмір ағынынан шығып, сергудің бір амалы еді.

Комсомол-жастар бригадасын құрудағы басты қызығушылық тудырған мәселе білім алуға жолдаманың берілуі еді. Бірақ, жолдама жаппай берілмеді және әркімнің қолы жетпеді. Бұл мүмкін емес еді және негізінен жастарды салада алып қалу көзделді.

Жолдама беруде арнайы бағыттар таңдалғаны және жолдамамен білім алған жастардың болашақта шаруашылыққа қызмет етуі қарастырылғаны жайлы: «Комсомол бригадасына мектеп бітіргендер барды. 15 бала бір қыстақта 2 жыл жұмыс істеді. Оқуға берілген жолдаманың таңдауы бар. Жолдамалар негізінен ауыл шаруашылығы мамандығына және кіші медицина қызметкеріне берілді. Оны қаламағандарға берілмеді. Бригада жабылған соң да совхоз өзіне қажет мамандарды жолдамамен оқуға түсірді. Сонымен қатар, басқа да мамандықтарға жолдамалар берілсе, баланың ата-анасы міндетті түрде совхозда жұмыс жасауы керек болды» (Муканов, 2021).

Білім беру жолдамасын берудегі кемшіліктер туралы респондент: «Менің 1968 ж. туған қызым 1985 ж. бригадаға 10 баламен бірге барды. Өзім сол жерге төл алуға бардым. Қызым жақсы жұмыскер болған соң совхоз парторгы келіп, мені шақырды. Сөйтсе менің баламды партияға өткізейін деп жатыр екен. Қарсы емеспін бала өзі айтсын дедім. Бала келіспеді. 2 жыл істеген соң, жолдамасыз барып Алматыға оқуға түсті. Бригадада бірге болғандардың көпшілігі солай жасады. Қой бригадасында істеген жастарға оқуға түсуде жеңілдік болмады. Оқуға жеңілдікпен жіберу туралы бізге айтпады» (Искакова, 2021).

Мал шаруашылығы, әсіресе қой өсіру барлық замандарда және қоғамдарда экономика тіректерінің бірі және ауыл шаруашылығының басты бағыттарының бірі болып есептелді (Бродель, 1986:172). Сондықтан салаға жұмыскер табу ісі кеңестік шаруашылық жүйесінде де құрбандықтар арқылы жүзеге асырылды.

Саланы маманмен қамтамасыз етуде қиындықтары шешіле бастағанда бригада құру ісі де тоқтай бастады: «Сауыншылыққа, қой бағуға бригадаға жіберді жастарды. Біздің жақта 1966 ж. алғаш рет мектеп бітірген қыздарды сауыншылыққа жіберді. 1983 ж. совхоз директоры ретінде қызметімді бастағанда бригада тарай бастады. Өзім де жұмыс күші жеткілікті болған соң, балаларды қинамайық деп шештім. Ата-аналары балаларды боққа салып қоясындар ма деп айтатын. Оны біз басшылыққа айта алмадық, басымызға бәле болатын. Партияның саясаты солай» (Тәтімбетов, 2021).

Қорытынды. Ауылдық күнделікті өмірде еңбек жағдайы ауыр болғандықтан салада маман тапшылығы әрдайым байқалған. Бұл мәселе бүгінгі күнде де өзекті. Кеңестік кезеңде ауыл шаруашылығы жұмыскерлерінің санын толықтыру үшін жастарды комсомол-жастар бригадасы қатарына тарту жүргізілді. Орталық Қазақстан бойынша бұл шара барлық категорияларда белсенді жүргізілді. Мал шаруашылығы, оның ішінде қой шаруашылығы негізгі бағыт болған 1-ші категория және негізгі бағыттардың бірі болып саналған 2-4 категорияларда шопандардың, сауыншылардың және механизаторлардың бригадасы көп көлемде құрылды. Білім алуға жолдама беру туралы уәде болғанымен, негізгі мақсат салаға жастарды алып қалу арқылы жұмыскерлер мен мамандар қатарын толықтыру еді. Жалпы саладағы маман жетіспеушілігі республика бойынша байқалғанын статистикалық мәліметтер дәлелдейді.

Адамзатқа ортақ және барлық уақыттарда өзекті мәселе бойынша зерттеуіміздің нәтижелерін тұжырымдамалар түрінде ұсынсақ:

1. Комсомол-жастар бригадасына жұмылдырылған жастарға білім алу жолдамасы жайлы берілген уәде түрлі ішкі-сыртқы себептер әсерінен орындалмады, бұл ұсақ қорғаншылықтың (мелочная опека) айқын көрінісі еді.

2. Бригадалар құрудың басты мақсаты ауыл шаруашылығын жұмыскермен қамтамасыз ету және саладағы жастардың санын арттыру.

3. Бригада құру ауыл шаруашылығының барлық түрлері мен бағыттарында жүзеге асты, бірақ басымдық берілген салалар мен аудандар болды.

4. Бригада құру негізінен қой шаруашылығында басымдықты құрады және 1-ші категория аудандарында жүргізілді. 2-4 категорияларда бұл процесс ауыл шаруашылығының мамандануына сәйкес салыстырмалы түрде төмен деңгейде жүргізілді.

5. 2-6 категорияларда ауыл шаруашылығының мамандануына сәйкес және әлеуметтік-тұрмыстық мәселелердің шешілу деңгейіне сай жастардың ауылдан кетуі төмен болғандықтан, бригадалар құруға қажеттілік аса жоғары болмады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- Абдуллин В.А. Организация труда и быта на овцеводческих комплексах. Алма-Ата: Кайнар, 1980. 125 с.
- Абылхожин Ж.Б. Постсталинский период в истории Советского Казахстана: череда обреченных реформ и несостоявшихся деклараций (1953-1991 гг.). Алматы: КБТУ, 2019. 468 с.
- Аубакиров Б. Т.ж.: 01.05.1936., жазба уақыты: 12.04.2021., орны: Қарағанды қ., 1964-1985 жж. тұрды: Ақтоғай ауданы.
- Багдасарян С.Д. Быт, труд и семья крестьян эпохи нэпа: историческая повседневность южно-российской деревни в 1920-е годы. Новочеркасск: Лик, 2015. 312 с.
- Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века). Тамбов: Изд-во Тамб. гос. тех. ун-та. 2004. 304 с.
- Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV - XVIII вв. Т.1.: Структуры повседневности: возможное и невозможное. Пер. с фр. Л.Е. Куббеля. Москва: Прогресс, 1986. 622 с.
- Блялов С. Т.ж.: 12.12.1937., жазба уақыты: 04.04.2021., орны: Қарағанды қ., 1964-1985 жж. тұрды: Егіндібұлақ ауданы.
- Дэвис Н.З. Возвращение Мартена Герра. Пер. с англ. Л.А. Величанского. Москва: Прогресс, 1990. 208 с.
- Еспаев С.С. Повышение эффективности труда в овцеводстве. Алма-Ата: Кайнар, 1987. 125 с.
- История частной жизни. Том 5. От I Мировой войны до конца XX века под общей редакцией Филиппа Арьеса и Жоржа Дюби. Москва: Новое лит. обозрение, 2017. 676 с.
- Искакова Файза. Т.ж.: 29.05.1945., жазба уақыты: 26.04.2021., орны: Қарағанды қ., 1964-1985 жж. тұрды: Егіндібұлақ ауданы.
- Котов Г.Г. Экономические и социальные проблемы села на современном этапе. Москва: Колос, 1979. 255 с.
- Корикбаев Х.А. Т.ж.: 15.04.1948, жазба уақыты: 26.01.2022., орны: Қарағанды қ. 1964-1985 жж. тұрды: Шет ауданы.
- Кучкина Л.П. Сельскохозяйственные рабочие СССР в 1960-1970-х годах: Количественные и качественные изменения. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва. 1974. 177 с.
- Кривопалова А.П. Т.ж.: 7.03.1947., жазба уақыты: 03.02.2022., орны: Ботақара с., 1964-1985 жж. тұрды: Ульянов ауданы.
- Ле Руа Ладюри Э. Монтайю, окситанская деревня (1294-1324). Пер. с фр. В.А. Бабинцева и Я.Ю. Старцева. Екатеринбург: Изд-во Ур. ун-та, 2001. 541 с.
- Муканов Т.О. Т.ж.: 01.10.1946., жазба уақыты: 26.12.2021., орны: Қарағанды қ., 1964-1985 жж. тұрды: Ақтоғай ауданы.
- Омарова М.А. Т.ж.: 11.11.1946., жазба уақыты: 15.05.2021., орны: Қарағанды қ., 1964-1985 жж. тұрды:

Қарқаралы ауданы.

Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архиві (РМЭСТА). 591-к., 1-т., 169-іс., 162-163-п.

Ресей Федерациясының Мемлекеттік архиві (РФМА). 5465-к., 26-т., 4805-іс., 42-43-п.

Ресей Мемлекеттік Экономика архиві (РМЭА). 7486-к., 25-т., 473-іс., 129-130-п.

РМЭА. 7486-к., 18-т., 1673-іс., 385, 389, 410, 411, 412, 413, 414 пп.

Сағатова Г. Т.ж.: 01.02.1953., жазба уақыты: 06.04.2021., орны: Қарағанды к., 1964-1985 жж. тұрды: Егіндібұлақ ауданы.

Сабағанов Т. Т.ж.: 01.09.1936., жазба уақыты: 6.12.2021., орны: Ұлытау с., 1964-1985 жж. тұрды: Ұлытау ауданы.

Тәтімұмов М. Ауылдағы демографиялық ахуал. Алматы: Қайнар, 1990. 240 б.

Тәттімбетов С.М. Т.ж.: 12.06.1947., жазба уақыты: 13.04.2021., орны: Қарағанды к., 1964-1985 жж. тұрды: Қарқаралы ауданы.

Толкенова Р.С. Т.ж.: 30.08.1958., жазба уақыты: 03.02.2022., орны: Қарағанды к., 1964-1985 жж. тұрды: Нұра ауданы.

Хасянов О.Р. Повседневная жизнь советского крестьянства периода позднего сталинизма, 1945-1953 гг.: на материалах Куйбышевской и Ульяновской областей. Москва: РОССПЭН, 2018. 358 с.

Щеглова Т.К. Деревня и крестьянство Алтайского края в XX веке. Устная история. Барнаул: БГПУ, 2008. 526 с.

Saktaganova Z.G. Women's labor and everyday life in the great patriotic war years//Opciyn, Aco 36, Especial No. 27(2020). — P. 1168-1183.

References

Abdullin V.A. Organizatsiia truda i byta na ovtsevodcheskikh kompleksakh. [Organization of labor and life at sheep-breeding complexes]. Alma-Ata: Kainar, 1980. 125 s. [in Russian]

Abylkhozhin Zh.B. Poststalinskii period v istorii Sovetskogo Kazakhstana: chereda obrechennykh reform i nesostoiavshikh deklaratsii (1953-1991 gg.). [The post-Stalinist period in the History of Soviet Kazakhstan: a series of doomed reforms and failed declarations (1953-1991)]. Алматы: КБТУ, 2019. 468 s. [in Russian]

Aubakirov B. T.zh.: 01.05.1936., zhazba uakyty: 12.04.2021., orny: Karagandy k., 1964-1985 zhzh. turdy: Aktogai audany. [in Kazakh]

Bagdasarian, S.D. Byt, trud i semia krestian epokhi nepa: istoricheskaia povsednevnost iuzhno-rossiiskoi derevni v 1920-e gody. [The life, work and family of peasants of the NEP era: the historical everyday life of the South Russian village in the 1920s]. Novocherkassk: Lik, 2015. 312 s. [in Russian]

Bezgin V.B. Krestianskaia povsednevnost (traditsii kontsa XIX – nachala XX veka). [Peasant everyday life (traditions of the late XIX – early XX century)]. Tambov: Izd-vo Tamb. gos. tekhn. un-ta. 2004. 304 s. [in Russian]

Brodel, F. Materialnaia tsivilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV - XVIII vv. T.1.: Struktury povsednevnosti: vozmozhnoe i nevozmozhnoe Per. s fr. L.E. Kubbelia. [Material civilization, economy and capitalism, XV - XVIII centuries. Vol. 1.: Structures of everyday life: possible and impossible. Trans. from the French L.E. Kubbel.]. Moskva: Progress, 1986. 622 s. [in Russian]

Bliailov S. T.zh.: 12.12.1937., zhazba uakyty: 04.04.2021., orny: Karagandy k., 1964-1985 zhzh. turdy: Egindibulak audany. [in Kazakh]

Devis N.Z. Vozvrashchenie Martena Gerra. Per. s angl. L.A. Velichanskogo. [The Return of Martin Herr. Translated from the English by L.A. Velichansky]. Moskva: Progress, 1990. 208 s. [in Russian]

Espaev S.S. Povyshenie effektivnosti truda v ovtsevodstve. [Increase of labor efficiency in sheep breeding.]. Alma-Ata: Kainar, 1987. 125 s. [in Russian]

Khasianov O.R. Povsednevnaia zhizn sovetskogo krestianstva perioda pozdnego stalinizma, 1945-1953 gg.: na materialakh Kuibyshevskoi i Ulianovskoi oblastei. [The daily life of the Soviet peasantry of the late Stalinism period, 1945-1953: based on the materials of the Kuibyshev and Ulyanovsk regions]. Moskva: ROSSPEN, 2018. 358 s. [in Russian]

Istoriia chastnoi zhizni. Tom 5. Ot I Mirovoi voiny do kontsa XX veka pod obshei redakciei Filippa Aresa i Zhorzha Diubi. [The history of private life. Volume 5. From World War I to the end of the XX century under the general editorship of Philippe Aries and Georges Duby]. Moskva: Novoe lit. obozrenie, 2017. 676 s. [in Russian]

Iskakova Fajza. T.zh.: 29.05.1945., zhazba uakyty: 26.04.2021., orny: Karagandy k., 1964-1985 zhzh. turdy: Egindibulak audany. [in Kazakh]

Kotov G.G. Ekonomicheskie i sotsialnye problemy sela na sovremennom etape. [Economic and social problems of the village at the present stage]. Moskva: Kolos, 1979. 255 s. [in Russian]

Korikbaev H.A. T.zh.: 15.04.1948, zhazba uakyty: 26.01.2022., orny: Karagandy k., 1964-1985 zhzh. turdy: Shet audany. [in Kazakh]

Kuchkina L.P. Selskokhoziaistvennyye rabochie SSSR v 1960-1970-kh godakh: Kolichestvennyye i kachestvennyye izmeneniia. Dissertatsiia na soiskanie uchenoi stepeni kandidata istoricheskikh nauk. [Agricultural workers of the USSR in the 1960s and 1970s: Quantitative and qualitative changes. Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences]. Moskva. 1974. 177 s. [in Russian]

Krivopalova A.P. T.zh.: 7.03.1947., zhazba uakyty: 03.02.2022., orny: Botakara s., 1964-1985 zhzh. turdy:

Uliyanov audany. [in Russian]

Le Rua Ladiuri E. Montaiiu, oksitanskaia derevnia (1294-1324). Per. s fr. V.A. Babintseva i Ia.Iu. Startseva. [Montayu, Occitan village (1294-1324). Translated from the French by V.A. Babintseva and Ya.Yu. Startseva.]. Ekaterinburg: Izd-vo Ur. un-ta, 2001. 541 s. [in Russian]

Mukanov T.O. T.zh.: 01.10.1946., zhazba uakyty: 26.12.2021., orny: Karagandy k., 1964-1985 zhzh. turdy: Aktogai audany. [in Kazakh]

Omarova M.A. T.zh.: 11.11.1946., zhazba uakyty: 15.05.2021., orny: Karagandy k., 1964-1985 zhzh. turdy: Karkaraly audany. [in Kazakh]

Russian State Archive of Socio-Political History (RSASPH). 591-q., 1-t., 169-is., 162-163-p. [in Russian]

Russian State Archive of Economics (RSAE). 7486-q., 25-t., 473-is., 129-130-p. [in Russian]

Russian State Archive of Economics (RSAE). 7486-q., 18-t., 1673-is., 385, 389, 410, 411, 412, 413, 414 pp. [in Russian]

Saktaganova Z.G. Women's labor and everyday life in the great patriotic war years//Opciyn, Aco 36, Especial No. 27(2020). — R. 1168-1183. [in English]

Sagatova G. T.zh.: 01.02. 1953., zhazba uakyty: 06.04.2021., orny: Karagandy k., 1964-1985 zhzh. turdy: Egindibulak audany. [in Kazakh]

Sabaganov T. T.zh.: 01.09.1936., zhazba uakyty: 6.12.2021., orny: Ulytau s., 1964-1985 zhzh. turdy: Ulytau audany. [in Kazakh]

Shcheglova T.K. Derevnia i krestianstvo Altaiskogo kraia v XX veke. Ustnaia istoriia. [The village and the peasantry of the Altai Territory in the XX century. Oral history.]. Barnaul: BGPU, 2008. 526 s. [in Russian]

State Archive of the Russian Federation (SARF). 5465-q., 26-t., 4805-is., 42-43-p. [in Russian]

Tatimov M. Auyldagy demografiialyk ahual. [Demographic situation in the village]. Almaty: Kainar, 1990. 240 b. [in Kazakh]

Tattimbetov S.M. T.zh.: 12.06.1947., zhazba uakyty: 13.04.2021., orny: Karagandy k., 1964-1985 zhzh. turdy: Karkaraly audany. [in Kazakh]

Tolkenova R.S. T.zh.: 30.08.1958., zhazba uakyty: 03.02.2022., orny: Karagandy k., 1964-1985 zhzh. turdy: Nura audany. [in Kazakh]

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_155

АЛМАТЫДАҒЫ 1986 ЖЫЛҒЫ ЖЕЛТОҚСАН КӨТЕРІЛІСІ

Борбасов Сайын Молдағалиевич^{1*}ID

¹Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

*Автор-корреспондент

E-mail: Borbasov54@mail.ru

Түйіндеме. Желтоқсан көтерілісі кеңестік тоталитарлық жүйеге, империялық коммунистік идеологияға соққы берген 80-ші жылдардағы алғашқы ірі қарсылық болды. Қазақ жастарының аса батыл әрекеті Кеңес Одағының басқа халықтарының ұлттық санасының оянуына айтарлықтай ықпал етті, Кеңес халықтарының ұлттық тәуелсіздігіне жол ашты. Қазақ халқы тек тәуелсіз мемлекет болу ғана оның ұлттық мақсат-мұраттарының орындалуына қол жеткізетіндігін түсінді. Көтеріліске қатысқан жастардың ерлік істері, батырлығы мен тұрақтылығы бүкіл Республика халқына үлгі-өнеге болды. Желтоқсандықтардың ешқайсы өздерінің алаңға шығып, арнайы дайындықтан өткен жазалаушы әскерилермен, қауіпсіздік органдары қызметкерлерімен қарсыласқандарына өкініш білдіріп, биліктен кешірім өтінбеді.

Желтоқсан көтерілісі шындығы әлемдік қауымдастыққа жетті. Әлем жұртшылығы КОКП басшылығының зорлықшыл, репрессиялық саясатын бірауыздан айыптады. Қазақ жастарының ұлттық құндылықтар жолындағы күресін қуаттады. Желтоқсан көтерілісінен кейін қазақ халқының ұлттық және этносаяси бірегейлену үдерісі күшейе түсті. Автохтонды қазақ халқының тілін, тарихын, гуманистік дәстүрлері мен рухани құндылықтарын дамыту шаралары өрістеді. Сонымен қатар, поликонфессионалды, полиэтникалық Қазақстан қоғамында ұлтаралық араздық күшейген жоқ. Ел халқының дәстүрлі өзара түсіністігі мен татулығы сақталды. Сол жылдарда республика халқының 40 пайызын құрап отырған қазақ ұлтының рухани талаптарына елде тұратын орыс, украин, неміс, өзбек, ұйғыр халықтарының диаспорлары түсіністікпен қарады. Желтоқсан көтерілісі Қазақстанның егемен мемлекет болуына әлеуметтік-рухани алғышарт жасады.

Кілт сөздер: КСРО, КОКП-ның ұлт саясаты, қайта құру, Желтоқсан көтерілісі, тіл мәселесі, этносаралық қатынастар, тоталитарлық жүйе, демократияландыру, саяси плюрализм, әлеуметтік белсенділік.

**Мақала ҚР БҒМ № ОР11465469 «Ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан тарихы» академиялық басылымын жеті томдық етіп әзірлеу» бағдарламалық-нысаналы жобасын іске асыру аясында орындалды.*

МРНТИ 03.20

ДЕКАБРЬСКОЕ ВОССТАНИЕ 1986 ГОДА В АЛМА-АТЕ

Борбасов Сайын Молдағалиевич^{1*}ID

¹Институт Истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Республика Казахстан

*Автор-корреспондент
E-mail: Borbasov54@mail.ru

Аннотация. Декабрьское восстание было одним из первых выступлений против тоталитарной советской системы и имперской коммунистической идеологии. Решительные действия казахской молодежи оказали серьезные воздействия пробуждению национального самосознания других народов Советского Союза, открыла дорогу национальной независимости советских народов. Казахский народ начал понимать, что только создание независимого государства обеспечить реализацию его национальных интересов. Героизм, самоотверженность и стойкость участников восстания стали примером подражания для населения всей Республики. Ни один из участников декабрьского восстания не выразил сожаления и не просил пощады от власти, хотя они были избиты и репрессированы спецотрядами и органами государственной безопасности.

Правда о декабрьском восстании дошла до мирового сообщества. Мировая общественность единодушно осудила насильственную и репрессивную политику руководства КПСС. Она поддержала действия казахской молодежи за национальные ценности. После декабрьского восстания заметно усилились процессы национальной и этнополитической идентификации казахского народа. Заметно активизировались меры по развитию языка, истории, гуманистических традиций и духовных ценностей автохтонного казахского народа. При этом не усилились межэтнические конфликты в поликонфессиональном и полиэтническом казахском обществе. Сохранилась традиционная дружба и межэтническое согласие народа Казахстана. В эти годы примерно 40 % населения республики составляли казахи. Крупные диаспоры русских, украинцев, узбеков, уйгур с пониманием отнеслись к требованиям казахского народа в области духовной сферы. Декабрьское восстание создало фундамент для формирования независимого казахского государства.

Ключевые слова: СССР, национальная политика КПСС, перестройка, Декабрьское восстание, языковой вопрос, межэтнические отношения, тоталитарная система, демократизация, политический плюрализм, социальная активность.

IRSTI 03.20

DECEMBER UPRISING OF 1986 IN ALMA-ATA

Borbasov Sayin Moldagalievich^{1*}ID

¹Ch.Ch. Valikhanov institute of history and ethnology, Almaty, Kazakhstan.

*Corresponding author
E-mail: Borbasov54@mail.ru

Abstract. The December uprising was one of the first actions against the totalitarian Soviet system and imperial Communist ideology. The decisive actions of the Kazakh youth had a serious impact on the awakening of the national consciousness of other peoples of the Soviet Union, opened the way for the national independence of the Soviet peoples. The Kazakh people began to realize that only the creation of an independent state would ensure the realization of its national interests. The heroism, selflessness and steadfastness of the participants in the

uprising became an example for the population of the entire Republic to follow. None of the participants in the December uprising expressed regret or asked for mercy from the authorities, although they were beaten and repressed by special detachments and state security agencies.

The truth about the December uprising has reached the world community. The world community unanimously condemned the violent and repressive policy of the leadership of the CPSU. It supported the actions of Kazakh youth for national values. After the December uprising, the processes of national and ethno-political identification of the Kazakh people noticeably intensified. Measures to develop the language, history, humanistic traditions and spiritual values of the autochthonous Kazakh people have noticeably intensified. At the same time, inter-ethnic conflicts in the multi-confessional and multi-ethnic Kazakh society did not intensify. The traditional friendship and interethnic harmony of the people of Kazakhstan has been preserved. During these years, approximately 40% of the population of the republic were Kazakhs. Large diasporas of Russians, Ukrainians, Uzbeks, Uighurs were sympathetic to the demands of the Kazakh people in the field of the spiritual sphere. The December uprising laid the foundation for the formation of an independent Kazakh state.

Key words: USSR, national policy of the CPSU, perestroika, December uprising, language issue, interethnic relations, totalitarian system, democratization, political pluralism, social activity.

Кіріспе. XX ғасырдың 80-ші жылдарында Кеңес Одағында қоғамдық тоқырау жағдайы дағдарысқа ұласты. КСРО-да саяси ахуалдың шиеленісуіне ерекше ықпал еткен Алматы қаласында 1986 жылы болған Желтоқсан көтерілісі болды. Көтеріліс аяқ астынан басталғанымен оның шығу себептері КСРО-да қордаланған, шешімін таппаған мәселелердің қайшылыққа ұласуына байланысты еді. Соның ішінде Қазақстанда ұлт мәселесіне қатысты түбегейлі шаралар жасалмады. Өсіп келе жатқан қазақ ұлтының тілдік, мәдени дамуы және әлеуметтік жағдайы дұрыс шешілмеді.

КСРО-ның әскери-өнеркәсіп кешені қарамағындағы, экологиялық апат аймақтарына айналған аудандардың халқы түрлі ауруларға шалдықты. Бай ресурстар бола тұра халықтың материалдық әлауқаты нашарлады. Ұлттық санасы ояна бастаған қазақ жастары өз халқының болашағын ойлап, оның тарихи кеңістікте сақталуын қалады. Қазақ жастары қазақ халқы Қазақстанның негізгі иесі, осы жердің ғасырлар бойы иеленіп келген автохтонды халық деп есептеді. КСРО басшылығының Қазақстанды өз вассалы, Кремльге тәуелді, орталықтың айтқанын орындайтын отар ел ретінде қатынас жасауын жастар қаламады. Қазақ жастары Қазақстанның өзін-өзі басқаратын, өз байлығына өзі қожа мемлекет болуын көкседі. Осы асқақ арман мен отаншылдық көңіл-күй Алматыдағы жұмысшы және студент жастарды орталық Л. Брежнев атындағы алаңға алып шықты.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми мақаланы жазу барысында еліміздің мемлекеттік архивтерінде сақталған материалдар кеңінен пайдаланды. Олардың негізгілері «Желтоқсан. Декабрь. 1986. Документальная хроника» жинағына енгізілген 159 құжат. Бұл құжаттар негізінде 1986 жылы Алматы қаласында болған Желтоқсан көтерілісінің тарихи картинасын жасауға болады. Сонымен қатар зерттеудің документалдық базасын сол жылдары жарияланған БАҚ-тағы материалдар, Желтоқсан көтерілісіне қатысушылар мен куәгерлердің естеліктері жинақталған ғылыми жинақтар құрайды. Мақала авторы студенттердің көтерілісінің куәгері. Көптеген мәселелерді мақала авторының тікелей көріп, араласқандағы тарихи шындықты ашуға мүмкіндік береді.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық тіректері тарихилық, жүйелілік, кешендік, объективтілік, ретроспективтік ғылыми принциптер және әлеуметтік-этникалық қайшылықтардың табиғатын ашуға көмектесетін саяси конфликтология жетістіктері. Мәселенің табиғатын ашу мақсатында жалпы ғылыми әдістер: салыстырмалы талдау, хронологиялық әдіс, сараптау, қорытындылау т.б. қолданылды. Сонымен бірге ректоралдық, аймақтық ерекшеліктерге назар аударылды.

Талқылаулар. Зерттеуде Желтоқсан көтерілісіне байланысты жарияланған ғылыми әдебиеттерге талдау жасалынды. Сол жылдары жарияланған БАҚ мақалалары мен Желтоқсан көтерілісіне қатысушылардың естеліктері ерекше назарда тұрады. Желтоқсан көтерілісіне қатысты КОКП ОК басшылығының, жергілікті биліктің позициялары талқыланды. Қазақстанның студент және жұмысшы жастарының саяси көңіл-күйі мен психологиясын көрсететін публицистикалық материалдар да талданды. Қазақстан Компартиясы 1986 жылғы 16 желтоқсанда өткен V Пленумында қабылданған шешімдерге сәйкес республикада өрістеген оқиғаларға тікелей жауапты КОКП ОК Бас хатшысы М.С. Горбачев пен оның әріптестері Г.Г. Разумовскийдің, Б.И. Чебриковтің, М. Соломенцевтің т.б. қазақ жастарының демократиялық шеруге қарсы жүргізілген репрессиялық әрекеттері талданады.

Қазақстанға жіберілген КОКП ОК-ның өкілі Г. Колбиннің, З. Камалиденовтің, Г. Князевтің, В. Мирошниктің, Э. Басаровтың Желтоқсан көтерілісі күндерінде істеген қылмыстық, аяусыз репрессия әрекеттерінің салдары көрсетіледі. Желтоқсан көтерілісінің «еріксіз батыры» болған Д. Қонаевтың орны мен рөлі сарапталады.

Зерттеуді орындау барысында Желтоқсан көтерілісіне арнап жазылған ғылыми, ғылыми-публицистикалық, естелік әдебиеттер талқыланады. Әсіресе желтоқсан құрбандарын ақтау мақсатында

күрылған ақын М. Шаханов жинақтаған «Желтоқсан-эпопеясы» кітабындағы материалдар, Қ. Табсевтің, Б. Шахарымбайдың, Т. Айтбайұлының, Б. Әбдіғалиұлының т.б. зерттеушілердің еңбектеріндегі материалдарды атауға болады.

Желтоқсан көтерілісіне қатысып, сот үкімімен жазаланған азаматтардың тізімде аттары анықталғандары 103 адам. Ал, 25-30 мың қазақ жігіттері мен қыздарын репрессияға ұшыратқаны үшін марапат алғандардың саны 2005 адам. Олардың 5-і Қызыл жұлдыз ордендерімен марапатталған. Өкінішке орай, жазаланып, жазықсыз түрмеге отырған қазақ жігіттері мен қыздарының есімдерін толықтай қалпына келтіре алған жоқпыз. Тақырыпты зерттеуді жалғастырудың зәрулігі осы құпиялардың ашылмауына байланысты.

Нәтижелер. КОКП басшылығы дағдарысты тізгіндеудің негізгі жолы – орталықтың билігін нығайта беру, барлық республикаларды Кремльдің «сара» жолынан шығармау, халықтардың бостандыққа ұмтылысын шектеу деп түсінді. Алайда Мәскеу билігінің Кеңес Одағына белсенді таратумен болған идеологиялық ұстанымдарымен елдегі өмір шындығы мүлдем кереғар қайшылыққа түсті.

1985 жылы КСРО-ның басқарушы партиясы КОКП-ның Бас секретары қызметіне келген Михаил Сергеевич Горбачев мемлекетті дамытудың негізгі бағыты ретінде Кеңес қоғамын «қайта құру», «жаңа саяси ойлау», «қоғамдық өмірді демократияландыру», «ашықтық, жариялылық саясатын жүргізу», «жалпыадамзаттық құндылықтардың басымдылығы» сияқты дамыған мемлекеттер халықтары ұстанатын құндылықтарды күн тәртібіне қойды. Осылай бола тұра іс жүзінде КОКП басшылығы орталықтанған, тоталитарлық саяси жүйені сақтап қалуға тырысты. КОКП жаңа басшылығы бір-бірімен қабыспайтын демократия мен тоталитаризмді біріктіруге тырысты. Сөз бен істің алшак болуы қауіпті шектен шықты.

Горбачев бастаған қоғамдық өмірдің барлық салаларын, жаңарту ұрандары мен идеяларын кеңес халықтары, әсіресе жастар қызу қолдады. Олар «қайта құруды» ұлттық өмірді, ұлттық мәдениетті, ұлттық тілдерді қайтадан жандандыру деп қабылдады. Қоғамның жариялылығын өз пікірлерін ашық айту, саяси көзқарастарын жасырмау, жеке адманың сөз, баспасөз, жиналыс бостандықтарының қорғалуы деп түсінді. Қазақ халқы мен қазақ жастары Кеңес Одағын қамтыған саяси өмірдің жаңаруы үдерісіне қосылды. Демократияландыру мен қайта құру үдерістері қазақ халқының ұлттық санасының оянуына көмектесті.

«Қайта құру» үрдісіне енген КСРО-дағы саяси-әлеуметтік өмірдің өзгеруі жағдайында Қазақ ССР-нің астанасы Алматы қаласында 1986 жылғы желтоқсан айында жұмысшы және студент жастарының ірі көтерілісі болды. Көтеріліс 1986 жылдың 15-18 желтоқсан аралығында төрт күнге созылды. Стихиялы басталған көтеріліс бұқаралық сипат алып оған 30-35 мыңдай адам қатысты. Сол жылдарда биліктің ресми деректерінде 1986 жылғы 29 желтоқсан күні жасаған баяндамасында 17,18 желтоқсан күндері Алматыдағы Л. Брежнев атындағы алаңға 27 мыңдай адам демонстрацияға шықты. Олардың 2281 тұтқындалды. Соның ішінде 1171 жұмысшы, 873 студент, 39 КОКП, мүшелері болған, 602 адам жараланып, олардың 178 ауруханаға жатқызылған, соның ішінде 137 әскерлер мен милиция өкілдері бар 51 автокөлік пен 6 сауда орталығы күйреді деген мәліметтер берді (Әбдіғалиұлы, 2021: 64).

Ресми ақпарат Алматыда ереуілге шыққандардың көпшілігі «нашақорлар, бұзықтар, маскүнемдер» болды деп жалған мәліметтер таратты. Жастар ұлтшыл элементтердің айтағына еріп биліктің, Компартияның шешімдеріне қарсы шықты деген уәж айтылды. Биліктің жалған ақпаратына қарамай қарсылық митингілерінің Жезқазған, Павлодар, Семей, Шымкент, Қарағанды, Талдықорған, Көкшетау, Арқалық қалаларында және бірнеше аудан орталықтарында болуы ел халқының, жастардың ресми биліктің жалған ақпаратына, Желтоқсан көтерілісшілеріне жапқан жаласына мүлдем сенбегендігін дәлелдейді. Халық КОКП басшылығының екіжүзді саясат жүргізетіне көз жеткізді.

Желтоқсан көтерілісіне қатысушы, белгілі жазушы Болат Шарахымбай «1986 жылғы Желтоқсан шын мәнінде халықтық қозғалыс дәрежесіне көтерілген құбылыс болды емес пе? Біріншіден оған кем дегенде 35-40 мыңдай ереуілшілер, дәл осы шамада жазалаушылар қатысты. Екі жақтан барлығы 70-80 мыңдай адам. Келесі бір ресми деректерге сүйенсек «ұрыс майданында» 8,5 мың көтерілісші ұсталып, уақытша оқшаулау изоляторларына тоғытылған. Олар аузы-мұрына шығып толған соң алаңнан ұсталғандардың тағы бірнеше тобын автобустарға тиеп, қаладан тыс Каменка, Фабричный елді-мекендеріне апарып төгіп тастаған. Жәй тастамай кей тұстарда жігіттердің шалбарларын сыпырып алған, ал қыздарды ақ қар, көк мұзға етпетінен жатуды талап еткен», - деп жазады (Шарахымбай, 2016:6).

Алматыдағы Желтоқсан көтерілісінің бұқаралық сипатын және бүткіл Кеңес Одағына жасаған ықпалын орталық ақпарат құралдары да мойындауға мәжбүр болды. «Комсомольская правда» газеті бұл демонстрация ұлттық сипат алған студент және жұмысшы жастарының алғашқы бұқаралық толқуы болды», - деп бағалады (Комсомольская правда, 1990:3).

Түрлі деректер 1986 жылғы Алматыдағы Желтоқсан көтерілісіне қатысушылар санын 25-35 мың шамасында деп көрсетеді. Ереуілге қатысқандар санының осы мөлшерде болғаны ақиқат. Осыншама көп адам қатысқан ереуіл Қазақстанда бұрын болмаған болатын. Ереуілге қатысушылар санын нақты ешкім санай алмағандығы белгілі.

Республика астанасында 25-35 мыңдай адамның бір-екі күн ішінде жиналып ереуілге шығуының түрлі объективті және субъективті себептері болды. Көтерілісті ұйымдастырған астыртын, құпия ұйымның, оны жоспарлаудың болмағаны шындық. Желтоқсан көтерілісінің басталуына түрткі болған оқиға Қазақ ССР-ін Қазақстан Компартиясы ОК бірінші хатшысы болып 1960-1962 жж 1964-1986 жылдары 25 жылдай басқарған Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевтың қызметінен алынып, орнына РКСФР-дің Ульяновск облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы болып қызмет еткен Геннадий Васильевич Колбинді қою болатын. 175 мүшелері мен 63 мүшелікке кандидаттары бірауыздан мәселені Қазақстан Компартиясы ОК V Пленумында шешті. ОК мүшелері 18 желтоқсанда ширек ғасыр Қазақстанды басқарған Д.А. Қонаевты ОК бірінші хатшысы қызметінен босатып, орнына елді, жерді халықты білмейтін Г.В. Колбинді сайлады (Әбдіғалиұлы, 2021: 9-12). 15-ақ минутта қабылданған бұл шешім республика халқының, әсіресе саяси санасы оянған қазақ жастарының ашу-ызасына себеп болды. Жастар Желтоқсанда орталық алаңға шығып, бейбіт шеру көтеріліске ұласты. 500-дей жастар бастаған ереуілді ондаған мың адам қолдап ереуілшілерге қарсы көп санды әскери күш жұмылдырылды.

Қазақстан Компартиясы V Пленумының шешімімен келіспеген Алматы студент және жұмысшы жастары бейбіт шеруге шықты. Жастар бейбіт түрде болып жатқан саяси оқиғаларға өз қатынастарын білдіргісі келді. Көтерілістің бастапқы сәтінде 17 желтоқсан күні таңертең 9.15 те шамамен 600-дей студент, жұмысшы жастар Қазақстан Компартиясының V Пленумының шешімін өзгертуді талап етіп Л. Брежнев атындағы Алматының орталық алаңына жиналып, ОК ғимаратының алдында өз талаптарын айғайлап айта бастады. 5-6 ұрандарды жазып көтереді. Екі-үш сағат ішінде жастар саны 5000 адамға дейін көбейіп, бірнеше көшелермен жүріп өтіп, қала тұрғындарын ереуілге шығуға үгіттеді. Белсенді топтың осындай харекеті арқасында кешке қарай ереуілшілер саны 25-30 мың адамға дейін артты. Жастар бейбіт түрде «Менің Қазақстаным» әнін айтып транспоранттарында «Жасасын Қазақстан», «Бірінші хатшы қазақ болуын қалаймыз», «Біз ерікті түрдегі одақты қалаймыз, зорлықпен қосылмаймыз», «Біз өзімізді өзіміз басқарғымыз келеді», «Әр халыққа-өз көсемдері», «1937 жыл қайталанбасын», «Колбин кетсін», «Мәскеу диктатурасына орын жоқ», «Халықтар достығы жасасын!», деген ұрандар жазылған транспоранттар ұстады. Әсіресе «Лениндік идеялар жасасын!», «Ұлт саясатының лениндік принциптерін силауды талап етеміз» деген ұрандарды жастар көп ұстады (Әлімгерейұлы, 2008:9). Ұрандар мен транспоранттар Желтоқсан көтерілістің бейбіт түрде басталғанын, Мәскеу билігіне бейбіт талап қойғандарын нақты дәлелдейді.

Алаңға шыққан жастар бас кезінде өздеріне қарсы арнаулы топтар шығып оларды таяққа жығады, соққыға алады, қуғынға ұшыратып, өлім күштырады деп ойлаған жоқ. Қазақ жастарын ұлттық намыс, орталықтың әділетсіздігіне қарсылық ниеті мен тәуелсіздік идеясы алаңға алып шықты.

Жастар Мәскеу билігі ресми саясатта ұстанған принциптерін, іс жүзінде, қоғамдық қатынастарда аяққа басатындығын білген жоқ. КОКП билігі қазақ жастарына қатысты да өзінің екіжүзділік саясатын жүргізді. Бейбіт Желтоқсан шерулерін аяусыз жазалау шаралары басталды. Биліктің репрессиялық саясаты, арандатуы бейбіт шерулердің көтеріліске ұласып кетуіне себепші болды.

Алматыда 1986 жылғы Желтоқсанда болған ахуалды ресми билік «Желтоқсан оқиғасы» деп бағалады. Баспасөзде «Желтоқсан ереуілі», «Желтоқсан қозғалысы», Желтоқсан көтерілісі деген атаулар тарихи оқиғаға қатысты айтылды. Осы тарихи фактіге байланысты талдау жасағанда Алматыда 1986 жылғы желтоқсан айында өткен жастар күресі қатардағы оқиға емес, шын мәніндегі көтеріліс болғанына көз жеткізіледі. Стихиялы түрде басталған жастардың бас көтеруі бейбіт жағдайдан шығып, студент және жұмысшы жастар көтерілісіне ұласты.

Біріншіден, Желтоқсан толқулары ұлт-азаттық сипат алды. Көтеріліс бүткіл Кеңес халықтарының орталыққа қарсы наразылығын оятты. КСРО-дағдарысының тереңдеп, шиеленіскен жағдайға жеткендігін көрсетті. Желтоқсан көтерілісіне қатысушылар тәуелсіз, демократиялық қоғам құру талаптарын күн тәртібіне қойды. Желтоқсан қазақ жастарының және оларды қолдаған басқа халықтар өкілдерінің ұлт-азаттық көтерілісі болды.

Екіншіден, көтеріліске қатысқандар арасынан 9 мыңға жуық адам ұсталып, жазықсыз зорлық-зомбылық көрген. Тек 17,18 желтоқсанда 2500 адам тұтқындалып, қамалған. Ресми деректерде жаракат алғандар саны 763-тен 1137 адамға дейін көрсетілсе, ақын Мұхтар Шаханов бастаған комиссия 1700 дей адам жаракат алғанын көрсетеді (Бабамұрат, 2013:3). Осыншама адам жаракат алып, ондаған адам құрбан болған жағдайды оқиға деп бағалау қате. Көтерілісте ғана халыққа осыншама ауыр шығын келді. Құрбан болғандардың қатарында Қ. Рысқұлбеков, Л. Асанова, С. Мұхамеджанова, Қ. Молданазарова, С. Қашағанов, Т. Дәуренбеков т.б. қыршын жастар болды. «Желтоқсан-86» байланысты жағдайларға түпкілікті баға беру жөніндегі мемлекеттік комиссияны басқарған М. Шаханов көтерілісте 168 адам өлім күшты деп есептеген (Шарахымбай, 2016:6). Бірақ та құрбан болғандар саны әлі де нақты емес. Көтерілісте ондаған жастардың құрбан болғаны ақиқат. Желтоқсанда шейіт болғандардың толық тізімі әлі де жасалынған жоқ.

Үшіншіден, Желтоқсан көтерілісін ұйымдастырды, қатысты деген айыптаумен 758 студент оқудан шығарылған, 1164 жастар жаза алған, 319 азамат жұмыстан шығарылған, 110 адам сотталып. Оның 2-уі Қайрат Рысқұлов пен Мырзақұл Әбдікұлов ату жазасына бұйырылды. Мырзақұл Әбдікұлов түрмеден босап шықты (Бадамұрат, 2013:3).

Төртіншіден, Желтоқсан оқиғасының көтеріліс болуының нақты дәлелі ереуілшілдерді жазалауға тартылған әскерлердің көптігі. Құрамында 5700 сарбазы бар Алматы гарнизонының үш арнаулы отряды. Осыған қосымша Фрунзе қаласынан (Бішкек)-5445 әскер, Ташкенттен - 5452, Челябинскіден - 5427, Новосибирскден - 5427, Уфадан - 5424, Свердловскден - 5425, Тблсиден - 2169 әскер әкелінген. Жазалаушылардың сарбаздар, ішкі істер қызметкерлері, қауіпсіздік органдары адамдарының жалпы саны 60 мыңға тақаған (Бадамұрат, 2013:3). Алаңдағы жастарды арнаулы жасақтар темір күректермен, кесілген арматурамен және арнайы дубинкалармен аяусыз соққылаған. Ал, қазақ жастары тастар алып, шарбақтардың сынықтарын алып ұйымдасқан әскермен 3 күндей соғысқан. Жүздеген қазақ қыздары мен ұлдары соққы алды. Ондаған желтоқсандықтар осы соққыдан мүгедек болса, көпшілігі түрлі ауруларға шалдығып жастай өлім құшты.

Көтеріліс барысында 11 көлік өртеледі, 24-зақымданады, 39 автобус пен 33 жеңіл автокөліктерістен шығады. Бірнеше дүкендердің терезелері сынады. Желтоқсан көтерілісіне баға беру жөніндегі комиссияның басшысы болған ақын Мұхтар Шаханов бір сұхбатында көтеріліске қатысқан 168 адамның өлім құшқанын айтқан (Шарахымбай, 2016:6).

Келесі бір деректе көтеріліске қатысқан 30 мыңдай адамның 8515-ін құқық қорғау органдары тұтқындағаны, 5 мыңдай жастардың қала сыртына шығарылып тасталғаны, 2400 адам тұтқындалғаны, 1722 қыз, жігіттердің түрлі дәрежедегі жарақаттар алғандығы көрсетіледі. Көтеріліс барысында 3 адам энергетикалық институттың студенті Ербол Сыпатаев бақылаушы Аристов, жасақшы Савицкий өлім құшты. Савицкийді өлтірді деп айыпталған, Қайрат Рысқұлбеков Семей түрмесінде құпия жағдай да 1988 жылы 21 мамырда қаза табады (Нури Муфтах, 1991:3). 80 студент пен жұмысшы түрлі мерзімге сотталады (Бектемісұлы, 1991:4).

2007 жылы ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты болған Нұртай Сабильянов өзі қатысқан Желтоқсан оқиғасына 1986 жылғы Алматыда болған Желтоқсан ұлт-азаттық көтерілісі деп баға береді. Желтоқсан қозғалысын ұлт-азаттық көтеріліс болды деген осы идеяны Мұхтар Шаханов екі томдық «Желтоқсан эпопеясы» атты деректі романында, Дүкенбай Досжанов «Алаң» атты романында, Баққожа Мұқай «Өмірзая» романында, Тұрлыбек Сәукетай «Ай қаранғы түн» романында, Оралхан Бөкеев «Желтоқсан желі» пьесасында, Есенғали Раушанов «Қара бауыр қасқалдақ» өлеңінде, Аманғазы Кәрімжанов, Серік Асылбекұлының шығармаларында қолдайды. Жазушы Талғат Айтбайұлы дайындаған 13 томдық деректік жинақта, Қайым-Мұнар Тәбеевтің «Мұзда жанған алау», «Қазақтың Желтоқсаны», «Қайсар рухты қазақ» атты шығармаларында, Мәжіліс депутаты Берік Әбдіғалиевтің Алтынбек Сәрсенбайұлы атты қорда дайындаған 10 томдық жинақтарындағы топтастырылған құжаттар, деректер мен материалдар 1986 жылы Алматыда болған оқиғаның шын мәнінде ұлт-азаттық көтеріс сипатында болғандығын дәлелдейді. Көптеген авторлар Желтоқсанды көтеріліс деп есептеді (Шаханов, 2011:8).

24 жасында Алматы халық шаруашылығы институтының 3 - курс студенті болып жүрген кезінде Желтоқсан көтерілісіне қатысқан көп жылдар ҚР Парламенті Мәжілісі депутаты болған Нұртай Сабильянов «1986 жылы алаңға шыққан жастардың ұраны мен алдыға қойған мақсаты - «Әр ұлтқа өз көсемі» деген ұран болды. Егер тарихқа терең үңілсек, әр мемлекеттің тарихында сын сағаттардың болғаны анық. Менің ойымша, дәл сол 1986 жыл қазақ халқының еркіндік, тәуелсіздік жолындағы сын сағаты болды. Ал енді сол сын сағаттан сүрінбей өткен елдің болашағы жарқын, тұрмысы жақсы болатыны ақиқат. Мен ойлаймын, дәл сол 86-ның желтоқсанында қазақ елінің тәуелсіздігі мен дербестігі, егемендігі жолында алаңға шыққан қазақ жастары шын мәнінде, тарихи сыннан сүрінбей өтіп, «Қазақ» деген ұлттың бар екенін, оның өмірлік мұраттарға берік жалын жүрек, құрыш білек қыз-жігіттер бар екендігін бүкіл дүние жүзіне паш етті», - деп жазды (Айтбайұлы, 2018:243).

Мәжіліс депутаты болған Н. Сабильяновтың «Желтоқсан көтерілісіне берген бағасы тарихи оқиғаның мәнін, мазмұнын, мақсатын ашады. Қазақ жастарының ұлттық санасының оянып өз елін, өз жерін, Отанын жан беріп қорғауға дайын екендігін Желтоқсан көтерілісі көрсетіп берді. Көтеріліске қатысқан ержүрек қыздың бірі - Жансая Сәбитова. Ол алаңдағы жастардың аяусыз соққыға жығылып жатқандығының куәсі болып, қала халқынан қолдау іздеп өз бетімен ұнпарақтар жазып таратып, үгіт-насихат жүргізіп нағыз мұғалім, ұстаз екендігін көрсетті. 19 желтоқсанда Алматыдағы №1 жұмысшы жастар мектебінің мұғалімі Жансая Сәбитова қолға түсті. 2 баланың анасы 5 жылға сотталды. Күйеуі, ғылым кандидаты Нығмет Сәбитов партиялық қатал сөгіс алады. Жансая мені алаңға алып шыққан аналық махаббат, аналық сезім еді», - деп есептейді (Тәбеев, 1989:7; Смәділ, 2009:6; Кенжеғұлов, 2009:5; Тәбеев, 2009:2). Жансаяның ақталып отбасына оралуына заңгер, ҚР Парламенті Сенатының депутаты болған Сабыр Қасымов көмек көрсетті. Жансая отбасына 4 жыл түрмеден соң оралады. Сабыр Қасымов

1995 жыл Парламентте өз бастамасына құрылған «Саяси құғын-сүргін құрбандарын зерттеу және құрбандарын ақтау хақында комиссия» құрып, желтоқсандықтарды ақтауға зор еңбек сіңіреді.

Аланға ереуілге шыққан жастарды Кремль идеологтары «аланға шыққандар негізінен нашакорлар, маскүнемдер, бұзақылар болатын және оларды ұлтшылдар деп айыптаған КОКП ОК Саяси бюросының шешімі дұрыс» деген ұстанымды насихаттады (Сабильянов, 2006:5).

Көтеріліске қатысушыларды тергеу мақсатында 1986 жылы 18 желтоқсанда 98 құқық қорғау қызметкерлері енгізілген шұғыл-тергеу тобы жасақталды (Айтөлен, 2006:5). Бұл шешімді 1986 жылғы Алматыда болған оқиғаны зерттеуге арнайы Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесі жанынан құрылған 1-ші мемлекеттік комиссия да қуаттауға мәжбүр болды. Шындығында қазақ жастарының бейбіт ереуілін қанға бояған КСРО басшылығы, мемлекеттік қауіпсіздік комитеті (МҚК) ішкі істер министрлігі (ССМ) болатын. Олар 1985 жылы болуы ықтимал ереуілдерді таратуды көздейтін «Метель» операциясы даярлаған. «Метель» операциясы мақсаты-қоғамдық пікірді шатастырып, ереуілшілер социализм мен қоғамның дұшпандары етіп көрсету болатын. 1986 жылғы Алматыдағы жастар ереуілі осы «Метель» операциясын тәжірибеден өткізетін сынақ алаңына айналды.

КСРО МҚК төрағасы В.М. Чебриков, КОКП ОК Бас хатшысы М.С. Горбачевтан ауызша рұқсат алып, Қазақстан КП ОК бірінші хатшысы Г.Я. Колбинмен бірге отыра жасырын түрде 15-16 мыңдай орыс өкілдерінен құралған жасақшыларды темір таяқтармен қаруландырып қазақ жастарын ұрып-соғып жазалауға айдап салды (Шаханов, 2011:8). Осы әрекеттерімен КСРО басшылығы ұлы орыстық шовинизмді жасанды түрде қоздырды. Қазақстандағы қазақтар мен орыстар арасына алауыздық, өшпенділік тудыруға тырысты. Шын мәнінде Қазақстандағы орыс диаспорасының басым көпшілігі КОКП-ның жымсық саясатына ерген жоқ. Алайда билік қоғамдық пікірді Желтоқсан көтерілісшілері күн тәртібіне қойған мәселелерден мүлдем басқа арнаға бұруға ұмтылды. Қазақ жастары республикада қалыптасқан ұлтаралық татулықты, халықтар достығын бұзушылар ретінде, бұзақылар тобыры, партияның әділ саясатын түсінбейтін саяси сауатсыздар ретінде көрсетуді мақсат тұтты. Мысалы «Вечерняя Алма-Ата» газетінің 20 желтоқсан күнгі санында елге белгілі 7 қайраткер қол қойған «Нам горько» деген мақала жарияланды. Мақалада ұлтшыл элементтер соңына ерген қазақ жастарының бейбастыққа, бұзақылыққа барып, қоғамдық тәртіпті өрескес бұзғандығы айыпталды. Қазақ жастарының ұлттық шектеуде болуына, интернационализм принциптерін түсінбеуіне өкініш білдірілді (Шаханов, 2011: 5-6).

Жастардың қазақ тілін, қазақ мектептерін көбейту туралы армандарын ұлтшылдықтың түрі ретінде бағалау орын алды. XX-ғасырдың 80-ші жылдарында 1 миллионнан астам халқы бар Алматыда 2 ғана қазақ мектебінің болуы ұлттық құндылықтардың аяққа тапталуының нақты көрінісі екендігін КОКП басшылығы ұғынуға құлық танытпады. Билік интернационализм идеясын Кеңес халықтарының ұлттық құндылықтарын жүзеге асуы алаң емес, керісінше барлық аз халықтардың ортасынан, біртұтас кеңестік халыққа ассимиляцияланып, бірігуі деп ұғынды. Қазақ жастарының өз ұлтының ұзақ тарихи кеңістікте сақталуын қалағанын білгісі келмеді.

Кеңес Одағының кейбір басшылары Қазақстандағы Желтоқсан көтерілісінің түпкілікті себептері көп жылдар бойы қордаланған КОКП саясатындағы қателіктер салдарлары екендігін білді. КОКП ОК Саяси бюросының мүшесі А.Н. Яковлев «Қазақстандағы оқиғалар-өткеннің автоматтан оқ жаудыруы» деп бағалады (Шаханов, 2011: 55-56). Желтоқсан көтерілісі шындығында КОРО-да ондаған жыл шешімін таппаған, қордаланған мәселелердің болуынан тұтанды. Оның негізгі басты себебі КОКП-ның қате ұлттық саясат жүргізуінде болатын. Ұлттық республикалар аты бар, заты жоқ тәуелсіздікте болды. Ұлттық өмірдің табиғи даму заңдылықтарына жауап берілген жоқ. Барлығы Орталық империялық мүдделерге бағындырылды. Қазақстанда қазақ халқы этникалық жойылудың алдында қалды. 1916 жылы 6 млн. асқан қазақтар саны 1959 жылы 2,9 млн. адамға дейін азайып кетті. Мұндай ауыр демографиялық дағдарыс КСРО-ның бірде-бір аймағында болған жоқ. Ашаршылыққа ұшыраған Украина халқының өзі қазақтармен салыстырғанда аз шығынға ұшырады. Қазақстанда өндірілетін мол шикізат орталықтың көмейіне құйылып жатты. Қазақстан экономикасының шикізаттық сипаты халықтың нақты табысының артуына мүмкіндік бермеді. Желтоқсан көтерілістері осындай қайшылықтарды батыл ашты. Олар алаңда «Қазақстан-бай ел. Бірақ біздің күн көрісіміз нашар, сонда барлық байлық қайда кетіп жатыр? Ауылымызда әке-шешеміз өндірген ет пен сүт, астық біздің аузымызға жетпейді. Басқа бірде-бір республикада өзге ұлттан бірінші хатшы қойылмаған, Қазақстанда бұл іске лайықты, адал, ақылды, өз еліне кіндігімен байланған адам табылмағаны ма? Орталық бізді өз ортамыздан басшы табуға қауқарсыз деп білетін пікірі-бүкіл қазақ халқын қорлағандық», - деген сөздерді айтты (Шаханов, 2011:71).

Ал билік болса, түрлі жиналыстар ұйымдастырып Қазақстандағы барлық еңбек ұйымдарында, мекемелерде Желтоқсан көтерілісіне қатынасқан «бұзақыларды, нашакорларды, ұлтшылдарды» айыптау шараларын жүргізумен болды. Қоғамдық тәртіпті бұзушылар, дүние-мүлікті шағушылар, ұлтшыл элементтердің соңынан ерген қазақтың қыз, жігіттері деген айыптаулар бүткіл БАҚ құралдарын жауып кетті. Мысалы, осындай мазмұндағы Қазақстан Компартиясы, ОК, Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесі

Президиумы, Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің Алматы қаласының азаматтарына үндеуін айтуға болады. Бұл құжатта да бұзақы жастарды ұлтшыл элементтер арандатып ереуілге шығарды. Жазықсыз адамдар зәбір көрді, күйретулер, тонаулар, өртеулер орын алды», делінді (Шаханов, 2011:78).

Куәгерлер ереуілшілерге қарсы билік әскери бөлімшелерге қосымша Алматы қаласының 4 ауданынан 2000-нан жасақшылар дайындауға тапсырма берді. Олар арматура, труба, кабел кесінділерімен темір шынжырлармен қаруландырылды. Көтерілісшілерді қызметтік иттерге талатты, саперлік күректермен ұрды. Жасақшыларға ереуілге шыққандарды елін-еркін ұрып-соғуға рұқсат етіледі. Бұл шаруаның барлығы Г. Колбиннің, Қазақ ССР Мемлекеттік комитетінің төрағасы В. Мирошниктің қазақ ССР-і Ішкі істер министрі Князевтің т.б. басшылардың нұсқауымен құпия тапсырмалар беру арқылы жасалынды.

Жиырма мыңдай әскерлер, құқық қызметкерлері, он мыңнан астам жасақшылар ереуілге шыққан қазақтың өрімдей ұлдары мен қыздарын аямай соққыға шықты. Желтоқсан айының 17,18,19,20 күндері ереуілшілерге қарсы қатал репрессиялық шаралар жүргізілді. Мәскеудің нұсқауын орындаушылар қатарындағы Қазақстан Компартиясы ОК хатшысы Зақаш Камалиденов Қазақстанның ЖОО қазақ балаларының үлес саны көбейіп кетті, - деген айыптаулар айтты. Ол «Қазақстанда жүздеген астам ұлттар мен ұлыстар тұрады. Қазақтар 38,6 пайыз, 40,8 пайыз орыстар...жоғарғы оқу орындарында тұрғылықты халық өкілдері басым болғандықтан, жоспарлы түрде студенттердің әлеуметтік және ұлттық құрамын реттеу керек», - деп жариялады (Шаханов, 2011:75).

Билік елдегі кемшіліктердің, қайшылықтардың себебі қазақ ұлтшылдығы деген қағиданы ел халқының санасына сіңіруге тырысып бақты. Ұрып-соғу, жазалау шаралары қоса іске асырылды. Сол уақытта Алматыда әскери қызметте болған прапорщик В.А.Волковтың Шахановтың комиссиясына берген түсініктемесінде 17 желтоқсан күні түнде алаңда 120-150-дей адамның асфальтта жатқанын айтады. Ал, 21 желтоқсан күні В Волков Орта Азия мен Қазақстан бойынша Ішкі әскерлер басқармасының шұғыл кеңесінде шұғыл істер бөлімінің бастығы полковник Шербатов ереуіл барысында барлығы 168 адам өлгенін, оның ішіндегі 8-і ішкі істер қызметкерлері, 4 шекарашылар училищесінің курсанты, 1-адам Алматы милиция гарнизонынан өлді деген ақпарат берді (Шаханов, 2011:297) деп айтқанын жеткізеді. Сонда жазалаушылардың өлгендері-13 адам, ал қалған 155 адам ереуілшілер шығыны болып шығады. Жалпы шығын 168 адам.

ҚКП ОК бірінші хатшысы Г.В. Колбиннің баяндамаларында және басқа да ресми құжаттарда Алматыдағы Желтоқсан көтерілісінде 2-ақ адам, республика телеорталығының қызметкері В. Савицкий мен Алматы энергетика институтының студенті Е. Сыпатаев қаза болды деп айтылады. Одан кейін бұл тізімге Аристов өлімі қосылды. Ал «Метель» операциясының барысында Новосибирск, Челябинск, Свердловск, Ташкент т.б. қалалардан келген әскери отрядтардың сапер күректерімен, темір таяқтармен қарусыз көтерілісшілерде соққылауы барысында 1722 адам жараланды (Шаханов, 2011:703-704). Ал, тіркелмей жарақат алғандар саны белгісіз.

Желтоқсан көтерілісіне қатысқандардың құрбандыққа ұшырауы жәйінде алып-қашпа әңгімелерде көп болды. Жазушы Кәрішал Асанов Желтоқсанда үш мыңдай қазақ жастары құрбан болды деп жазды. Осы тектес қауесеттер көп жерде жарияланды. Демек, Желтоқсан құрбандары туралы ресми деректер де, байрессми деректер де әр түрлі. Нақты құрбандар санын көрсету үшін Алматыдағы Желтоқсан көтерілісіне байланысты барлық «құпия», «аса құпия» деп жабылған архив материалдары толық құпиясыздандырылуы керек. Бұл жағдай жақын келешектің ісі деп білеміз. Себебі, сол кездегі КСРО басшылығында және Қазақстан билігінде отырғандар МҚК арқылы Желтоқсан көтерілісіне қатысты құжаттардың құпия қалуына мүдделі болған.

Желтоқсан көтерілісіне қатысушылардың көпшілігі ақын М. Шаханов басқарған комиссияға берген түсініктемелерінде өздерінің соқылардан қайтыс болған қыздарды, ұлдарды көргендігін, оларға ешбір көмек көрсете алмағандықтарын жазады. Көтерілістен кейінгі қауіпсіздік комитетінің тарапынан Желтоқсан көтерілісіне қатысушыларға және олардың туыс-жақындарына жасалған қысым, қорқыту, шектеу шаралары билік үшін тиімді болды. Халық іштен тынды. Соққыдан мүгедек болғандардың басым көпшілігі «жабулы қазан жабулы қалсын» деп ойлады. Бүткіл ұрпаққа зорлықтың мұра болып қалуынан қорықты. Бұл жерде әлеуметтану ғылымындағы феноменологиялық әлеуметтанудың ескертулеріне назар аудару керек сияқты. Осы саланың негізін салушы А. Шюц «әлеуметтік құбылысты ұғыну үшін оны жасаушы адамның қызметіне назар аударуға міндеттіміз. Оның әрекеті сол кезде пайда болған мотивтермен тікелей байланысты», -деп жазады (Шаханов, 2011:702). Демек, Қазақстан қоғамын жайлаған репрессиялық шаралардың қорқу психологиясы 1986 жылғы Алматыдағы Желтоқсан көтерілісінің көптеген шындықтарының айтылмай, ашылмай қалуына себеп болды.

Желтоқсандықтар мен олардың туысқандары өздерінің және балаларының келешегін ойлап биліктің кесірінен болған көптеген трагедиялық жағдайларды ашық айтпай, жасырын қалды. КГБ өкілдері оларға шындықты айтып жар салсаңдар түп-тұқымдарыңмен жазаланасыздар, жапа шегесіздер деп қорқытты, шындықты айтуға мүмкіндік бермеді. Сонымен қатар Қазақстан халқы 1933-1938 жылдардағы

НКВД-ның қуғын-сүргін саясатын іске асырғанын ешбір ұмытқан жоқ болатын. Сталиндік репрессиялық саясат 1988 жылы Алматыдағы көтерілісте тағы да қайталанатын. Әрине оның масштабы 30-жылғы репрессиялар көлемінде болған жоқ. Мәскеу билігі «Метель» операциясын осылай іске асырды. Халық тыныштықты, ұрпақ болашағын ойлап Желтоқсан шындықтарын ашық айтпай қалды. Қазақ халқының әрекетін түсіну үшін феноменологиялық әлеуметтану талабы бойынша «типтік акторлардың типтік мотивтерін табу жеткілікті. Белгілі бір типтік ахуалда өтетін типтік әрекетті түсінуге болады» (Шюц 2003:104). Желтоқсан көтерілісінен кейін биліктің репрессиялық шараларының жалғасуын тоқтату мақсатында Желтоқсан идеялары үшін күресті жалғыстыра алмады. Алайда, Желтоқсан көтерілісі Қазақстан қоғамына өшпестей із қалдырып кетті. Желтоқсан көтерілісі Кеңес Одағындағы халықтардың ұлттық санасын, тәуелсіздікке ұмтылысын оятты. КСРО-дағы тоталитарлық билікке қарсы көтерілістер Бакуде, Тбилисиде, Вильнюсте, Сумгаитте орын алды. Желтоқсан көтерілісі Кеңес халықтарының ұлт-азаттық қозғалысы бастаған феномендік құбылысқа айналды.

Желтоқсан көтерілісі КСРО-ның дағдарыстық сипатын, коммунистік идеологияның және КОКП-ның ұлы саясатының дәйексіздігін көрсетіп берді. Ол Кеңес халықтарының санасын оятты, олардың егеменділікке ұмтылысын күшейтті. Желтоқсан көтерілісі әлемдік социалистік жүйенің дағдарысқа ұшырағанының анық көрсеткіші болды. КОКП-ның демократияландыру, жариялылық саясатының жалған екендігін Желтоқсан әлем алдында дәлелдеді.

Қазақтың жастары Желтоқсанда алаңға КОКП басшылығы жария еткен Кеңес қоғамын демократияландыру, саяси плюрализм туралы ұрандарға сеніп шықты. Алайда партиялық әкімшілік номенклатураның сөзімен ісі тағы да екі бөлек болып шықты. КОКП-ның Бас хатшысы М. Горбачев бастаған билігі қазақ жастарының заңды, бейбіт талаптарын тыңдаудан бас тартты. 1986 жылғы Алматы жастарының көтерілісін басып-жаныштау шараларын КОКП ОК Саяси бюросының мүшесі М.С. Соломенцев басқарды. Желтоқсандағы жастардың трагедиясына тікелей жауаптылар М. Горбачев, М. Соломенцев, Г. Колбин сияқты КОКП басшылары болды. Олар тіптен Желтоқсан көтерілісінің мәні мен мақсаттарын да түсінгісі келмеді. Қазақстан Компартиясы ОК кеңейтілген жиналысында 1986 жылы 23 желтоқсанда М. Соломенцев Желтоқсан көтерілісіне өзінше партиялық баға береді: «Түсініктісі: алаңда өткен оқиғалар кездейсоқ емес. Бұл стихиялық құбылыс емес. Бұл ұйымдасқан шаруа. Кім ұйымдастырушы, бізге белгісіз. Оларды табамыз ба, таппаймыз ба, маған айту қиын. Өрістеген жағдайға қарағанда бұл ұйымдастырылған іс болып көрінеді... Адамдардың белгілі тобы қылмыстық жауапкершілікке тартылады. Жаңа жылға дейін сот процестері болуы мүмкін. Олардың 2-3 пайызы ашық өтеді. Бұл туралы баспасөзде, радио мен теледидарда ақпарат беру керек. Барлығын халыққа жақсылап көрсету керек. Қазір осындай бейбастақтың орын алуы туралы партия, комсомол жиналыстары өткізілуде, комсомолдар мен коммунистердің ұлтшылдық әрекеттері талқылануда... Қала халқының қалай толығын талдау керек. Мен кезінде осында қызмет еткенде қазақ тұрғындар 8 пайыз болатын. Мен дұрыс айтамын ба? Ал қазір 16 пайыз. Екі есеге артып кеткен...», - деген пікір айтады (Тәбей, 1991:2).

Партия басшылығының Желтоқсан көтерілісшілерінің талаптарын, тілектері мен мақсаттарын мүлдем түсінгісі келмегендігін М. Соломенцевтің осы сөздері анық айғақтайды. КОКП басшылығы Алматы қаласын қазақ халқына қимайды. Қазақтың өскенін, оның урбанизациялануын мүлдем қаламайды.

Қорытынды. Желтоқсан көтерілісі кеңестік тоталитарлық жүйеге империялық коммунистік идеологияға соққы берген 80-ші жылдардағы алғашқы ірі қарсылық болды. Қазақ жастарының аса батыл әрекеті Кеңес Одағының басқа халықтарының ұлттық санасының оянуына айтарлықтай ықпал етті. Желтоқсан көтерілісі қазақ халқы мен бірге басқа Кеңес халықтарының ұлттық тәуелсіздігіне жол ашты.

Желтоқсан көтерілісінің қазақ халқына ықпалы ерекше. Қазақ халқы тек тәуелсіз мемлекет болу ғана оның ұлттық мақсат-мұраттарының орындалуына қол жеткізетіндігін түсінді. Көтеріліске қатысқан жастардың ерлік істері, батырлығы мен тұрақтылығы бүкіл Республика халқына үлгі-өнеге болды. Желтоқсандықтардың ешқайсы өздерінің алаңға шығып, күр қолмен арнайы дайындықтан өткен жазалаушы әскерилермен, қауіпсіздік органдары қызметкерлерімен соғысқандарына өкініш білдіріп, биліктен кешірім өтініп, бастарын иген жоқ. Өлім жазасына кесіліп, көп жылға сотталған желтоқсандықтар соттың әділетсіз үкімін қасқайып тұрып тыңдады, жыламады, жалынбады.

Желтоқсан көтерілісі шындығы әлемдік қауымдастыққа жетті. Әлем жұртшылығы КОКП басшылығының зорлықшыл, репрессиялық саясатын бірауыздан айыптады. Қазақ жастарының ұлттық құндылықтар жолындағы күресін қуаттады. Желтоқсан көтерілісінен кейін қазақ халқының ұлттық және этносаяси бірегейлену үдерісі күшея түсті. Автохонды қазақ халқының тілін, тарихын, гуманистік дәстүрлері мен рухани құндылықтарын дамыту шаралары өрістеді. Сонымен қатар, поликонфессионалды, полиэтникалық Қазақстан қоғамында ұлтаралық араздық күшейген жоқ. Ел халқының дәстүрлі өзара түсіністігі мен татулығы сақталды. Сол жылдарда республика халқының 40 пайызын құрап отырған қазақ ұлтының рухани талаптарына елде тұратын орыс, украин, неміс, өзбек, ұйғар халықтарының диаспорлары түсіністікпен қарады. Қазақстанда ұлттық тәуелсіздік пен егемендікке бағытталған өзін-өзі билеуді мақсат

түтқан жалпы халықтық қозғалыс басталды. Желтоқсан көтерілісі Қазақстанның егемен мемлекет болуына әлеуметтік-рухани алғышарт жасады.

Әдебиеттер

- Айтбайұлы Т. Алматы 1986 Желтоқсан: айғақ-кітап. Алматы: «Толғанай Т», 2018. 12 том.-398 б.
 Айтөлен Ү. Алаңға алып шыққан аналық махаббат, аналық сезім еді... // Айқын. 2006. 15 желтоқсан.
 Әлімгерейұлы Ө. Желтоқсан желі ызғарлы // Егемен Қазақстан. 2008. 16 желтоқсан.
 Бабаұрат Д. 1986: көтеріліс пе, оқиға ма, толқу ма? // Алаш айнасы. 2013. 13 желтоқсан.
 Бектемісұлы С. Шыңыраудан шыққан шындық // Әділет. 1991. 4 қазан.
 Комсомольская правда. 1990. 17 июля
 Нури Муфтах. Құпиялы қаза. Қайрат Рысқұлбековтің тағдыры төңірегіндегі кейбір ойлар мен болжамдар // Егеменді Қазақстан. 1991. 24 тамыз.
 Об обстановке в областях республики на 22 часа 19 декабря 1986 г. В кн.: Желтоқсан. Декабрь. 1986. Документальная хроника / Сост. Б. Әбдіғалиұлы.-Алматы: Арыс, 2021. 880 с.
 Постановления V Пленума ЦК Компартии Казахстана. В кн.: Желтоқсан. Декабрь. 1986. Документальная хроника / Сост. Б. Әбдіғалиұлы. Алматы: Арыс, 2021.-880 с.
 Тәбеев Қ.М. Желтоқсан жаңғырығы // Қазақ әдебиеті. 1989. 14 қараша; Смәділ Қ. Үрей Үміт. Желтоқсан // Қазақ әдебиеті. 2009. 15 желтоқсан; Кенжеғұлов Н.Көптеген дәйектер өзгеріске ұшырады // Қазақ әдебиеті. 2009. 15 желтоқсан; Тәбеев Қ.М. Ұлт-азаттық көтеріліс деген статус берілуі керек // Қазақ әдебиеті. 2009. 15 желтоқсан.
 Тәбей К. Жаппай жазалау, сот. Желтоқсан оқиғасына бес жыл // Қазақ. 1991. 13 желтоқсан.
 Сабильянов Н.С. «Менің Қазақстаным» әні алаңға шыққан 15 мыңға жуық жастардың рухын көтеріп тұрды // Айқын. 2006. 15 желтоқсан.
 Шарахымбай Б. Жер қозғалса да, желтоқсан шындығы, қозғалмайды // Қала мен дала. 2016. 11 қараша.
 Шаханов М. Желтоқсан эпопеясы. Алматы, 2011. 896 б.
 Шюц А. Смысловая структура повседневного мира // Фонд- «Общественное мнения». М., 2003. С. 104.

References

- Aitbaiuly T. Almaty 1986 Zheltoqsan: aigaq-kitap. Almaty: «Tolganai T», 2018. 12 tom.-398 b. [In Kazakh]
 Aitolen U. Alanga alyp shyqqan analyq makhabbat, analyq sezim edi...// Aiqyn. 2006. 15 zheltoqsan. [In Kazakh]
 Alimgereiuly O. Zheltoqsan zheli yzgarly // Egemen Qazaqstan. 2008. 16 zheltoqsan. [In Kazakh]
 Babamurat D. 1986: koterilis pe, oqiga ma, tolqu ma? // Alash ainasy. 2013. 13 zheltoqsan. [In Kazakh]
 Bektemisuly S. Shynyraudan shyqqan shyndyq // Adilet. 1991. 4 qazan. [In Kazakh]
 Komsomolskaia pravda. 1990. 17 iulia. [In Russian]
 Nuri Muftakh. Qupiialy qaza. Qairat Rysqulbekovtin tagdyry toniregindegi keibir oilar men bolzhamdar // Egemendi Qazaqstan. 1991. 24 tamyz. [In Kazakh]
 Ob ustanovke v oblastiakh respubliky na 22 chasa 19 dekabria 1986 g. V kp.: Zheltoqsan. Dekabr. 1986. Dokumentalnaia khronika / Sost. B. Abdigaliuly.-Almaty: Arys, 2021.-880 s. [In Russian]
 Postonovleniia V Plenuma TsK Kompartii Kazakhstana. V kn.: Zheltoqsan. Dekabr. 1986. Dokumentalnaia khronika / Sost. B. Abdigaliuly.-Almaty: Arys, 2021.-880 s. [In Russian]
 Tabeev Q.M. Zheltoqsan zhangyrygy// Qazaq adebieti. 1989. 14 qarasha; Smadil Q. Yrei Ymit. Zheltoqsan // Qazaq adebieti. 2009. 15 zheltoqsan; Kenzhegulov N.Koptegen daiekter ozgeriske ushyrady // Qazaq adebieti. 2009. 15 zheltoqsan; Tabeev Q.M. Ult-azattyq koterilis degen status berilui kerek // Qazaq adebieti. 2009. 15 zheltoqsan. [In Kazakh]
 Tabei K. Zhappai zhazalau, sot. Zheltoqsan oqigasyyna bes zhyl // Qazaq. 1991. 13 zheltoqsan. [In Kazakh]
 Sabilianov N.S. «Menin Qazaqstanym» ani alanga shyqqan 15 mynga zhuyq zhastardyn rukhyn koterip turdy // Aiqyn. 2006. 15 zheltoqsan. [In Kazakh]
 Sharakhymbai B. Zher qozgalsa da, zheltoqsan shyndygy, qozgalmaidy // Qala men dala. 2016. 11 qarasha. [In Kazakh]
 Shakhanov M. Zheltoqsan epopeiasy. Almaty, 2011. 896 b. [In Kazakh]
 Shyuts A. Smyslovaia struktura povsednevnogo mira // Fond- «Obshchestvennoe mneniia». M., 2003. S. 104. [In Russian]

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА
HISTORY OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN

МРНТИ 05.11.71

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_165

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ НОВЫХ ФОРМ ЗАНЯТОСТИ
В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Уалтаева А.С.^{1*} ID, Уалтаев М.Д.²

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан

²PhD докторант Института экономики, г. Алматы, Казахстан

E-mail: altyn.lazzat@mail.ru (Уалтаева), mukhtar_8282@list.ru (Уалтаев)

Аннотация. В статье исследованы современные тенденции формирования новых форм занятости в условиях цифровизации рынка труда. Активно развивающийся с 2019 года в период мировой пандемии платформенный труд, привлекает внимание отечественных и зарубежных исследователей, но проблемы регулирования социально-трудовых отношениях между работодателями и работниками остаются еще на стадии начального исследования. Авторы рассматривают острые вопросы, возникающие при попытке применить традиционное законодательство зарубежных стран о занятости и труде к исторически развивающимся нестандартным формам занятости, основанным на применении цифровых платформ и предлагают некоторые предварительные нормативные рекомендации, разработанные для разъяснения трудовых отношений и защиты интересов всех участников процесса.

Ключевые слова: современная история, трудовые отношения, гиг-экономика, цифровые платформы, работник, самозанятый, трудовые права, цифровизация, нестандартные формы занятости.

Финансирование. Данное исследование финансируется Комитетом по науке Министерства образования и науки Республики Казахстан (ИРН OR 11465459, Руководитель проекта - Әбіл Е.А.).

ҒТАМР 05.11.71

ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУДЫҢ
ЖАҢА ТҮРЛЕРІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ

Уалтаева А.С.^{1*} ID, Уалтаев М.Д.²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан

²Экономика институты, Алматы қ., Қазақстан

E-mail: altyn.lazzat@mail.ru (Уалтаева), mukhtar_8282@list.ru (Уалтаев)

Түйіндеме. Мақалада еңбек нарығын цифрландыру жағдайында жұмыспен қамтудың жаңа түрлерін қалыптастырудың ағымдағы тенденциялары қарастырылған. 2019 жылдан бастап жаһандық пандемия кезінде белсенді дамып келе жатқан еңбек платформасы отандық және шетелдік зерттеушілердің назарын аударды, бірақ жұмыс берушілер мен қызметкерлер арасындағы әлеуметтік және еңбек қатынастарын реттеу мәселелері әлі де бастапқы зерттеулер сатысында. Авторлар шет мемлекеттердің халықты жұмыспен қамту және еңбек туралы дәстүрлі заңнамасын еңбекпен қамтудың тарихи қалыптасқан, цифрлық платформаларды пайдалануға негізделген, стандартты емес түрлерін қолдану әрекетінен туындайтын өткір мәселелерді қарастырады, еңбек қатынастарын нақтылауға және процеске барлық қатысушылардың мүдделерін қорғауға арналған кейбір алдын ала реттеу кеңестерін ұсынады.

Кілт сөздер: қазіргі заман тарихы, еңбек қатынастары, гиг-экономика, цифрлы платформа, қызметкер, өзін-өзі жұмыспен қамтушы, еңбек құқықтары, цифрландыру, жұмыспен қамтудың стандартты емес түрлері.

IRSTI 05.11.71

**PROBLEMS AND PROSPECTS OF NEW FORMS OF EMPLOYMENT
IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION****Ualtayeva A.S.^{1*}ID, Ualtayev M.D.²**¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan²Institut of Economics, Almaty, Kazakhstan

E-mail: altyn.lazzat@mail.ru (Ualtayeva), mukhtar_8282@list.ru (Ualtayev)

Abstract. The article examines the current trends in the formation of new forms of employment in the conditions of digitalization of the labor market. Platform labor actively developing since 2019 during the global pandemic, has attracted the attention of domestic and foreign researchers, but the problems of regulating social and labor relations between employers and employees are still at the stage of initial research. The authors consider acute issues that arise when trying to apply the traditional legislation of foreign countries on employment and labor to historically developing non-standard forms of employment based on the use of digital platforms, offer some preliminary regulatory recommendations designed to clarify labor relations and protect the interests of all participants in the process.

Key words: modern history, labor relations, gig economy, digital platforms, employee, self-employed, labor rights, digitalization, non-standard forms of employment.

Введение. Современная история, геосоциальная ситуация и международный опыт показывает, что ключевой проблемой в сфере занятости является правильная правовая платформенная квалификация статуса занятого (Финансовая культура, 2022:7).

Целью данного исследования является определение рисков и перспектив современного развития платформенной занятости с учетом обеспечения баланса государственных гарантий и развития механизмов саморегулирования.

Новизна исследования заключается в определении роли работодателей и работников в регулировании социально-трудовых отношений в сфере платформенной занятости, обосновании институциональных пробелов в регулировании деятельности субъектов социального партнёрства в сегодняшний сложный исторический период.

Результаты исследования подходов различных юрисдикций к решению указанной проблемы позволяют заключить, что платформенные занятые могут охватываться как категорией «трудоустроенный сотрудник», так и категориями «неформальный занятый» «самозанятый». Такая неопределенность обуславливает наблюдаемое в различных юрисдикциях судебное вмешательство в процедуру определения правового статуса платформенных занятых.

Материалы и методы. В качестве методологической базы использовались различные общенаучные методы, в сочетании с использованием методов смежных дисциплин, прежде всего исторический, компаративистский, структурно-функциональный, сравнительно-правовой, аналитический, эмпирический, формально-логический, метод обобщения и аналогии. В частности, они использовались для изучения этапов формирования, эволюции становления новых форм занятости в современных условиях цифровизации рынка труда.

Эмпирической основой исследования данной работы послужили практические материалы, законы и др. государств как ближнего, так и дальнего зарубежья, рассматривающих с правоприменительной точки зрения положения о легитимности новых форм занятости.

Теоретическими же основаниями стали концепции, характерные, прежде всего, для взаимного сотрудничества государств, а именно конструктивизм и символизм, при помощи которых адаптируется к местным условиям теория «гражданской нации», которая показывает большой потенциал для применения в будущем, особенно имея в виду официально обозначенные задачи перед судебной и правоприменительной основой трудового законодательства.

Новые научные результаты, полученные в статье в рамках исследования, видятся в следующем:

- впервые комплексно проанализирована специфика правового регулирования отношений в новых формах занятости;
- рассмотрена занятость, как часть мировой системы труда;
- изучены исторические предпосылки появления новых форм занятости;
- выявлены причины деления и нормы международных форм занятости;

- исследованы правовые источники регулирования международных трудовых платформ и проанализированы особенности правового регулирования форм занятости с характеристикой и мерой ответственности сторон.

Проблематика исследования, связанна с изучением основных аспектов и современных тенденций формирования новых форм занятости условиях цифровизации рынка труда. Базовыми научными источниками явились работы цивилистов, проводивших последние наиболее полные исследования, такие как монография Илларионовой Э.О. «Новые формы занятости в контексте цифровизации рынка труда», где она считает глобальным трендом последних лет является рост числа сотрудников, работающих удаленно, что приобретает особую значимость в условиях сложной эпидемиологической обстановки в мире (Илларионова, 2021:21-32). В статье «Последствия цифровизации экономики для занятости населения Абдулхаировой Э.М. рассматривается влияние развития цифровых информационных технологий на рынок труда и занятость населения. При этом, отдельно анализируется воздействие цифровой экономики на территории с относительно низким уровнем жизни и высоким уровнем безработицы (Абдулхаирова, 2020: 7-30).

Кроме того, использовалось законодательство европейских стран по формированию новых форм занятости условиях цифровизации рынка труда, в которых установлены требования к качеству, объему и условиям предоставления специальных социальных услуг в организациях с государственной и негосударственной форм собственности.

Обсуждение. В Германии в зависимости от структуры отношений с платформой лицо может выступать как работник, или как самозанятый. Если речь идет о самозанятых, то часто используются подрядные договоры. В большинстве случаев деятельность платформенных занятых осуществляется как самостоятельная, в форме, так называемой самозанятости, предполагающей личное выполнение работы. Немецкий опыт отражает необходимость учитывать конкретные правовые отношения на отдельных платформах (что обосновывает обращение к правоприменителю).

Федеральный суд ФРГ по трудовым спорам в своем резонансном решении указал, что базисное соглашение между краудворкером с оператором Интернет-платформы, которое уполномочивает его на принятие заказов, но которое не содержит обязательства краудворкера к принятию заказов, может образовывать бессрочные трудовые отношения в соответствии с Германским гражданским уложением (Neue Zürcher Zeitung, 2020). Решающее значение имеет организационная структура онлайн-платформы. Трудовые отношения имеют место, если пользователь не может свободно определять свою деятельность в отношении места, времени и содержания.

В соответствии с указанной судебной практикой вопрос стоит ли рассматривать занятых для цифровой платформы лиц как зависимых или как самостоятельно зарабатывающих необходимо решать на основе изучения организационной структуры платформы. Но следует иметь в виду, что Федеральный суд по трудовым спорам не указал, что любой краудворкер автоматически является работником. Варианты оформления отношений могут быть различными и необходимо в каждом конкретном случае проверять имеются ли трудовые отношения по смыслу. Партия Левых (Linke) дважды выступила в Бундестаге с предложением актуализировать легальное определение лица, со схожим с работником статусом, чтобы зависимые самозанятые пользовались теми же защитными механизмами и правами, как и работники (Haufe, 2022:5).

Также предложено включить краудворкеров в управление рабочими процессами предприятия и специально указать, что предприятие может быть онлайн-платформой и эффективное определение поведения работников может происходить также с использованием алгоритмов и иных цифровых средств. Вторая инициатива партии Левых предложила закрепить в законе, что занятые в гиг-экономике, как правило, являются работниками и установить перенос на платформы бремени доказывания в процедуре определения статуса.

Кроме того, ведется разработка Франкфуртской декларации платформенной работы с 2016 года, подписанной международными профсоюзами (из США, Австрии, Швеции, Дании) и требующей честных условий работы в платформенной экономике. Она регламентировала вызовы, стоящие перед платформенной экономикой, в частности определение статуса занятости краудворкера, оплату по крайней мере минимально установленной оплаты труда, доступа к национальной системе социального страхования и права на коллективные действия (Независимая газета, 2022).

Во Франции, в отличие от большинства стран, платформенная занятость регулируется двумя законами: Законом №2016-1088 «О труде» от 8 августа 2016 года, определяющего модернизацию общественного диалога и обеспечении безопасности профессионального пути (далее - Закон Эль-Хомри) (Рубинский, 2017.) и Законом №2019-1428 от 24 декабря 2019 г. Согласно Закону Эль-Хомри (RT France, 2019), платформа несет «социальную ответственность» перед независимым работником платформы «при условии, что именно платформа определяет порядок предоставления услуг и устанавливает цену

услуги или предоставленных товаров». Предполагается, что платформы сами устанавливают и соблюдают условия предоставления услуг без государственного надзора или юридических санкций. При этом французский законодатель постарался избежать наложения излишних обременений, которые могли бы помешать развитию платформ. Работники платформы имеют право создавать профсоюзы, право на забастовки и право на коллективные действия в защиту своих интересов (коллективные права).

Второй закон - Закон №2019-1428 закрепляет социальную ответственность платформ перед работниками, которые обеспечивают перевозку пассажиров и доставку товаров с использованием двух- или трехколесных транспортных средств. Это достигается путем добровольного и одностороннего принятия кодексов практики (уставов), в которых определяются права и обязанности обеих сторон.

В законопроекте предусматривалось, что после утверждения уставов платформой и административными органами права и обязанности, включенные в уставы, не могут считаться показателями юридической подчиненности между платформой и соответствующими работниками.

Конституционный совет посчитал этот механизм неконституционным на основании того, что законодательный орган позволил бы операторам платформ в одностороннем порядке указывать особенности своих отношений со своими работниками посредством устава, что помешало бы судам провести свою собственную оценку при вынесении решения по иску о переквалификации отношений в трудовые.

Три знаковых правоприменительных решения закрепили во Франции важные критерии для квалификации отношений как трудовых или независимых. Социальная палата Кассационного суда определила статус курьера как наемного работника. Суд выделил два основных фактора:

- существование трудовых отношений не зависит ни от выраженной воли сторон, ни от названия, данного их соглашению;
- первично оцениваются фактические условия, в которых выполняется работа.

Если фактические условия таковы, что работа выполняется под руководством работодателя, который имеет право отдавать приказы и инструкции, а также контролировать ее выполнение и, при необходимости, наказывать за нарушения, считается, что существуют подчиненные трудовые отношения. В большинстве приложений имеется система геолокации, позволяющая компаниям отслеживать перемещения курьера в Интернете и записывать пройденные расстояния, что позволило усмотреть наличие контроля за выполнением работы. Кроме того, некоторые компании имеют право применять санкции к курьеру.

В компаниях по организации перевозок, водитель не устанавливает свободно свои цены, не определяет условия выполнения своих услуг, что все элементы отношений между компанией и водителем указывали на фиктивность независимости. При определении отношений подчинения Суд придерживался своей классической практики, согласно которой отношения подчинения включают четыре элемента:

- право давать инструкции;
- право контролировать исполнение инструкций (отслеживание геолокации водителя);
- организованное обслуживание (работодатель в одностороннем порядке определяет условия работы, например право Uber лишать водителя доступа к платформе, то есть работы, в любое время);
- право налагать санкции за несоблюдение данных инструкций.

В деле CA Lyon, ch. Soc. № 19/08056 от 15 января 2021 года Апелляционный суд Лиона признал водителя Uber самозанятым и не нашел достаточных оснований для квалификации отношений как трудовых. Суд отметил, что только водитель решает подключиться к приложению Uber или нет, то есть имеет полную свободу не присоединяться и работать за пределами этой системы при полной независимости. Суд, оценив аргументы сторон, сформулировал некоторые правовые позиции:

- клиенты имеют возможность выставлять оценки в конце каждой поездки в рамках системы оценки качества предоставляемых услуг – это делает не сама компания, что исключает любую идею дисциплинарного воздействия;

- водитель, если и подключен, но не отвечает на три последовательных запроса на поездку, отключается приложением. Это не свидетельствует о применении дисциплинарных мер, так как у водителя есть возможность вернуться в сеть, как только он пожелает, нажав на кнопку.

Индонезийский опыт отражает, что в настоящий момент отсутствуют нормы, регулирующие рабочие отношения между занятыми и платформами. Такие отношения, в целом, охватываются Гражданским кодексом Индонезии. При этом на них не распространяются положения ключевого для трудовых отношений Закона Индонезии о рабочей силе от 2003 года. Устоявшиеся в Индонезии «партнерские» (на основе договоров гражданско-правового характера) отношения занятых и платформ в настоящее время подвергаются критике. Критики нынешнего режима платформенной занятости отмечают, что вместо того, чтобы пытаться создать справедливые условия работы для «партнеров», то есть гиг-занятых, правительство взяло на себя обязательство облегчать бизнес самих цифровых платформ, так как платформенную занятость и «партнерство» считают будущим занятости.

В Малайзии при отсутствии формального определения статуса «платформенного занятого», такие занятые находятся между уже регламентированными категориями - «сотрудник» (официально трудоустроенный) и «неформальный занятый» (независимый подрядчик, иногда самозанятый). Регуляторные инициативы в юрисдикции в основном направлены на поддержку неформальных занятых, конкретных предложений относительно правового статуса платформенных занятых не выявлено.

Исследователи отмечают возможность квалификации статуса платформенных занятых на основании проверки степеней контроля со стороны работодателя и зависимости работников в юрисдикции нет единого юридического теста, позволяющего разграничить даже официальных сотрудников и независимых подрядчиков, но выделяется ряд критериев, принимающихся во внимание.

Сингапурские платформенные занятые даже при полном рабочем дне не считаются официальными сотрудниками, а квалифицируются в качестве независимых поставщиков услуг, то есть самозанятых лиц (как владельцы бизнеса или поставщики специальных консультационных услуг). Процесс совершенствования регулирования в отношении платформенных занятых в Сингапуре концентрируется не на регламентации иного вида отношений, а на усилении поддержки самозанятых.

В Сингапуре основной тенденцией совершенствования регулирования является последовательное обеспечение самозанятых, к которым относятся и платформенные занятые, достаточным объемом гарантий и прав. Основные рекомендации, которые уже имплементируются в юрисдикции, были сформулированы Трехсторонней рабочей группой по самозанятым в Сингапуре (Tripartite Workgroup for Self-Employed Persons in Singapore, TWSEP) 40.

В США на большинстве цифровых платформ использующиеся соглашения о предоставлении услуг, как правило, являются «договорами присоединения». Это означает, что их содержание определяется платформой в одностороннем порядке; другая сторона - провайдеры услуг - может только принять или отказаться. Цифровые платформы используют подходящие формулировки для того, чтобы избежать трактовки в пользу установления трудовых отношений между ними и подрядчиками. Однако в юрисдикции отмечаются инициативы, направленные на урегулирование статуса платформенных занятых. В США провайдеры услуг все чаще оспаривают свой статус в пользу отнесения их к сотрудникам, работающим по трудовым договорам.

Дело *Dynamex Operations West, Inc. v. Superior Court of Los Angeles County* от 30 апреля 2018 г. является одним из важнейших дел в США по определению статуса платформенных занятых (*Superior Court, 2018*). Бывший водитель *Dynamex* - курьерской службы доставки - подал коллективный иск против компании в Верховный суд округа Лос-Анджелес. Он утверждал, что *Dynamex* неправильно квалифицировала водителей как независимых подрядчиков, был поднят вопрос о надлежащем стандарте квалификации статуса. Далее, уже Верховный суд Калифорнии постановил, что водители являются наемными работниками для целей Приказов о заработной плате штата Калифорния и что бремя доказывания того, что наемный работник является независимым подрядчиком лежит на работодателе. Суд также постановил, что для того, чтобы установить, что наемный работник является независимым подрядчиком, работодатель должен доказать каждый фактор теста ABC.

После принятия Закона AB-5 *Uber* и *Lyft* вместе с *DoorDash* отказались переквалифицировать своих водителей в наемных работников и стали финансировать вместе с *Instacart* и *Postmates* инициативу по голосованию - поправку к Закону AB-5 - в целях освобождения цифровых платформ, основанных на локации (*the ridesharing companies*), из-под действия Закона AB-5, а также предоставления платформенным занятым (таксистам и курьерам) ряд определенных социально-экономических гарантий, в числе которых, например, предоставление медицинской страховки; установление минимальной зарплаты, но не на все время работы, а только на время, затраченное на непосредственную доставку товара (120 % от минимальной зарплаты штата или всей страны) и другие. Соответственно, в результате референдума (59 % голосов) 3 ноября 2020 года принята поправка к данному закону, которая определяет статус таксистов и курьеров, занятых на платформах, как независимых подрядчиков, и предоставляет им определенные гарантии. Однако 20 августа 2021 года Верховный суд Калифорнии признал поправку неконституционной, так как ключевой раздел запрещает применять законодательство, разрешающее коллективные переговоры. В деле *Razak v. Uber Techs., Inc.* Апелляционный суд третьего округа Пенсильвании вынес решение в пользу *Uber Technologies, Inc.* о том, что три водителя *UberBlack* являются независимыми подрядчиками. Окружной суд применил тест, установленный в деле *Dopovan v. DialAmerica Marketing, Inc.* от 1985 года (тест экономических реалий), который требует от судов проанализировать шесть факторов для определения статуса работника в соответствии с Законом о справедливых трудовых стандартах от 1994 года. Окружной суд пришел к выводу, что четыре фактора способствовали статусу истцов как независимых подрядчиков, и только два фактора поддерживают статус истцов как сотрудников. В США была предпринята попытка на федеральном уровне принять правила по определению статуса платформенных занятых. 6 января 2021 года Министерство труда США при

Администрации президента Дональда Трампа объявило об окончательном правиле, разъясняющим стандарт для статуса работника и независимого подрядчика в соответствии с Законом о справедливых трудовых стандартах от 1994 года (далее - Правило), которое сузило факторы теста экономических реалий до пяти. Правило было опубликовано 7 января 2021 года и должно было вступить в силу 8 марта 2021 года. Однако в финальном Правиле, опубликованном 4 марта 2021 года, Министерство труда США указало, что вступление в силу отложено до 7 мая 2021 года. 5 мая 2021 года Министерство труда США объявило, что финальное Правило от 7 января 2021 года отменено, обосновывая это тем, что Правило, в случае принятия, будет иметь негативный эффект как для работников, так и для предприятий.

В КНР при оформлении отношений с платформенными занятыми задействованы следующие подходы (Синявская, Бирюкова, 2021)

- заключение платформой договора об оказании услуг с организацией, которая выступает в качестве работодателя и предоставляет работников в распоряжение платформы;

- заключение платформой договора об оказании информационных услуг с организацией, имеющей в своем штате работников, которые затем выполняют заказы от платформы;

- заключение трудового договора между платформой и гражданином, действующим по ее поручению и за счет ее средств. При использовании подхода применяются положения Закона КНР «О труде»;

- заключение платформой договора об оказании услуг между платформой и гражданином. При заключении договора об оказании услуг гражданин работает на себя, может принимать заказы или отказываться от них, выступая в качестве клиента платформы, и оплачивая ей предоставление информации, как правило, в размере 20–30 % от цены выполненного заказа.

Наличеству судебная практика, связанная со спорами относительно наличия или отсутствия фактических трудовых отношений между платформой и платформенным занятым. При вынесении решения по данной категории дел суды изучают степень автономности платформенного занятого от поступающих указаний (заказов) платформы. В одном из дел суд указал, что курьер и курьерская служба находятся в трудовых отношениях, так как курьер занимается приемом и доставкой отправок, получает оплату в зависимости от количества принятых и доставленных отправок. Кроме того, он использует транспортные средства и униформу компании, осуществляет доставку согласно установленному компанией графику в пределах района, назначенного компанией, и имеет низкую самостоятельность в работе.

В споре между группой водителей такси и платформой Didi суд указал, что между сторонами отсутствуют трудовые отношения, а заключен договор оказания услуг водителя по экспресс-перевозке. Тот факт, что платформа устанавливает обязательные для водителей правила поведения и отчетности, был истолкован судом не как свидетельство наличия трудовых отношений, а как исполнение компанией обязанности по соблюдению требований нормативно-правового акта - Временных мер по управлению Бизнес-услугами онлайн-бронирования такси - о контроле водителя такси от 28 июля 2016 г. Дополнительно, наиболее близко к определению характера отношений между платформами и занятыми подошли положения Временных мер для администрирования служб онлайн-вызова такси. В финальной версии документа указано, что «операторы служб вызова онлайн-такси должны подписывать трудовые договоры или иные соглашения с водителями в соответствии с законами и постановлениями и в зависимости от рабочего времени, частоты обслуживания и других характеристик с уточнением прав и обязанностей обеих сторон».

Особой практикой воздействия на рабочие отношения между занятыми и цифровыми платформами выступает присущий «северной модели» механизм заключения коллективных договоров. Регулирование трудовых отношений в северных странах находится в плоскости договорного саморегулирования, а законодательное регулирование выстраивает лишь общие рамки взаимодействия, не обращаясь к вопросам, например, минимальной оплаты труда.

К примеру, первично в Дании квалификация платформенных занятых в качестве официальных сотрудников или самозанятых зависит от фактических обстоятельств рабочих отношений. В датской правовой системе платформенные занятые будут иметь право на минимальную заработную плату и лучшие условия труда (приближено к официальным сотрудникам) только в том случае, если этого добивается профессиональный союз в рамках переговоров. В Дании первой платформой, заключившей коллективный договор в отношении занятых, выступила Hilfr (услуги клининга). Договор ввел новую категорию работников (Super Hilfrs) наряду с уже занятыми фрилансерами (Freelance Hilfrs), а также возможность занятых выбирать, хотят ли они квалифицироваться в качестве официальных сотрудников или оставаться фрилансерами.

Если работник не возражает или самостоятельно не выбирает статус, то он/она автоматически становится Super Hilfr после того, как отработывает 100 часов на платформе.

В Норвегии платформенные работники охватываются статусом самозанятых (ECE, 2021), а не официальных сотрудников. Разграничения между самозанятыми и официальными сотрудниками регламентируются в ряде законодательных актов, например, в Законе о рабочей среде от 2006 года, Законе о национальном страховании от 1997 года и налоговом законодательстве. Относительно реализации механизма коллективных переговоров показательное дело Foodora. После забастовки курьеров платформа решила на проведение переговоров, результатом которых стало подписание коллективного договора. Договор дает курьерам право на минимальную заработную плату (примерно 12–14 евро в час), надбавку за собственное оборудование и работу в зимнее время, а также пособие на снаряжение. Кроме того, договор включает схему досрочного выхода на пенсию (AFP).

Поскольку Foodora не связана с организациями работодателей, договор действует только в рамках компании и распространяется на всех курьеров Foodora в Норвегии. Однако следует учитывать, что модель найма Foodora в Норвегии отличается от принятых в иных юрисдикциях порядков оформления отношений с занятыми: курьеры Foodora в Норвегии нанимались в качестве официальных сотрудников с атипичными договорами (отношения в некоторой степени отличались от стандартных трудовых вследствие технологической составляющей).

Система занятости, разграничивающая статусы лиц на «официальных сотрудников» и «самозанятых» существует и в Швеции. Применение концепции трудоустройства зависит от того, какая бизнес- модель реализуется платформой и какое законодательство применяется в первую очередь (трудовое или социального обеспечения). Однако в противовес части институтов трудового права Закон об участии работников в принятии решений от 1976 года охватывает индивидуальных самозанятых лиц (solo self-employed persons) в качестве «зависимых подрядчиков». «Зависимым подрядчиком» является лицо, не нанятое другим лицом, но выполняющее для него работу, которая по существу аналогична работе на должности сотрудника. При таких обстоятельствах лицо, для которого выполняется работа, является работодателем. В рамках Закона об участии работников в принятии решений «зависимые подрядчики» рассматриваются в качестве сотрудников, имеющих право на организацию, ведение переговоров и забастовки. Социальные партнеры также могут вести и переговоры и заключать коллективные договоры для «зависимых подрядчиков». В связи с этим в юрисдикции наличествует передовой опыт заключения коллективных соглашений в пользу платформенных занятых.

Также в юрисдикции запущена инициатива «GigLab Sweden». В рамках инициативы опубликован отчет «Карта проблем шведской гиг-экономики», который носит исследовательский характер. Конкретных мер в отношении правового статуса платформенных занятых не предпринято.

Существует и третий (промежуточный) правовой статус платформенных занятых. В юрисдикции Индии в 2020 году был принят Кодекс социального обеспечения, который вводит два определения платформенных занятых - гиг-работник (gig worker) и платформенный работник (platform worker). Гиг-работник является более широким понятием и включает в себя в том числе платформенного работника. В соответствии с Кодексом от 2020 года гиг-работники и платформенные работники обязаны быть зарегистрированными. Только зарегистрированные гиг-работники и платформенные работники могут воспользоваться преимуществами Кодекса «Социальное обеспечение для работающих на дому работников, гиг-работников и работников-платформ». Однако отмечается, что в существующем виде Кодекс от 2020 года содержит лишь общие рекомендации, но не описывает механизмов их реализации.

Кодекс социального обеспечения от 2020 года юридически еще не вступил в силу, поэтому на данном этапе социальное обеспечение не предоставляется гиг-работникам и платформенным работникам. 12 декабря 2021 года Верховный суд Индии рассматривал дело о предоставлении льгот по социальному обеспечению гиг-работникам и платформенным работникам Uber, Ola Cabs, Swiggy и Zomato. По итогу Верховный суд направил уведомление Центру по судебному разбирательству в общественных интересах (the Centre on a public interest litigation, PIL) с требованием предоставления пособий по социальному обеспечению для гиг-работников и платформенных работников Uber, Ola Cabs, Swiggy и Zomato.

В правовой системе Великобритании закреплены три формы занятости: наемный сотрудник (employee), рабочий (worker), независимый подрядчик (самозанятый). Введение в 1996 году категории «рабочий» (worker) было обусловлено распространением некоторых прав, обычно предоставляемых только наемным сотрудникам (employees), на лиц, занятых в нестандартных формах занятости. Под категорию «рабочий» (worker) попадают физические лица, которые лично заключили договор на выполнение какой-либо работы или оказание услуг для другой стороны, если эта другая сторона не является клиентом или заказчиком какого-либо бизнеса, осуществляемого этим рабочим (worker). Рабочий (worker) представляет собой промежуточную форму занятости между наемным сотрудником (employee) и независимым подрядчиком (самозанятым). В Великобритании наблюдается особый правоприменительный подход, основанный на наличествующей законодательной регламентации промежуточного статуса.

Одним из самых важных дел является Uber V. V. против Аслама и Фаррара от 2021 года Верховный суд постановил, что водители Uber являются рабочими (workers), а не независимыми подрядчиками (самозанятыми), на основе пяти факторов:

Uber устанавливает тариф, и водителям не разрешается взимать плату больше, чем установленный тариф, рассчитанный приложением Uber, поэтому Uber диктует, сколько платят водителям за работу, которую они выполняют;

- Uber определяет условия контракта, и водители не могут на это повлиять;
- Uber контролирует количество запросов на поездки и может наказать водителей (наложить штрафы) за отклоненные поездки;
- Uber осуществляет «значительный контроль» над тем, как водители предоставляют свои услуги, используя систему рейтингов, которая влияет на то, может ли водитель продолжать работать на платформе или нет;
- Uber ограничивает связь между пассажиром и водителем до минимума, необходимого для выполнения конкретной поездки, и предпринимает активные шаги, чтобы водители не установили какие-либо отношения с пассажиром, способные выйти за рамки индивидуальной поездки.

Таким образом, теперь все зарегистрированные в приложении Uber водители Великобритании имеют право на получение социально-экономических гарантий, предусмотренных трудовым законодательством Великобритании в отношении рабочих (workers).

Несмотря на возможность признания платформенных занятых рабочими (workers), судебная практика по данному вопросу не является однородной. В июне 2021 г. Апелляционный трибунал постановил, что курьеры Deliveroo являются самозанятыми и не имеют права организовываться в профсоюзы. В решении Апелляционного трибунала указано, что ст. 11 Европейской конвенции о правах человека, которая защищает право создавать профсоюзы и вступать в них, не распространяется на курьеров Deliveroo, потому что им не нужно проводить работу лично и они могут использовать замену. Тем не менее курьеры Deliveroo имеют право организовываться в соответствии со ст. 11, понимая под ней «более общее право на свободу ассоциации», но они не имеют права делать это конкретно в рамках профсоюза.

Другим аргументом является то, что курьеры Deliveroo добровольно присоединились к цифровой платформе, будучи прекрасно осведомлены о схеме его работы и имея возможность самостоятельно определять степень своей занятости (как выполнять, так и отклонять заказы).

В юрисдикции фиксируется и добровольная практика платформ по оформлению трудовых отношений. Например, Pedal Me - цифровая платформа для обслуживания пассажиров и грузов, базирующаяся в Лондоне, и Just Eat - цифровая платформа-компания, которая была создана, когда Takeaway.com слилась с британской службой доставки еды Just Eat в феврале 2020 г.

В Российской Федерации - аналогично многим иностранным юрисдикциям - отсутствует специальная законодательная регламентация платформенной занятости. Ключевой вопрос о квалификации статуса платформенного занятого в настоящее время остается в плоскости правоприменительной практики. Следовательно, российские суды, сталкивающиеся с необходимостью определения статуса платформенного занятого, обращаются к условному юридическому тесту, позволяющему вывести наличие либо отсутствие трудовых отношений.

Развернутый перечень критериев приведен Пленумом Верховного Суда РФ в Постановлении от № 1595 от 29.05.2018 года. В первую очередь - согласно абзацу 2 пункта 17 Постановления - указывается, что процесс оценки фактических трудовых отношений выходит за рамки установления наличия формализованных актов (гражданского-правовых договоров, штатного расписания и т. п.). Следовательно, необходимо совокупное установление и оценка ряда иных критериев, среди которых, например, достижение сторонами соглашения о личном выполнении работником определенной, заранее обусловленной трудовой функции в интересах, под контролем и управлением работодателя; подчинение работника действующим у работодателя правилам внутреннего трудового распорядка, графику работы (сменности); обеспечение работодателем условий труда; выполнение работником трудовой функции за плату; устойчивость и стабильность отношений; предоставление инструментов, материалов и механизмов работодателем и другие.

Так, в апелляционном определении Московского городского суда, связанном с обжалованием отказа в удовлетворении требований истца к ООО «Яндекс Такси» об установлении факта трудовых отношений, прослеживаются релевантные характеристики российской платформенной занятости. Между истцом (водителем такси) и ООО «Яндекс Такси» заключен договор на доступ к сервису посредством акцепта оферты на оказание услуг по предоставлению доступа к сервису с подтверждением применения специального налогового режима. В суде первой инстанции факт возникновения между сторонами трудовых отношений установлен не был, при этом зафиксировано, что истец, заключая Договор на доступ к сервису и сообщая о наличии статуса «самозанятого», подтвердил осуществление

предпринимательской деятельности без работодателя с использованием, в том числе, программно-аппаратных средств «Яндекса». Договор на доступ к сервису не содержал положений об обязанности выполнить работы или оказать услуги для «Яндекс Такси», так как компания обязалась лишь предоставить доступ к Сервису, а истец - оплатить доступ.

Истец самостоятельно отвечал за обеспечение своих условий труда и наличие инструментов, материалов и оборудования, необходимых для ведения предпринимательской деятельности. При этом он же, имея статус «самозанятого», подтвердил, что ведет предпринимательскую деятельность, не имея работодателя, и намерен далее вести такую деятельность. В рамках апелляционного рассмотрения суд установил отсутствие ряда критериев фактических трудовых отношений из «классического» теста, указанного выше, и не признал отношения между истцом и ответчиком трудовыми. Определением Второго кассационного суда общей юрисдикции решение первой инстанции и апелляционное определение оставлены без изменений.

Результаты исследования. В некоторых решениях судов общей юрисдикции указывается на «агентский» статус платформы в отношении между занятым и потребителем услуг. Квалификация такого статуса не свидетельствует о том, что платформа является прямым нанимателем занятого, следовательно, между ними не наличествуют фактические трудовые отношения.

Препятствия для установления наличия фактических трудовых отношений между занятыми и платформами обусловлены и характером взаимодействия последних с компаниями- партнерами. Так, арбитражные суды РФ признают и учитывают те договорные положения, которые положены в основание отношений платформ и «партнеров»: платформы лишь предоставляют доступ к определенному сервису. В ряду дел о взыскании задолженности по договору, возбужденных на основании исковых заявлений ООО «Деливери Клуб», суды непосредственно учитывали то, что платформа «оказывает комплекс услуг, направленных на поиск/привлечение потенциальных покупателей (приобретателей) и продажу им товаров и услуг заказчика, посредством размещения информации о товарах и услугах заказчика на рекламных площадках Деливери Клуб (на интернет-сайте, мобильных приложениях Delivery Club, приложениях для Smart TV, в информационно-контактном центре и др.)». Подобные договорные положения рассматривались и в делах при участии ООО «Яндекс Такси»: судами было установлено, что ООО «Яндекс Такси» принимало на себя обязательство предоставлять доступ к сервису Яндекс Такси. Результаты анализа международного и российского опыта относительно перекалфикации отношений между занятыми и платформами отражают важнейший аспект: задействование судебного/административного механизма для признания трудовых отношений обусловлено наличием материальных требований к платформам. Такие требования включают распространение гарантий, предусмотренных трудовым законодательством (также получение соответствующего социального обеспечения).

Заключение. В результате исследования, авторы пришли к выводу, что признание в некоторых юрисдикциях трудовых отношений между занятыми и платформами указывает на продвижение расширительного толкования традиционных критериев фактических трудовых отношений (через юридические тесты). Тенденция к расширению смысла традиционных критериев может не позволить выделить платформенную занятость в качестве нового - прогрессивного - явления, следовательно, возможные конфигурации бизнес-моделей платформ в перспективе не упразднят традиционные риски (например, введение в Испании презумпции трудовых отношений для платформенных занятых привело к уходу платформ с рынка).

Сейчас в международном поле нет универсального и единственно верного подхода к регулированию труда на платформах. Таким образом, на сегодняшний день перед законодателем стоит вопрос о создании инструмента для регулирования правоотношений, возникающих в сфере платформенной занятости и определение правового статуса платформенных занятых. Для этого необходимо изучить все нюансы и построить политику в этой области с учетом национальных особенностей государств, потребностей активного формирования новых технологичных структур, механизмов регулирования удаленного труда в целях обеспечения социально-экономической безопасности.

Список литературы

Абдулхаирова Э.М. Последствия цифровизации экономики для занятости населения /Наука Красноярья, Том 9. № 4. 2020. С. 7-30.

Arbeitsgerichtsbarkeit und anwendbare Vorschriften //Haufe. 2022. 5 p.

Gesine Weinmillers Deutsches Bundesarbeitsgericht in Erfurt. In: Neue Zürcher Zeitung (NZZ) vom 24. November 2020.

Dynamex Operations West, Inc. v. Superior Court, 2018. In the supreme court of california dynamex operations west, INC., Petitioner, S222732 v. Ct.App. 2/7 et al., Real Parties in Interest.

Ключевые слова: международная система отношений, биполярный мир, однополюсное мироустройство, многополюсная система, великая держава, сверхдержава, гипердержава, экономический потенциал, валовой внутренний продукт, военный потенциал, ядерное оружие, ресурсный потенциал, международный статус, международная география интересов.

FTAMP 11.25.91

XXI-ҒАСЫРДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ АРЕНАДАҒЫ "ЕСКІ" ЖӘНЕ "ЖАҢА" ОЙЫНШЫЛАРДЫҢ МҮДДЕЛЕРІНІҢ КҮРЕСІНІҢ ТАРИХЫ

Найманбаев Бекмурат Рахимбердиевич¹

¹Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті. т.ғ.д., ҚР ҰҒА-ның профессоры. Шымкент қаласы, Қазақстан.

*Автор-корреспондент:
E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада халықаралық саясаттың ескі және жаңа акторларының көшбасшылық үшін күресі болатын жаңа әлемдік тәртіптің қалыптасуы зерттеледі. Күштің екі полюсі – Кеңес Одағы мен Америка Құрама Штаттары болған биполярлық әлемдік тәртіптің ыдырауының себептері мен факторлары қарастырылады. КСРО ыдырағаннан кейін АҚШ біраз уақыт өз дегенін жүргізген жалғыз держава болып қала берді. XXI ғасырда көпполярлы әлем ұлы держава мәртебесі үшін күреске келе бастады, оған бірқатар жаңа акторлар кірді. АҚШ-тың саяси күші, экономикалық, әскери және адами әлеуеті өзінің көшбасшылығын сақтай отырып, егжей-тегжейлі сипатталады. Сондай-ақ, "күш орталығы" мәртебесіне жаңа үміткерлердің - Қытай, Ресей және Еуропалық одақтың әлеуеті егжей-тегжейлі қаралады. Осы ойыншылардың әрқайсысының мүдделеріне және олар көздеген мақсаттарға талдау жасалады.

Кілт сөздер: халықаралық қатынастар жүйесі, биполярлық әлем, бір полюсті әлемдік тәртіп, көп полюсті жүйе, ұлы держава, супер держава, гипер держава, экономикалық әлеует, жалпы ішкі өнім, әскери әлеует, ядролық қару, ресурстық әлеует, халықаралық мәртебе, халықаралық мүдделер географиясы.

IRSTI 11.25.91

HISTORY THE FIGHT OF INTERESTS OF "OLD" AND "NEW" PLAYERS IN THE INTERNATIONAL ARENA IN THE XXI CENTURY

Naimanbayev Bekmurat¹

¹South Kazakhstan State Pedagogical University. Doctor of Historical Sciences, Professor NAS RK. Shymkent, Kazakhstan.

*Corresponding-author
E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

Abstract. The purpose of the article is a comprehensive and in-depth study of the struggle unfolding in the modern world between "old" and "new players" for international leadership and the status of a great power.

The hypothesis is to identify new international actors that have real grounds for the role of global leaders in the transition from a unipolar to a multipolar world order. These are, first of all, China and Russia, which is trying to revive the status of a great power, as well as the European Union, Great Britain, and Turkey and Iran, striving for dominance in the Muslim world.

The results of the analysis are that the circle of the main participants of the "Great Game" was outlined, the interests of each of these players, their goals, potential were identified, and the chances of them achieving the status of a new "center of power" were determined.

Key words: international system of relations, bipolar world, unipolar world order, multipolar system, great power, superpower, hyperpower, economic potential, gross domestic product, military potential, nuclear weapons, resource potential, international status, international geography of interests.

Введение. В XXI веке происходит кардинальная трансформация системы международных отношений, обусловленная усилением конкуренции за геополитическое превосходство, в которую включается все большее количество претендентов. США усиленно пытаются сохранить свое единоличное лидерство и противостоят новым возвышающимся державам, среди которых он видит, прежде всего, Китай. КНР, совершив модернизационный рывок, превратился во вторую экономику мира и усиленно наращивает рычаги своего влияния по всему миру. Интересы Соединенных Штатов и Поднебесной сталкиваются во многих регионах мира. В последние годы в круг их интересов активно вовлекается Центральная Азия.

Россия, обладающая огромными территориальными и сырьевыми ресурсами, экономически слаба по сравнению с другими претендентами на глобальное лидерство. Однако, мощный военный и ядерный потенциал заставляют считаться с ее интересами, которые также приходят в противоречие с США и Китаем, а также европейскими странами, объединенным в Европейский Союз.

Центральную Азию Россия всегда считала зоной своих интересов и сегодня пытается противостоять растущему китайскому и американскому влиянию. Также ее амбиции распространяются на все постсоветское пространство, в котором она использует даже агрессивные методы. Примером может служить аннексия Крыма, за что она была подвергнута международным санкциям.

Активно участвуют в борьбе за мировое лидерство и региональные объединения, такие как Европейский Союз, имеющий значительный внешнеполитический вес и экономический потенциал. Нельзя сбрасывать со счетов Великобританию, покинувшую ЕС в результате Брексита и имеющую далеко идущие планы.

Особенность современного периода заключается в том, что свои претензии на роль глобальных и региональных лидеров выдвигают страны мусульманского мира, такие как стремящаяся к восстановлению былого величия Османской империи Турция и объявленный Вашингтоном «осью зла» Иран.

В целом международная система находится в процессе реформирования, в котором происходит борьба интересов старых и новых внешнеполитических акторов.

Материалы и методы исследования. Методологические подходы к анализу современной системы международных отношений базируются на трех основных аспектах. Во-первых, это систематизация подходов и построение модели, отражающей реальные процессы столкновения интересов внешнеполитических акторов за глобальное лидерство. Во-вторых, это использование аналитических приемов и методов общенаучного характера и единых для социальных наук. В-третьих, это объективность и отсутствие субъективизма и личностных оценок.

Основным в исследовании стал историко-социологический метод, позволяющим выявить сущность и содержание, определить детерминанты и закономерности, охарактеризовать фактическое развитие изучаемой проблемы.

Также автором были применены количественные методы, включающие набор статистических и отчасти математических приемов анализа данных.

Обсуждение. Проблемы изменения международной системы отношений, формирования нового миропорядка всегда привлекали интерес многочисленных исследователей из разных стран мира.

Научно-теоретическое и методологическое исследование проблем развития международных отношений, трансформации системы содержатся в трудах западных ученых. Основные парадигмы теоретического изучения внешней политики государств, их конкуренции за геополитическое доминирование были заложены в течение XX века. Серьезное обоснование эти вопросы получили в работах Дж. Маккиндера (Mackinder, 1996:106), Н.Спикмена (Spykman, 1944:139), О. Шпенглера (Шпенглер, 1996: 603), А.Дж. Тойнби (Тойнби, 2002: 592), Х. Моргантау (Моргантау, 1955:91).

Нельзя не упомянуть труды известных авторитетных политических деятелей и ведущих исследователей, оказавших заметное влияние на теорию и практику международных политических и экономических отношений, речь идет об работах Зб. Бжезинского (Зб.Бжезинский, 1999: 254), С. Хантингтона (Хантингтон, 2003: 656), Ф. Фукуяма (Фукуяма, 2006:220) и др.

Труды по теории и истории современных международных отношений, геополитическим проблемам государств постсоветского пространства представлены работами А.В. Торкунова (Торкунов, 2012:688), П.А. Цыганкова (Цыганков, 2019: 316), К. Гаджиева (Гаджиев, 1997: 560), А. Дугина (Дугин, 1997: 608) и др. Весьма ценный вклад в изучение формирования многополюсного мира, роли ведущих мировых держав в современной геополитике и важности многовекторной политики РК в условиях глобальных вызовов современности внесен трудами первого президента Н.А. Назарбаева (Назарбаев, 1996: 228) (Назарбаев, 2017:298), действующего президента К.К. Токаева (Токаев,1997:735) (Токаев, 2009:511)и других казахстанских специалистов, таких как М.Лаумуллин (Лаумуллин, 1999:480).

Результаты исследования. Мировое геополитическое пространство исторически характеризовалось борьбой интересов государств, обладающих или претендующих на статус «великой державы». Этот термин возник в тридцатых годах XIX века после завершения войн Наполеона и

определялся вхождением в клуб «победителей». По факту это означало роль страны в победе над Наполеоновской Францией и ее участие в колониальном переделе. Венский конгресс стал одной из первых систем международных отношений, закрепившим статус незыблемости европейских монархий и по существу привел к образованию нового в тех условиях миропорядка. Для его сохранения был создан Священный Союз в составе России, Австрии, Пруссии и Великобритании. Именно эти государства и вошли в список великих держав (Лукашук, 2008:262). Отметим, что это понятие не является юридически закрепленным, а представляет собой условное название для стран, играющих определяющую роль в мировой геополитике. Изначально термин включал четыре вышеназванных государства, немного позднее в список вошла Франция. Важной характеристикой новой системы, получившей название «концертной дипломатии», явилось получение согласия этих держав на территориальные изменения в Европе. То есть, пятерка великих держав подтверждала неизменность государственных границ. Однако, дальнейшие процессы в Европе и в мире, привели к изменению баланса сил и расширению списка. К началу XX века из европейских стран прибавилась Италия.

В этот же период в перечень вошли США, правда до начала Первой мировой войны не оказывавшие серьезного влияния на международную политику. Из азиатских стран к великим державам стали причислять Японию. Приблизившаяся к этому статусу Османская империя в результате поражения в первой мировой войне распалась и не смогла войти в этот список. Австро-Венгрия, наследница Австрийской империи, также потерпев поражение, пришла к распаду и навсегда утратила статус великой державы.

Определим признаки великих держав. Принято выделять три измерения этого статуса. В первое измерение входят экономический, военный и ресурсный потенциал, а также наличие людских ресурсов. Второе измерение составляет международная география интересов в пространственном измерении. И третье измерение заключается в признании статуса великой державы международным сообществом.

Распад Советского Союза означал, что единственной сверхдержавой остались США, которые даже стали называть новым термином «гипердержава». Однако, в борьбу за этот статус в начале нового столетия включились новые игроки – Китай и намерившаяся восстановить статус Россия.

Соединенные Штаты все больше и больше втягиваются в борьбу за то, чтобы сохранить статус-кво, но это дается им все большим трудом из-за противодействия включившихся в соперничество других акторов. Кроме того, их положение осложняется напряженностью в отношениях с партнерами и назревающим внутри страны кризисом.

Все ближе ситуация, когда геополитическая картина мира будет меняться под влиянием новой группы игроков, пока не претендующих на статус сверхдержавы, но уже являющихся по сути великими. Сегодня к великим державам принято относить помимо США, Китай, Россию, Великобританию и Францию.

Характерными признаками великой державы в современный период являются. Во-первых, это государства являются постоянными участниками Совета Безопасности Организации Объединенных Наций, обладающие правом вето. Во-вторых, глобальные амбиции и интересы во всех частях света. В-третьих, доминирование в каком-либо союзе или объединении интересов этой державы и распространения через них своего влияния.

В-третьих, стабильная политическая система, развитая экономика с крупным промышленным и технологическим потенциалом, устойчивая финансовая ситуация в самой стране.

В-четвертых, мощный ядерный потенциал и средства его доставки, в том числе межконтинентальные ракеты с ядерным зарядом, сильная и многочисленная армия, океанский флот с авианосцами и атомными подводными лодками. А также наличие военных баз в разных регионах.

В-пятых, площадки для запуска в космос военных и коммерческих грузов, а также людей. Собственные средства космической связи, спутники, возможности для осуществления навигации и разведки из космоса. Сегодня почти все великие державы сформировали собственные военно-космические силы.

В-шестых, развитая сеть средств массовой коммуникации, обеспечивающая информационную безопасность и каналов распространения агитации и пропаганды.

В-седьмых, численность населения не менее 70-80 млн. человек (Великие державы, 1909: 449). Всеми этими характеристиками обладают, прежде всего, Соединенные Штаты.

Как видим, по всем показателям американцы обладают значительным преимуществом, располагаясь на первых позициях в мире. Военное превосходство США опирается на самую мощную экономику, финансовую систему и высокий уровень человеческого развития. Правда, в последние годы экономика Штатов начинает уступать китайской и опускается на второе место. Кроме того, наблюдаются негативные явления в финансовой сфере, не оправившейся до конца от последствий мирового кризиса. Тем не менее, поскольку американский доллар является главной валютой в мире и используется в большей части

мировых финансовых операций, что позволяет США получать доход в три-пять процентов от всего объема расчетов.

Значительное преимущество имеется у Америки в военно-морских силах, что делает их по сути лидирующей морской ядерной державой. Кроме того, у них самое большое количество военных объектов по всему миру (Дробот, www.ciberlinka.ru).

Страна является мировым лидером в области информационных технологий и программного обеспечения, обладает крупнейшей системой спутниковой навигации GPS. Бесспорно технологическое лидерство, наработки Силиконовой долины являются самыми инновационными. Кроме того, высок престиж американского высшего образования, университеты страны устойчиво занимают первые места по качеству.

США обладают доминированием в средствах массовой коммуникации, кинематографе, распространяющих американское влияние и формирующие общественное мнение во всех регионах планеты.

Таблица 1 – Потенциал США

	Показатель	Место в мире
Площадь	9,5 млн. км	4
Население	327 млн.	3
Внутренний Валовой Продукт (ВВП)	18 558 млрд. долл.	1
Индекс человеческого развития (ИЧР)	0,924 – очень высокий	13
Военно-морские силы	289 кораблей, среди них 11 авианосцев, новейшие атомные подводные лодки	1
Сухопутные силы	990 000 солдат и офицеров, среди них 476 000 регулярные войска	1 место по боеспособности
Ядерный потенциал		2
Космодромы	Космический центр Кеннеди, База ВВС на мысе Канаверал, База Вандерберг	
Военные базы	730	1

Однако, происходит постепенная утрата позиций как единственной сверхдержавы и пытаются удержать свое лидерство любой ценой, всячески мешая усилению своих геополитических соперников – Китая, ЕС и России.

На сегодняшний день Америки существует много проблем внутри страны. Это и бюрократия, коррупция, падение производства, рост безработицы и нелегальной миграции. Чрезвычайно осложняет положение огромный государственный долг, составляющий около двадцати триллионов долларов.

Эти моменты еще более обострились с приходом администрации Д.Трампа, обещавшего решить накопившиеся проблемы «вновь сделать Америку великой». Обращение нового главы Белого Дома к внутренним проблемам, дало некоторые основания считать, что Штаты откажутся от роли единоличного гегемона и согласятся с формированием биполярного с Китаем в качестве второго центра силы или же вообще многополярного с несколькими лидерами. Как развернется политика США в дальнейшем сложно предсказать, но пока ясно одно, что главного своего соперника они видят в КНР.

Китай сегодня является самой быстро поднимающейся экономикой и активно наращивает свой военный и научно-технологический потенциал, заявляя свои амбиции на роль центра силы и глобального лидера. При этом эта страна выдвинула сразу несколько самостоятельных цивилизационных проектов - «социализм с китайской спецификой», маоизм и теорию гармоничного мира, основанную на идеях конфуцианства (Бальчиндоржиева, 2016:182-185).

Таблица 2 – Потенциал Китая (Бальчиндоржиева, 2016:182-185)

	Показатель	Место в мире
Площадь	9 598 962 кв. км	3
Население	1 386 000 чел.	1
Внутренний Валовой Продукт (ВВП)	12,84 трлн. долл.	2
Индекс человеческого развития (ИЧР)	0,738 - высокий	90
Военно-морские силы	60 эсминцев и фрегатов, 10 атомных лодок и 2 авианосца	2

Сухопутные силы	975 тыс.	1
Ядерный потенциал	Около 3-х тысяч единиц ядерного оружия	По разным оценкам от 3 до 5
Космодромы	4	2
Военные базы	За пределами своей территории одна военно-морская база в Джибути	5

Сегодня Китай является второй экономикой мира по номинальному ВВП, а с 2014 года по ВВП по ППС вышла на первое место в мире. Страна – мировой лидер в производстве большинства видов промышленной продукции. Например, по выпуску автомобилей он обгоняет США и Японию вместе взятых. Кроме того, он лидирует и в добыче полезных ископаемых.

Китай – крупнейший экспортер товаров, его называют «фабрикой мира». Страна обладает крупнейшими золотовалютными резервами, а китайский юань стал второй резервной валютой и по покупательной способности занимает второе место в мире. Финансовая система КНР не только обширна, но и весьма устойчива. Филиалы и дочерние организации китайских банков расположены по всем регионам. А по численности населения, причем трудолюбивого и не слишком прихотливого страна – просто безусловный лидер.

В последние годы интенсивно развивается сфера высоких технологий, в Китае действуют несколько индустриально-инновационных зон (Портяков, www.ciberlinka.ru).

В КНР создан свой интернет, функционируют самостоятельные социальные сети, развивается информатизация и расширяется доступ к интернету для многомиллионных масс. Также государство создало собственную систему спутниковой навигации и жестко защищает свое информационное пространство.

Растет военная мощь Китая, причем происходит это во всех видах вооруженных сил и при активном технологическом перевооружении. По боеготовности армия КНР находится на третьем месте в мире.

Не осталась в стороне от внимания Китая и космическая отрасль, по числу запусков страна выходит на передовые позиции. При этом она обладает наибольшим количеством космодромов.

К числу преимуществ КНР относится и так называемая «мягкая сила», которую он активно распространяет во всех регионах планеты. В геополитическом устройстве страна склоняется к модели многополярного мира.

Наряду с преимуществами Китай имеет и ряд существенных недостатков. Во-первых, это связано с нехваткой собственных ресурсов, страна нуждается в огромных количествах в привозном сырье и энергоносителях.

Во-вторых, интенсивное промышленное развитие привело не только к истощению природных запасов, но и серьезно отразилось на экологическом состоянии. Ряд провинций находится в экологическом кризисе, население мегаполисов задыхается в смоге.

В-третьих, китайцы продолжают отставать от США и России в области передовых военных технологий, поэтому вынуждены закупать их из-за рубежа.

В-четвертых, значительную опасность представляют для Пекина внутренняя нестабильность и сепаратистские настроения в Тибете и Синцзян-Уйгурском автономном районе. Организация лагерей для «перевоспитания» мусульман вызвали возмущение и осуждение со стороны мировой общественности.

В-пятых, усиливается неравномерность развития страны, в которой наряду с быстро растущими и повышающими жизненный уровень городами существуют бедные аграрные районы, население которых находится за гранью бедности.

В-шестых, несмотря на усилия правительства индекс человеческого развития серьезно отстает от уровня высокоразвитых стран. Всего 90 место в рейтинге ИЧР свидетельствует о слабой социальной политике (Чжан, 2016. 22-30).

В глобальной геополитике интересы Китая сталкиваются с США в Тихоокеанском регионе, Индийском океане, в Арктике и Антарктике. Крайне острым является Тайваньский вопрос, который вполне обоснованно Пекин считает своей территорией, а Штаты не придерживаются точки зрения о территориальной целостности страны.

Китай также претендует на ряд островов Южно-Китайского моря, а также ряда шельфа и акватории других внутренних морей и вступил в спор с Америкой за их принадлежность.

Китайцы благодаря своим многочисленным диаспорам и распространению экономического влияния через инвестиции резко усилили свои позиции во всех регионах, включая и Африканский континент. При этом КНР длительное время предпочитал избегать острой военно-политической конфронтации, используя экономические, финансовые рычаги и «мягкую силу». В последние годы китайская внешняя политика обрела более жесткие очертания и Пекин даже заявляет о вероятности военного столкновения с Соединенными Штатами.

Отметим, что, несмотря на то, что Китай позиционирует Россию как своего союзника и партнера, но у него имеется определенный конфликт интересов и с этой страной. Внешнеполитические амбиции двух государств тая в Арктике, Вьетнаме, Монголии и Центральной Азии. При чем они становятся все более отчетливо выраженными, поскольку КНР и РФ рассматривают эти территории как зону своих интересов. Заявляя о стремлении к многополярному миру, тем не менее, фактические глобальные стремления Китая гораздо шире и заключаются в установлении двухполюсного мира, в котором второй центр силы представляют США. России же отводится более скромная второстепенная роль и ее значение.

После распада СССР. Россия утратила статус сверхдержавы и в последние годы активно стремится к восстановлению утраченных позиций. Территориальный, ресурсный потенциал РФ – самый мощный в мире. Она занимает первое место в мире по территории, наличию природных богатств. Геополитическое расположение крупнейшего государства, находящегося на Евразийском материке, имеющего выход к трем океанам, позволяют ему оказывать влияние не только на соседние страны, но и на множество других регионов. Колоссальную роль играет страна в обеспечении газом и нефтью европейских государств и ряда азиатских.

Главными преимуществами Российской Федерации являются самая большая территория и огромный запас природных ископаемых. Так, по газовым ресурсам, добыче алмазов страна занимает первое место.

Между тем, в экономическом и финансовом плане РФ серьезно уступает своим конкурентам – США и Китаю. Например, вклад страны в мировую экономику составляет всего три и две десятых процента, а доля финансовых инструментов в совокупных мировых активах и того ниже – около одного процента. Экспорт природных ресурсов, прежде всего, энергоносителей составляет шестьдесят процентов от ВВП, что говорит о ее сырьевом характере и сильной зависимости от конъюнктуры цен на нефть и газ.

В последние годы Россия наращивала экспорт вооружения, по объему поставок она вышла на второе место в мире после США.

Высоким является уровень развития человеческого капитала, в рейтинге она опережает Китай на 41 позицию, но уступает Штатам на 36 пунктов.

Научный и технологический потенциал РФ сконцентрирован в военно-промышленной сфере, космонавтике и ядерной энергетике.

Российские преимущества более заметны в военной сфере. Страна обладает ядерной триадой и крупнейшим в мире ядерным арсеналом. Армия РФ занимает второе место по боеспособности, а с проводящейся модернизацией вооруженные силы страны вполне могут стать лидерами (Карлаков, 2019:156).

Таблица 3 – Потенциал Российской Федерации (Карлаков, 2019:156)

	Показатель	Место в мире
Площадь	17 125 191 кв.км.	1
Население	146 781 095 чел.	9
Внутренний Валовой Продукт (ВВП)	1 577 трлн. долл.	11
Индекс человеческого развития (ИЧР)	0,816 – очень высокий	49
Военно-морские силы	Корабли и судна всех классов, атомные подводные лодки	По разным оценкам 3-4
Сухопутные силы	900 000	5
Ядерный потенциал	Стратегическое и тактическое ядерное оружие 2076 ядерных боезарядов на 415 стратегических носителях	1
Космодромы	6 (Байконур находится в аренде у Казахстана)	1
Военные базы	20	3-4

Россия создала собственную систему спутниковой навигации ГЛОНАСС. Она обладает возможностями совершения регулярных пилотируемых полетов в космос, располагает самой крупной сетью космодромов. РФ является лидером в атомных технологиях, причем в различных областях, как военного, так и мирного характера. Однако, имеется значительное отставание в области инновационных цифровых технологий, информатизации и в научно-технологической сфере. Снижился и образовательный и научный потенциал страны в связи с неудачными реформами.

В целом Российская Федерация является мощной энергетической державой, что имеет как плюсы, так и минусы. Главный минус – это усиление зависимости от цен и покупателей, крупнейшим из которых сегодня становится Китай.

К числу слабостей России помимо указанного выше экономического потенциала относится ее довольно скромные демографические ресурсы, показатели которых продолжают ухудшаться.

Также существует внутренняя напряженность, имеются очаги вероятных конфликтов между разными конфессиями, регионами. Высокий уровень коррупции и бюрократия, растущее социальное расслоение повышают все риски.

Кроме того, санкционное противостояние наносит значительный ущерб экономике и ухудшает положение населения. Недовольство вызывает рост нелегальной миграции.

Заявляя о приверженности идее многополюсности, тем не менее, скорее всего Россия склоняется к биполярности, пытаясь восстановить советский проект и вернуть противостояние двух великих держав.

Смысловое содержание концепции «русского мира» в ее восприятии представляет Евразийский союз, как единую цивилизацию одного народа, противостоящего западному миру. Однако, такое понимание не отвечает интересам бывших советских республик и вызывает у них отторжение, вплоть до конфликта, как, например, в Украине.

В связи с эти РФ пока не может претендовать на статус единоличного центра силы и выстраивает свою внешнюю политику, поворачиваясь на Восток в поиске союзников и партнеров в противостоянии с США.

Сегодня Европейский Союз является одним из главных геополитических акторов и ведущим экономическим лидером в мире.

Объединенный потенциал стран Европейского Союза представляет мощную силу. Так, по Внутреннему Валовому Продукту (ВВП) по паритету покупательной стоимости (ППС) ЕС занимает второе место в мире, по номинальному ВВП – также второе. В целом экономический потенциал организации составляет примерно двадцать два процента от мирового объема. Он занимает по территории седьмое место в мире, а по численности населения – третье. При этом, наблюдается рост экономики, темпы которой в 2017 году достигали 2,9 %.

Торговый баланс объединения имеет положительные характеристики, экспорт широкой номенклатуры товаров стабильно превышает импорт. При этом, экспортируется высокотехнологичная продукция, а ввозится в основном сырье (Михайленко, www.ciberlinka.ru).

Отдельно отметим, что в рейтинге ИЧР от 2018 года, все государства, входящие в Евросоюз, оказались среди стран с очень высоким уровнем человеческого развития. При этом, три из них вошли в ТОП-5 самых высокоразвитых – Норвегия, занявшая первое место, Ирландия и Германия, расположившиеся на четвертой и пятой позиции. Если рассматривать регион в целом, то он является мировым лидером в человеческом развитии.

Ведущие позиции в ЕС занимали Великобритания и Франция, ядерные державы и высокоразвитые в экономическом и технологическом отношении страны. Оба государства обладают солидным ядерным потенциалом, владеют космическими и иными инновационными технологиями, развитой экономикой и довольно значительными человеческими ресурсами. Однако, Великобритания вышла из Европейского Союза и теперь его ключевыми игроками стали Франция и Германия.

Таблица 4 – Потенциал Европейского Союза (Карлаков, 2019:156).

Страны-участницы	Территория (кв.км.)	Население (чел.)	ВВП по паритету покупательной стоимости (ППС) (долл.США)	ВВП по номинальному значению (долл. США)
Австрия	83 879 км ²	8,46 млн.	403,768 млрд.	372,606 млрд.
Бельгия	30 528 км ²	11,4 млн.	494,620 млрд.	458,651 млрд.
Болгария	110 993,6 км ²	7,0 млн.	159,681 млрд.	54,291 млрд..
Великобритания	243809 км ²	63,4 млн.	2,172 трлн.	2,247 трлн.
Венгрия	93036 км ²	9,8 млн.	242 млрд.	37 млрд.
Германия	357 409 км ²	82.2 млн.	4,171 трлн.	3,685 трлн.
Греция	131 957 км ²	10,7 млн.	326,7 млрд.	224,03 млн.
Дания	43 094 км ²	5,7 млн.	200,796 млрд.	198,9 млрд.
Ирландия	70 273 км ²	4,6 млн.	243,914 млрд.	239,8 млрд.
Испания	505 790 км ²	46,5 млн.	1,769 трлн.	1,232 трлн.
Италия	301 340 км ²	60,8 млн.	2,157 трлн.	1,843 трлн.
Кипр	9250 км ²	864 236 чел	15,76 млрд.	13,5 млрд.

Латвия	64 589 км ²	1,9 млн.	53,467 млрд.	30,175 млрд.
Литва	65 301 км ²	2,8 млн.	96,910 млрд.	52,468 млрд.
Люксембург	2586,4 км ²	602005 чел.	78,307 млрд.	67,9 млрд.
Мальта	316 км ²	475 701 чел.	11,164 млрд.	61,4 млрд.
Нидерланды	41 543 км ²	17,2 млн.	752,547 млрд.	731,76 млрд.
Польша	312 679 км ²	38,5 млн.	1193 млрд.	614,190 млрд.
Португалия	95 212 км ²	10,3 млн.	236,049 млрд.	214,91 млрд.
Румыния	238 391 км ²	19,5 млн.	547 млрд.	265 млрд.
Словакия	49 034 км ²	5,4 млн.	203 млрд.	112 млрд.
Словения	20 273 км ²	2,1 млн.	80,375 млрд.	71,73 млрд.
Финляндия	338 400 км ²	5,6 млн.	244,85 млрд.	198,46 млрд.
Франция	674 685 км ²	66,9 млн.	2,739 трлн. долл.	2,541 трлн.
Хорватия	56 594 км ²	4,2 млн.	13 млрд.	61,586 млрд.
Чехия	78 866 км ²	10,5 млн.	417 млрд.	264 млрд.
Швеция	447 435 км ²	10,2 млн.	399,4 млрд.	302,6 млрд.
Эстония	45 227 км ²	1,3 млн.	46,590 млрд.	31,179 млрд.
ЕС в целом	4 324 782 км ²	508 450 856	21,7 трлн.	18,4 трлн.

Покинув ЕС Великобритания еще более активизировала свои самостоятельные претензии на роль глобального лидера. Она, бывшая в прошлом одной из самых мощных мировых империй, и сегодня играет значительную роль в международной политике. При этом английский язык давно приобрел статус международного и по распространенности занимает первое место

В настоящее время Англия является ядерной державой и входит в число постоянных членов Совета Безопасности ООН. Кроме того, королева Великобритании является главой Содружества пятнадцати независимых государств, бывших ранее ее колониями.

По уровню развития экономики страна занимает девятое место в мире и обладает одним из самых больших военных бюджетов. По размеру территории она находится на 78 месте в мире, по численности населения – на 22, по ВВП (ППС) на душу населения – 26, по номинальному ВВП – 5, по индексу человеческого развития – 15, по военному бюджету – 8 и по численности армии – 28 место.

Великобритания является серьезным претендентом на глобальное лидерство, поскольку обладает необходимыми для этого ресурсами. Сфера ее международных интересов распространяется практически на все континенты и страны. Опираясь на союзнические отношения с США, Англия может добиться признания себя как великой державы, шансы у нее довольно велики.

В последние годы Турция активно проводит самостоятельную политику и стремится выйти за рамки регионального игрока, позиционируя себя как лидера всего мусульманского мира, а также продвигая идеи пантюркизма. Рассматривая шансы Анкары стать новым полюсом силы, следует отметить, что эта страна обладает для этого достаточными ресурсами. По размерам территории она занимает 36 место, по численности населения – 19, ВВП (ППС) – 13, по ИЧР (очень высокий) – 59, обладает современной, вооруженной последними новинками военной техники армией численностью свыше полумиллиона солдат. С 1952 года Турция является членом Северо-Атлантического Альянса, ее вооруженные силы представляют наиболее боеспособный контингент НАТО в обширном регионе. В 1999 году она стала кандидатом в члены Евросоюза, однако, сегодня ее стремления гораздо масштабнее и география интересов весьма обширна. На сегодняшний день Турция стремится стать лидером бывшего османского пространства, пытаясь вернуть величие Османской империи. В особенности это внешнеполитический курс наиболее ярко проявился после прихода к власти партии Справедливости и развития во главе с Р.Т. Эрдоганом. В настоящее время правящая партия реализует курс на создание «Новой Турции», нацеленный на воссоздание Османской империи. Так называемый «неосманизм» означает современное направление в политике турецких властей, направленных на закрепление влияния в государствах, находившихся в составе Османской империи.

Кроме того, Турция активно продвигает проект, нацеленный на интеграцию тюркских народов под своей эгидой. Если ранее тюркские страны не вполне приветствовали эту идею, признавая необходимость тесных связей в области культуры и языка, то, теперь, с обострением Карабахского конфликта, он приобретает вполне определенные черты. Во всяком случае, он поддерживается различными слоями населения в Казахстане, Узбекистане, Кыргызстане и в особенности, в Азербайджане.

На Ближнем и Среднем Востоке к лидерству стремится Иран. Сегодня Исламская Республика Иран сумела создать стройную систему внешней политики, состоящей из семи ключевых принципов, опирающихся на исламские ценности. В настоящее время Иран имеет дипломатические отношения почти со всеми странами мира, за исключением США и Израиля, проводит многовекторную внешнюю политику. Благодаря принципу невмешательства во внутренние дела других государств он стал лидером

Движения неприсоединения и сегодня активно стремится к тому, чтобы занять лидирующие позиции в мировой политике.

Иран преследует цель стать одним из ключевых игроков на международной арене. Для этого у него имеется ряд факторов, могущих оказать существенное влияние на усиление его позиций как серьезного игрока.

Иран расположен в стратегически важном с геополитической и цивилизационной точек зрения регионе, что дает ему преимущества во внешнеполитической деятельности. Географически он граничит с целым рядом стран, отличных по своей культуре, религии и менталитету. Исторически его развитие проходило между тремя империями – Британской, Турецкой и Российской. В цивилизационном плане страна расположена на пересечении культур – арабской, азиатской, тюркской и русской.

Важнейшей группой факторов считается экономический потенциал Ирана. ИРИ находится на втором месте в мире по добыче нефти среди стран ОПЕК. По объему Валового Внутреннего Продукта он находится на седьмом месте в Азии, уступая только крупнейшим азиатским экономикам. По территории и численности населения страна занимает 17 место в мире. Индекс человеческого развития определяется как высокий и в мировом рейтинге располагается на 60 месте.

Географический, экономический и международный факторы образовали базу для позиционирования Ирана как великой державы. При этом крайне велика роль историко-культурного фактора, ярко демонстрирующего преимущество курса внешней политики страны в независимости от формы власти.

Так, большим сходством обладают ключевые ориентиры развития внешней политики Ирана при шахском правлении и во время исламской республики.

Фактор, который серьезно препятствует повышению роли Ирана, как нового лидера многополярного мира, это международная изоляция и установление санкционного режима. В этих условиях иранские руководители, мечтающие о его величии, прибегли к совершенно новому направлению во внешней политике – ядерной дипломатии. Иран приступил к активной разработке ядерной программы, поставив задачу использовать это обстоятельство для выхода из международной изоляции.

Иран один из активных участников геополитической игры на Ближнем и Среднем Востоке стремится к роли ключевого лидера в регионе. Между тем, ситуация в этой «Шахматной игре» (по выражению З.Бжезинского) определяется США и странами НАТО, а также Китаем и Россией. Удастся ли Ирану победить в этой шахматной партии, обыграв соперников, покажет только время и удачный вариант партнерства. При этом большинство игроков имеют недостаток доверия к внешнеполитическим инициативам ИРИ.

Современный Иран проводит самостоятельную внешнюю политику, последовательно защищая исламские ценности и принципы на международном и региональном уровне. Его жесткие позиции по отстаиванию национальных интересов, ядерная дипломатия вызвали недовольство западного мира, применившего для ограничения влияния Ирана на мировые геополитические процессы ответные меры в виде санкций.

Сегодня сложно говорить о том, насколько оправданны подозрения о наличии иранского ядерного оружия. Хотя Тегеран остановил свою ядерную программу, но уже в декабре 2016 года президент Хасан Роухани дал распоряжение «представить план по проектированию и изготовлению атомной двигательной установки для использования в морских перевозках». А в 2018 г. Тегеран поставил МАГАТЭ в известность, что собирается «построить в будущем военно-морские ядерные двигатели».

В то же время ИРИ постоянно заявляет о мирном характере ядерной программы, тем более что страна стремится к модернизации, что требует новых источников энергии. Понятно и то, что сложно отличить мирную атомную программу от военной, поскольку ядерные технологии имеют двойственную природу назначения и могут быть легко применены в производстве оружия.

Ясно одно, что интересы Ирана и западных стран, прежде всего США, пришли в противоречие, поскольку одна сторона стремится к сохранению своего единоличного господства, а другая пытается реализовать свои амбиции к лидерству на международной арене. И в этом случае, ядерная программа превращается в важное орудие внешней политики.

Иран, древняя держава, сегодня стремится вернуть прежнее величие и занять лидирующие позиции на мировой и региональной арене. Его геополитические амбиции основываются на четырех основных факторах - шиизме, арийстве, коммуникациях и энергетических ресурсах

Заключение. Таким образом, в настоящее время происходит движение в сторону создания многополюсного мироустройства. Время однополярной модели ушло в прошлое, на международную арену вернулось соперничество, усилилась конкуренция между государствами за глобальное лидерство. США практически утратили свои единоличные преимущества, но всячески стараются сохранить свои позиции сверхдержавы. Между тем, уже произошла реконфигурация мировой архитектуры, в число

великих держав пытается вернуться Россия, нарастает влияние Китая, активизировались амбиции Евросоюза.

Все эти акторы включились в борьбу за свои интересы, заключающиеся в политическом и экономическом, а также военном доминировании в мире и трансформации миропорядка в многополюсную систему.

Их интересы приходят в столкновение во многих регионах мира, в том числе и на центральноазиатском направлении, ставшем перекрестком борьбы за влияние между Россией, Китаем, США и Европейскими державами. Также в игру вступают все новые и новые игроки – Турция, Иран, Япония, Индия, Пакистан, Бразилия, ЮАР, пока находящиеся в статусе региональных держав, но уже претендующих на роль мировых.

Список литературы

Бальчиндоржиева О.Б. Социально-философский анализ процессов модернизации в КНР // Известия Томского политехнического университета. 2016. № 6, С.182-185.

Бжезинский Зб. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М.: Международные отношения, 1999. 254 с.

Великие державы // Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 4 т. СПб., 1907-1909. 449 с.

Гаджиев К. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997. 560 с.

Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. М., 1997. 608 с.

Дробот Г.А. США как мировой лидер: реалии, теории, перспективы. // <http://www.ciberlinka.ru>

Карлаков В.С. Современные политико-экономические вызовы национальной безопасности Российской Федерации. // Вестник Финансового университета. – 2019, № 9 (6), С. 156.

Лаумулин М.Т. Казахстан в современных международных отношениях: безопасность, геополитика. Политология. - Алматы. 1999, - 480 с.

Лукашук И. И. Великие и малые державы // Международное право. - М.: Wolters Kluwer, 2008. – 262 с.

Mackinder H. Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction. Washington, D.C.: National Defense University Press, 1996. С. 106.

Михайленко В.И. На пути к новой стратегии Европейского Союза для Центральной Азии. // <http://www.ciberlinka.ru>

Morgenthau Hans J. Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace. Second Edition, Alfred A. Knopf: New York, 1955.

Назарбаев Н.А. На пороге XXI века. - Алматы: Онер, 1996. - 228 с.

Назарбаев Н.А. Тәуелсіздік дәуірі. – Астана: АКОРДА, 2017. –298 б.

Портяков В.Я. Китай в современной мировой политике. // <http://www.ciberlinka.ru>

Spryckman N.J. The Geography of the Peace. New York: Harcourt, Brace and Company, 1944.

Тойнби А. Дж. Постигание истории: сборник. /Пер. с англ. – М.: Рольф, 2002- 592 с.

Токаев К.К. Под стягом независимости: Очерки о внешней политике Казахстана. Алматы, 1997. – 735 с.

Токаев К.К. Преодоление. Очерки дипломата. М.: ЦЛНГ, 2009. – 511 с.

Торкунов А.В. Современные международные отношения. - М.: Аспект-Пресс, 2012. – 688 с.

Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и порядок в XXI веке. М.: АСТ ХРАНИТЕЛЬ, 2006. - 220 с.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ, 2003. – 656 с.

Цыганков П.А. Теория международных отношений / Учебное пособие. - М.: ЮРАЙТ, 2019. – 316 с.

Чжан Ц., Юань Е. Китайская среднеазиатская геополитическая стратегия и ее влияние на «Экономический пояс Шелкового пути» // Мировые региональные исследования. 2016. -№ 1. - С. 22-30.

Шпенглер О. Закат Европы. В 2-х томах. М: Мысль, 1998. - 663 с.

References

Balchindorzhieva O.B. Socialno-filosofskij analiz processov modernizacii v KNR // Izvestiya Tomskogo politehnicheskogo universiteta. 2016. № 6, S.182-185.

Bzhezinskiy Zb. Velikaya shakhmatnaya doska. Gospodstvo Ameriki i yego geostrategicheskiye imperativy. M.: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 1999. -254 s.

Velikie derzhavy // Malyj enciklopedicheskij slovar Brokgauza i Efrona: v 4 t. SPb., 1907-1909. 449 s.

Gadzhiev K. Geopolitika. M.: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 1997. 560 s.

Drobot G.A. SShA kak mirovoj lider: realii, teorii, perspektivy. // <http://www.ciberlinka.ru>

Dugin A. Osnovy geopolitiki. Geopoliticheskoye budushcheye Rossii. M., 1997. 608 s.

Karlakov V.S. Sovremennye politiko-ekonomicheskie vyzovy nacionalnoj bezopasnosti Rossijskoj Federacii. // Vestnik Finansovogo universiteta. 2019, № 9 (6), S. 156.

Laumuln M.T. Kazakhstan v sovremennykh mezhdunarodnykh otnosheniyakh: bezopasnost', geopolitika. Politologiya. Almaty. 1999, 480 s.

Lukashuk I. I. Velikie i malye derzhavy // Mezhdunarodnoe pravo. M.: Wolters Kluwer, 2008. 262 s.

- Mackinder H. Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction. Washington, D.C.: National Defense University Press, 1996. С. 106.
- Mihajlenko V.I. Na puti k novoj strategii Evropejskogo Soyuza dlya Centralnoj Azii. //http://www.ciberlinka.ru
- Morgenthau Hans J. Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace. Second Edition, Alfred A. Knopf: New York, 1955.
- Nazarbaev N.A. Na poroge XXI veka. Almaty: Oner, 1996. - 228 s.
- Nazarbaev N.A. Täwelsizdik дәwiri. Astana: AKORDA, 2017. 298 b.
- Portyakov V.Ya. Kitaj v sovremennoj mirovoj politike. // http://www.ciberlinka.ru
- Spykman N.J. The Geography of the Peace. New York: Harcourt, Brace and Company, 1944.
- Toynbi A. Dzh. Postizheniye istorii: sbornik. / Per. s angl. M.: Rol'f, 2002. 592 s.
- Tokayev K.K. Pod styagom nezavisimosti: Ocherki o vneshney politike Kazakhstana. Almaty, 1997. 735 s.
- Tokayev K.K. Preodoleniye. Ocherki diplomata. M.: TSLNG, 2009. 511 s.
- Torkunov A.V. Sovremennyye mezhdunarodnyye otnosheniya. M.: Aspekt-Press, 2012. 688 s.
- Fukuyama F. Sil'noye gosudarstvo: Upravleniye i poryadok v XXI veke. M.: AST KHRANITEL', 2006. 220 s.
- Khantington S. Stolknoveniye tsivilizatsiy. M.: AST, 2003. 656 s.
- Tsygankov P.A. Teoriya mezhdunarodnykh otnosheniy / Uchebnoye posobiye. M.: YURAYT, 2019. 316 s.
- Chzhan C., Yuan E. Kitajskaya sredneaziatskaya geopoliticheskaya strategiya i ee vliyanie na «Ekonomicheskij poyas Shelkovogo puti» // Mirovye regionalnye issledovaniya. 2016. № 1. S. 22-30.
- Shpengler O. Zakat Yevropy. V 2-kh tomakh. M: Mysl', 1998. 663 s.

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

FTAMP 03.20.00; 03.41.91

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_186

САРАЙШЫҚТАҒЫ «ХАН МОЛАСЫН» ІЗДЕУ ТАРИХЫ**Мұқтар Әбілсейіт¹, Тұрарұлы Айбек¹, Жумабаев Амангелді^{1*}**¹«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы, Атырау қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: muktar64@mail.ru (Мұқтар), aibek_tu@mail.ru (Тұрарұлы), tarix212@mail.ru (Жумабаев)

Түйіндеме: Мақала Атырау облысы, Махамбет ауданы, Сарайшық ауылындағы ортағасырлық қала аумағында орналасқан «Хан моласы» орнын іздеу жұмысына және оның нәтижелеріне арналған. Тарихи тұлға Қасым ханның Сарайшықта жерленгені туралы алғашқы нақты деректі Қадырғали Жалайыри өз еңбегінде берген. Ол 1602 жылғы «Шежірелер жинағы» еңбегінде Қасым хан туралы: «Ақырында Сарайшықта дүние салды. Бұл күндері оның қабірі Сарайшықта жатыр» деп жазады. Қадырғали бидің жазбасы ғылыми ортада еш талассыз мойындалды. Қасым ханның Сарайшықта жерленгені ХІХ ғасырдағы орыс зерттеушісі В.В. Вельяминов-Зерновтың және кеңестік тарихшы А.П. Чулошниковтың еңбектерінде де нақтыланады. Мұхамеджан Тынышпаевта Қасым ханды: «По киргизским преданиям он похоронен в Сарайчике» деп жазған. Қазақ хандығының күдіретті билеушісі Қасым ханның Сарайшықта жерленгені тарихи шындық. Елімізде соңғы кездері Жошы хан кесенесінде зерттеулер, Жәнібек ханның сүйегін іздестіру жұмыстары қолға алынды. Осы жұмыстармен сабақтас, тарихи деректер мен пікірлерді қорытып, «Сарайшық» музей-қорығының археологтары 2020 жылдан бастап «Хан моласы» орнын іздеуді қолға алды.

Тірек сөздер: Қазақстан тарихы, Дешті Қыпшақ, Алтын Орда, Жошы ұлысы, Ноғай Ордасы, Қазақ хандығы, Қасым хан, Сарайшық, Археологиялық қазба.

Мақала Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрлігі Мәдениет комитетінің 2021-2023 жылдарға арналған №BR10164208 «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (ХІІІ-ХV ғғ.)» жобасы аясында дайындалып, жоба қаражатына шығарылды.

МРНТИ 03.20.00; 03.41.91

ИСТОРИЯ ПОИСКА «ХАН МОЛАСЫ» В САРАЙШЫКЕ**Муктар Абилсеит¹, Турарулы Айбек¹, Жумабаев Амангелди^{1*}**¹Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшық», г. Атырау., Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: muktar64@mail.ru (Муктар), aibek_tu@mail.ru (Турарулы), tarix212@mail.ru (Жумабаев)

Аннотация: Статья посвящена поискам место «Хан моласы», на территории средневекового городища в селе Сарайшык Махамбетского района Атырауской области и его результатам. Ранний конкретный сведения о захоронении Касым хана в Сарайшыке дал в своем труде Кадырғали Жалаири. Он писал о Касым хане в 1602 году в «Жами ат-тауарих» (Сборник летописей) так: «Конец концов в Сарайчике смерть нашел. И теперь его гробница в Сарайчике [находится]». Запись Кадырғали бия получила неоспоримое признание в научных кругах. О погребении Касым хан в Сарайшыке в своих трудах уточняет русский исследователь ХІХ века В.В. Вельяминова-Зернова и советский историк А.П. Чулошников. Мухамеджан Тынышпаев написал о Касым хане так: «По киргизским преданиям он похоронен в Сарайчике». О том что могущественный правитель Казахского ханства Касым хан похоронен в Сарайшыке это исторический факт. В последнее время в стране ведутся исследования в мавзолее Джучи хана, проводились поиски останков Жанибек хана. Обобщая исторические факты и мнения,

связанные с этими работами, археологи музея-заповедника «Сарайшык» с 2020 года приступили к поиску «Хан моласы».

Ключевые слова: История Казахстана, Дешт-и-Кипчак, Золотая Орда, Улус Джучи, Ногайская Орда, Казахское ханство, Касым хан, Сарайшык, Археологические раскопки.

IRSTI 03.20.00; 03.09.55

SEARCH HISTORY «KHAN MOLASY» IN SARAISHYK

Muktar Abilseit¹, Turaruly Aibek¹, Zhumabaev Amangeldi^{1*}

¹State historical and cultural museum-reserve «Saraishyk», Atyrau, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: muktar64@mail.ru (Muktar), aibek_tu@mail.ru (Turaruly), tarix212@mail.ru (Zhumabaev)

Abstract. The article is devoted to the search for the place of «Khan molasy» in the territory of a medieval settlement in the village of Saraishyk, Makhambet district, Atyrau region and its results. The first real documentary about the burial of a historical figure Kasym Khan in Saraishyk was given by Kadyrgali Zhalayiri in his work. In his work «collection of Chronicles» of 1602, he wrote about Kasym Khan: «he finally died in Saraishyk. These days, his grave in Saraishyk». Kadyrgali biy's work was recognized in the scientific community without controversy. The burial of Kasym Khan in Saraishyk was carried out by the Russian explorer of the XIX century V.V. Velyaminov-Zernov and the Soviet historian A. P. Chuloshnikov. Mukhamedzhan Tynyshpayev wrote about Kasym Khan: «on Kyrgyz legends, he was buried in Saraishyk». It is a historical fact that Kasym Khan, the powerful ruler of the Kazakh Khanate, was buried in Saraishyk. In recent years, research has been carried out in the mausoleum of Jochi Khan, as well as the search for the remains of Zhanibek Khan. In connection with this work, summarizing historical data and opinions, archaeologists of the Saraishyk museum-reserve began to search for the place of «Khan molasy» in 2020.

Key words: History of Kazakhstan, Desht-i-Kipchak, Golden Horde, Ulus of Jochi, Nogai Horde, Kazakh Khanate, Kasym Khan, Saraishyk, Archaeological excavations.

Кіріспе. Қазіргі Атырау облысы Махамбет ауданы Сарайшық ауылындағы ортағасырлық Сарайшық қаласы аумағында жерленген Жошы Ұлысы, Қазақ Хандығы хандары туралы ақпараттар қай кезеңде де елдің назарында болды. Оны XV ғасырдан соң қолданысқа енген тарихи деректер нақты айғақтай бастады. Дегенмен ел билеушілері арасынан біз үшін Қазақ Хандығын басқарған төртінші хан Қасым Жәнібекұлының орны ерекше.

Зерттеу тақырыбы Қазақстанның ортағасырлық тарихы бойынша, тарихи тұлғалар туралы ізденістерді кеңейту үшін аса маңызды. Қасым ханның қоғамдық-саяси қызметі, тарихы толыққанды, ал ұлы ханның жерленген орнының мүлдем зерттелмеуімен ерекшеленеді. Ел президенті Қ. Тоқаевтың 2021 жылы 21 сәуірде «Атырау өңірінде қастерлі әрі тарихи орындар көп. Соның бірі – ежелгі Сарайшық қаласы бой көтерген жер. Алтын Орда дәуірінде маңызды рөл атқарған шаһардың Қазақстан аумағында орналасуы тегін емес. Бұл төл тарихымыздың тамыры терең екенін көрсетеді. Біздің бабаларымыз қала салып, жаңа мәдениетке жол ашқан. Әйгілі Сарайшық – соның айқын дәлелі. Мұнда Алтын Орда дәуірінің хандары және қазақтың ұлы ханы Қасым хан жерленгені белгілі. Жалпы, ұлан-байтақ жеріміздегі көне шаһарларды, мемлекеттігіміздің тарихында айрықша орны бар Алтын Орданы жан-жақты зерттеп, ғылыми ақпараттық жұмыстарды жүйелі жүргізу керек. Сол арқылы елдік шежіремізді кеңінен таныта аламыз. Осыны жас ұрпақтың санасына сіңіруіміз керек», - деп бағалауы жаңа ізденістерге жол ашты (Президент Сарайшық орталығы ..., 2021).

Қасым ханның Сарайшықта жерленгені туралы нақты алғашқы деректі қалдырған Қадырғали Жалайыри болды. Ол 1602 жылғы «Шежірелер жинағы» еңбегінде Қасым хан туралы: «Оның хикаясы әр жерде айтылады, сондықтан мәлім, мәшһүр болды. Ақырында Сарайшықта дүние салды. Бұл күндері оның қабірі Сарайшықта жатыр» деп жазады (Жалайыр, 1997: 121). Қадырғали бидің жазбасы ғылыми ортада еш талассыз мойындалды. Өйткені би өзі жазғандай, оның аталары және өзі де Қасым ханның немере інісі Ондан сұлтанның баласы Ораз-Мұхаммедтің аталарына қызмет жасап: «Ораз-Мұхаммед Ондан сұлтан ұлы, Шығайханұлы, Жәдікханұлы, Жәнібекханұлы, Баракханұлы, Құйыршықханұлы, Үрүсханұлы туралы дастан. Ораз-Мұхаммед ханның барлық ата-бабалары, туыстарымен бір дастанда жазылды. Өйткені Үрүс ханнан Жәнібек ханға дейін төртінші буын еді» деп анықтаған болатын (Жалайыр, 1997: 121). Би шежіре жазылған кезеңде Ораз-Мұхаммедпен бірге орыс жеріндегі Қасымов хандығында еді. Бүгінгі зерттеушілердің пікірінше Ораз-Мұхаммед Сарайшық қаласында дүниеге келген.

Ресей тарихшысы А.В. Беляков: «...Ораз-Мұхаммед Ноғай Ұлысында, Қазақстан аумағында дүниеге келген болуы мүмкін. Архив құжаттарының бірінде Ораз-Мұхаммедтің әкесі Ондан «ноғай патшасы» деп аталады, ол Ноғай Ордасының биі Дін-Ахметтің түсында шартты түрде хан атанған. ...Егер, Ондан хан Ноғай Ордасының астанасы Сарайшықта өмір сүрген деп болжау қисынды болса, Ораз-Мұхаммедті Қазақстан Республикасы, Атырау облысында орналасқан осы қалада дүниеге келген» деп санайды (Беляков, 2019: 23). Олай болса, Ораз-Мұхаммед те, Қадырғали би де Қасым ханның жерленген орнын көзімен көрген және басына барып талай рет тағзым жасаған деп қорытуға болады.

Міне, осындай ортағасырлық деректен соң Қасым ханның Сарайшықта жерленгені XIX ғасырдағы орыс зерттеушісі В.В. Вельяминов-Зерновтың (Вельяминов-Зернов, 1864: 145), кеңестік тарихшы А.П. Чулошниковтың еңбектерінде нақтыланады. А.П. Чулошников 1925 жылы: «Қасым хан бұл кезде тірі болған жоқ, ол осыдан бірнеше жыл бұрын қайтыс болды (шамамен 1518-20 жж.), Дешті Қыпшақтың билеушісі ретінде Сарайшық қаласында жерленді,» деп жазады, және «біз бұл жерде Дешті Қыпшақ деп - Жайық өзенінің орта ағысынан Сырдарияның орта ағысына дейінгі кеңістікті айтамыз. Өйткені, кеңірек мағынада Дешті Қыпшақ ретінде Дунайға дейінгі бүкіл дала аталған. XVII ғасырдың басында Сарайшық қаласында Қасым ханның моласын әлі де көруге болатын еді» деп жазады (Чулошников, 1924: 127). Ғалымның пікірін М. Тынышпаевта: «Қырғыз аңыздары бойынша ол Сарайшықта жерленген» деп нақтылайды (Тынышпаев, 1993: 133). Әлкей Марғұлан 1950 жылы тамыз айында Сарайшықтағы археологиялық қазбадан соң: «Жазба қайнар көздерінен байқауымызша, XV-XVI ғасырлардағы тамаша сәулет ескерткіштері қазақ хандары Жәнібек пен Қасым ханға Сарайшықта тұрғызылды... 1524 жылы Сарайшықта қазақ ханы – Қасымның қаза тауып, жерленгені қайнар көздерінен белгілі» деп жоғарыдағы пікірлерді қолдайды (Марғұлан, 2010: 404,406).

Мақаланың мақсаты Қазақ мемлекеттілігінің құрылуы және дамуы тарихындағы біртуар билеуші Қасым хан жерленген ортағасырлық Сарайшықтағы «Хан моласын» археологиялық-этнографиялық, антропологиялық-генетикалық пәнаралық зерттеу болып табылады. «Хан моласын» бүгінге дейін зерттелмегенімен ерекшеленеді. Сарайшық музей-қорығы өз қаражатымен 2020 жылы археологиялық қазба жүргізіп зерттеуді бастады. «Хан моласын» іздеудің алғашқы нәтижелері мақала авторларымен 2021 жылы «Қазақ хандығының атақты билеушісі Жәнібекұлы Қасым ханның Сарайшықта жерленгеніне 500 жылдығына арналған «Қасым хан және Сарайшық: Қазақ мемлекеттілігі тарихында» Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары» жинағында «Хан моласын» іздеу және оның алғашқы нәтижелері» атты мақала жарық көрді (Мүктар, Тұрарұлы, 2021:129-143).

Материалдар мен әдістер. Мақалада Қадырғали Жалайыридың (Жалайыр, 1997), Мұхамеджан Тынышпаевтың (Тынышпаев, 1993), XIX ғасырдағы орыс зерттеушісі В.В. Вельяминов-Зерновтың (Вельяминов-Зернов, 1864), П.И. Рычковтың (Рычков, 1999), П.С. Палластың, А.Е. Алексеевтің (Сарайшық - бабалар мұрасы, 2015), А.П. Чулошниковтың (Чулошников, 1924), Н.К. Арзютовтың, З.С. Самашевтің, А.В. Беляковтың (Беляков, 2019) т.б. еңбектері негізгі дереккөздер ретінде, сонымен қатар ашылған көрханалар туралы археологтар М. Қожа, В. Плахов, Е. Пигаревтердің пікірлері пайдаланылды. Зерттеу барысында бүгінгі тарих ғылымындағы салыстырмалы-тарихи әдістер ортағасырлық зерттеулердегі тарихи оқиғалардың шынайылығын анықтауға, оларды өзара салыстыруға, қорытынды шығаруға, өзектілік әдістер көтерген мәселелердің негізгі түйінін анықтауға, кешенді зерттеу әдістері ортағасырлық тарихымыздың беттерін өзге ғылыми әдістермен байланыста зерделеуге, жүйелілік әдістер тарихи оқиғаларды ішкі бірлікте, өзара байланыста зерттеуге мүмкіндік берілді. Оларды пайдалану зерттеу аумағына алынған күрделі мәселелерді толыққанды саралауға жол ашады. Қазба жұмыстары барысында қалаларды зерттеудің эмпирикалық қалыптасқан методикасы: қабаттардан кездесетін барлық нысандарды тіркей отыра, сызбалық-графикалық, сипаттау арқылы және жан-жақты фототіркеулер жолымен, 2x2 м қабатты-шаршылы әдісімен қазу қолданылды.

Жерленген сүйектердің радиокөміртекті әдісімен жасын анықтау жұмысы жүргізілді.

Талқылау. Сонымен жазба деректердегі Қасым ханның Сарайшықта жерленгені туралы тұжырымдар қазақ ханының Сарайшықтағы ел билеушілері – Жошы Ұлысы хандары, Ноғай Ордасы билері пантеоны туралы тарихи деректерімен де толық үндеседі. Сарайшықтағы ел билеушілері пантеоны 1475 жылғы венециялық монах Фра Мауроның сызба картасында Жайықтың оң жағалауында көрсетіледі. Италиялық картограф оны күмбезбен белгілеп, «Билеушілер қабірстаны» деп анықтайды (Трепавлов, 2016: 510). Картадағы деректі XVIII ғасырда П.И. Рычков: «Бұл қала, Жайық казактарының айтуынша, Ноғай татарларының болған. Ол жерде қазірде көптеген төбешіктер бар: олар атақты адамдарының зираттары болғаны байқалады, өйткені көбінің астынан табыттар мен сүйектер табылады. Гурьев қалашығының құрылысы үшін сол құландылардан көп кірпіштер алынды деп айтылады. Қазір де сол жердегі форпосттағы Жайық казактары, пеш құрылысына және басқа да қажеттіліктерге кірпіштерді осы құландылар мен төбелерден іріктеп алуда» (Рычков, 1999:134), П.С. Паллас: «Мұнда қабірлер өте көп, олар кірпішпен қапталған, кейде олардан назар аударарлық заттар табылады» (Сарайшық - бабалар мұрасы, 2015: 37-38), XIX ғасырда А.И. Левшин: «Қаншама көп тасып әкетілсе де, кейбір казактар әлі

күнге дейін жаңа құрылыстар тұрғызғанда оларды тауып, жер бетінен шамалы тереңдіктен дөңгелек күмбездерін ашады, олардың ішінде әдетте адам сүйектері, ал, кейде қару-жарақ, тиындар, алқа, сақиналар және басқа да заттар кездеседі. Казактар құсап, екі күн бойы олармен бірге құландыларды қаздым. Менің еңбегіме екі татар тиыны табылды» (Сарайшық - бабалар мұрасы, 2015: 44), 1834 жылы 14 мамырда Сарайшықта қазба жұмыстарын жасаған К.Ф. Гебель: «Кейбір зая кеткен зерттеулерден кейін біз әлі адам қолы тимеген жерленімді таптық. Бір жарым аршин (10 аршин - 7,11 метр – Ә.М.) тереңдікке қазып біз қабырғаларға кездестік, топырақ еленгеннен кейін, біз қирандылар ішінен қойманы анықтадық, ортасында шығыңқы тасы кішкентай шаршы тесікті бітеген. Біз оны диаметрі бір жарым аршинге дейін тесіп кеңейттік, содан маған және бірнеше казактарға оның ішіне түсуге тура келді». (Сарайшық - бабалар мұрасы, 2015: 48), 1861 жылы топограф А.Е. Алексеев: «Менің көзіме бірінші түскені қала топырақ дуалының дұрыс үйілмеуі және цитадельдің қираған қалдықтары. Бұл жер тегіс келген, топырағы тұзды және кірпіш, тас, ыдыс сынықтарымен араласқан. Бұл шөлейт алаңқайдың бетінде ешқандай өсімдік өспеген, тек екі жерде ағаш шарбақтар бар, оларды 1846 жылы бұрынғы Бөкей Ордасының ханы Жәңгірдің бұйрығымен татар саудагерлері қоршатқан көрінеді. Бұл қоршаулар молалардың үстіне салынған, онда, казактардың айтуы бойынша, әктен құйылған бірнеше кірпіш табыттар бар», «Қала құландысының батыс бөлігінде цитадель бар, оның қабырғалары қала топырақ дуалынан әлдеқайда биік. Цитадельдің пішіні қисық келген, ұзындығы 200 сажен, ені 100 сажен. Цитадельдің ішінде қираған ғимараттар мен молалардың іздері бар, олар жақсы күйдірілген кірпіштер мен қыш тақталардан жасалған. Молалардан тек біреуі ғана сақталған, оны «хан моласы» деп атайды. Ішінде кірпіштен жасалған қабір бар, ол алты адамға сыйымды, екі үлкен және төрт кішкентай адамға арналған, сондықтан мұнда бір отбасы түгел жерленген деп санауға болады. Қаланың шығыс бөлігінде осыған ұқсас тағы екі мола бар» (Сарайшық - бабалар мұрасы, 2015: 55) деп нақтылай түседі.

Орыс ғалымдары пікірлерін саралап Сарайшықта 1937 жылы алғашқы кешенді археологиялық қазба жүргізген саратовтық археолог Н. Арзютов өзінің ғылыми есебінде зерттеу барысындағы міндеттерін анықтай келе: «антропологиялық материалды жинау - бұл Сарайшыққа іргелес жерлерден алтынордалық хандардың қабірлерін табу, өйткені көнекөздердің айтуы бойынша және дереккөздердегі нұсқаулары бойынша Сарайшық аймағы алтынордалық хандардың жерленген жері болған (XIV ғ. соңындағы Пициганолардың картасы)». (Сарайшық - бабалар мұрасы, 2015: 93), 1950 жылы Сарайшықтағы қазба жұмыстарынан соң археолог Г.И. Пацевич Рашид-ад-дин, В.В. Бартольдтың еңбектеріне сүйене отыра, «Сарайшықты Жошы ұлысының астанасы және алғашқы Алтын орда хандарының жерленген орны болғандай» (Сарайшық - бабалар мұрасы, 2015: 105), деп түйіндейді.

Сонымен ортағасырлық Сарайшықтың ел билеушілері пантеоны болғаны біздіңше еш дау туғызбайды. Дегенмен, онда жерленген Жошы Ұлысы хандарын нақтылау ыждағатты ізденісті қажет етсе, Қазақ хандығының біртуар билеушісі Қасым ханның Сарайшықта жерленгені тарихи шындық.

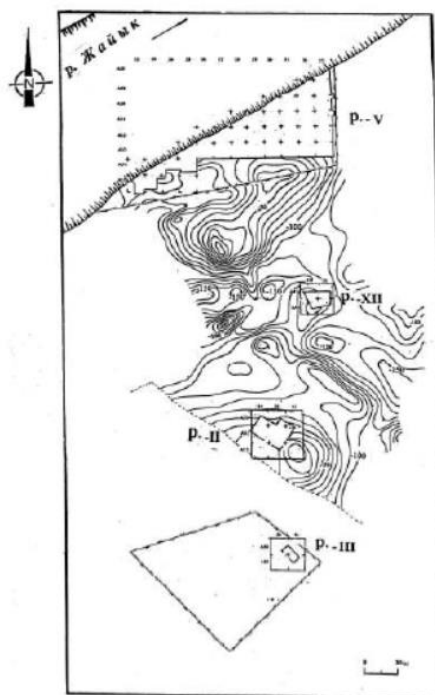
1521 жылы қайтыс болған Қасым Жәнібекұлының Сарайшықта жерленгені туралы жоғарыдағы Қадырғали Жалайыридың пікірін бүгінгі ғалымдар да толық қолдайды. Оны қазақстандық археолог ғалымдар З.Самашев (Тасмағамбетов, Самашев, 1999: 57-58), М.Б. Қожа (Қожа, Самашев, 2007:236), Д.А. Талеев (Талеев, Самашев, 2001: 45), М. Қасенов (Қасенов, 2007: 36), этнограф А. Токтабай (Токтабаев, 1998) зерттеулері дәлелдей түседі.

Осындай дәлелді тарихи деректер мен пікірлерді қорыта келе, «Сарайшық» музей-қорығының ғалымдары 2020 жылы «Хан моласының» орнын іздеуді қолға алады. Алдымен, бұрын ғалымдар қолы жетпеген, 2018 жылы ғана ғылыми айналымға түскен әскери топограф А.Е. Алексеевтің топографиялық сызбасы сараланады (1-сурет). Сызбада цитадель ішіндегі «Әулие склеп» орны анық көрсетілген және жазба астына «1846 жылы татар саудагерлері Бөкей ордасы ханы Жәңгірдің тапсырмасы бойынша ағаштан қоршау тұрғызған» деп жазылған (Сарайшық - бабалар мұрасы, 2015: 51,54).

1-сурет-А.Е. Алексеевтің топографиялық сызбасы(Сарайшық - бабалар мұрасы, 2015)

Топографиялық сызба 1999 жылы З. Самашев бастаған Сарайшықтағы экспедиция тұжырымымен толық сәйкес келеді. Өйткені осы экспедиция хандар жерленген зираттың орнын анықтады және оның шамамен схемасын сызды. 1999 жылғы қазбаға қатысқан белгілі археолог З. Самашев, Д.А.Талеев: «Көптеген ғылыми проблемалардың көлеңкесінде көрінбей келген мәселенің бірі сол хандар жерленген көне қорымды тауып зерттеу еді» дей келе, «Бір айға созылған іздеу жұмыстарының нәтижесінде хандар жерленген зираттың орналасқан территориясын анықтау мүмкіндігі туды» деп жазғанды (Талеев, Самашев, 2001: 16). Қазба есебінде қалашықтың қазбалар көрсетілген жобасында «Хандар зираты» сызылған. Кейін осы сызба бойынша «Хандар зираты» арнайы қоршалған (2-сурет).

2-сурет-III-қазба, «Хандар зиратының» қоршауы, 1999 ж. (Талеев, Самашев, 2001: 16)

Топографиялық сызбадағы «Әулие склеп» «Хандар зираты» сызбасының оңтүстік батысында белгіленген. Осы белгі бойынша музей-қорық 2020 жылы наурыз-сәуір айларында цитадель ішіндегі қорымға, бейіттердің орналасуына ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, шамамен «Әулие склеп немесе хан моласы» орнын анықтады. Экспедиция құрамына жергілікті тұрғындар тартылады. Олар Ескі Сарайшықта тұрған ел зиялылары Мырзағали Қаржауов пен оның баласы Шоқан Қаржауовтың Қасым хан туралы естеліктерін хабарлады. Сұрастырып білгеніміздей, Мырзағали Қаржауов XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының бірі, Х. Досмұхамедовпен бірге Орал училищесінде оқып елде басшылық қызметтер атқарған, ал баласы Шоқан Қаржауов облысымыздың білім саласын ұзақ жылдар бойы басқарған белді тұлғалар екен. Өткен ғасыр соңында олардан қалған естеліктерді этнограф А. Тоқтабайдың Сарайшыққа келіп жазып алғаны, 1998 жылы «Егемен Қазақстан» газетіне «Сарайшықтағы аққу көлі» атты мақалада жариялағаны белгілі болды. Ғалым мақаласында атыраулық қоғам қайраткері Ш. Қаржауовтың: «Әкем Мырзағали 1937 жылы қайтыс боларда мені хан бейітіне, Қасым ханның жанына жерлендер, бейіттің жанында мешіт болуға тиіс деп өсиет етті. Әкемнің өсиетін орындайын деп мәйітін Гурьевтен (Атыраудан) Сарайшыққа әкелдім. Сұрастыра жүріп 90-ға келіп қалған бір ноғай шалына кездестім. Ол Қасым хан бейітінің баспалдақпен түсетін жартылай жер асты мешітінде екендігін айтты. Мешіттің бір қабырғасы түгелдей шымылдықымен жабулы тұр, ары қарай хан бейітінің үстінен шығасың. Әкемді сол жерге жерлеп моласын соқтық» деп еске алғанын жариялайды (Сарайшық - бабалар мұрасы, 2015: 20). Мұндай ақпаратты белгілі журналист, өлкетанушы Ө. Әлімгерей де толық растайды. Ө. Әлімгерей 90-шы жылдардың соңында Атырау телеарнасының тапсырмасымен Сарайшыққа келіп, Жайық жағалауында Ш. Қаржауовтан сұқбат алған. Сұқбат барысында ақсақал Қасым ханның Сарайшықтағы ескі қорымда жерленгенін хабарлаған.

Жақында жоғарыдағы пікірлерді дәлелдейтін Ш. Қаржауовтың 1997 жылы жарияланған еңбегі қолға түсті. Ол еңбегінде: «Атам М. Қаржауов 1937 жылы 12 қаңтарда Бақсай ауданы, Таңқы орталау мектебін басқарып, 77 жасында қайтыс болды. Оны өсиеті бойынша 1523 жылы 70 жасында қайтыс болған Қасым хан жерленген Сарайшықтағы хан қорымына жерледім» деп жазады (Қаржауов, 1997: 9).

2020 жылы сәуір айында Сарайшық ауылының тұрғыны, Мырзағали қарттың жиені, Жанипа Құралбаева мен Ақжар ауылында тұратын Мырзағали қарттың немересі, тарихшы Серік Мырзағалиев музей-қорыққа келіп, «Атамыз Мырзағалидан бізге Қасым ханның жерленген орны аманатталған. Хан 8 метр тереңдікте жатыр. Оны сіздер табуларыңыз керек. Біз атамызды, оның айналасындағы аналарымызды, бауырларымызды жаңа бейітке көшіруге толық келісеміз» деп мәлімдеді. Содан олар музей-қорық қызметкерлерін ескі қорымға ертіп апарып, Мырзағали қарттың жерленген орнын көрсетті. Зират басында құлыптасы сақталған екен. Осы жолы С. Мырзағалиев музей-қорыққа Мырзағали қарттың фотосуреті мен жазбаларын тапсырды.

Осылайша Сарайшықтағы 1999 жылы сызылған «Хандар зираты», 2017 жылы табылған топографиялық сызба-картадағы «Әулие склеп», топограф А.Е. Алексеевтің жазбасындағы «Хан моласы», 2020 жылғы «Хан моласын» анықтау бағытында жүргізілген археологиялық қазбаның алғашқы қорытындылары, ел ішіндегі фольклорлық деректер бірін-бірі толықтыра түсті. Ең қызығы картадағы «әулие склеп» орны М. Қаржауов жерленген орын шамасында екені анықталады. Қорытындысында М. Қаржауов жерленген жер маңынан белгіленген «Әулие склеп-Хан моласына» қазба жұмыстарын бастау үшін Сарайшықта арнайы жиналыс ұйымдастырылды. «Әулие склеп-Хан моласы» маңында жерленген құлыптасы мен эпитафиясы бар тұлғалар ағайындарынан оларды жаңа «Құлметен» зиратына көшіру туралы арнайы қолхат алынды, хаттама толтырылды.

2020 жылы маусым айында басталған қазба барысында жер бетінен 1,20 м тереңдіктен ортағасырлық қабірхананың бір бұрышы анықталды. Ендігі жағдайда толыққанды қазба жұмыстарын жүргізу үшін алдымен оның үстіне, жанына жерленген мәйіттерді көшіру мәселесі туындады. Ол жұмыстар 2021 жылы қолға алынып, Атырау облысы әкімдігінің қолдауымен 20 адамның мәйіті «Құлметен» зиратына көшірілді. Оның ішінде 7 марқұмның есімдері белгілі боп, олардың ағайын-туыстары табылды. Ал қалған 13 мәйіттің аты-жөндері белгісіз, ағайын-туыстары анықталмады. Қабір үсті белгілері жоқ мәйіттердің көпшілігі қазба жұмысы барысында анықталған. Есімдері және ағайындары белгілі болған қабірлер Беріш-Жайық руынан Мырзағали Қаржауов және оның әйелі Бадиғұл, анасы Хамила, ұлдары Нығмет пен Шоқан Қаржауовтар. Сонымен бірге Ысық руынан Ерсарыұлы Наушабай мен оның ұлы Наушабайұлы Құбаштың қабірлері еді. Олардың барлығы ағайындарының қатысуымен, мұсылмандық салт бойынша жерленді. (Сарайшық зиратындағы «Хан моласы» қазбасы маңында жерленген бейіттерді «Құлметен» зиратына көшіру жұмысының есебі, 2021: 3).

Міне, осыдан соң толыққанды қазба жұмыстары басталды. Қазба жұмысын Сарайшық қалашығы қазбасына 1996 жылдан қатысушы, музей-қорықтың тәжірибелі археологы А. Тұрарұлы, археолог, т.ғ.к. М. Қасенов, жас археологтар А. Жұмабаев, Ж. Байғалиев жүргізді. «Әулие склеп-Хан моласы» атауына ие болған нысанда жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары нәтижесінде киіз үй тәрізді күмбезді төбесі толық бұзылған, үш бұрышы сақталған көрхана (қабірхана) ашылды. Ал, төртінші бұрышы,

өкінішке орай, толығымен бұзылып тасталған. Көрхананың ішкі көлемі 4x4 м-ге тең. Қыш кірпіштердің көлемі 22x22x5, 23x23x5 см. Көрхана аузы дромос тәріздес, ұзын дәліз түрінде салынған. Ұзындығы 3,70 м.

Осы үлгідегі көрхана «Әулие склептен» оңтүстік-шығысқа қарай 50 м жерде, 1999 жылы ашылған болатын. 1999 жылы ашылған көрхана кірпіштерінің өлшемі де 22x22x5, 23x23x5 см болған. Осы қазбаны 2006 жылы жалғастырған ғалымдар аумақтың стратиграфиясын және табылған тиындарды есепке алып көрхананы ноғай-қазақ кезеңіндегі жерленім үлгісі және бұл «элиталық» жерлеу кешені деген қорытынды жасайды. Ғалымдар мұның бұрын Сарайшықтан кездескен көрханалардан тағы бір ерекшелігі, қаланған күйдірілген қыш кірпіштердің бүтін екенін атап өтеді (Отчет о работах Западно-Казахстанской археологической экспедиции ИА МОН РК «Научно-прикладное исследование в области археолого-культурное наследие. Раздел «Городище Сарайчик» в 2006 году, 2007: 12). 3. Самашев пен Д.Талеев көрхана атауымен келіспей, оны «жер асты жерленімі» деп атайды. Олардың анықтауынша, көрхана еденіне көлемі 25x25x5 қызыл қыш кірпіш төселген және есігі солтүстікке қараған. Ғалымдар зерттеуі соңында «біз қазған жерленім кешені екі құрамдас бөлімнен тұрған. Біріншісі, – жерленім астында орналасқан қайтыс болған кісіні, немесе кісілерді қоюға арналған жер асты қабірі. Екіншісі, оның үстіне салынған кесене, яғни осында жерленген кісілерге келіп, оларды еске алып, оларға бағышталған құран түсіруге арналған ғимарат. Өкінішке орай, қабірде ешқандай жерлеу заттары сақталмағандықтан ескерткіштің этникалық тегі жайлы дөп басу қиын. Кесененің түп тегі жайлы зерттеу оның сәулеткерлік ерекшеліктері тұрғысынан жүргізілуде. Хандар жерленген зират табылған жерден жазба деректерде аттары аталатын хандардың қабірлерінің орналасқан жері анықталған жоқ. Сондықтан келешекте бұл мәселеге қайтып оралуымыз мүмкін» деп қорытады (Талеев, Самашев, 2001:21).

2021 жылғы қазба 2 көрхана орнын толық ашып, «Хандар зиратындағы» 1999, 2006 жылғы зерттеу нәтижелерін толықтыра түсті. Бір ерекшелігі, көрхананы қоршаған кесене ізі әзірше табылмады. Көрхана көлемі, қаланған материалдар - кірпіштер, ішкі жағының сылануы, еденге кірпіш төселуі оларды қайталайды. Тіпті №3 көрхана атауына ие болған нысанда ағаш табыттың қалдықтары да шықты (3-4-сурет).

3-сурет - №3 көрхананың солтүстіктен көрінісі

4-сурет-№3 көрханадағы жерленген сүйектер

Ал №4 көрхана жобасында тік төртбұрышты. Бұрыштары жоғары қараған жебе тәріздес күмбезделген (5-сурет). Еденіне тас төселмеген. Түбіне алебастр ұнтақтары төгілген. Оның да ұзын дәлізі бар. Дәліз кірпіштері саз балшықты ерітіндімен бекітілген. Дәліз бен көрхананың қосылған жерінде кірпіштер байланыспаған, соған қарағанда дәліз кейінірек салынған болса керек. Мұның өзі де ойланарлық.

5-сурет-№4 көрхана

2021 жылы мамыр айында біз толық ашылған №3 көрхананың фотосуреттерін осы саланың мамандары археологтар М. Қожа, ресейліктер В. Плахов, Е. Пигаревтерге жібердік. Материалдармен 2021 жылы 3 маусымда танысқан белгілі археолог, 2000 жылдары Сарайшықтағы археологиялық қазбаларға қатысқан, көрханаларға ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген Қ.А. Ясауи атындағы Қазақ-Түрік университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы Мұқтар Қожа: «Сарайшық» музей-қорығы қызметкерлері 2020-2021 жылдары Ескі Сарайшық ауылындағы қазіргі кездегі зират аумағынан ашқан ортағасырлық көрхана ХХ ғасырдың аяғы - ХХІ ғасырдың басындағы қала учаскелерінде зерттелген сағаналардан өзгеше. Жер асты құрылысының көлемі (4 x 4 м), көрханаға апаратын арнайы дәліздің құрылысы және көрхана ішкі қабырғаларындағы алебастр сылағының болуы, ең алдымен, құрылысқа тапсырыс берушінің ерекше мәртебесі бар екенін көрсетеді. Көлемі бойынша ол Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі жанындағы дала элитасының сағаналарына жақын келеді. Сондай-ақ, Рабия Сұлтан Бегім кесенесі сағанасының ішкі қабырғалары түрлі-түсті ғанышпен көмкерілген, күмбезді дәлізі бар» деп бағалайды.

2021 жылы 5 маусымда белгілі ресейлік археолог, ортағасырлық Сарай-Бату қаласын зерттеумен айналысқан маман Е. Пигарев: «Жіберген материалдарды қарап шықтым. Әдемі, мазмұнды қазба! Бізде көрханалар бар, бірақ онша көп емес. Кесенеге келер болсақ. Шынында да, өте сапалы құрылыс. Тіпті фотосуреттер мен бейнероликтен құрылыстың қабырғалары қаншалықты сапалы және кәсіби қаланғанын көруге болады. Өте айқын тік және өтпе бұрыштары. Әк ерітіндісін қолдану құрылымның беріктігін көрсетеді. Ең алдымен, бұл біршама биік күмбезді құрылым болған болса керек. Кірпіш еденнің, сапалы сыланған қабырғалардың болуы - құрылысшылардың жоғары кәсіби деңгейін көрсетеді. Кіреберістің ұзын дәлізі өте қызығушылық тудырады. Құрылыс әдістері мен ішкі әрлеу сапасы, ғимараттың архитектурасы (оның жоспарлануы көрхана түріндегі қарапайым склептерден өзгеше) кесенеді жерленген адамның жоғары мәртебесі туралы айта алады. Бұл кесене зираттың осы бөлігіндегі орталық жерленім болуы мүмкін. Оның айналасына (қасиетті орын айналасы сияқты) кейінірек басқа жерленімдер салынуы мүмкін. Тағы да қайталаймын, құрылыс және әрлеу тәсілдері жерленген адамның жоғары мәртебесін айғақтайды. Кесене XV ғасырдың ортасынан ерте салынбаған және кейінгі алтынордалық кезеңге жатады деп толық сеніммен айтуға болады» деп ойын қорытқан.

2021 жылғы қазба барысындағы фотолар мен видеоны мұқият саралаған ортағасырлық Сарайшық маманы, астрахандық археолог В. Плахов: «Жіберілген материалдарды мұқият қарап шықтым. Фотосуреттерден көрхана кейіннен қазылған шұңқыр ішіне салынғанын көруге болады. Қабырғалардың кей бөліктері бұзылып алынған. Бұл жағдай үйреншікті және бұрынғы қазба маусымдарында бірнеше рет кездесті. Бұған себеп, көрханалардың үстіне қабір үсті белгілері қойылмауымен байланысты болса керек. Бұрынғы қазбалардың барлық кезеңінде көрханалардың үстінен стела немесе басқа да құрылымдар

қалдықтары табылған жоқ. Олар Төменгі Еділ аймағында да кездескен емес. Көрхана ұзын кіреберіс дәлізі – дромосы арқылы ерекше. Мұндай ұзын кіреберіс дәліздер Қырым ноғайларына тән. Сонымен қатар, осы жерден солтүстікке қарай 1480-1490 жылдардағы Қырым күміс және мыс монеталары табылған. Ішкі көрінісінің ерекше безендірілуі мұның әулеттік склеп екенін білдіреді, мүмкін маңғыт аксүйегінің отбасы жерленген болар.

Маңғыт билерінің Шыңғыс хан әулетімен байланысы жоқ екені белгілі. Ал қазақ хандары Шыңғыс ханның тікелей ұрпақтары. Сондықтан Алтын Ордада қалыптасқан дәстүр бойынша олардың мәйіті үстіне міндетті түрде кесенелер қойылған. Кейде жерлеу бөлмесінің астында көрханаға ұқсас жер асты склептері болса да, үстінде кесененің болуы міндетті.

Сіздер ашқан нысан өте маңызды, ол алғаш рет Сарайшықтың Қырыммен тікелей байланысын көрсетеді және кейінгі алтынордалық кезеңдегі еуразиялық кеңістіктің этникалық процестерінде археологияның рөлін көрсетеді. Бұл ретте мұқият зерттеп, табандылық таныту арқылы сол кездегі ноғай аксүйектерінің қайсысы қайтыс болғанға дейін қазақ хандарымен қарым-қатынаста болғанын саяси жағдай бойынша анықтауға болады. Бұл көрхананы Қасым хан кесенесі немесе басқа ғимараттар құрылысы қозғамаған, өйткені олар бұл туралы білген» деп жазды.

Сонымен қазбаның алғашқы нәтижелері мен жоғарыдағы ғалым мамандардың пікірлері біздіңше №3, №4 көрхананың ерекшелігін ғана емес, сонымен бірге оның маңыздылығын көрсетеді. Оларды ескере отыра, біз табылған көрханалар материалдарын ғылыми-зерттеуді жалғастыру қажет деп таптық. Жерленген адам сүйегінің жасын радиоқөміртек әдісімен анықтау мақсатында Вильнюс қаласындағы лабораторияға ғылыми үлгі жіберілді. Бұл ғылыми үлгімен жұмыс жасаған мамандардың сараптамасы 457 жасты көрсетті, бұған ± 30 жас қосылады. Яғни, біздің есептеуімізше 1493 жылға сәйкес келеді, нақтырақ айтсақ, 1463-1523 жылдардың аралығын көрсетеді. Сүйекте көміртегінің тұрақты изотопы мөлшерден аз, азоттың тұрақты изотопы мөлшерден көп болды. Бұл зерттеудегі жеке тұлғаның мал етін, балық етін, сүтті тағамдарды көп тұтынғанын, ал, көкөністермен аз тамақтанғанын көрсетеді (Ортағасырлық Сарайшық қаласы аумағындағы «Хан моласы» нысанының археологиялық зерттеу жұмыстарының ғылыми есебі, 2021: 34).

Одан соң, көрханадан табылған мата қалдығын реставратор Татьяна Крупаға жіберілді. Алдын-ала тазарту нәтижесінде ақ түсті жіптермен өрнектер салынған қызыл барқыт матасы екені хабарланды. Ортағасырларда барқыт матаның бәсі жоғары, тек бай адамдар ғана қолданғаны тарихтан белгілі (Ортағасырлық Сарайшық қаласы аумағындағы «Хан моласы» нысанының археологиялық зерттеу жұмыстарының ғылыми есебі, 2021: 34).

Қорытынды. Қорыта келгенде, 2020-2021 жылдары табылған 2 көрханада қандай ерекшеліктер бар екендігін атап көрсетсек:

Біріншіден, көрхананың ұзын дәлізі бар және ол анық сақталған. Ол турасында астрахандық археолог В. Плаховтың ойы жоғарыда келтірілді.

Екіншіден, екі көрханада да адам сүйектерінің көптеп табылуы. Әрқайсысынан 10-нан аса адам сүйектері алынды.

Үшіншіден, осы жолы екі көрхананың есіктері оңтүстік-батысқа қараған (1999, 2006 жылдары ашылғандар солтүстікке қараған).

Төртіншіден, 2021 жылы көрханалар айтарлықтай тереңнен, 1,20 м тереңдіктен ашылды. Көрхана табаны жер бетінен 2,20 м төмен.

Бесіншіден, екі көрхананың да ішкі қабырғасы ақ алебастрмен сыланған. Кірпіштерді бекіткен ерітінді де алебастрдан дайындалған.

Алтыншыдан, көрханалар ішінен түймелік бекітпе (заклепка) тәріздес мыс бұйымдардың табылуы. Сонымен қатар темір белдік тоғасы, қалпақты шегелер, т.б. темір бұйымдар қалдықтары табылды.

Жетіншіден, 2021 жылғы көрханалардағы тағы бір ерекшелік, мұндағы адам сүйектерінің анатомиялық тәртібі бұзылған. Сүйектер жан-жаққа шашылып жатыр. Яғни, көрханалар тоналған. Кірпіштерін де бұзып әкеткені анық.

Алдағы кезде генетикалық сараптамалар жүргізу мәселесі түр. Бұл бағытта мамандармен келісімдер жүруде. Дегенмен, А.Е.Алексеевтің сызбасы мен жазбасындағы «Хан моласын» негізге алар болсақ, №3, №4 көрханаларды «Хан моласы» деуге толық дәлел жоқ. Сондықтан ізденістер жалғаса береді деген ойдамыз. Ғылыми айналымға енгізілер жаңа деректер Сарайшықтың Ұлы Дала тарихындағы рөлін жаңаша қарастыруға мүмкіндік береді. «Хан моласы» қазбасының тарих ғылымына әкелер өзіндік жаңалығы боларына сенім білдіреміз.

Әдебиеттер

Беляков А.В. Ураз-Мухаммед ибн Ондан и Исинеи Карамышев сын Мусаитов. Опыт совместной биографии. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2019. 208 с.

Вельминов-Зернов В.В. Исследования о Касимовских царях и царевицах. Ч. 2. СПб., 1864. С.145.

- Жалайыр Қ. Шежірелер жинағы. Алматы: Қазақстан, 1997. 128 б.
- Каржауов Ш.М. О себе или воспоминания о пройденном жизненном пути. Атырау, 1997. 77 с.
- Қасенов М. Сарайшық қаласының тарихы. Атырау: Х.Досмұхамедов атындағы АМУ баспасы, 2007. 80 б.
- Қожа М., Самашев З. Элитный культовый комплекс Сарайчика /Вопросы истории и археологии Западного Казахстана 2007. №01 (6). 367 с.
- Марғұлан Ә. Көп томдық шығармалар жинағы / Шоқан Уәлиханов. –Алматы: «Толғағай групп», 2010. Т.9
- Мұқтар Ә. Тұрарұлы А. Хан моласын іздеу және оның алғашқы нәтижелері // «Қасым хан және Сарайшық: Қазақ мемлекеттілігі тарихында» Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдар жинағы (қазан, 2021 ж.) / Жалпы ред. Басқ. Ә.Қ. Мұқтар. Атырау-Сарайшық, 2021. 129-143 б.
- Ортағасырлық Сарайшық қаласы аумағындағы «Хан моласы» нысанының археологиялық зерттеу жұмыстарының ғылыми есебі. Сарайшық, 2021. 36 б.
- Отчет о работах Западно-Казахстанской археологической экспедиции ИА МОН РК «Научно-прикладное исследования в области археолого-культурное наследие. Раздел «Городище Сарайчик» в 2006 году. Алматы, 2007.
- Президент Сарайшық орталығы құрылысына қатысты мәселені дереу шешуді тапсырды // https://www.inform.kz/kz/prezident-sarayshyk-ortalygy-kurylysyna-katysty-maseleni-dereu-sheshudi-tapsyrdu_a3779649 (қаралған күні: 25.09.2021).
- Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. Уфа: Китап, 1999. 312 с.
- Сарайшық - бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер / Құр. Ж.К. Жұмабаева, М.Қ.Кипиев / Ғыл. ред. Ж.К.Жұмабаева. Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. 224 б.
- Сарайшық зиратындағы «Хан моласы» қазбасы маңында жерленген бейіттерді «Құлметен» зиратына көшіру жұмысының есебі. Сарайшық, 2021. 13 б.
- Талеев Д.А., Самашев З. Сарайшықтағы хандар зираты. // Актуальные проблемы и истории, археологии, этнологии. Астана, 2001. 14 б.
- Тасмағамбетов И., Самашев З. Сарайшық. Алматы: ОФ «Берел», 2001. 320 с.
- Тоқтабаев А. Сарайшық аққу көлі. // Егемен Қазақстан. 21 наурыз, 1998 жыл.
- Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. / Отв. ред. М.А.Усманов. 2-изд., испр. идоп. –Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость», 2016. 764 с.
- Тынышпаев М. История казахского народа. Составители и авторы предисловия проф. Такенов А.С. и Байғалиев Б. Алма-Ата, «Қазақ университеті», 1993. 224 с.
- Чулошников А.П. Очерки по истории Казак-Киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Часть первая древнее время и средние века. Оренбург: Киргизское государственное издательство, 1924. 291 с.

References

- Beliakov A.V. Uraz-Muhammed ibn Ondan i Isinei Karamyshev syn Musaitov. Opyt sovместnoi biografii. (Uraz-Muhammed ibn Ondan and Isinei Karamyshev son of the Musaites. Experience of joint biography.). Алматы: АО «АБДИ Компани», 2019. -208 s. [in Russian].
- Veliaminov-Zernov V.V. Issledovaniia o Kasimovskikh cariah i carevichah. Ch. 2. (Studies on the Kasimov tsars and princes. Part 2). SPb.,1864. S.145. [in Russian].
- Zhalaiyr K. Shezhireler zhinagy. [Collection of genealogies] Алматы: Kazakhstan, 1997. 128 b. [in Kazakh].
- Karzhauov Sh.M. O sebe ili vospominaniia o proidennom zhiznennom puti. (About yourself or memories of the life path you have traveled.). Atyrau, 1997. 77 s. [in Russian].
- Kasenov M. Saraishyk kalasynyn tarihy. (History of Saraishyk). Atyrau: H.Dosmuhamedov atyndagy AMU baspasy, 2007. 80 b. [in Kazakh].
- Kozha M., Samashev Z. Elitnyi kultovoy kompleks Saraichika (Elite cult complex Saraichika) / Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazahstana 2007. №01 (6). 367 s. [in Russian].
- Margulan A. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy (Multi - volume collection of works)/ Shokan Ualihanov. – Алматы: «Tolagai grupp», 2010. Т.9 [in Kazakh].
- Muktar A. Turaruly A. Xan molasyn izdeu zhane onyn algashky natizheleri (The search for the Khan's grave and its first results) // «Kasym han zhane Saraishyk: Kazak memlekettiligi tarihynda» Respublikalyk gylymi-tazhiribelik konferenciya synyn materialdar zhinagy (kazan, 2021 zh.) / Zhalpy red. Bask. A.K. Muktar. Atyrau-Saraishyk, 2021. 129-143 b. [in Kazakh].
- Ortagasyrlyk Saraishyk kalasy aumagyndagy «Han molasy» nysanynyn arheologiyalyk zertteu zhumystarynyn gylymi esebi. (Scientific report of the archaeological research of the "Khan's grave" object in the medieval city of Saraishyk). Saraishyk, 2021. 36 b.
- Отчет о работах Западно-Казахстанской археологической экспедиции ИА МОН РК «Научно-прикладное исследования в области археолого-культурное наследие. Раздел «Городище Сарайшық» в 2006 году. (Report on the work of the West-Kazakhstan archeological expedition IA MON RK «Scientific and applied research in the field of archeological and cultural heritage. Section «Saraishyk Gorodishche» in 2006.) –Алматы, 2007. [in Russian].
- Президент Сараishyk орталығы құрылысына қатысты мәселені дереу шешуді тапсырды (The President instructed to resolve immediately the issue concerning the construction of the Saraichik center //

https://www.inform.kz/kz/prezident-sarayshyk-ortalygy-kurylysyna-katysty-maseleni-dereu-sheshudi-tapsyrdy_a3779649 (karalghan kuni: 25.09.2021). [in Kazakh].

Rychkov P.I. Topografiia Orenburgskoi gubernii. (Topography of the Orenburg province.) –Ufa: Kitap, 1999. - 312 s. [in Russian].

Saraishyk - babalar murasy. Saraishyk kalashygyryn tarihy turaly derekkozder (Saraishyk is an ancestral heritage. Sources on the history of Saraishyk town)/ Kur. Zh.K. Zhumabaeva, M.K. Kipiev / Gyl. red. Zh.K. Zhumabaeva. Atyrau: «Agatai » baspasy, 2015. 224 b. [in Kazakh].

Saraishyk ziratyndagy «Xan molasy» kazbasy manynda zherlengen beitterdi «Kulmeten» ziratyna koshiru zhmysynyn esebi. (Report on the relocation of graves buried near the excavation «Khan's tomb» in Saraishyk cemetery to the cemetery «Kulmeten»). – Saraishyk, 2021. [in Kazakh].

Taleev D.A., Samashev Z. Saraishyktagy xandar ziraty. (Saraishyk khan's cemetery) // Aktualnye problemy i istorii, arheologii, etnologii. Astana, 2001. 14 b. [in Kazakh].

Tasmagambetov I., Samashev Z. Saraishyk. (Saraishyk). Almaty: OF «Berel», 2001. 320 s. [in Kazakh].

Toktabaev A. Saraishyk akku koli. (Saraishyk Swan Lake.)// Egemen Kazakhstan. 21 nauryz, 1998 zhyl. [in Kazakh].

Trepavlov V.V. Istoriia Nogaiskoi Ordyy. [History of the Nogai Horde] / Otv. red. M.A. Usmanov. 2-izd., ispr. idop. Kazan: Izdatelskii dom «Kazanskaia nedviimost», 2016. 764 s. [in Russian].

Tynyshpaev M. Istoriia kazahskogo naroda. (History of the Kazakh people.) Sostaviteli i avtory predisloviya prof. Takenov A.S. i Baigaliev B. Alma-Ata, «Kazakh universiteti», 1993. 224 s. [in Russian].

Chuloshnikov A.P. Ocherki po istorii Kazak-Kirgizskogo naroda v sviazi s obshhimi istoricheskimi sudbami drugih turkskikh plemen. Chast pervaja drevnee vremia i srednie veka. (Essays on the history of the Kazakh-Kyrgyz people in connection with the common historical destinies of other Turkic tribes. Part of the first ancient times and the Middle Ages.). Orenburg: Kirgizskoe gosudarstvennoe izdatelstvo, 1924. -291 s. [in Russian].

МРНТИ 03.41.91

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_196

НОВЫЕ ПОДХОДЫ В ИССЛЕДОВАНИИ ЭЛИТНЫХ МОГИЛЬНИКОВ САКСКОЙ ЭПОХИ САРЫАРКИ

Хабдулина Марал Калымжановна^{1id}, Ғайса Ақерке Маратқызы^{2*id}

¹ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Астана

²НИИ археологии им. К.А. Акишева, Казахстан, Астана

*Автор-корреспондент

E-mail: mk_khabdulina@mail.ru (Хабдулина), akos_777_777@mail.ru (Ғайса)

Аннотация. Многофункциональный культурный ландшафт, сосредоточение крупных курганов на небольшом пространстве русла реки Ишим, в месте, несомненно, имевшем важное геостратегическое значение, послужили причиной выбора могильника Баубек батыр для исследования дораскопными методами. В 2021 г. отрядом НИИ археологии им. К.А. Акишева подробно были изучены планировка и прилегающие конструкции двух курганов №1 и 3. Целью исследования было изучить принципы устройства пространственной структуры элитного могильника сакской эпохи как многокомпонентного, развернутого во времени, ансамбля погребальной и поминальной архитектуры. В результате были обнаружены новые детали и сведения в понимании того, что курган представляет собой архитектурный памятник не только погребального характера, но и объект, насыщенный сложной ритуальной символикой.

Ключевые слова: Сарыарка, тасмолинская культура, царские курганы, Баубек батыр, планировка, методы, архитектура

Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта грантового финансирования КН МОН РК АР09261134 «Пространственная планировка и архитектура культовых мемориалов сакской знати Терисаккан-Есильского региона»

FTAMP 03.41.91

**САРЫАРҚАНЫҢ САҚ ДӘУІРІНІҢ ЭЛИТАЛЫҚ ҚОРЫМДАРЫН
ЗЕРТТЕУДІҢ ЖАҢА ТӘСІЛДЕРІ****Хабдулина Марал Калымжановна¹ID, Ғайса Ақерке Маратқызы²ID**¹Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Қазақстан, Астана²К.А. Ақышев атындағы ФЗИ, Қазақстан, Астана

*Корреспондент-автор

E-mail: mk_khabdulina@mail.ru (Хабдулина), akos_777_777@mail.ru (Ғайса)

Түйіндеме. Көп функциялы мәдени ландшафт, үлкен қорғандардың сөзсіз геостратегиялық маңызы бар жер-Есіл өзені арнасының шағын аумағында шоғырлануы қазба алдындағы зерттеулер үшін Баубек батыр қорымын таңдауға негіз болды. 2021 жылы Қ.А. Ақышев атындағы археология ғылыми-зерттеу институтының отряды №1 және №3 қорғандарының жайғасымы және оларға іргелес құрылымдарын егжей-тегжейлі зерттеді. Зерттеудің мақсаты – сақ дәуірінің элиталық қорымының көп құрамды, уақыт бойына созылған, жерлеу және еске алу сәулет ансамблі ретіндегі кеңістік құрылымының орналасу принциптерін зерттеу. Нәтижесінде қорған тек жерлеу сипатындағы сәулет ескерткіші ғана емес, сонымен қатар күрделі ғұрыптық рәміздерге қанық нысан екенін түсінуде жаңа мәліметтер ашылды.

Кілт сөздер: Сарыарқа, тасмола мәдениеті, патша қорғандары, Баубек батыр, жайғасым, әдістер, архитектура

IRSTI 03.41.91

**NEW APPROACHES TO THE STUDY OF ELITE BURIAL GROUNDS
OF THE SAKA ERA OF SARYARKA****Khabdulina Maral Kalymzhanovna¹ID, Gaisa Akerke Maratkyzy²ID**¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan²K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, Astana, Kazakhstan

*Author correspondent

E-mail: mk_khabdulina@mail.ru (Khabdulina), akos_777_777@mail.ru (Gaisa)

Abstract. The multifunctional cultural landscape, the concentration of large burial mounds in a small area of the Ishim River were important places to research Baubek Batyr burial and used pre-excavation research methods. In 2021, a detachment of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology researched layout and structures of two mounds №.1 and 3. The goal of the research was to learn the principles of the arrangement of the spatial structure of the elite burial ground of the Saka era as a multi-component, unfolded in time, ensemble of funerary and memorial architecture. As a result, we were able to learn new details that the mound is not only an architectural monument, but also it is an object with complex ritual symbols.

Key words: Saryarka, Tasmola culture, royal burial mounds, Baubek batyr, layout, methods, architecture.

Введение. В раннем железном веке наступает расцвет мемориальной архитектуры, который воплощается в конструкции крупных «царских» курганов и пространственных ансамблях некрополей. Размеры и монументальность конструкций курганов являлись важнейшим символическим элементом социального статуса умершего, что подтверждается результатами раскопок элитных скифо-сакских мемориалов от степей Украины до высокогорных котловин Горного Алтая и Тувы (Мозолевский, 1983; Чугунов и др., 2017; Чугунов, 2011; Парцингер и др., 2003; Бейсенов, 2016; Толеубаев, 2018; Онгарұлы и др., 2020).

История исследования степных элитных курганов насчитывает более 200 лет и за этот период неоднократно менялась методика их раскопок. Первоначально, в конце XIX – начале XX в. раскапывался только центр кургана, поэтому полученная информация касалась конструкции могильных ям. Во второй половине XX века масштабные раскопки царских курганов скифов, савроматов, саков дали представление о наземных конструкциях, дромосах, подземных ходах, мощных гребенчатых и глинобитных постройках (Мозолевский, 1983; Грязнов, 1980; Акишев, Кушаев, 1963). Постепенно

сформировалось представление, что курган – это сложное архитектурное сооружение (Грязнов, 1961:22-25).

В 2021 г. Есильская археологическая экспедиция Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева начала разработку проблемной ситуации изучения пространственной и архитектурной структуры элитного могильника с исследования элитного могильника Баубек батыр, расположенного в Терисаккан-Есильском регионе Акмолинской области. Могильник Баубек батыр, состоит из 12 крупных курганов, что является редкостью для территории степной Сарыарки (Свиридов, Тлеугабулов, 2015:259). Как правило, в Северной Сарыарке крупные курганы стоят одиночно, или сгруппированы по 2-3 насыпи.

Материалы и методы. Могильник Баубек батыр расположен на правом берегу р. Ишим, в пустынно-степной зоне, в 50 км восточнее излучины р. Ишим – резкого поворота русла реки с широтного на меридиональное направление. В этом месте в Ишим втекает его южный приток – река Терисаккан.

До начала съемки территории объекта нами было осуществлен пеший обзор всего пространства древнего памятника. Могильник Баубек батыр – сложный полифункциональный комплекс. Размещенные на его поверхности руины разных культовых, селитебных, хозяйственных строений занимают площадь 5 x1 км, т.е. 500 га. В длину они тянутся вдоль правого берега русла реки Ишим. Главными точками являются 12 курганов раннего железного века диаметром 30-80 м, высотой 2-5 м. Они расположены цепочкой на расстоянии от 0,3 до 1,1 км друг от друга. Внешний вид, размеры, рельеф насыпи, околочурганские конструкции в виде рвов каменных колец и материалы одного раскопанного в 2012 г. кургана (№8) дают основание датировать эти мемориалы сакским временем, примерно серединой I тыс. до н.э. (Свиридов, Тлеугабулов, 2015:258).

Размеры всего могильника огромны, и снять его топографический план инструментальным путем сложно. Поэтому работы проведены с применения геофизических дистанционных методов обследования всей территории могильника и отдельно двух различных по размерам насыпей (кургана №1 и №3).

Работы 2021 г. были сосредоточены на тщательном изучении и фиксации пространственной планировки могильника, изучении природного и исторического ландшафта. Ландшафт, почвы, водные источники характеризуют палеосреду.

Полевая работа велась традиционными археологическими методами: осмотр, фиксация, подсчет, описание, изучение топографии, типология культовых сооружений. Привлечены архитектурные методы обмера, осмотра конструктивных деталей, пропорциональных соответствий формы и размера.

При съемке плана некрополя использован геофизический метод и метод инструментальной съемки электронным тахеометром. Геофизические исследования относятся к дораскопным методам, которые значительно облегчают процедуру полевых работ и моделирование архитектурных реконструкций. За короткий срок эти исследования дают детальную информацию о структуре всего могильника, рельефе поверхности, потревоженными участками, следам кострищ, размерам и форме каменных конструкций, и всевозможных аномалий. Геофизические исследования в виде разведочных ходов прошли по поверхности двух курганов и выборочно по межкурганам участкам.

Показания снимались по систематической схеме, с разметкой сетки шагом в 2 м. Съемка включала в себя ходьбу с инструментом по близко расположенным параллельным маршрутам со снятием показаний через равные промежутки времени. Исследуемая территория была разбита на серию квадратных съемочных «сеток». Сразу были установлены опорные точки углов сетки. Оператор инструмента использовал ленты и маркированные веревки в качестве ориентира при сборе данных. Таким образом, погрешность позиционирования может быть в пределах нескольких сантиметров для картографии с высоким разрешением. Это довольно длительный процесс работы. Набор данных отображен в виде карт, схем, фотографий.

Значение геофизических методов заключается в возможности обнаружения, фиксации скрытых или визуально маловыразительных объектов, которые на самом деле относятся к искусственным. В итоге был снят подробный ортофотоплан всей территории памятника площадью 500 га. План вставлен в цифровую модель окружающего рельефа (рис.1).

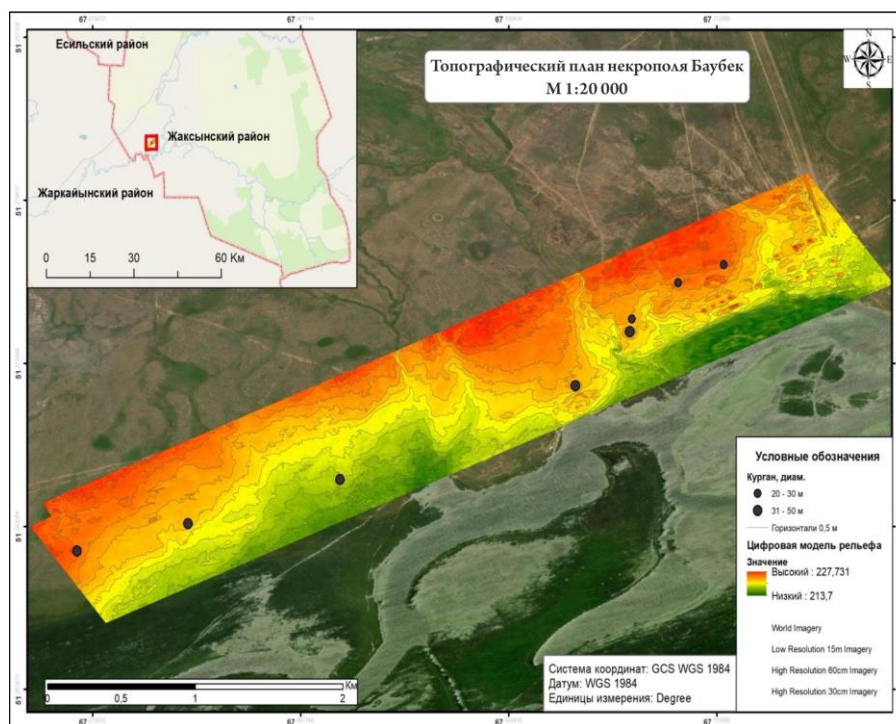

Рис. 1. Могильник Баубек батыр. Ортофотоплан

Обсуждение. В истории изучения курганной архитектуры Степи можно выделить три этапа.

1) Вторая половина XIX – середина XX вв. - исследование элитных курганов проводилось на двух полюсах евразийского пространства: на юге Восточной Европы и в Центральной Азии. Были раскопаны знаменитые скифские курганы Приднепровья и Северного Кавказа: Чертомлык, Александропольский, Костромской, Солоха (Степи..., 1989:36-38). В Минусинской котловине исследован Большой Салбыкский курган, имевший монументальную каменную конструкцию наземной и подземной части (Степи азиатской..., 1992:211-212). На Горном Алтае с 1927 г. начались раскопки элитных могильников пазырыкской культуры. В методическом плане преобладали раскопки не всей насыпи, а только центральной части кургана. Поэтому информация касалась в основном конструкции могильных ям.

Второй этап - вторая половина XX в. На территории скифской культуры наиболее яркими открытиями стали царский курган Толстая могила, Гайманова могила (Мозолевский, 1983:119-184). В Волго-Уралье начаты исследования крупных гробниц савромато-сарматской знати и династийные мемориалы бассейна р. Илек (Смирнов, 1975:150; Кадырбаев, 1984:84-86). В Казахстане были раскопаны царские курганы некрополя Бешатыр, курганы могильника Иссык (Акишев, Кушаев, 1963; Акишев, 1974). Сделаны первые открытия о наземной конструкции, дромосах, подземных ходах, мощных бревенчатых постройках. В 70-80 – е годы XX в. крупные курганы с деревянными шатровыми постройками были раскопаны в Западном и Северном Казахстане (Базарбаева, Джумабекова, 2020:37-38; Хабдулина, 1976:196-200).

Третий период начался с рубежа XX – XXI вв. Международные археологические экспедиции, оснащенные современными техническими и аналитическими методами, осуществили ряд проектов по раскопкам больших курганов на территории Казахстана и России. Сегодня это уже известные названия памятников, исследованных на территории Казахстана (Байкара, Кеген, Жуантобе, Торттобе) (Самашев и др., 2012; Парцингер и др., 2003; Наглер, 2015), Сибири и Тувы (Аржан 2, Барсучий Лог) (Молодин и др., 2015:71-73).

На рубеже XIX-XX вв. международной российско-германской экспедицией на территории «Долины царей» в республике Тыва был исследован царский курган скифского времени Аржан-2 (Чугунов, 2011:145). На основании комплекса естественнонаучных методов удалось достоверно представить процесс возведения и предложить реконструкцию погребальной практики раннескифского времени VII в. до н.э. (Чугунов и др., 2017:302-303).

В Центральном Казахстане с конца XX в. начались раскопки элитных курганов тасмолинской археологической культуры. Всего к настоящему времени раскопано 30 крупных курганов диаметром 40-50 м, высотой 2-6 м (Казахстан в сакскую эпоху, 2017:66-67). Царский курган возводился над одной могильной ямой. Обязательным являются каменные крепиды, валы, менгиры, дромосы. Могильные

ямы неглубокие (0,5-0,7 м) над ними построены полые сводчатые сооружения из плитняка сухой кладкой (Нуркен-2, Талды-2, Карашоқы), глинобитные полые конструкции (Акбеит, к. 7), центр курганов окружен каменной стеной (Казахстан в сакскую эпоху, 2017:77-83). Внутри ее открыты различные архитектурные объемы в виде отдельных холмиков из глины, в виде многокамерных сооружений из глины. С востока к погребальной постройке ведет наземный дромос длиной 1- 15 м.

Еще одно важное следствие нового отношения к правилам раскопок элитных курганов выразилось в доисследовании насыпей и периферии крупных скифских курганов, частично вскрытых в дореволюционное время. Археологические экспедиции Государственного Эрмитажа осуществили дополнительные раскопки знаменитых курганов скифских царей (Келермесские, Костромской, Огуз и др.) (Галанина, 1997:14; Петренко, 2006). Скифские курганы предстали как ритуально-культурные, храмовые сооружения. Было выявлено, что они строились многоэтапно, по завершении определенного цикла, и до возведения насыпи, длительное время стояли в открытом виде (Петренко, 2006:50-51). Эта деталь в конструкции элитных курганов, хоть и вызывает удивление, тем не менее, отмечается исследователями многих памятников (Байкара, Аржан 2, Караспан 6, Куйгенжар, кург.2) (Парцингер и др., 2003; Чугунов, 2011; Хабдулина, 2019). Таким образом, стоит задача грамотного исследования курганов и, в целом, элитных некрополей как архитектурных ансамблей, имевших длительный период создания и функционирования.

Результаты. За десятилетия изучения Акмолинского Приишимья проведены масштабные разведочные работы с фиксацией древних памятников, издан свод Историко-культурного наследия Акмолинской области (2011), выделены районы концентрации элитных курганов, сделан подсчет общего количества, произведена градация крупных курганов по их размерам. К числу крупных курганов отнесены сооружения, имеющие высоту не менее 3 м, диаметр 30-40 м. Раскопано более 10 элитных курганов (Хабдулина, 1976; Свиридов и др., 2014; Хабдулина, 2016), исследована их архитектура, использованы геофизические, картографические, дистанционные методы обследования. В археологической работе широко практикуются почвоведческие анализы, радиоуглеродное датирование (Зданович и др., 1984; Хабдулина, 2019).

Выбор могильника Баубек батыр связан с несколькими факторами. Он большой по площади, по количеству курганов. К его территории примыкают различные типы древних и средневековых объектов. В 2012 г. на могильнике были проведены предварительные разведочные работы. Осуществлена картографическая привязка, составлен глазомерный план памятника. Установлено, что самые крупные курганы диаметром 80 м и высотой 3 м сосредоточены в центральной части могильного поля. Был раскопан один курган (№ 8) диаметром 42 м, высотой 2 м. Он оказался неоднократно ограбленным, центр был испорчен норами землеройных животных, тем не менее, стратиграфические разрезы дали материал о сложной структуре наземного сооружения и двухэтапности его строительства. По конструкции насыпи и единичным находкам курган был датирован VII-VI вв. до н.э. (Свиридов, Тлеугабулов, 2015:259).

Могильник Баубек батыр расположен в 200 м к юго-западу от села Баубек Батыр, в 13 км к югу от села Ишимское Жаксынского района Акмолинской области (рис. 1). Географически – это пустынно-степная зона Тургайской провинции. Памятник находится на правом берегу реки Ишим, в 50 км восточнее излучины р. Ишим – резкого поворота русла реки с широтного на меридиональное направление. В этом месте в Ишим впадает с юга его левый приток – река Терисаккан.

Река Ишим в месте приближения к излучине имеет широкую долину, наполненную бесконечными отрезками стариц. Они на карте создают хаотичную мозаику. Некоторые старицы имеют местное название, т.к. берега их являются прекрасными сенокосными угодьями. По названию старицы Бесоба в 2012 г. могильник был назван «Бесоба» (Свиридов, Тлеугабулов, 2015:255). Это слишком распространенное название, поэтому мы переименовали памятник в могильник Баубек батыр по названию местности связанной с легендарной исторической личностью XIX в. Баубек батыр (рис.2).

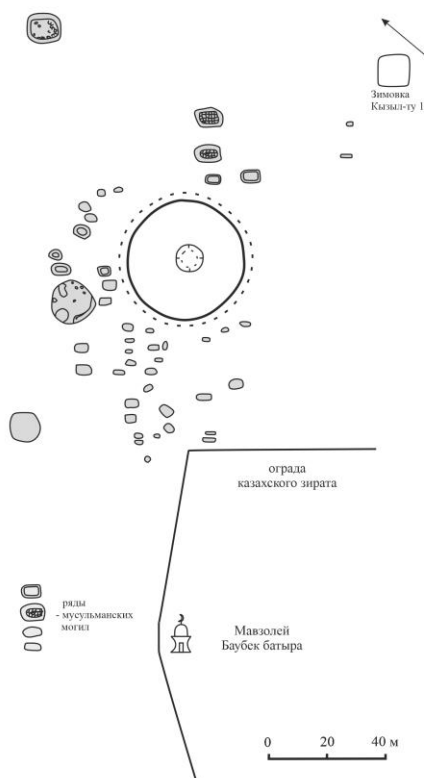

Рис. 2. Могильник Баубек батыр. Курган 1. План

Цепочка курганов могильника протянулась на 4,8 км по краю коренной террасы по линии СВ-ЮЗ. Расстояние между насыпями от 0,3 до 1,1 км. Курганы диаметром 30-80 м, высотой 2-5 м, насыпи их когда-то имели каменное покрытие, которое большей частью не сохранилось. Камни выбраны в более поздние эпохи. Из них сложены наземные конструкции средневековых мусульманских могил, огромные глыбы темно-вишневого и серого цветов лежат в основании фундаментов домов поселка, существовавшего здесь в XX веке. Поселок назывался Кызылту. В настоящее время от его строений осталось несколько полуразрушенных домов на северной окраине. Эти дома становятся обитаемыми в летнее время и используются фермерами, как летнее жайлау. Дело в том, что эта местность всегда использовалась под животноводство, и сейчас здесь пасутся стада коров и табуны лошадей.

При пешем осмотре территории могильника и прилегающего пространства было установлено, что могильник Баубек батыр – сложный полифункциональный комплекс. Размещенные на его поверхности руины разных культовых, селитебных, хозяйственных строений занимают площадь 5х1 км, то есть 500 га. В длину они тянутся вдоль правого берега русла реки Ишим. Главными точками культурного ландшафта являются 12 курганов раннего железного века (рисунок 1).

Сложный культурный ландшафт памятника формировался в течение трех тысячелетий. Этот ландшафт можно назвать сакральным, т.к. возле каждого крупного кургана раннего железного века обязательно размещены могильные холмики казахов XV-XIX вв. Они имеют разный состав наземной части, но преобладают каменные конструкции. Получается, что осознание сакральности данной территории ведет начало с 1 тыс. до н.э. Возможно, найдутся и памятники бронзового века. Они могут располагаться близко к пойме, тем более что единичные фрагменты андроновской керамики встречаются.

В 2021 г. подробно были изучены планировка и прилегающие конструкции двух курганов № 1 и 3. Курган и сопутствующие конструкции создают единый пространственный ансамбль погребального сооружения.

Курган 1. Координаты: 51°16'31.91" N, 67°06'48.47" E.

Курган расположен в северо-восточной части могильника, рядом с покинутыми домами села Кызылту. В 60 м южнее центра кургана тянется ограда казахского зирата (рис.2). Диаметр кургана 44 м, сохранившаяся высота - 2 м. Насыпь кургана земляная, видны остатки каменного панциря. На поверхности кургана находится грабительская яма диаметром 8 м, глубиной 14 м. Склоны грабительской ямы (впадины) задернованы, на дне видно скопление камней в форме круга и грунтовый наброс размерами- 1,70 x 1,30 м.

Насыпь кургана окружена рвом, имеющим разрыв в восточной стороне. Ширина рва 3,0 – 3,2 м, глубина 0,3 м (рис. 2). Окружающее пространство вокруг кургана №1 занято поздними могильными конструкциями, они занимают территорию 140x120 м. Часть мусульманских могил оказались внутри современного зирата, значит, средневековая культовая площадка по площади была гораздо больше.

На план нанесено 47 захоронений. Могилы сконцентрированы западнее и южнее кургана №1. По оформлению наземной части выделяются каменные сооружения расположенные северо-восточнее насыпи кургана 1. Они имеют каменное кольцо из крупных глыб. Размеры наземной части 4,4 -7,2 x 3,2-8,0 x 0,3-0,5 м. Форма в плане округлая и подпрямоугольная.

Южнее и западнее кургана №1 тянутся рядами мусульманские могилы (рис. 2). Хорошо читаются три ряда широтно ориентированных могил. Их средние размеры длиной 2,3 – 4,8 м, шириной 1,6 – 3,5 м. Преобладают могилы с каменной насыпью в виде крупных глыб, окружающих земляной холмик. Единично встречена конструкция прямоугольная в плане возведенная из горизонтальных слоев коричневого плитняка. Высота такой насыпи 64 см. Размеры – 3,9 x 2,8 м. Часть плит упала и затекла в грунт, образовав полукруг.

Среди погребальных сооружений крупными размерами выделяются три каменно-земляные конструкции: самый северный курган: 19x17 м, самый западный: 21x18 м и юго-западный: 13x13 м. Возможно, это погребальные сооружения раннего железного века. Такой обычно бывает планировка курганных некрополей тасмолинской культуры, когда вокруг крупного «царского» кургана находятся несколько небольших по размерам «дружинных» захоронений.

Курган 3 самый крупный и сложный по планиграфической структуре. Он возвышается над окружающим равнинным рельефом, выделяется красиво оформленным рвом, составляющим единый с ним ансамбль (рис. 3).

Координаты: 51°27'19.50" N, 67°10'78.89" E. Курган находится в 1,5 км юго-западнее кургана №1. Рельефная сложность кургана обусловлена необычной конструкцией и дополнительными пристройками на насыпи и рядом на прилегающей площадке. К сожалению, поверхность кургана и окружающая территория вытоптаны скотом до пыли. Многие конструкции с трудом читаются при визуальном осмотре. Еще одна опасность сохранности этого ансамбля заключается в близости протоки, сформированной весенним водотоком. Это давняя протока превратилась в овраг, петляющий и зигзагообразно извивающийся с западной и южной стороны кургана 3 (рис.3). Немалый урон нанесен современным карьером по добыче чистой глины. Два карьера глубиной больше 2 м разрушили территорию мусульманского могильника, примыкающего к кургану № 3 с запада и юга.

Рис. 3. Могильник Баубек батыр. Курган 3. Общий вид.

Курган 3 со рвом имеет диаметр 102 м, высоту 3,85 м. В вертикальном разрезе он трехступенчатый. Внизу – уровень окружающей поверхности, выше платформа диаметром около 80 м, края и уровень ее поверхности выделяются из-за рельефа рва. В центре платформы, окруженной рвом, высится насыпь диаметром 60 м. Внутренняя линия рва отстоит от подошвы насыпи на 12-14 м. Насыпь сложена из глины, камни выкорчеваны, поэтому на склонах кургана много проплешин. Крупные глыбы камня виднеются изредка по периферии насыпи. Видимо это остатки каменного кольца, возведенного в древности вокруг кургана. Камни кольца успели затечь, поэтому не были выбраны.

Курган имеет уплощенную поверхность из-за небольшого углубления диаметром 5 м, глубиной 0,5 м. Восточнее этого углубления находится наброс камней диаметром 5,5 м, который можно принять

за построенный на вершине поздний курган или это камни, выбранные в центре насыпи и тогда – это след грабилочки.

Ширина рва варьирует от 10 до 14 м. Ров по вертикальной стратиграфии – двухслойный. В его пределах сделаны 18 углублений. Ров имеет разрыв с западной стороны шириной 28 м. Для нанесения очертаний рельефа кургана и сопутствующих конструкций на чертеж, была сделана разбивка всей площади погребального сооружения на четыре сектора по сторонам света через каждые 10 м (рис.4).

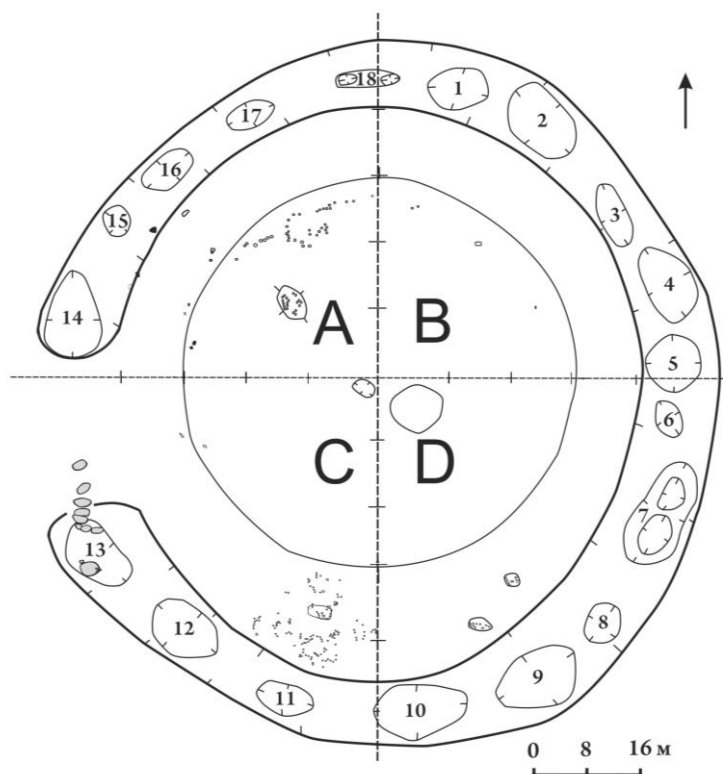

Рис. 4. Могильник Баубек батыр. План кургана 3.

Ландшафт погребального комплекса кургана 3 включает 1) сложный по стратиграфии и планировке ров; 2) прерывистый ряд мусульманских могил с западной стороны рва на протяжении 120 м на юг. Часть этого ряда уничтожена протокой и современными карьерами; 3) поздние каменные сооружения и выкладки, сгруппированные на поверхности платформы в южной стороне и на северном склоне кургана 3. Кроме этого южнее рва, уже за пределами кургана фиксируется периферийное курганообразное сооружение. Поверхность его вытоптана и камни плохо видны.

Таким образом, тщательный осмотр и фиксация всей планиграфической структуры надмогильного ансамбля показывает многократные пристройки и использование поверхности кургана и прилегающего пространства в более поздние эпохи.

Описание углублений рва. Разбивка кургана на четыре сектора облегчила зарисовку рва и углублений. Нумерацию углублений начали с севера и по часовой стрелке. Глубину отмечали от внутреннего борта рва (рис. 4).

Северо-восточный сектор содержит 5 углублений, средние размеры которых от 11х6,5 м до 12х7 м, средняя глубина составляет 55-90 см. Среди них выделяются крупными размерами углубление 2 и 4. Они имеют уплощенное дно. Вдоль внешнего края углубления 4 выкопана продольная канавка, грунт из которой выложен по обе стороны. Назначение канавки непонятно.

Юго-восточный сектор содержит 5 углублений, два из них небольшие. Средние размеры крупных углублений 5,6х4,6 м до 17х8 м, глубина в среднем составляет 35-60 см. В этом секторе выделяется углубление 7, размерами 17х8 м. В его полости сделаны еще два углубления. Дно их находится на уровне - 45 см.

Юго-западный сектор рва включает 3 углубления. Средние размеры углублений сектора составляют от 3х2 до 13х6 см, глубина в среднем 30-60 см. Выделяется углубление 13 овальной формы. К его северному краю примыкают мусульманские могилы. Одна из них сооружена на дне углубления 13. В юго-западном секторе находится разрыв во рву шириной 28 м (рис.4).

Северо-западный сектор содержит 5 углублений. Средние размеры углублений сектора составляют от 5,36x3,0 до 10,70 x3,60 см, глубина в среднем 15-40 см. Среди них выделяется углубление 18, расположенное на самом севере. Углубление 18 овальной формы, имеет узкое и пристроенное дно. Продольная ось ориентирована по линии ЗВ, торцовая – СЮ. Длина углубления составляет 10,7 м, ширина-3,6 м, глубина 40 см.

Описание мусульманских могил. В юго-западном секторе на расстоянии 28 м между углублениями 13 и 14 ров прерывается. Возможно, данная перемишка выполняла функцию входа. Именно с середины входного разъема начинается ряд мусульманских могил. Они ориентированы по линии запад-восток. Восемь могил расположены на протяжении 16 м. Они имеют почти одинаковые размеры 2,0x1,1 м.

Ряд из шести могил зафиксирован южнее рва на протяжении 84 м. Насыпи двух самых южных могил наполовину уничтожены современным карьером. Они имели мощные каменные насыпи. Камни упали в карьер, поэтому эти две могилы были раскопаны в 2021 г. В одной из них на глубине 0,8 м от современной поверхности расчищен скелет человека головой на запад. Захоронение имело продольный деревянный накат, и на нем был найден железный замок. Очень интересная деталь погребального обряда, если это не случайность.

Описание каменных выкладок и конструкций (рис. 4). Скопление невыразительных, из-за выборки камня, конструкций зафиксировано на платформе кургана в юго-западном секторе. Среди них видны прямоугольные оградки, незавершенные округлые и овальные выкладки. Две могильные выкладки расположены на поверхности платформы в юго-восточном секторе.

В северных и юго-западном секторах по основанию насыпи в 30 м от центра кургана хорошо прослеживается цепочка одиночных камней. В северо-западном секторе расположена конструкция в виде квадратной выкладки из камней. Размеры конструкции 8,20x4,0 м.

Курган 3 имеет курганы-спутники. Один из них расположен в 50 м севернее внешнего края рва кургана 3. Насыпь земляная, диаметр 20 м. Его центральная ось является продолжением меридиональной оси кургана 3. Возможно, это случайность (рис.3). В 28 м юго-восточнее кургана 3 находится насыпь подквадратной формы размерами 5,7x4,0x0,3 м. Курган был сложен из камня. Поверхность вытоптана. В XX в. здесь стояла совхозная дойка.

Курган 3 является самым крупным из курганов могильника Баубек батыр и имеет своеобразную сложную планиграфическую структуру, характерными чертами которой является ров с внутренними углублениями по кругу. Ров отстоит довольно далеко от основания насыпи. На поверхности погребального объекта фиксируются дополнительные могилы более позднего времени.

В следующем полевом сезоне планируется исследовать стратиграфию рва и платформы, заложив траншею шириной 4 м по линии восток-запад.

Заключение. Работы 2021 г. были сосредоточены на тщательном изучении и фиксации пространственной планировки могильника, изучении природного и исторического ландшафта. Был снят подробный план кургана №1 и окружающих его казахских могил XV-XX вв. Зафиксированы детали наземных конструкций, размеры, количество. Судя по планировке курганов, большое значение придавалось околочурганному пространству.

Крупные аристократические курганы, которые передают культурные, социальные, мировоззренческие и хозяйственные проявления в сакском обществе, сегодня нуждаются в глубоком анализе и исследовании.

Раскопки последнего десятилетия крупных царских могильников в Семиречье, Восточном Казахстане (Самашев и др., 2012:226-239; Онгар, Самашев и др., 2013:124-130; Онгарулы, Пён Ёнхван и др., 2020) и Центральной Азии (Молодин и др., 2015:71-72) показывают, что околочурганная периферия является активной частью культового пространства, на которой проходили сложные ритуалы и обряды, воплощенные в конструкциях в виде выкладок, менгиров, кромлехов, жертвенных отсеков.

Применение новых методических приемов в археологии, таких как георадарная съемка, ортофотосъемка, ГИС-технологии, 3D моделирование открывают новые перспективы в изучении археологических памятников. Достоинством данных методических приемов являются неразрушающие способы получения комплексной информации.

Литература

Акишев К.А. Курган Иссык. Предварительные итоги раскопок //В глубь веков. Алма-Ата: изд-во «Наука» КазССР, 1974. С. 61-77.

Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата: изд-во АН КазССР, 1963. 300 с.

Базарбаева Г.А., Джумабекова Г.С. Труды М.К. Кадырбаева как источник по изучению палеосоциологической ситуации населения раннего железного века казахских степей // Отан тарихы, 2020, №1 (89). С. 30-42.

Бейсенов А.З. Орталық Қазақстан ерте темір дәуірі ескерткіштерін зерттеудің көміртегілік анықтамалар// Материалы международной научно-практической конференции «Новые методы исследования в археологии». Алматы: КазНУ им. Аль-Фараби, 2016. С. 13-21.

Галанина Л.К. Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи. Москва: Наука, 1997. 270 с., 44 табл.

Грязнов М.П. Аржан. Царский курган раннескифского времени. Л.: Наука, 1980. 60 с.

Грязнов М.П. Курган как архитектурный памятник // Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований в 1960 г. М., 1961. С. 22-25.

Зданович Г.Б., Иванов И.В., Хабдулина М.К. Опыт использования в археологии палеопочвенных методов исследования (курганы Кара-Оба и Обалы в Северном Казахстане) // СА, 1984, № 4. С. 35-48.

Кадырбаев М.К. Курганные некрополи верховьев р. Илек// Древности Евразии в скифо-сарматское время. М.: Наука, 1984. С. 84-93.

Казахстан в сакскую эпоху. Коллективная монография. Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. 228 с., илл.

Мозолевский Б.М. Скифский степ. Київ: Наукова Думка, 1983. 199 с.

Молодин В.И., Парцингер Г., Наглер А. Совместные российско-германские исследования в Сибири // Уральский исторический вестник. 2015, № 3 (48). С. 70-79.

Наглер А. Курганы Большой Степи как архитектурные сооружения // Наука из первых рук. 2015. № 4 (64). С. 71-85.

Онгар А., Самашев З., Киясбек Г., Хасенова Б., Мамедов А.М. Изучение околосакского пространства кургана № 1 могильника Тортоба (по материалам 2013 г.) // Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. Том II. – Астана: Изд-ая группа ФИА им. А.Х. Маргулана. 2013. – С. 124-130

Онгарулы А., Пён Ёнхван, Нам Санвон, Каирмагамбетов, Ким Ёнхён, Нускабай А., Кызырханов М. Катартобе. Некрополь сакской элиты Жетысу. Нур-Султан – Тэджон, 2020. – 464 с.

Парцингер Г., Зайберт В., Наглер А., Плешаков А. Большой курган Байкара. Исследование скифского святилища. Берлин, 2003. 280 с.

Петренко В. Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе. – Москва-Берлин-Бордо: «Палеограф», 2006. 176 с., 125 табл.

Самашев З., Парцингер Г., Наглер А., Кариев Е., Чотбаев А., Наврот М., Боровка Р., Хойсснер А. Предварительные результаты исследований Казахстанско-Германской экспедиции в 2009 г. // Маргулановские чтения – 2012: материалы ежегодной научно-практической конференции. Астана: Изд-ая группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2012. С. 226-239.

Свиридов А.Н., Глеугабдулов Д.Т. Раннесакский комплекс могильника Бесоба в среднем течении реки Ишим// Сарыарқа сактары мәдениеті далалық Еуразиядағы этноэлеметтік және мәдени үдерістерді зерттеу аясында. Археолог Кемал Ақышевты еске алуға ғылыми мақалалар жинағы. Алматы: «Беғазы-Тасмола» ТАҒЗО, 2015. С. 255-259.

Свиридов А.Н., Ярыгин С.А., Сакенов С.К. Элитные курганы Акмолинской области // Диалог культур Евразии в археологии Казахстана: материалы конференции, посвященной 90-летию со дня рождения выдающегося археолога К.А. Акишева 22-24 апреля 2014 г. Астана: Сарыарқа, 2014. С. 576-596.

Смирнов К.Ф. Сарматы на Илеке. Москва: Наука, 1975. 176 с.

Степи азиатской части СССР в скифо-сарматское время. Археология СССР. М.: Наука, 1992. 493 с.

Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. Археология СССР. М.: Наука, 1989. 464 с.

Толеубаев А.Т. Раннесакская шиликтинская культура. Алматы: ИП «Садвакасов А.К.», 2018. 528 с.

Хабдулина М.К. Курган раннего железного века у села Кенес // Прошлое Казахстана по археологическим источникам/ отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: «Наука», 1976. С. 196-201

Хабдулина М.К. Новое в изучении тасмолинской археологической культуры Сарыарқы// Turkic Studies Journal. 2019. Number 2, Vol. 1. P. 21-33.

Хабдулина М.К. Храмы-святилища сакской эпохи Северного Казахстана // Религия и система мировоззрений древних и средневековых кочевников Евразии. Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана, 2016. С. 137-148.

Чугунов К.В. Аржан-2: реконструкция этапов функционирования погребально-поминального комплекса и некоторые вопросы хронологии// Российский археологический ежегодник, 2011, №1. С. 262-335.

Чугунов К.В., Парцингер Г., Наглер А. Царский курган скифского времени Аржан-2 в Туве /отв.ред. С.Хансен, В.Молодин. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2017. 500 с.

References

Akishev K.A. Kurgan Issyk. Predvaritel'nyye itogi raskopok (Kurgan Issyk. Preliminary results of excavations) // V glub' vekov. Alma-Ata:izd-vo Nauka KazSSR, 1974. P. 61-77. [In Russian]

Akishev K.A., Kushayev G.A. Drevnyaya kul'tura sakov i usuney doliny reki Ili (The ancient culture of the Saks and Usuns of the Ili river valley), Alma-Ata: izd-vo AN KazSSR, 1963, 300 p. [In Russian]

Bazarbayeva G.A., Dzhumabekova G.S. Trudy M.K. Kadyrbayeva kak istochnik po izucheniyu paleosotsiologicheskoy situatsii naseleniya rannego zheleznogo veka kazakhskikh stepey (Proceedings of M.K.

Kadyrbaev as a source for the study of the paleo-sociological situation of the population of the early Iron Age of the Kazakh steppes) // *Otan tarikhy*, 2020, №1 (89). P. 30-42. [In Russian]

Beysenov A.Z. Ortaliq Qazaqstan erte temir ddyiri eskertkişterin zerttedwgi kumirtegilik anıqtamalar (Determination of carbon dioxide in the study of monuments of the early Iron Age of central Kazakhstan) // *Materials of the International scientific and practical conference "New research methods in archaeology"*. Almaty: izd-vo KazNu al' Farabi, 2016. P. 13-21. [In Kazakh]

Galanina L.K. Kelermesskiye kurgany. «Tsarskiye» pogrebeniya ranneskifskoy epokhi (Kelermes barrows. "Royal" burials of the early Scythian era.). Moscow: Nauka, 1997. 270 p., 44 tab.

Gryaznov M.P. Arzhan. Tsarskiy kurgan ranneskifskogo vremeni (Arzhan. Royal barrow of the early Scythian time), L.: Nauka, 1980. 60 p. [In Russian]

Gryaznov M.P. Kurgan kak arkhitekturnyy pamyatnik (Mound as an architectural monument) // *Abstracts of reports at meetings devoted to the results of field research in 1960. M., 1961. P. 22-25. [In Russian]*

Zdanovich G.B., Ivanov I.V., Khabdulina M.K. Opyt ispol'zovaniya v arkhologii paleopochvennykh metodov issledovaniya (kurgany Kara-Oba i Obaly v Severnom Kazakhstane) (Experience in the use of paleosol research methods in archeology (mounds of Kara-Oba and Obala in Northern Kazakhstan))// *SA*, 1984, № 4. P. 35-48. [In Russian]

Kadyrbayev M.K. Kurgannye nekropoli verkhov'yev r. Ilek (Burial necropolises of the upper reaches of the river Ilek) // *Drevnosti Yevrazii v skifo-sarmatskoye vremya. M.: Nauka, 1984. P. 84-93. [In Russian]*

Kazakhstan v saksuyu epokhu. Kollektivnaya monografiya (Kazakhstan in the Saka era. Collective monograph), Almaty: Institute of Archeology named after. A. KH. Margulan, 2017. 228 p., illustration. [In Russian]

Mozolevskyy B.M. Skifskyy step. Kyiv (Scythian steppe Kyiv): Naukova Dumka, 1983. 199 p. [In Ukrain]

Molodin V.I., Partsinger G., Nagler A. Sovmestnyye rossiysko-germanskiye issledovaniya v Sibiri (Joint Russian-German research in Siberia) // *Ural Historical Bulletin*. 2015, No. 3 (48). pp. 70-79. [In Russian]

Nagler A. Kurgany Bol'shoy Step'i kak arkhitekturnyye sooruzheniya (Mounds of the Great Steppe as architectural structures) // *Nauka iz pervykh ruk*. 2015. № 4 (64). pp. 71-85. [In Russian]

Ongar A., Samashev Z., Kiyasbek G., Khasenova B., Mamedov A.M. Izucheniye okolokurgannogo prostranstva kurgana № 1 mogil'nika Tortoba (po materialam 2013 g.) (The study of the area around the mound № 1 of the Tortoba burial ground (based on materials from 2013) // *Proceedings of the branch of the Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan in Astana. Volume II. –Astana: FIA Publishing Group. A.KH. Margulan. 2013. - pp. 124-130 [In Russian]*

Ongaruly A., Pon Yonkhvan, Nam Sanvon, Kairmagambetov, Kim Yonkhon, Nuskabay A., Kyzyrkhanov M. Katartobe. Nekropol' sakskey elity Zhetysu (Katartobe. Necropolis of the Saka elite Zhetysu), Nur-Sultan – Tedzhon, 2020. – 464 p. [In Russian]

Partsinger G., Zaybert V., Nagler A., Pleshakov A. Bol'shoy kurgan Baykara. Issledovaniye skifskogo svyatilishcha (The Great Mound of Baikal. Study of the Scythian sanctuary). Berlin, 2003. 280 p. [In Russian]

Petrenko V. Krasnoznamenskiy mogil'nik. Elitnyye kurgany ranneskifskoy epokhi na Severnom Kavkaze (Krasnoznamensky burial ground. Elite mounds of the early Scythian era in the North Caucasus.). – Moskva-Berlin-Bordo: Paleograf, 2006. 176 p. [In Russian]

Samashev Z., Partsinger G., Nagler A., Kariyev Ye., Chotbayev A., Navrot M., Borovka R., Khoysner A. Predvaritel'nyye rezul'taty issledovaniy Kazakhstansko-Germanskey ekspeditsii v 2009 g. (Preliminary results of research of the Kazakh-German expedition in 2009)// *Margulanovskiy chteniya – 2012: materials of the annual scientific and practical conference.. Astana: FIA Publishing Group A.KH. Margulan in Astana, 2012. pp. 226-239. [In Russian]*

Sviridov A.N., Tleugabulov D.T. Rannesakskiy kompleks mogil'nika Besoba v srednem techenii reki Ishim (Early Saka complex of the Besoba burial ground in the middle reaches of the Ishim River)// *The culture of the Saryarka Sakas is part of the study of ethno-social and cultural processes in steppe Eurasia. Collection of scientific articles in memory of archeologist Kemal Akishev. Almaty: «Begazy-Tasmola» TAGZO, 2015. p. 255-259. [In Russian]*

Sviridov A.N., Yarygin S.A., Sakenov S.K. Elitnyye kurgany Akmolinskoy oblasti (Elite mounds of the Akmola region) // *The dialogue of Eurasian cultures in the archeology of Kazakhstan: materials of the conference dedicated to the 90th anniversary of the birth of the outstanding archaeologist K.A. Akishev on April 22-24, 2014, Astana: Saryarka, 2014. P. 576-596. [In Russian]*

Smirnov K.F. Sarmaty na Ilike (Sarmatians on Ilek), Moscow: Nauka, 1975. 176 p. [In Russian]

Step'i aziatskoy chasti SSSR v skifo-sarmatskoye vremya (Steppes of the Asian part of the USSR in the Scythian-Sarmatian time) *Archeology of the USSR. M.: Nauka, 1992. 493 p. [In Russian]*

Step'i yevropeyskoy chasti SSSR v skifo-sarmatskoye vremya (Steppes of the European part of the USSR in the Scythian-Sarmatian time). *Archeology of the USSR. M.: Nauka, 1989. 464 p. [In Russian]*

Toleubayev A.T. Rannesakskaya shiliktinskaya kul'tura (Early Saka Shilikta culture), Almaty: IP «Sadvakasov A.K.», 2018. 528 p. [In Russian]

Khabdulina M.K. Kurgan rannego zheleznyego veka u sela Kenes (Mound of the early Iron Age near the village of Kenes) // *The past of Kazakhstan according to archaeological sources / responsible editor K.A. Akishev. Alma-Ata: Nauka, 1976, p. 196-201 [In Russian]*

Khabdulina M.K. Novoye v izuchenii tasmolinskoy arkheologicheskoy kul'tury Saryarki (New in the study of the Tasmolin archaeological culture of Saryarka)// Turkic Studies Journal. 2019. Number 2, Vol. 1. P. 21-33. [In Russian]

Khabdulina M.K. Khramy-svyatilishcha saks koy epokhi Severnogo Kazakhstana (Temples-sanctuaries of the Saka era of Northern Kazakhstan) // Religion and the system of worldviews of ancient and medieval nomads of Eurasia. Almaty: In-t arheologii imeni Margulana, 2016. p. 137-148 [In Russian]

Chugunov K.V. Arzhan-2: rekonstruktsiya etapov funktsionirovaniya pogrebal'no-pominal'nogo kompleksa i nekotoryye voprosy khronologii (Arzhan-2: reconstruction of the stages of functioning of the funerary-commemorative complex and some questions of chronology)// Russian Archaeological Yearbook, 2011, №1. p. 262-335. [In Russian]

Chugunov K.V., Partsinger G, Nagler A. Tsarskiy kurgan skifskogo vremeni Arzhan-2 v Tuve (The royal barrow of the Scythian time Arzhan-2 in Tuva) / responsible editor S.Khansen, V.Molodin. Novosibirsk: Izd-vo IAET SO RAN, 2017, 500 p. [In Russian]

МРНТИ 10.07.23

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_207

ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ТРАДИЦИИ КАЗАХОВ В XV-XVIII ВВ.

Оразбаева Алтайы Иранбекқызы^{1*}

¹Казахстанский филиал МГУ имени М.В. Ломоносова, Казахстан, Астана,

*Автор-корреспондент

E-mail: ai351957@mail.ru (Оразбаева)

Аннотация. Политико-правовые традиции казахов в XV–XVIII вв. являлись неотъемлемой частью и закономерным продолжением предшествующих эпох, несмотря на то, что они имели существенные отличия по линии структурной трансформации власти и системной реорганизации общества по формуле государственность – социум – личность. Следовательно, при изучении проблем правовых традиций и политико-правовой культуры традиционного казахского общества следует учесть сущностные пласты исторической практики государствообразования на территории Казахстана, а также этапы длительных процессов сначала институционализации, следом легитимации, а затем уже функционализации, включающих такие весьма значимые потестарно-политические и этноментальные категорий как: восприятие государства и его функции; власть в Казахском ханстве и ее специфика; форма правления и компоненты государственной власти; методы и механизмы реализации государственной власти; политико-территориальная организация государственной власти; структура и специфика политической системы; концепция и традиция правопонимания в казахском обществе.

Ключевые слова: Историческая преемственность, правовые традиции, политико-правовая культура, государственность, традиционное казахское общество.

Статья выполнена в рамках реализации проекта ИРН ОР 11465469 «Разработка академического издания «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» в 7 томах» при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан

ҒТАМР 10.07.23

ҚАЗАҚТАРДЫҢ XV-XVIII ҒҒ. САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІ

Оразбаева Алтайы Иранбекқызы^{1*}

¹М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Қазақстан, Астана,

*Автор корреспондент

E-mail: ai351957@mail.ru (Оразбаева)

Түйіндеме. XV-XVIII ғғ. қазақтардың саяси-құқықтық дәстүрлері осы тұсқа дейінге дәуірлердің мызғымас бөлігі және заңды жалғасы болуына қарамастан, биліктің құрылымдық түрлену және қоғамның мемлекеттілік – социум – тұлға формуласы негізінде жүйелік тұрғыдан қайта ұйымдасу деңгейінде өзіндік айырмашылықтарымен ерекшеленді. Сол себепті, дәстүрлі қазақ қоғамындағы

құқықтық дәстүрлер және саяси-құқықтық мәдениет мәселелерін зерделеу барысында Қазақстан территориясындағы мемлекеттердің қалыптасу тәжірибесінің мәнді тарихи астары, оның даму кезеңдеріндегі, алдымен институциялану, соңынан легитимациялану, тек содан кейін, мемлекет және оның қызметі; Қазақ хандығындағы билік және оның ерекшелігі; басқару формасы және мемлекеттік билік компоненттері, мемлекеттік билікті жүзеге асыру тетіктері; мемлекеттік биліктің саяси-территориалды ұйымдасуы; саяси жүйе құрылымы және дәстүрлері; қазақ қоғамындағы құқықтаным тұжырымы мен дәстүрі сияқты аса маңызды потестарлы-құқықтық және этноменталды категорияларды қамтитын ұзақ уақытылы функционализациялану үдерістерін ескеру қажет.

Кілт сөздер. Тарихи сабақтастылық, құқықтық дәстүрлер, саяси-құқықтық мәдениет, мемлекеттілік, дәстүрлі қазақ қоғамы

IRSTI 10.07.23

POLITICAL AND LEGAL TRADITIONS OF KAZAKHS IN XV-XVIII CENTURIES

Orazbayeva Altai Iranbekkyzy^{1*}

¹Kazakhstan branch of MSU named after Lomonosov M.V., Kazakhstan, Astana

*Corresponding-Author

E-mail: ai351957@mail.ru (Orazbayeva)

Abstract. Political and legal traditions of Kazakhs in XV-XVIII centuries constituted an integral continuity of all the preceding eras, regardless of substantial differences in terms of structural transformation of civil power and the systemic social reorganisation according to the statehood formula – society – personality. Therefore, within study of the problems of legal traditions and political and legal culture of traditional Kazakh society should be noted essential layers of historical practice of state formation on the territory of Kazakhstan, as well as the stages of lengthy processes starting from institutionalisation, then legitimisation and functionalisation, that include such very significant protestant-political and ethno-mental categories such as: perception of the state and its functions; authority in the Kazakh Khanate and its specificity; form of government and components of state power; methods and mechanisms for the implementation of state power; political and territorial organisation of state power; structure and specifics of political system; concept and tradition of legal recognition in Kazakh society.

Key words: Historical succession, legal traditions, political and legal culture, statehood, traditional Kazakh society.

Введение. Политико-правовые традиции казахов в XV–XVIII вв. имеют глубокую историческую преемственность. Ибо, при пасторальном номадизме, право, как изначальное «языковое» средство «установления известных правил для решения споров» (Чичерин, 1998:62), являлось порождением того потестарно-политического устройства, которое имело место в конкретном срезе исторического пласта. Политика, и это было всегда, на всем протяжении человеческой истории, воспринимала и воспринимает право как неизбежную необходимость, тогда как право в свою очередь, признает политику как необходимую неизбежность.

Правовой и политический сегменты общественного устройства средневековых догосударственных и государственных образований на степных просторах Евразии, в том числе Казахского ханства XV–XVIII вв., отличаются глубокой этно-исторической специфичностью. Они многогранны, в то же время моно-ориентированы, имеется в виду, что достижения правового и политического устройства общества были подчинены скорее внутренним интересам социума, чем внешним. Поэтому, в исторической ретроспективе их необходимо рассматривать в обоюдной взаимосвязи и корреляционной зависимости.

Антецедентная суть правовых и политических традиций казахской кочевой сферы рассматриваемого периода – преемственность, легитимность, органичность и иерархичность. Такая квадрага вполне может иметь аналогичную интерпретацию с точки зрения исторической школы права⁵, представители которой в свое время справедливо утверждали, что право является генерацией этнической пассионарности и «само имеет основание в той общей воле народной, в которой изначальное воплощается правосознание» (Новгородцев, Муромцев, Кареев, 2010:247).

⁵Историческая школа права первой половины XIX в. в лице Густава Гуго, Георга-Фридриха Пухты, Карла-Фридриха Савиньи и др.

Теоретический анализ природы традиционного казахского общества XV-XVIII вв. предполагает детальное рассмотрение его политического и правового архетипов.

Во-первых, политико-правовые процессы в традиционном казахском обществе рассматриваемого периода опираются на богатый исторический опыт предыдущих государственных объединений и образований на территории Казахстана;

Во-вторых, исторические параметры сложения и дальнейшей трансформации казахского социума изначально предопределены родоплеменной конфигурацией потестарно-политических отношений, существовавших задолго до нее.

В-третьих, смысл и сущность родоплеменной структуры общественного организма, являющийся одним из основных составляющих единиц этногенеза, политогенеза и правогенеза казахов, связаны с её аксиологическим и идеологическим базисами.

В-четвертых, понятия политика и право в традиционном казахском обществе включает строго определенную иерархию хозяйственно-экономических интересов, социокультурные и духовные ценности, стратегическую саморегуляции социума и общественных норм поведения, в рамках выстраданных столетиями потестарно-политических и правовых воззрений (Оразбаева, 2017:109-110).

Материалы и методы. В целях объективного научного осмысления истоков политико-правовой культуры кочевых обществ в целом, изначальной правовой и политической конфигурации традиционного казахского общества, в частности, в статье использованы отдельные фрагменты из античных и средневековых нарративных источников, а также научные выводы ученых, занятых исследованиями в области изучения политико-правовых норм и традиции правогенеза на территории Казахстана.

Так, в гипотезах Геродота о происхождении архаичного сако-скифского социума и последующем политогенезе их приемников, можно усмотреть имплицитную память обычного права у кочевого сообщества. Излагая, порядок престолонаследия, продиктованный родоначальником сако-скифов Таргитаем, Геродот определяет, что главный семейный очаг остается за самым младшим среди сыновей (Дамасский, 2010:42; Григорьев, 1871:59-65). Известно, что по сей день аналогичный обычай минората⁶ сохранился у казахского народа. Либо другой пример, простое на внешний взгляд потестарно-политическое устройство Хуннской империи, представляла собой сложную конструкцию протогосударственного устройства (внутренне схожую с древне-уйсунском обществом III-II вв. до н.э. и политией кангюй (канглы) той же эпохи. Так, в китайских источниках отмечались порядки и законы Хунны как «законы их легки и удобоисполнимы» (Бичурин, 1950:58).

Руководствуясь сфокусированными на предмет настоящего исследования методами ретроспективного, сравнительного анализов, можно сделать предварительный вывод о том, что политико-правое и властно-политическое бытие сакского, хуннского и уйсун-кангюйского мира в будущем нашло свое продолжение в их наследнике – Великом Тюркском Эле, а также имело весьма богатую культурно-историческую преемственность вплоть до Йеке Монгол Улуса и периода собственно Казахского ханства.

Результаты и обсуждение. Со времени основания в 1465-1466 гг. с 200 тыс. населением до периода Касым хана в 1 млн. подданных, Казахское ханство было мощной, самое главное единой, опирающееся на авторитет основателей государства и их близких потомков – харизматических личностей-пассионариев, а также на потестарно-политическую и военно-потестарную организацию государства. Однако со временем, первые сошли на нет, а место вторых заняла уже генеалогическая иерархия между «старшими», «средними» и «младшими» по рангу племенами и родами.

Отсюда и концепция власти в Казахском ханстве с ее имманентно-присущими параметрами. Верховная власть в лице хана, безусловно, из джучидов, не была абсолютной, более того, по самой природой своих полномочий хан был внутренне спаян с потестарно-политическими структурами власти высшего и среднего звена. Поэтому, его власть «...покоилась на общем признании», и, если «он вздумает не обращать на него внимания, та же сила, которая наградила его властью, не замедлит и ниспровергнуть его» (Мейендорф, 1975:42).

При правителе существовал малый Ханский совет, состоящий сперва из представителей ақ сүйек, но со временем включавший уже авторитетных предводителей и лидеров крупных родо-племенных объединений – биев, батыров, жырау, уважаемых и умудренных жизнью аксакалов (старейшин) и т.д. В Совете, где главенствующий роль играл основанный, прежде всего, на харизматической личности, а далее на традиционном представлений о старшинстве консенсуальный принцип, решались наиболее важные вопросы жизнедеятельности государства. Совет не замещал ханскую власть, но лимитировал и легитимировал его решения, чтобы они отвечали социальным запросам и требованиям общепринятых этических норм, одновременно исключая любые тенденции в сторону местечкового сепаратизма. Говоря

⁶от латинского «minor» – меньший. Традиция наследования, при которой имущество в своем целом составе переходит к одному лицу, родственнику младшего возраста сравнительно с другими.

об этом, С. Зиманов отмечает: «... нельзя не учитывать того обстоятельства, что... центральная власть – ханская власть – традиционно была слаба в периоды ее относительного возвышения, и ее функции в мирное время сводились, в основном, к разрешению споров, с которыми обращались к ней стороны, и к управлению делами своего домена» (Зиманов, 1989:14).

В то же время, как лицо, осуществлявший административную и гражданскую власть, хан мог выступить в статусе высшего арбитра в ходе дискуссий и споров, в большинстве в своем, вокруг распределения между племенами и родами пастбищ и водных источников, маршрутов кочевания и правил дислокаций, обеспечения сбора налогов и податей с населения в пользу центральной администрации, утверждения порядка и размеров возмещения крупных убытков, определения справедливых условий при разделении военного трофея и т.д. В этом смысле хан «... всегда был только модератором политического процесса, координатором дискуссий» (Масанов, 2006), хотя он нередко выносил указы о казнях и помилованиях, касающихся, скорее всего, резонансных дел наподобие государственной измены, суда над членами джучидов. И судя по всему, статус хана предполагал верховную судебную инстанцию, рассматривающей кассационные жалобы на решения султанов, биев и аксакалов.

Большой Ханский совет – Құрылтай с участием всех, «кто может держать в руках копье», созывалось при необходимости, особенно при необходимости ведения внешних войн или же при организации мер оборонного характера. Понятно, что к нему стекались не все население необъятной степи, а лишь знать и его окружение, бии, батыры, авторитетные родоправители, старейшины, воины и просто зажиточные слои общества.

Хан казахов, как должностное лицо, обладающий суверенной властью и верховный главнокомандующий, лишь только во внешней политике и военных операциях не имел институциональных ограничений. Только он имел право на ведение дипломатических переговоров от имени государства, объявления войны и мира, аккредитации зарубежных послов и отправления уполномоченных представителей власти за границу.

При хане и совете существовал диуан⁷ (канцелярия), документы которого скреплялись ханским мөр⁸ – одним из атрибутов ханской власти. Еще одним символом ханской власти у казахов считалось байрак (знамя) и ұран (боевой клич). По поводу первого до сих пор нет единства во мнениях, однако доподлинно известно, что ұраном у ханов и султанов был – Арқар (Козерог).

Кроме того, у джучидов в качестве их принадлежности к господствующему сегменту социума, вплоть до начала XIX в. числились на службе особая социальная прослойка төлеңгіт⁹ (туленгут). К примеру, имеются сведения о том, что у знаменитого Абылай хана (годы правления 1771-1781) их было не менее 25-30 тыс. Институт туленгутов не был нововведением казахских ханов. Далекую аналогию можно усмотреть еще при хуннских шаньюй, у которого служил отряд личной стражи – ланчжунов, а при каганах Великой тюркской империи состояли бөрі(воины-телохранители) с численностью в девятьсот человек. А при Чингиз хане был учрежден специальный отряд личной гвардии – кезектен¹⁰(кешиктен), круглосуточно охранявшие покои властителя.

Исторические параллели можно провести и на политической практике интронизации казахских ханов. В Великом Тюркском Эле «при возведении государя на престол ближайšie важные сановники сажают его на войлок, и по солнцу кругом обносят девять раз. При каждом разе чиновники делают поклонение пред ним. По окончании поклонения сажают его на верховую лошадь, туго стягивают ему горло шелковой тканью, потом, ослабив ткань, немедленно спрашивают, сколько лет он может быть ханом» (Бичурин, 1998:233).

Подобный обряд был зафиксирован немецким путешественником XV в. Иоганном Шильтбергером и в Золотой Орде: «Когда они выбирают хана, они берут его и усаживают на белый войлок, и трижды поднимают на нем. Затем они поднимают его и проносят вокруг шатра, и усаживают его на трон, и вкладывают ему в руку золотой меч» (Султанов, 2001:70).

В Казахском ханстве ритуал интронизации был почти схожим в общих чертах, за исключением того, что сам процесс был слегка исламизирован. В назначенный день Курултая, как правило, это была жұма (пятница), претендента сажали на белый войлок лицом в сторону Мекки. Затем, несколько из числа наиболее уважаемых среди народа султанов, биев, баев и батыров три раза поднимали вверх нового правителя, каждый раз провозглашая слово «Хан». Этот войлок затем разрывали на мелкие части всякий

⁷от персидского «диван» первоначальное значение – записи доходов, в Турции османского периода – совет высших сановников при султанах.

⁸перстневые печати казахских правителей – джучидов каплевидной формы, носящие семиотическое значение и использованные для заверения различных внутривластных документов и международных договоров.

⁹ханская гвардия, стража, в последующем и придворные помощники.

¹⁰от тюркского «кезек» – очередь, смена.

присутствующий и хранили как раритет. Далее, новоизбранного хана усаживали на белую лошадь, приносили ему присягу на верность символическим девятикратным поклоном.

В современной научной литературе встречаются утверждения о том, что форма власти в Казахском ханстве была монархическая. Власть монарха обычно являлась наследственной, тогда как в Казахском ханстве центральная власть не всегда передавалась от отца к сыну. Часто случалось, что ханом условно избирался единственный претендент из числа прямых потомков правителя, без учета каких-то либо альтернативных кандидатур. Все же стоит отметить, что в Казахском ханстве принцип выборности верховного сюзерена соблюдался неукоснительно, пусть даже ценой некоторой доли формализации самого процесса. Самое главное, чтобы ханская власть исходила не только из привилегированного положения ее носителя, но в основном из его таких личностных, исключительно лидерских и управленческих качеств как компетентность, ответственность, добродетельность, военная доблесть и мужество. Так, чиновники царской администрации и послы Российской империи отмечали: «По установившейся традиции у киргиз-кайсаков представители древней ханско-султанской династии могут стать ханами не путем наследования, а только в результате выбора правящей аристократией и народом, а сила власти и авторитет хана зависят не от его собственно титула и звания, а от того, в какой степени он действует и мыслит в интересах своего народа» (Фукс, 2008:279).

Подобные практики имеют свою транслитерацию и в сфере социально-политической конструкции казахского общества XV–XVIII вв., которая кроме ханского, состояла из ряда других институтов традиционных органов управления и социальных структур самоуправления. Им была присуща следования нормам обычного права, социально-коммуникативные информации, касающиеся народного фольклора и самосознания, а также опыта и практики государственного строительства предыдущих эпох (Трепавлов, 2015:163).

С этой точки зрения, прежде всего, необходимо рассмотреть макро-политическую модель казахской государственности XV–XVIII вв., где базовыми элементами выступил бинарный¹¹ социально-политический концепт социума: аксүйек (белая кость) и қарасүйек (черная кость). К первой, как было указано выше, принадлежали степная аристократия в лице тех же ханов и султанов. Надо сказать, что со времени образования казахской государственности по начало ее российской колонизации количества ханов насчитывало 51, из них только 16 были реальными общегосударственными правителями (Султанов, 2001:135-136), а султанов – около 30. Ко второй – тарханы, бии, батыры, аксакалы, из числа которых назначались родоправители (Левшин, 1996:291-292]. В случае последних, не имело значение имущественное положение, сколько их социальный статус.

Как видим, в соответствии с традиционными политическими и правовыми ценностями, выработанными на основе многовекового опыта политической и государственно-правовой организации казахского общества, верховенство чингизидов будь-то торе или султан, как было указано выше, не была абсолютной. Племенное, родовое и местное управление фактически находилось в руках биев, батыров и аксакалов-родоначальников, аульных старейшин, а верховная власть в лице ханов была лишь исполняющей волю народную. В случае любого проявления неудовольствия деятельностью хана или султана, они лишались легитимного основания своих претензий на властные полномочия. Следовательно, уже в период правления Керей и Жанибека в традиционном казахском обществе источником властных полномочий главы государства являлся лишь – халық, ел-жұрт («demos» – народ), что служит важнейшим индикатором демократичности государственной власти в Казахском ханстве.

Народ, выбирая правителя, облекал его властью, а в случае неудовольствия, мог ее и отнять. Значит, из объективного признания в традиционном казахском обществе слабости официальной власти ханов вытекает вывод о наличии у казахов представительной власти, где основную роль выполняли бии, батыры, аксакалы-родоправители и аульные старейшины, право на управление, которых было основано исключительно на естественной форме самоорганизации властных отношений, имевшие в качестве главных своих ресурсов авторитет легитимных государственно-правовых институтов. Сказанное подтверждают и отношения между верховной властью в лице ханов и судебной властью в лице биев. Оба они руководствовались нормами обычного права.

Под обычным правом, следует понимать не просто свод, собрание правовых норм, это, в первую очередь, система мировоззрения, миропонимания, нравственного порядка отношений между людьми. Нормы обычного права не превращались в форму государственных законов, а отражали частные, автономные отношения и основывались на традициях, культуре, этике, морали и поведенческой психологии. В частности поэтому, законодательная и судебная прерогативы были разделены между этими двумя ветвями власти.

Сведений о том, что основатели Казахского ханства Керей и Жанибек султаны могли осуществить более или менее значимую реформу в рамках суверенного политико-правового поля не имеются.

¹¹ от латинского «binarius» - двойной, состоящий из двух частей, компонентов.

Очевидно, в каждодневной деятельности они, как прямые потомки Чингиз-кагана, опирались на нормы обычного права и изустные комментарии того же Ұлы Жасақ. И только при наследнике и преемнике Жанибек хана Қасым (годы правления 1511-1521), берет свое начало своеобразная кодификация правовых обычаев казахов.

Қасым хан на опыте того же политического кризиса и последующего распада «государства кочевых узбеков» и Моғулистана прекрасно понимал, что единственный путь сохранения и процветания Казахского ханства – это укрепление этнического единства и государственно-правовых институтов. Ясно осознавал пагубность междинастийных, межплеменных и межродовых трений, распрей и междоусобицы. Собственно, что и побудило его к осмыслению необходимости законодательного урегулирования экономического и социально-политического бытия казахского общества. При этом, как далекий потомок рода чингизидов и представитель төре знал законы Жасақ и Білік. Опять же, судя по тому, что от учрежденного под его руководством свода правил и законов «Қасым ханның қасқа жолы» (Праведный путь Қасым хана) не осталось письменных свидетельств, следует вывод о том, что хан Қасым опирался на нормы обычного права. Ведь на самом деле древнейший источник права – это есть обычаи, мораль, нравственные устои социума, духовные и религиозные предписания. Древнехеттское «Завещание Хаттусилиса I» (1600-1590 гг. до н.э.), Авеста (550-350 гг. до н.э.), древнегреческие законы Ликурга (VIII-VII вв. до н.э.) и Солона (VI в. до н.э.), Римские Законы XII таблиц (V в. до н.э.) первоначально закрепляли лишь правовые обычаи. А Юлианом Отступником правовые обычаи признавались в качестве «живого» источника права, обладающего такой же силой, как закон, и имеющий давнее применение и молчаливое согласие общества. Институции Юстиниана (VI в. н.э.), которому принадлежит изречение «знать законы – значит воспринять не их слова, но их содержание и значение», учреждали как устные, так и письменные источники права (Институции Юстиниана, 1998:14, 16, 20).

Если допустить, что в понимании времен Қасым хана право берет начало с неписаного закона әдет (адат), жол (путь), жоралғы (порядок), заң (закон), исходящего от повеления правителя, то есть человека, находящегося у власти, то становится ясным его стремление сделать так, чтобы оно было для всех бесспорно четким и принятым как правовой обычай. Должно было быть санкционировано легитимно управляемыми им правилами поведения, нормами человеческого общежития, социальных, культурных, религиозных, моральных и нравственных доминантов. Поэтому Ш. Уалиханов пишет, что «...обычное право киргиз (казахов) по той же аналогии высшего развития с низшим, на которое мы так любим ссылаться, имеет более гуманных сторон, чем законодательство, например, мусульманское, китайское и русское по Русской правде. В киргизских (казахских) законах нет тех предупредительных и устрашающих мер, которыми наполнены и новейшие европейские кодексы. У киргиз телесные наказания никогда не существовали. А законы родовые, по которым члены рода отвечают за родича, при родовых отношениях приносят много практической пользы» (Уалиханов, 1961:128). Как совершенно справедливо указывают современные отечественные правоведы, обычное право казахов «не знало уголовного преследования, лишения свободы и тюрем (зинданов), членовредительских наказаний и оскорбляющих личность постановлений. Все деликты и правонарушения считались гражданскими и вели к имущественной ответственности. Смертная казнь применялась очень редко и считалась исключительной прерогативой общего собрания народа (улуса, родового объединения)» (Сулейменов, 2012).

Поэтому Қасым хан старался сделать свое законодательство максимально упрощенным и одновременно понятным как для «власти держащих», так и для простолюдина. Оно не закреплялось письменно, а запоминалось людьми, которые были наиболее способны стать носителями вербальной информации. Здесь нельзя не отметить и огромное влияние исторического фактора наличия к этому периоду шариата, которое привело к неизбежному и широкому использованию в управлении социумом духовенства. Впрочем, с внедрением шариата обычное право, т.е. адат ни в коем случае не утратил своего значение. Процесс имел характер не столько «битвы мечей», сколько «битвы идей» (Нуртазина, 2016).

Ретроспективно «Қасым ханның қасқа жолы» – это не закон, скорее, кодекс, посвященный правам и обязанностям граждан, который заключал в себе механизмы регулирования социальных, общественных и культурных отношений: что дозволено, что не дозволено и что обязано. Полагают, он состоял из пяти разделов.

В первом разделе мүлік заңы (имущественный закон) рассматриваются проблемы судебных исков, земельных, родовых, семейных отношений, а также выплаты выкупа и налогообложения. Во втором разделе определены сроки наказания за конкретные преступления қылмыс заңы (уголовный закон). В третьем разделе учреждаются вопросы воинской службы и дисциплины әскер заңы (закон чрезвычайности). Четвертый раздел посвящен вопросам дипломатической службы и порядкам гостеприимства елшілік заңы (посольский закон). В пятом говорится о жұртшылық заңы (гражданских делах, закон общежития) (Әсерұлы, 1995).

В «Қасым ханның қасқа жолы» впервые была предпринята попытка урегулирования проблем линий перекоचेвок, летовок и зимовок родов и племен, то есть административно-территориального устройства ханства. Была усилена роль ханского совета – Мәслихат (Маслихат), в состав которого входили все известные и авторитетные представители казахских родов и племен, а также наиболее влиятельные султаны. Резко повысилась роль Билеркеңесі (Совета биев). Утверждено положение Кеңес – совещательного совета при хане. Это был первый опыт законодательства в истории казахов, созданного на основе исторических традиций и народной мудрости. Такое свидетельство канонического восприятия понятия справедливости носит название «Праведный путь Касым хана». Этой традиции последовали Есим и его внук Тауке ханы.

Время владычества Есим хана (годы правления 1598-1628), одного из выдающихся политических деятелей Казахского ханства – это период жесточайшей борьбы, ради и во имя сохранения и защиты того, что было достигнуто казахами до него: территории, социокультурных, политических и правовых традиций. Суть законодательного уложения «Есім ханның ескі жолы» (Исконный путь хана Есима), принятого как дополнение к кодексу Касым хана, заключается в «идеи примирения», выражаясь современно, в «медиации»¹² – процедуре урегулирования правовых проблем в целях достижения взаимоприемлемого для всех решения. С этой точки зрения, в обычном праве казахов того периода:

во-первых, отсутствовали разграничения уголовных преступлений и гражданских исков;

во-вторых, формы и методы наказаний были весьма гуманными;

в-третьих, регуляция имущественной ответственности и семейно-брачных отношений была наиболее детализированной;

в-четвертых, четко регламентировались внутриобщинные и межобщинные обязательства;

и, наконец, в-пятых, отсутствовало понятие государственного преступления (Кенжалиев, 2015:27–35).

Также, «в этом правовом документе были четко определены полномочия хана, взаимные обязанности и права биев и батыров, сформулированы нормы, ограничивавшие аристократию, и расширявшие полномочия биев и старшин. Данный Закон был широко признан народом еще и потому, что правовым нормам адата «было отдано предпочтение» перед шариатом – нормами мусульманского права (Сарсембаев, 2015:102).

Внук Есим хана, молодой, достаточно образованный для своего времени, умный, деятельный, энергичный Тауке (годы правления 1680-1715), в течение тридцати пяти лет своего правления, стал, по признанию А.И. Левшина казахским Ликургом. И тем, при имени которого «сердце наполняется благоговением и признательностью», сумевшего превратить Казахское ханство в стабильно процветающее государство. Не зря в народе период его ханства назван «алтын ғасыр» (золотым веком) или же «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған заман» (время исключительного благополучия), когда «народ жил в покое... существовал порядок... были законы и правосудие», а его самого прозвали Эз-Тәуке (Левшин, 1996:367).

Тауке хан стремился обуздать центробежные тенденции в казахском ханстве, ограничивая властные амбиции төре-чингизидов. Для этого он еще более усилил роль Совета биев – отсюда и изречение «Күлтөбеде күнде кеңес» (у Күлтөбе каждый день совет). Күлтөбе – это возвышенная местность, находящаяся примерно в середине пути с Туркестана в Ташкент. Обычно там каждый год осенью собирался Совет биев и принимались все важные решения, касающиеся внешней политики, войны и мира, внутригосударственного устройства, гражданского и родоплеменного администрирования, а также порядков и процедуры вынесения уголовного наказания. Все это было закреплено в «Жеты жарғы» – «Семь уложений», являющейся юридической декларацией, составленной под непосредственным руководством Тауке хана и при активном участии трех казахских биев, обладавшие в то время непререкаемым авторитетом среди народа: Төле (годы жизни 1663- 1756 гг.), Қазыбек (годы жизни 1667-1763 гг.) и Әйтеке (годы жизни 1644-1700 гг.). Действовал он в казахском обществе примерно до самой второй пол. XIX в. (Культегеев, 1955:90).

Жеты жарғы, составлен на основе предшествовавших правовых памятников, известных казахам в прошлом: как «Великая Яса», «Уложения Тимура», «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы». Преамбулой Закона, вероятно, стали принципы строгого подчинения младших старшим (детей – родителям, жены – мужу; подчиненного – правителю), коллективной ответственности (человека перед родом, рода за каждого своего члена), талиона (кровь за кровь, но смертная казнь всегда могла быть заменена күн (выкуп) и включала в себя, судя по записям А. Левшина, соответственно семь основных разделов, состоящих из 34 статей (Левшин, 1996:367-370).

Как вытекает из статей «Жеты жарғы», да и других нарративных и фольклорных источников, представители аксүйек, находящиеся вне родоплеменного и жузового деления обладали родовым

¹²от латинского «*mediare*» – посредничать

иммунитетом и особым статусом төре освобождались от налогов и податей. Они не подлежали суду биев, судебное дело над төре мог вести только хан или же султан по отношению других чингизидов.

Большинство исследователей считают, этимология «төре» восходит древнетюркскому слову «төр» – возвышенное, почетное место в юрте, и происходит от объединения слов «төр» и «ие» (иелік – владение), то есть «владеющий почетным местом». Примечательно также, что видный востоковед-тюрколог П. Мелиоранский считает, что термин «төр» производна от «төрү», что означает власть, закон, решения и распоряжение кагана, хана: «эль төрү» – власть хана в государстве» (Мелиоранский, 1899:83).

Не стоит забывать о том, что теоретически, отличительным признаком традиционных обществ является неписанный закон, передаваемый из поколения в поколение, создаваемый коллективно, нормы которого стабильны и отражают опыт множества предыдущих поколений. И, как мы успели убедиться, приложением таковых теоретических характеристик традиционного типа социума применительно к казахскому обществу XV-XVIII вв. может служить лишь сложение таких феноменов, как: «Шежіре», приверженность закону предков – «Ата Заң», в том числе: «Есім ханның ескі жолы», «Қасым ханның қасқа жолы», «Жеті жарғы», «Әдет» и «Шариат». Только абсолютное соблюдение установок указанных положений служило гарантом жизнедеятельности как для отдельного казаха, так для всего казахского народа в целом (Зиманов, 2009:332).

Заключение. Резюмируя все вышеизложенное необходимо отметить следующее. Политико-правовые традиции казахов в XV–XVIII вв. являлись неотъемлемой частью и закономерным продолжением всех предшествующих эпох, несмотря на то, что они имели существенные отличия по линии структурной трансформации власти и системной реорганизации общества по формуле государственность – социум – личность. Следовательно, при изучении проблем правовых традиций и политико-правовой культуры традиционного казахского общества следует учесть сущностные пласты исторической практики государствообразования на территории Казахстана, а также этапы длительных процессов сначала институционализации, следом легитимации, а затем уже функционализации, включающих такие весьма значимые потестарно-политические и этноментальные категорий как: восприятие государства и его функции; власть в Казахском ханстве и ее специфика; форма правления и компоненты государственной власти; методы и механизмы реализации государственной власти; политико-территориальная организация государственной власти; структура и специфика политической системы; концепция и традиция правопонимания в казахском обществе.

Литература

- Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. 382 с.
- Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Алматы: Научное издание: ТОО «Жалын баспасы», 1998. Т.1. 390 с.
- Валиханов Ч.Ч. Предания и легенды Большой киргиз-кайсацкой орды // Ч.Ч. Валиханов Собр. соч.: В 5 т. Т. I. Алма-Ата: Наука, 1961. 426 с.
- Григорьев В.В. О скифском народе саках. СПб: Типография Императорской Академии Наук, 1871. 202 с.
- Дамасский Н. Собрание замечательных обычаев // Великая степь в античных и византийских источниках: Сборник материалов / Составление и редакция Александра Николаевича Гаркавца. Алматы: Алматы китап, 2006. 1305 с.
- Зиманов С.З. Полное собрание сочинений. 10 томов. X том. Алматы: Заң, 2009. 502 с.
- Зиманов С. З. Состояние и задачи разработки проблем обычного права казахов / Проблемы обычного права казахов. Алма-Ата: Наука, 1989. 140 с.
- Институции Юстиниана / Пер. Д. Расснера. (Серия «Памятники римского права»). М.: Зерцало. 1998. 400 с.
- Кенжалиев З.Ж. Духовно-нравственные и мировоззренческие истоки института суда биев // Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. №5 (303), сентябрь-октябрь 2015. С.27-35.
- Культелеев Т.М. Уголовное обычное право казахов (с момента присоединения Казахстана к России до установления Советской власти. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1955. 300 с.
- Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Алматы: Санат, 1996. 656 с.
- Масанов Н. Реноме кочевников. [Электронный ресурс]. URL: https://www.studmed.ru/view/masanov-n-renome-kochevnikov_688901b8dba.html
- Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Предисл. Н. А. Халфина. М.: Наука, 1975.182 с.
- Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-Тегина. С двумя таблицами надписей. ЗВО, XII, вып. II-III, СПб.: Тип. Имп. Акад. наук 1899. 159 с.
- Новгородцев П., Муромцев С., Кареев Н. Немецкая историческая школа права. Челябинск: Социум, 2010. 528 с.
- Нуртазина Н. Распространение Ислама и формирование казахской мусульманской традиции (VIII-XIX вв.). Алматы: Қазақ университеті, 2016. 354 с.

- Оразбаева. Формула государственности казахов. М.: Press-book.ru, 2017. 376 с.
- Өсерұлы Н. Жеті Жарғы. Алматы: «Жеті Жарғы» баспасы, 1995. 80 б.
- Сарсембаев М.А. Казахское ханство как суверенное государство средневековой эпохи. Астана: Институт законодательства РК, 2015. 342 с.
- Сулейменов М. Система права и система законодательства Казахстана: выбор пути. [Электронный ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31102841&mode=p&pos=5;-108#pos=5;-108 (дата обращения: 19.03.2022)
- Султанов Т.И. Поднятые на белой кошке. Потомки Чингиз-хана. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 276 с.
- Трепавлов В. В. Степные империи Евразии: монголы и татары. М.: Квадрига, 2015. 368 с.
- Фукс С. Л. Очерки истории государства и права казахов в XVIII и первой половине XIX в. / Под общ. ред. С. Ф. Ударцева / Предисл. С. Ф. Ударцев и Н. О. Дулатбеков (на русс. и казах. языках). Астана / СПб: ТОО «Юридическая книга Республики Казахстан» / ООО «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2008. 816 с.
- Чичерин Б.Н. Философия права. СПб: Наука, 1998. 656 с.

References

- Bichurin N.Ya. (Jakinf). Collection of information about the people who lived in Central Asia in ancient times. T.I. M.-L.: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1950. p. 382 [In Russian]
- Bichurin N.Ya. Collection of information about the people who lived in Central Asia in ancient times. Scientific publication: Zhalyin Baspasy LLP, 1998. Vol.1. p. 390 [In Russian]
- Chicherin B.N. Philosophy of law. St. Petersburg: Nauka, 1998. p. 656 [In Russian]
- Damascu N. A collection of wonderful customs // The Great Steppe in ancient and Byzantine sources: Collection of materials / Compilation and editing by Alexander Nikolaevich Garkavets. Almaty: Almaty kitap, 2006. p. 1305 [In Russian]
- Fuchs S. L. Essays on the history of the state and law of the Kazakhs in the XVIII and first half of the XIX century. / Under the total. ed. Udartseva S.F. / Foreword Udartsev S.F. and N. O. Dulatbekov (in Russian and Kazakh languages). Astana / St. Petersburg: LLP "Legal Book of the Republic of Kazakhstan" / LLC "University Publishing Consortium" Legal Book ", 2008. p. 816 [In Russian]
- Grigoriev V.V. About the Scythian people Saks. St. Petersburg: Printing House of the Imperial Academy of Sciences, 1871. p. 202 [In Russian]
- Institutions of Justinian. / Per. D. Rassner. (Series "Monuments of Roman law"). M.: Mirror. 1998. p. 400 [In Russian]
- Kenzhaliev Z. Zh. Spiritual, moral and ideological origins of the biy court institute // Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social and human sciences. No. 5 (303), September-October 2015. pp. 27–35. [In Russian]
- Kultelev T.M. Criminal customary law of the Kazakhs (from the moment of joining Kazakhstan to Russia until the establishment of Soviet power). Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1955. p. 300 [In Russian]
- Levshin A.I. Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak, hordes and steppes. Almaty: Sanat, 1996. p. 656 [In Russian]
- Masanov N. Renome of nomads. [Electronic resource]. URL: https://www.studmed.ru/view/masanov-n-renome-kochevnikov_688901b8dba.html [In Russian]
- Meiendorf E.K. Journey from Orenburg to Bukhara. Foreword Khalfina N.A.. M.: Nauka, 1975. 182 p. [In Russian]
- Melioransky P.M. Monument in honor of Kul-Tegin. With two tables of inscriptions. ZVO, XII, no. II-III, St. Petersburg: Type. Imp. Acad. Nauk 1899. p. 159 [In Russian]
- Novgorodtsev P., Muromtsev S., Kareev N. German historical school of law. Chelyabinsk: Sotsium, 2010. p. 528 [In Russian]
- Nurtazina N. The spread of Islam and the formation of the Kazakh Muslim tradition (VIII-XIX centuries). Almaty: Kazakh University, 2016. p. 354 [In Russian]
- Oseruly N. Zheti Zhargy. Almaty: "Zheti Zhargy" Baspasy, 1995. p. 80 [In Kazakh]
- Orazbayeva A. The statehood formula of Kazakhs. M.: Press-book.ru, 2017. p. 376
- Sarsembaev M.A. Kazakh Khanate as a sovereign state of the medieval era. Astana: Institute of Legislation of the Republic of Kazakhstan, 2015. p. 342 [In Russian]
- Suleimenov M.. The system of law and the system of legislation of Kazakhstan: the choice of the path. [Electronic resource]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31102841&mode=p&pos=5;-108#pos=5;-108 (Date of access: 03/19/2022) [In Russian]
- Sultanov T.I. Raised on a white felt mat. Descendants of Genghis Khan. Almaty: Dayk-Press, 2001. p. 276 [In Russian]
- Trepavlov V.V. Steppe empires of Eurasia: Mongols and Tatars. Moscow: Quadriga, 2015. p. 368 [In Russian]
- Valikhanov Ch.Ch. Traditions and legends of the Great Kirghiz-Kaisak horde // Ch.Ch. Valikhanov Sobr. cit.: In 5 vols. V. I. Alma-Ata: Nauka, 1961. p. 426 [In Russian]
- Zimanov S.Z. Full composition of writings. 10 volumes. X vol. Almaty: Zan, 2009. p. 502 [In Russian]
- Zimanov S. Z. Status and tasks of developing the problems of Kazakh customary law / Problems of Kazakh customary law. Alma-Ata: Science, 1989. p. 140 [In Russian]

FTAMP 03. 61.91

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_216

**ОРТА АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ОТБАСЫ ЖӘНЕ НЕКЕ ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ
СЫЙ АЛМАСУ ДӘСТҮРЛЕРІ (XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басы)****Бибизия Қалшабаева Кенжебековна^{1*ID}, Әділет Узбекбай¹**¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Қазақстан, Алматы.

*Корреспондент-автор

E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru (Қалшабаева), adilet_71_97@mail.ru (Өзбекбай)

Түйіндеме. Мақалада Орта Азия халықтарының неке және отбасы қатынастарындағы сый алмасу дәстүрлері, оның ішінде қалың мал мен қыз жасауына ерекше назар аударады. Авторлар қазақ халқы мен Орта Азия халықтарының сый алмасудағы ортақ ұқсастықтары мен ерекшеліктерін салыстыра отырып көрсеткен. Салыстырмалы әдісті қолдану барысында XIX-XX ғғ. бас кезеңіндегі көптеген зерттеушілердің еңбектерін негізге алған. Онда қалың малдың шығу төркіні, оның көлемі, құрамы жөнінде, қазақ, өзбек, қырғыз, түркімен т.б. халықтар арасындағы қалың мал мөлшерінің ерекшеліктері жөнінде де жан-жақты қарастырылады. Сол сияқты қызға жасау берудің міндеткерлігі, оның маңызы жөнінде де айта келіп, бүгінге дейін жалғасуына қатысты да өз пікірлерін білдіреді. Қазіргі кездегі дәстүрлердің трансформациялануы байқалғанмен этностардың ортақ құндылықтарға сүйенетінін көрсетеді. Орта Азияда мекен етіп отырған аталмыш түркі халықтарының сый алмасу жүйесіндегі ортақ байланыстарды талдау қазіргі қоғамдық ғылымдардың өзекті мәселесі ретінде қарастырылады. Бұл сонымен қатар, осы өлкедегі автохтонды халықтар үшін өз мәдениетін ортақ ұстанымдар негізінде зерттеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Орта Азия, неке, отбасы, сый алмасу, қалың мал, жасау, дәстүр, мәдениет.

МРНТИ (ГРНТИ) 03. 61.91

**ТРАДИЦИИ ОБМЕНА ДАРАМИ В СЕМЕЙНО-БРАЧНЫХ ОТНОШЕНИЯХ НАРОДОВ
СРЕДНЕЙ АЗИИ (СЕРЕДИНА XIX-НАЧАЛО XX В.)****Бибизия Қалшабаева Кенжебековна^{1*ID}, Адилет Узбекбай¹**¹Казахский национальный университет им. Аль-Фараби Казахстан, г. Алматы.

*Корреспондирующий автор

E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru (Қалшабаева), adilet_71_97@mail.ru (Узбекбай)

Аннотация. В статье особое внимание уделяется традициям обмена дарами в семейно-брачных отношениях народов Средней Азии, в том числе роли калыма и приданого невесты. Авторы показали общее сходство и различия в обмене подарками у казахского народа и народов Средней Азии. В ходе применения сравнительного метода за основу были взяты труды исследователей XIX-начала XX вв. В статье подробно рассматривается происхождение понятия «калым», его объем, состав, особенности калыма у казахских, узбекских, киргизских, туркменских и др. народов.

Калым, также как и обязательство родителей давать девушке приданое, важные обычаи, сохранившиеся до сегодняшнего дня. Несмотря на то, что сегодня традиции трансформируются, рассматриваемые этносы опираются на общие ценности. Анализ общих связей в системе обмена дарами у тюркских народов, населяющих Среднюю Азию, рассматривается как актуальная проблема современных общественных наук. Он также позволяет изучать культуру автохтонных народов этого края на основе общих принципов.

Ключевые слова: Средняя Азия, брак, семья, обмен подарками, калым, создание, традиции, культура.

IRSTI 03. 61.91

**TRADITIONS OF THE EXCHANGE OF GIFTS IN FAMILY AND MARRIAGE RELATIONS
OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA (MID-19TH-EARLY 20TH CENTURY)****Bibiziya Kalshabayeva Kenzhebekovna^{1*ID}, Adilet Uzbekbay¹**¹al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru (Kalshabayeva), adilet_71_97@mail.ru (Uzbekbay)

Abstract. The article pays special attention to the traditions of the exchange of gifts in family and marriage relations of the peoples of Central Asia, including the role of kalym and dowry. The authors showed the general similarity and differences in the exchange of gifts among the Kazakhs and the peoples of Central Asia. In the course of applying the comparative method, the works of researchers of the 19th-early 20th centuries were taken as a basis. The article deals in detail with the origin of the concept of "kalym," its composition, features of kalym among Kazakh, Uzbek, Kyrgyz, Turkmen and other peoples. Kalym, as well as the obligation of parents to give the girl a dowry, important customs that have survived to this day. Despite the fact that today traditions are being transformed, the ethnic groups under consideration are based on common values. Analysis of common ties in the system of exchange of gifts among Turkic peoples inhabiting Central Asia is considered as an urgent problem of modern social sciences. It also allows you to study the culture of the autochthonous peoples of this region on the basis of general principles.

Key words: Central Asia, marriage, family, gift exchange, Kalyn mal, creation, traditions, culture

Кіріспе. Орта Азия халықтары арасындағы неке және отбасылық қатынастары ертеден келе жатқан дәстүрлерге сай, сый алмасу қарым қатынасына негізделді. Орта Азияда орналасқан отырықшы және көшпелі халықтар арасындағы сый алмасу дәстүрлерінің оның ішінде «қалың мал» мен «қыз жасауы» дәстүрлерінде өзара ұқсастықтар мен ерекшеліктер жеткілікті. Мәселен, Орта Азиядағы түркітілдес халықтар мен иран тілдес тәжік халықтарының неке және отбасын құраудағы сый алмасу дәстүрлерінің сыртқы түрі бөлек болғанмен ішкі мағынасы ортақ болып келеді. Сый алмасуда, оның көлемі мен алмасу мағынасына этностардың жүргізіп отырған шаруашылық жүйесі де тікелей ықпал ететіндігі белгілі. Соның ішінде қалың мал төлеу, қыз жасауын беру тәртібі әр этностың тіршілік қамы жүйесіне негізделген. Қазіргі кезеңдегі, отбасы институтындағы өзгерістердің орын алуы қоғамдық қатынастармен шаруашылықтың өзгеруі, халықтардың урбанизациялық үрдістерге белсенділігі, отбасылық құндылықтар танымы, т.б. байланысты.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазуда негізінен XIX ғ. II жартысы мен XX ғ. бас кезеңіндегі орыс зерттеушілерінің еңбектері негізге алынды. Атап айтқанда, Г. Загряжскийдің, В.Д. Троновтың, И. Козловтың, Х. Кустанаевтың, И. Ибрагимовтың, т.б. Сонымен қатар Орта Азия халықтарының неке және отбасылық қатынастары мен ондағы сый алмасу дәстүрлері жөнінде зерттеген С.М. Абрамзонның, Н. Кисляковтың, А. Джикиевтің, А.Т. Бекмуратовтың, М. Борознаның және Х. Арғынбаевтың т.б. еңбектері.

Мақаланы жазу барысында жалпы ғылыми тарихи принципке, жүйелілікке, салыстырмалы және эксперименталды талдауға негізделді. Зерттеулермен қатар корреляциялық талдау әдісі де қолданылды. Бұл әдістер ертеден қатар бір кеңістікте өмір сүрген туысқан халықтардың дәстүрлі мәдениетінің ұқсастығы мен ерекшелігін айқындауға мүмкіндік береді.

Талдау. Мәселенің зерттелуі. Орта Азия халықтарының неке және отбасылық қарым-қатынасы, дәстүрлері XIX-XX ғғ. орыс зерттеушілерінің еңбектерінде кеңінен сипатталған. Дегенмен де Орта Азия халықтарының неке және отбасындағы сый алмасу мәселелеріне қатысты салыстырыла отырып арнайы зерттелген еңбектер жоқтың қасы болса да олардың ішінен сый алмасу дәстүрлерін екішелеп, аталған аумақтағы халықтардың қарым-қатынасындағы ролі мен орнын анықтауға болады. Бірақ, жеке-жеке қазақ, қырғыз, өзбек, т.б. халықтарының отбасын құраудағы сый алмасу дәстүрлері XIX ғасырдың екінші жартысындағы орыс зерттеушілерінің еңбектерінде кеңінен қамтылған. Қазақ отбасындағы неке құрау, ажырасу мәселелерімен қатар сый алмасудың қомақты бөлігі қалың малдың көлемі А. Подварковтың еңбегінде сипатталады (Подварков, 1910:62–64). Ал, Х. Кустанаевтың (Кустанаев, 1894: 23–32) және И. Ибрагимовтың «Этнографические очерки киргизские народа» еңбектерінде де қазақ халқындағы қалың малдың көлемі және оған не кіретін сый-сияпаттар жан-жақты көрсетілген (Ибрагимов, 1872: 126-144).

Қазақтың отбасылық қатынастарындағы дәстүрлі мәдениеті қалың малдың көлемі мен оның құрамы жөнінде М.А. Леваневский (Леваневский, 1895: 76-78), Ы. Алтынсарин (Алтынсарин, 1870:104-

116), Н.И. Гродеков (Гродеков, 1889: 5-56), Н. Изразцов (Изразцов, 1897:72-83) сияқты зерттеушілер пікір білдірген. Қазақтың дәстүрлі неке және отбасы жөнінде ғылыми талдай отырып, үлкен еңбек жазған Х. Арғынбаевтың зерттеуінің орны айрықша (Арғынбаев, 1995).

Осы сияқты қырғыз халқының қалың мал беру дәстүрлерін С.М. Абрамзонның еңбегінде Памир қырғыздарында қалың мал көлемі бір жамбы – 15 бас малға теңестірілгендігін жазады (Абрамзон, 1959: 32). А. Джумагуловтың зерттеуінде отырықшы қырғыздар қалың малдың орнына астық, кейінірек ақша берілгенін жазса, (Джумагулов, 1960:34–36). ал, қарақалпақтар арасындағы сый алмасу А.Т. Бекмуратовтың зерттеуінде жан-жақты қарастырылған (Бекмуратов, 1967:13). Осы сияқты түрікмен халқы арасында қалың малдың формасы әртүрлі болғанын зерттеуші Эйхвальдтың еңбектерінен (Эйхвальд, 1838:153), А. Андреевтің (Андреев, 1900:532–534) зерттеулерінен көруге болады. А. Джикиев еңбегінде түрікмендердің құдаласу үрдісіндегі сый алмасу түрлерін жазады (Джикиев, 1963:153–163). Ал, өзбек халқы арасындағы қалың мал мәселесін А. Вамберидің (Вамбери, 1868: 95–101) еңбегінде және В. Наливкинның «Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы» зерттеуінде көрініс табады (Наливкин, 1886:196–229). Қалың малдың шығу тегі, әлеуметтік түп тамыры жөнінде Г.И. Карпов түрікмендерді мысалға алып жазады (Карпов Г.И., 1963: 29). Н.А. Кисляковта Орта Азия халықтарының отбасы және неке қатынастарындағы әдет ғұрып-салт дәстүрлеріне тоқтала отырып, сый алмасу мәдениетін көрсетеді (Кисляков Н.А., 1952:76-77). Жалпы, Орта Азия территориясын мекендеген этностардың сый алмасу жүйесіне қатысты мәліметтер ХІХ ғасырдың екінші жартысынан ХХ ғасырдың басына дейінгі арнайы зерттеулер мен кейбір деректерде жан-жақты көрініс тапты. Ал, ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап бұл зерттеулер іргелі еңбектерге айналып, методологиялық тұрғыда бір ізділікке түсе бастады.

Нәтижелері. Орта Азия халықтарының отбасын құрауға қатысты сый алмасу дәстүрлері.

Орталық Азиядағы түркі тілдес халықтардың этногенетикалық түп-тамыры бір дегенімізбен тұрмысы мен мәдениетінде ортақ ұқсастықпен пен қатар ерекшеліктер де жеткілікті. Әрине, оның бәрі халықтың қоршаған ортасымен сол аумақта қалыптастырған дәстүрлі мәдениетімен байланысты екендігі белгілі.

Қалың мал. Қалыңдықтың өтеуіне қалың мал беру Орта Азия халықтарының барлығында кездеседі. Қазақ халқының үйлену дәстүріндегі негізгі орындалатын салт ол «қызға берілетін» яғни «қыз үшін төленетін мал дүниелер» болып табылады. Қалың мал туралы әртүрлі, әр жақты түсініктер бар. Қалың мал төлеудің мәнін дәстүрлі құқық әртүрлі жағдайда, мәселен қызды алуына қарай жасалатын төлем екенін қарастырады. Орта Азия халықтары арасында қалың мал төлеу шартты түрде сый алмасу үрдісі болғанымен оның, орындалу уақыты мен оған қатысушылардың құрамы, мұндағы жүргізілетін рәсімдер көптеген күрделі үрдістерден тұрды.

Қазақ арасында әл-ауқатына қарай қалың мал есебінде негізінен төрт түлік мал берілетін. Қалың мал мөлшерін А. Левшин: «...кедейлерде 5-6 қой, ірі байлар арасында 200 жылқы не 500 ден-1000 қойға дейін және әртүрлі мүлікпен қоса күн мен күл алысуға дейін барады, ал, екінші және үшінші әйелдің құны арта түседі», - деп, көрсетеді (Левшин, 1832:98). ХІХ ғ. қазақ отбасына байланысты әдет ғұрыптарды зерттеген И.И. Ибрагимов: «... қалың мал мөлшері байларда 57, 47 бас мал болып, кедейлерде 17 бас не домалақ қалың мал болғандығын баяндайды (Ибрагимов, 1872:128). Ал, енді Түркістан өлкесі жөнінде бірнеше еңбектер жазған Л.Ф. Костенко: «Қазақтар қалың малды байлығына қарай 120, 60, 40 қой шамасында беріп, оған қоса бас жақсы және аяқ жақсы береді. Мәселен, бас жақсыға 9 түйе, оған қоса бөрінен бұрын 1 не 2 кіріптар (күл-күтуші), аяқ жақсыға бір түйе, бір ат, бір сиыр және қару, ал, кедейлер бас жақсыға 1 не 2 түйе, аяқ жақсыға атпен шапан, кейде оның орнына сиыр, қой, ешкі беретін болған. Қалың малды арнайы адам барып алып келеді (Костенко, 1880:350). «Сырдария қазақтарындағы ең үлкен қалың мал 8 құлынды бие, 13 ат және 9 түйе», - деп жазды Ә. Диваев (Диваев:1900:15). Сонымен бірге сауда-саттық жақсы дамыған, қалаларға жақын (Ташкент, Түркістан, т.б.) орналасқан қазақтар арасында мал басын ақшаға шағып, ақшалай төлеу не малға қоса ақша беру әдеті де кең орын алғандығын Қалшабаева да жазады (Қалшабаева, 2011:268).

Қалың малдың ең шағын түрі - шамамен он бес малдан тұратынды «домалақ қалың мал», қырық жеті байталдан тұратын қалың малды «домалақ қырық жеті» деп атайды. Қалың малдың «бас жақсы» бөлігіне қосымша төрт түйе беруді «аяқ жақсысы» деп атайды. Орташа қалың малды (20-40 бас мал) «балама қалың мал» деп атайды. Х. Кустанаевтың мәліметі бойынша 47 бас малдан тұратын қалың мал жетіге бөлінеді. Оның өз атаулары бар, мысалы, - бас жақсы – 10 жылқы немесе 9 түйе. Құлынды бие (8 құлынды бие); құнажын байтал (3 жасар жылқылар) 8 бас. Тай – 7 бас; Ту бие – 1 бас. Сонымен қатар, жанама жақсы – 1 жылқы немесе бір түйе. Аяқ жақсы – 4 бас жылқы, түйе, сиыр және мал басына бағаланатын қару беріледі (Кустанаев, 1894: 23-32). Қалың малдың осылай жетіге бөлінуі шартты түрде қатып қалған қағида емес, керісінше кейде, жылқы орнына қой беріп, ортақ келісімге келіп жатады. Кейде 120 қойдың орнына 80, 60, ал 40-қойға 27 бас мал беріледі, оның себебі, малдың ішіндегі төлді қоса есептеумен байланысты. Қазақ арасындағы қалың мал мөлшері құдалардың әл-ауқатымен байланысты екендігі дау тудырмайды, дегенмен де халық арасында қыз туылғанда 47 туылды деп

жататыны, сол қазақ арасындағы қалың малдың мөлшерімен шамалас екендігін байқауға болады (Қалшабаева, 2011:268-269).

Қырғыз халқындағы қалың мал көлемі де екі жақтың әлеуметтік жағдайына байланысты болып, қалың мал төлемі малмен өтелетін. Зерттеушілердің пікірінше кейінгі уақыттарда қырғыздардың қалың малы бірнеше есеге азайғанын жазады. Мысалы, Н. Гродеков бай манаптар ертеректе 100 жылқыға дейін қалың мал төлеген болса, XIX ғасырдың 80 жылдары қалың малға 30-40 жылқы төленгендігі жөнінде жазады (Гродеков, 2011:80). С.М. Абрамзон, Памир қырғыздары «қалың мал» малмен өтелгенімен күміс ақшамен теңестіріліп, бір жамбы – 15 бас малдан тұрғанын айтады (Абрамзон, 1959:32). А. Джумагуловтың мәліметтерінде отырықшы қырғыздарда қалың малдың орнына астық және кейінірек ақша берілгені жазылады. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, кейін келе қырғыздардың қалың малы бірнеше есеге азайғанын жазады. Сонымен қатар, бай қырғыздар ұл-қыздарын ерте жастан атастырып, оның қалың малын әр жылға бөліп төлеп отырған. Оны тойға дейінгі уақытта құтылып, екі жасты қосқан (Джумагулов, 1960:34-36). С.М. Абрамзонның айтуынша кедей қырғыздар үшін қалың мал күрделі проблемаға айналған. Соның әсерінен қалың малды төлей алмайтын кедейлер ұзақ уақыт үйленбей жүруге мәжбүр болған. Кейде қалыңдық үйінде жұмыс істеп ақтайтын болған (Абрамзон, 1946:49). Ал, енді қырғыздарда да балаларды бесіктегі кезеңнен атастыру яғни «Бешик куда» болу кездеседі. Оны басқа да халықтармен көршілес тұрған қырғыздарда жергілікті диалектіге сай, «бешикте белгилешти» немесе көршілес өзбектерден енген «бешик кетти» деп атады. Оның мағынасы қыз атастырылған, оның егесі бар деген сөзді білдіреді. Сондықтан оны иесі бар «эгаси бар кыз» - деп санаған. Бұл жағдайда оған 50-100 қой шамасында бір қора қой беретін болған. Мұнан басқа әрбір мереке-мейрамда, басқа да ерекше жағдайда жігіт жақтың құдалары көйлектік мата, орамалдарын сыйлыққа әкелетін болған. Сөйтіп, қалыңдық бойжеткенше қалың мал толық өтелетін болған. Бесік куда болғандар бір-біріне куда-құдағи атасып, сый сияпаттарымен алмасады (Дингельштет, 1892:32).

Өзбек халқы арасындағы қалың мал институты да олардың қоныстану және шаруашылық жүйесімен байланысты ерекшеленеді. 1868 жылы Вамбери Хорезм өзбектерінің қалың мал көлемін тоғызбен өлшенетіні, оның құрамына ірі қара мал, түйе, жылқы, қой кіретіні, өзбектер алты тоғызға дейін беретіні көрсетіледі (Вамбери, 1868: 95-101). Ал, қалың малдың белгіленген бұл мөлшері қалалық жерде ақшамен есептелетін. Сол сияқты А.П. Хорошхин қалың малдың көлемі «тоғыз» мөлшерімен есептелетіні, оның ішіне көптеген қажетті заттар, киімдер, әшекей бұйымдар, азық-түлік және ақша кіретіндігі, бұл заттар қалыңдықтың тойында пайдаланатындығын жазады (Хорошхин, 1876:120-123).

М. Наливкин XIX ғасырдың 80 жылдарынан бастап Ферғана даласы отырықшы өзбектерінің арасында қалың малдың жоғала бастағанына назар аудартады. Оның пікірінше қалың малдың көлемі әртүрлі болған. Кейбір жетім немесе кедейдің қыздарының қалың малы 12-15 сомнан аспаған. Ал, бай өзбектердің арасындағы қалың мал құны 100 сомнан асып кететін, қышпақтарда малмен, астықпен, қалалық жерде ақшалай беріліп, оның есебінен қыздың жасауын дайындап, тойын өткізетін болған. Сондай-ақ, М. Наливкинның материалдарында қалың малды төлеу кедей отбасыларда ұзаққа созылатыны айтылады (Наливкин, 1886: 196-229).

Қарақалпақтарда да қалың мал көлемі де қазақ, қырғыздармен шамалас болып, ол ірі қараның есебімен 40 бас ірі қарадан 100 ірі қараға дейін жеткен (Бекмуратов, 1967:13). Алайда кейінгі кезеңдерде қарақалпақ халқының қалың мал мөлшері азайып, оның құрамы 8 ірі қарадан, 8 қойдан, 4 жылқыдан және 5 пұт астық, 10 пұт ұн, әртүрлі мата кездемелермен қоса, қант, жеміс жидектер берілетін (ДЭЭМ:1993).

Халық арасынан жиналған деректерге қарағанда қалың мал мөлшері көбіне кедейлерде 12-17 бас малдан тұрған. Бірақ баяғыдай қалың мал мөлшері 47, 37, 27, 17 бас мал аталып, оның орнына ақшалай беріледі (Оразов, 1972:96). Көріп отырғанымыздай, қарақалпақтарда қалың мал атауы қазақтармен «47, 37...» аталған. 1903 жылы Гиршфельд пен Галкин Хорезм оазисінде қалың мал көлемі 1000 сомға дейін жетті, - деп көрсетеді (Гиршфельд и Галкин, 1903:100). Бұл цифр Қоныс аудару басқармасы материалдарымен де дәлелденеді: «Қалыңдыққа міндетті түрде қалың мал төленеді, ол кедейлерде 150-200 сом болса, байларда 1000 сомға дейін» (Материалы по обследованию, 1915:160 с.). Қалың мал көбіне өзбектер мен түркімендерде ақшалай болса, қарақалпақтар мен қазақтарда мал түрінде берілген. Бірақ қалың мал көлемі де халықтың әлеуметтік әл ауқатына байланысты кейін келе ақша түріне өткен. Ал, XX ғ. аяғында қалың малдың көлемі 2-3 бас қара мал не 1-1,5 миллион сум болғандығы жөнінде Ташкент вилояти Янгийул тумани Қирқсадақ махалласынан жинаған материалдарда көрсетіледі (Борозна, 1966:127). Домалақ қалың мал Қарақалпақстанның Беруни қазақтарында да қазірге дейін сақталғандығын, мұнда келісілген қалың малдан басқа берілмейтіндігін ел арасынан жинаған материалдардан байқауға болады (ДЭЭМ, 2001). Қалың малда айтылған мал саны берілмей іштегі төлмен қоса есептелуі басқа халықтарда да кездеседі.

Түркімендер қалың малды қыз ата анасына берілетін сый деп түсінеді. А. Андреевтің пікірінше, түрікмендердің дәстүрлі құқықтық әдеті, қалың мал бұл қыздың ата-анасына берілетін төлем яғни оның

тұрмысқа шыққанға дейінгі қызды бағып қағып, тәрбиелеп өсіргені үшін беріледі, - деп жазады (Андреев, 1900: 532-534). Түркімендерде қалыңдыққа қалың мал төлеу некенің барлық түрінде төленеді, тек бір жағдайда: екі отбасы бірі-бірінің қызымен алмасып, қарсы құда болған жағдайда төленбеген. Оны «гарша» деп атайды. Қалың малдың көлемі түркімендер тобының әрқайсысында әрқалай. Қалың мал көлеміне қыз бен жігіттің туыстық қатынасы да ықпал еткен. Түркімендердегі қалың мал төлеу жүйесі қан жағынан және туыстық жақындығына орай, яғни қалың малды қыздың әкесіне, ағасы, атасына ретімен беріледі. Неке туыс отбасылардың арасында жүргізілсе де қалың мал беру тоқтамайды (Джикиев, 1963: 153-163). Дегенмен де, жақын туыстар арасында келісім болса қалың мал азырақ төленеді, себебі, туысқандар арасында қалың мал көлеміне келісу оңайлау. Э. Эйхвальд түркімендердің қалың мал көлемін бірнеше қойдан, жылқы мен тұрмысқа қажетті заттардан тұратынын жазады (Эйхвальд, 1838: 153). К. Боденің мәліметі бойынша, қыздарға берілетін қалың мал көлемі батыстық жомут түркімендерде 5 түйеден басталғанда, жесір әйелдің қалың малы 10 түйеден кем болмаған (Боде, 1856:114). Автордың түсінігінше, қыздарға қарағанда әйел жұмысқа икемді әрі тәжірибелі болатындықтан деп санайды. Қалыңдық екінші не үшінші әйелдікке барса да қалың мал көлемі көбірек төленетіндігін Оразов еңбегінде атай келіп, Балхан жомут-малшыларының жесірі екінші рет күйеуге шығатын болса қалың малы 10-12 түйеден 18-20 түйеге, кей жағдайда 35-40 түйеге дейін жететіндігін жазады (Оразов, 1964:90-97). Ал, И. Ибрагимовтың дерегі бойынша, керісінше солтүстік хиуалық түркімендер жесірге 50 тіллә не 4 түйе берсе, қызға әсіресе ауқатты жердің қызына қалың мал 150 тіллә не 10 түйе беретін болған (Ибрагимов, 1874:45). М.Н. Галкин өзінің жұмысында жомут-малшылары қалың малды 10-15 түйемен төленіп, кейде оның жартысы қайта қайтарылып жатады деп көрсетеді (Галкин, 1868:37). XIX ғ. аяғында А. Ломакиннің мәліметі бойынша қалың мал мөлшері жомуттарда 5-12 түйеге дейін жетсе, олардың көршілері гоклендерде 2000-3500 кран, ал текиндерде 2000 - 4000 кран болған (Ломакин, 1897:5). Жоғарыда көрсеткендей, кейбір авторлар жас қыздың қалың малы, жесір әйелдің қалың малынан арзан болды деген пікір білдіреді. Оның негізгі себебі ретінде жесір әйелдің жасының үлкендігіне қарай ол жұмыс күші ретінде жоғары бағаланады деп түйіндейді (Андреев, 1900: 532-534). П. Васильев пен Д. Овезов бұл пікірді жоққа шығарып, жесір әйелдің қалың малы жас қыздың құнынан аспайды деп жазады (Васильев, 1954:187-188; Овезов, 1964: 28-32).

Көріп отырғанымыздай, қалың мал көлемі түркімен тайпаларында әртүрлі болды, отырықшылықпен айналысқан тайпаларында (гоклен, теке, кейбір жомут) ақшалай жүрсе, Балқан өңіріндегі мал шаруашылығымен айналысатындары малмен төледі. Қалыңдықтың қалың мал көлемі әр кезде де қыздың шыққан жеріне, ата-анасының әлеуметтік жағдайы, қыздың жеке жетістіктері, сұлулығы, тәрбиелілігі, қолынан іс келетіндігі, т.б. байланысты. Қалың мал көлемі жігіттің он екі мүшесіне де қатысты, егер оның бір жері кем болса да қалың мал артығырақ беретін болған. Қалың малдың негізгі құрамына малдан бөлек, кілем, қымбат киімдер мен маталар кірді. Қалымға берілетін малдың саны нақты көрсетілмейді (ДЭЭМ, 2000). Н.А. Кисляковтың пікірінше, қалың мал беру дәстүрі ерте кезеңнен келе жатқан патриархалдық отбасының болуымен байланысты дейді (Кисляков, 1952:76-77.). Түркімендер мен қазақтар арасында қалың мал төлеу мәселесінде ортақ ұқсастықтар да бар. Оны қалың малды мал басымен және бөліп төлеу жағдайларынан байқауға болады. Түркімендер арасында да күйеуге шыққан әйел қалың мал төлеп біткенше тойдан кейін бір жылға дейін өз ата-анасының үйінде тұрады. Ал түркімендердің салыр, сарық сияқты тайпалар арасында қалың малды тойға дейін төлеп тастау сақталған. Н.А. Кисляковтың пікірінше, соңғы кезеңге дейін патриархалдық отбасы тұрмысын кешкен және патриархалдық қатынастар сарқыншақтары сақталған таулы тәжіктерде неке қалың мал төлеумен бекітілсе, ал XIX-XX ғ. басында моногамиялы отбасыға өткен тегістіктегі тәжіктерде әсіресе қала тәжіктерінде қалың мал кездеспейді, кездесе де кейбір сарқыншақтары қалғандығын айтады (Кисляков, 1952:76-77).

XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басында таулы қыраттарда тұратын тәжіктерде қалың мал төлеу сый алмасудың маңызды бір бөлігі ретінде қаралды. Тәжіктердің қалың мал құрамына 7 ден 12 бас мал кірді. Сонымен қатар, 100-150 метр мата мен тойға қажетті азық-түлікті қамтыды. Шаруашылық жағдайдың қолайсыз аймақтарында мекендеген тәжіктер үшін қалың мал төлеу күрделі үрдіс ретінде қарастырылды. Мысалы, баласын үйлендіретін ата-анаға көрсетілген қалың малды төлеу оңайға түскен жоқ. Сол үшін ұзақ уақыт бойы тәжіктер қалың малды бөліп төлеуге немесе жылдар бойы созуға мәжбүр болды.

Жасау. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде некелесу рәсімі тек жігіт жағынан жасалған сыйлықтардан тұрмайды. Қыз жағы да ұзатылатын қызына «жасау» береді. Бұл қалың малдың «қарымтасы» іспетті әкешесінің қызына беретін дүние мүлкі, малы болып есептеледі. Жасау берудің мөлшері қалың мал мөлшеріне негізінен пара-пар келеді. Жасау сөзі «жаңадан жасақтау, жаңадан жасау, істеу» деген сөздермен түбірлес. Жасаудың негізгі құрамы: жаңа ақ отау, төсек орын, киім-кешек, қару-жарақ, құрал-жабдық, жүйрік ат, сойыс малы және ірілі ұсақты сыйлық бұйымдар, басқадай дүниелер беріледі. Қазақ

дәстүрінде ақ отаудың шаңырағы мен екі керегесін және үйдің жарты киіз жабдығын күйеу жағы әкелетін дәстүр бар.

Қызды жасауымен ұзату Орталық Азия халықтарының барлығында кездеседі деуге болады. Оны қазақтардың кейбір тобы сияқты түркімен-жомуттар «сеп» деп атаған. Жасауға қыздың киім-кешегі, кілем, үй жиһаздары, басқа да үй шаруасына қажетті заттарды беретін болған (Бөде, 1856:114; Иомудская-Бурунова, 1931:39.). Жігіт үйіне қызды жасаусыз ұзатпайды. Жасау қалыңдықтың өз қолымен жасалынады, үлгермей жатса, әрине туысқандар көмектеседі. Сондықтан да жасаусыз барса, қыздың қолынан ештеңе келмейді деп есептеген (Морозова, 1929:22; Иомудская-Бурунова, 1856: 39-40). Қыз жасауына міндетті түрде қолдан тоқыған екі кілем, не алаша, киіз, әртүрлі зат, киім-кешек салатын сандық, кебеже, жылы көрпе, ыдыс аяқтармен қоса, киім-кешегі: жібек көйлектер, кестеленген дамбал, шапандар, жібек, жүн орамалдар мен басқа да керек жабдығын әкеледі. Сол сияқты қыз жақ жігітке, оның әке-шешесі, туғандарына да сыйлық шапан, орамал, кестеленген тақиялар беретін болған (Оразов, 1972:112). Бұлардан басқа, егер қыз жағы ауқатты болса, көшіп қонумен сауып ішуге бір түйе береді. Кейде тұрмыстағы қызға да сый «инжи» – тайлақ не бота беретін болған (Бұл біздіңше, балалы болған қызына бәсіре беру сыйымен ұқсас). Жалпы, жасаудың көлемі ата-анасының жағдайына байланысты болып, жасау беру институты да қалың мал сияқты экономикалық сипат алады. Г.И. Карповтың және басқа да этнографтардың пікірінше, жасау - қалың малдың өтемі делінді (Карпов,1930:29). Н.А. Кисляков қалың мал мен жасауды екі бөлек институт ретінде қарастырып, әртүрлі кезеңде пайда болып, дамығандығы жөнінде былай дейді: «.. жасау өзінің даму үрдісінде қалың мал үрдісі қалып жатқан кезде кешірек дамыды. Жасаудың пайда болуы мұрагерлік институтының пайда болуымен, жастардың шаруашылығын қамтамасыз етумен байланысты», - деп көрсетеді (Кисляков, 1952:76-77). Ал, Оразов өз еңбегінде, жасаудың қалың малдан ерекшелігі, берілген жасау түгелдей дерлік жас отаудың игілігіне өтеді. Түркімендердің әдет-ғұрпы бойынша қалыңдықтың жасауы, басқа да туысқандар берген сый-сияпаттар қалыңдықтың иелігіне өтеді. Әдеттік құқық бойынша әйелінің жасауына күйеуінің өзі рұқсатсыз егелік ете алмайтын, - деп жазды (Оразов, 1972:113).

Сондай-ақ қыздың жасауына байланысты да түрікмендер арасында әртүрлі ұстанымдар бар. Мәселен, кейбір авторлар жасаудың көлемі қалың малға байланысты десе, кейбір зерттеушілер жасауды қыздың ата анасына берілетін сыйдың бір формасы ретінде қарайды. Сонымен қатар, жасаудың құрамы түрікмендерде әртүрлі тұрмысқа қажетті заттардан және қымбат киімдерден тұрды. Оны «докуз» яғни тоғыз өлшемдерімен белгіленген (Джикиев, 1963: 153-163). Түрікмендер жасауды тек ұзатылатын қызға берілетін сый деп қарамайды, сондай-ақ, ата-анасымен бірге тұрып, үлкен үйден еншісін алып шыққанда жас отауға бөліп беретін үй жиһаз-жабдықтарын да жасау деп атағандығын Ибрагимов өз еңбегінде баяндайды (Ибрагимов, 1872: 126-144). Қырғыздардың да қыз жасауы қалың малдың көлеміне сәйкес болады. Қалыңдықтың жасауы қырғыз халқында да қыз туылғаннан бастап дайындалады. Жасаудың көлемі қалың мал мөлшеріне қатысты емес, дегенмен де жасау мөлшері қалың мал көлемінен төмендеу болды. Байлар қызына киім-кешек, үй жасауларынан басқа киіз үй, жылқы беретін (Абрамзон, 1990:184). Кедей отбасылар киіз үй мен мал бермейтіндігін Н.И. Гродеков баяндайды (Гродеков, 1889:84). Жасау көлемі ата-ананың өз еркі болды Берілген жасауға қалыңдықтың иелену және пайдалану құқығы болғанмен жігітке толық иелік етеді. Тек сәукелеге ғана қалыңдық толық иелік ете алатын. Дегенмен де жасау әйелге белгілі бір деңгейде мүліктік құқық беретін. Егер де жастар ажырасқан шақта не күйеуінің бір кінәсі болса жасауға бір мүліктік құқық алады. Мәселен, 1893 ж. Тоқмақтың төтенше съезінде Ереженің 38 бабы бойынша ер адам өзінің зайыбына еркектік міндетін атқаруға қабілеті болмаса, ажырасуға келісімін беру керек, ал әйел өзінің жасауын әкетуге толық құқығы бар, ал күйеуіне қалың малын іздеуге құқығы бар (Борубашов, 2008).

Керісінше тәжіктердегі қыздың жасауы басқа Орта Азия халықтарымен салыстырғанда жеңіл болды. Жасаудың құрамына бірнеше қой немесе қыздың әкесі сиыр берді. Оның сыртында тұрмысқа қажетті ыдыс-аяқ, құралдар мен жиһаздар кірді. Ал Тәжікстанның далалық аймақтарындағы тәжіктер отырықшы өзбектермен тығыз байланыста болды. Нәтижесінде олардың үйлену дәстүрлерінде де жақындықтар байқалады. Атап айтсақ, біз қарастырып отырған қалың мал мен жасауы мәселесінде де алшақтық көрінеді. Бұл аймақтарда мекендеп отырған тәжіктердің қызға жасау беру дәстүрлері күрделі үрдістерден тұрды. Соның ішінде қыздың жасауы жігіттің берген қалың малынан да қымбатқа түсіп отырды (Кисляков, 1959: 136-180).

Өзбек халқында қалыңдыққа берілетін жасауды келін-сепі деп атайды. Бұларда да жасауға қалыңдыққа жылдың бар мезгіліне арналған киім кешек, көрпе-төсек, үй жиһаздарынан басқа ине-жіпке дейін берілетіндігін Абашин жазады (Абашин, 2003). Сонымен бірге қыз жасауына анасы мұра болып келе жатқан әшекей бұйымдарын қоса береді. Күйеу балаға да көйлек. Шапан, бас киімге дейін сыйға тартады. Жасауға жұмсалған қаражаттың бәрі қалың мал есебінен алынады. Сондай ақ жасауға туысқандары да ат салысады. Күйеу жақ келін отауын алдын ала дайындап қояды, ал жартылай

көшпелі өзбектер киіз үй беретін болған (Узбеки. серия Народы и культуры, 2011 :352). Осы сияқты қыздың жасауына байланысты көптеген кәделер жалғаса береді.

Қорытынды. Жалпы, Орта Азия халықтарындағы сый алмасу тіршілік қамы жүйесінің барлық қырларында орын алды. Орта Азия аймағында өмір сүрген халықтардың сый алмасуы әр тарихи кезеңнің ерекшелігіне қарай өзгеріп отырды. Оны ең алдымен халықтың тұрмыс тіршілігінде, қоныстану жүйесінде, шаруашылық жүйесіне де байланысты болды. Бұл халықтардың сый алмасу жүйесіндегі қалып мал мен жасаудың дамуы мен өркендеуі өз кезегінде отбасы формасына да байланысты болды. Қазіргі кезде үлкен отбасылардың көп сақталмауы және шаруашылық және қоныстану жүйесіндегі өзгерістер сый алмасу үрдістерінің трансформациясына алып келіп отыр. Нәтижесінде қазіргі Орта Азия халықтары арасында көне замандағыдай шартты түрде ірі көлемдегі қалып мал жиі кездеспейді. Сәйкесінше бұл дәстүрлер символикалық мағына да ғана сақталып отыр. Бұл отбасы институтындағы күрделі өзгерістер болып жатқанын көрсетеді.

Әдебиеттер

- Абашин С. Калым и мазр в Средней Азии: право или ритуал? // Отечественные записки. 2003. №5 (14)
- Алтынсарин И. Очерк обычаев при сватовстве и свадьбе у киргизов Оренбургского ведомства. Зап. Оренбургск. Отд. РГО., 1870. Т. 1. С. 104-116.
- Абрамзон С.М. Очерки культуры киргизского народа. Фрунзе: Кирг.филиала АН СССР, 1946. 122 с.
- Абрамзон С.М. Свадебные обряды киргизов Памира. Тр. АН Тадж.ССР. 1959. Т. 120. С. 32.
- Абрамзон С. М. Кыргызы и их этногенетические и историко- культурные связи. Фрунзе, 1990. 480 с.
- Андреев А.П. Туркменский суд. Исторический вестник.1900. № 8. С.532–534.
- Арғынбаев Х. А. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. Алматы: Қайнар, 2005. 216 б.
- Бекмуратов А.Т. «Семейно-бытовой уклад каракалпаков в прошлом и задача преодоления его вредных пережитков». Автореф. дисс. 1967. 25 с.
- Бодэ К. Очерки туркменской земли и юго-восточного побережья Каспийского моря // Отечественные записки. СПб., 1856. Кн. 8.114 с.).
- Борозна М. Культура узбеков Баба-тага и долины Кафирнигана //Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. М., 1966. С. 966- 978.
- Борубашов Б.И. Хрестоматия по истории государства и права Кыргызстана.Т.1. Бишкек, 2008. 657с
- Вамбери А. Очерк Средней Азии, 1868. С. 95-101.
- Васильев Г.П. Туркмены нохурли. ТИЭ.,1954. С. 187-188.
- Дингельштет Н. Наша колонизация в Средней Азии // Вестник Европы. 1892. С. 46-58.
- Галкин М.Н. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Орен- бургскому краю. СПб., 1868.
- Гродеков Н. И. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области. Т.1 (Юридический быт). Ташкент, 1889. 503 с.
- Гродеков Н. И. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области. Москва: Восточная литература РАН, 2011. 566с.
- Гиршфельд и Галкин. Военно-статистическое описание Хивинского ханства. Ташкент, 1903. Ч. 2.
- Джикиев А. Свадебные обряды у туркмен салыров в конце XIX – начале XX в. ТИИАЭ АН ТуркмССР., 1963. Т. 7. С. 153-163.
- Джумагулов А. Семья и брак у киргизов Чуйской долины. Фрунзе: Изд-во АН КиргССР,1960. 96 с.
- Диваев А.Несколько слов о свадебном ритуале киргизов Сырдаринской области. Уч. Записи Казанского Университета., 1900. Кн. 4. С. 1-27.
- Джумагулов А. Семья и брак у киргизов Чуйской долины. Фрунзе,1960. С34–36.
- Ибрагимов И. Этнографические очерки киргизские народа. //Сб. «Руский Туркестан» М., 1872. С. 126-144.
- Изразцов Н. Обычное право киргизов Семиреченской области. ЭО., 1897. № 3. С. 72-83.
- Ибрагимов И. Некоторые заметки о хивинских киргизах и туркменах. Из записной книжки // Военный сборник. 1874. Т. LVXIII. Отд. I. С. 134-163.
- Иомудская-Бурунова Д.Г. Женщина в старой Туркмении (бытовой очерк). М.; Ташкент, 1931.39 с.
- Карпов Г.И.. Калым и его социальные корни //Туркменоведение №2-3, Февраль-март 1930. С. 29-33.
- Калшабаева Орталық Азия қазақтары (тархи-этнографиялық зерттеу). Алматы: Қазақ университеті, 2011. 406 б.
- Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Ленинград: Издательства «Наука»,1969. 76-81.
- Костенко Л.Ф. Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. СПб., 1880.Т.1. 452 с.
- Кустанаев Х. Этнографические очерки киргиз Перовского и Казалинского уездов.Ташкент, 1894.С. 23-32.
- Леваневский М.А. Очерки киргизских степи Эмбинского уезда. Землеведение. 1895. Кн. 2–3.С. 76-78.
- Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб., 1832. 304 с.
- Лобачева Н.П. Свадебный обряд хорезмских узбеков // КСИЭЭ АН СССР, 1960. Т.34. С.42-54.;

- Лобачева Н.П. Общественная и семейная обрядность народов Средней Азии и Казахстана. Вторая половина XX в. // Расы и народы. Вып. 27. М., 2001. С. 182-208.
- Ломакин А. Обычное право туркмен. Асхабад, 1897. 25 с.
- Маев П. Азиатский Ташкент. Материалы. для статистики Туркестанского края. Вып. СПб., 1876. С. 310-311.
- Материалы по обследованию кочевого и оседлого туземного хозяйства и землепользования в Амударьинском отделе Сырдарьинской области. Ташкент: Переселенческое управление, 1915. Вып. I. 375 с., Вып. II. 529 с.
- Материалы для статистики Туркестанского края. СПб., 1876. С. 157-158.
- Морозова А.С. Быт и женский труд в Туркмении// Туркменоведение. 1929. № 6/7.
- Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань. 1886. С. 196–229.
- Население Средней Азии. Ташкент: Фан, 1985. 216 с.
- Овезов Д. Свадебные обряды туркмен долин рек Сумбура и Чандыра в конце XIX – начале XXв. Изв. АН ТуркмССР, серия обществ. наук., 1964. № 4. С. 28-32.
- Оразов А. Хозяйство и культура населения Северо-Западной Туркмении в конце XIX-начале XX в. Ашхабад: Ылым, 1972.129 с.
- Подварков А. Брак и развод у киргиз. Сб. «Средняя Азия». Ташкент, 1910. С. 62-64.
- Хорошкин А.П. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. СПб., 1876 С. 120-123.
- Узбеки. Серия: Народы и культуры. Москва: Наука, 2011. С. 688.
- Эйхвальд Э. Путешествие к Каспийскому морю и по Кавказскому краю. Библиотека для чтения. СПб., 1838. № 2. С. 153.

References

- Abashin S. Kalym ı mazr v Srednei Azii: pravo ılı ritual? (Kalym and mazr in Central Asia: law or ritual?) //Otechestvennye zapiski. 2003.№5 (14). [In Russian]
- Altynsarin I. Ocherk obychaev pri svatovstve ı svadbe э kirgizov Orenbэrgskogo vedomstva. Zap. Orenbэrgsk. Otd. RGO (Essay on customs during matchmaking and weddings among the Kirghiz of the Orenburg department. Notes of the Orenburg department. Dep RGO) 1870. T. 1. S. 104-116. [In Russian]
- Abramzon S.M. Ocherki kэltэry kirgizskogo naroda (Essays on the culture of the Kyrgyz people). Frыnze: Kirg.fihala AN SSSR, 1946. 122 s. [In Russian]
- Abramzon S.M. Svadebnye obriady kirgizov Pamira. (Wedding ceremonies of the Kirghiz of the Pamirs). Tr. AN Tadj. SSR. 1959. T. 120. S. 32. [In Russian]
- Abramzon S.M. Kyrgyzy ı ih etnogeneticheskie ı istoriko- kэltэrne svyazi (The Kyrgyz and their ethnogenetic, historical and cultural ties). Frыnze:1990. 480 s. [In Russian]
- Andreev A.P. Tэrkmenskii sэd. [Turkmen court][Istoricheskii vestnik. 1900.№ 8. S. 532–534.
- Argynbaev H.A. Kazakhtyn otbasylyk dasturleri (Traditional Kazakh family). Almaty: Kainar, 2005.216 s. [In Kazakh]
- Бекмэратов А.Т. «Semeino-bytovoi эklad karakalpakov v proshlom ı zadacha preodoleniia ego vrednyh perejtkov. (The family and everyday life of the Karakalpaks in the past and the task of overcoming its harmful remnants). Aftoref. diss. M., 1967. S. 13. [In Russian].
- Bode K. Ocherki tэrkmenskoi zemli ı ırgo-vostochnogo poberejia Kaspiiskogo moria // Otechestvennye zapiski. SPb., (Essays on the Turkmen land and the southeastern coast of the Caspian Sea // Otechestvennyezapiski. SPb). 1856. Kn. 8.114 s.). [In Russian].
- Borozna M. Kыltырайzbekov Baba-tagaidolinyKafirnigana (Uzbek culture of Baba-Taga and the Kafirnigan valley // Material culture of the peoples of Central Asia and Kazakhstan). // Materialnaia kэltэra narodov Srednei Azii ı Kazahstana. M., 1966. S. 966- 978. [In Russian].
- Borэbashov B.I. Hrestomatiiа po istorii gosэdarstva ı prava Kyrgyzstana (Reader on the history of state and law of Kyrgyzstan). T.I.Bishkek, 2008. 657 s. [In Russian].
- Vamberi A. Ocherk Srednei Azii (Outline of Central Asia. 1868: S. 95–101. [In Russian].
- Vasilev G.P. Tэrkmeny nohэrlı (Nokhurli Turkmens). TIE.,1954 S. 187-188.[In Russian].
- Dingelshet N. Nasha kolonizatsiia v Srednei Azii (Our colonization in Central Asia) // Vestnik Evropy.1892. S. 46-58. [In Russian].
- Galkin M.N. Etnograficheskie ı istoricheskie materialy po Srednei Azii ı Oren bэrgskomэ kraie (Ethnographic and historical materials on Central Asia and the Orenburg region.) SPb., 1868. [In Russian].
- Grodekov N. I. Kirgizy ı kara-kirgizy Syr-Darinskoi oblasti. (Kirghiz and Kara-Kyrgyz of the Syr-Darya region) T.I (Iэridicheskii byt). Tashkent, 1889. 503 s. [In Russian].
- Grodekov N. I. Kirgizy ı kara-kirgizy Syr-Darinskoi oblasti. (Kirghiz and Kara-Kyrgyz of the Syr-Darya region) Moskva: Vostochnaia literatэra RAN, 2011.566s. [In Russian].
- Girshfeld ı Galkin. Voenno-statisticheskoe opisaniie Hivinskogo hanstva (Military-statistical description of the Khiva Khanate) Tashkent, 1903. Ch. 2. [In Russian].
- Djikiev A. Svadebnye obriady э tэrkmen saliurov v kontse XIX - nachale XX v. (Wedding ceremonies among the Turkmen Saliyrs in the late 19th - early 20th centuries) TIIAE AN Tыrk SSR., 1963.T. 7. S. 153–163. [In Russian].

- Djəmagəlov A. Semia i brak ə kirgızov Chəiskoi doliny. (Family and marriage among the Kirghiz of the Chui valley) Frýnze: Izd-vo AN KirgSSR, 1960. 96 s. [In Russian].
- Dıvaev A. Neskolko slov o svadebnom ritəale kirgızov Syrdarınskoi oblasti. (A few words about the wedding ritual of the Kirghiz of the Syrdarya region) Əch. Zapısı Kazanskogo Əniversiteta., 1900. Kn. 4. S. 1-27. [In Russian].
- Djəmagəlov A. Semia i brak ə kirgızov Chəiskoi doliny (Family and marriage among the Kirghiz of the Chui valley) Frýnze, 1960: 34-36. [In Russian].
- Ibragimov I. Etnograficheskie ocherki kirgızskie naroda (Ethnographic essays on the Kirghiz people). //Sb. «Rəskii Tərkəstan» M., 1872. S. 126-144. [In Russian].
- Izraztsov N. Obychnoe pravo kirgızov Semirechenskoi oblasti (Customary law of the Kirghiz of the Semirechensk region) EO., 1897. № 3. S. 72-83. [In Russian].
- Ibragimov I. Nekotorye zametki o hivinskih kirgızah i tərkmənah. Iz zapısınoi knijki (Some notes about the Khiva Kirghiz and Turkmens). From a notebook // Voennyi sbornik. 1874. T. LVXIII. Otd. I. S. 134-163. [In Russian].
- Iomədskaia-Bərənova D.G. Jenina v staroi Tərkməni (bytovoi ocherk). (Woman in old Turkmenistan (everyday essay). M.; Tashkent, 1931. s. 39. [In Russian].
- Karpov G.I. Kalym i ego sotsialnye korni (Kalym and his social roots). //Turkmenovedeniye №2-3. Fevral-Mart 1930. S. 29-33. [In Russian]
- Kalshabaeva Ortalyq Azıa qazaqtary (tarıh-etnografıalyq zertteə) (Kazakhs of Central Asia (historical and ethnographic research). Almaty: Qazaq əniversiteti, 2011. 406 b. [In Kazakh].
- Kıslıakov N.A. Ocherki po istorii semı i braka ə narodov Srednei Azıı i Kazahstana. (Essays on the history of families and marriages among the peoples of Central Asia and Kazakhstan). Leningrad: Izdatelstva «Naəka», 1969. 76-81. [In Russian].
- Kostenko L.F. Tərkestanski krai. Opyt voenno-statisticheskogo obozrenia Tərkestanskogo voennogo okrəga. (Turkestan region. Experience of the military-statistical survey of the Turkestan military district)..– SPb., 1880. T.1.452 s. [In Russian]
- Kəstanaev H. Etnograficheskie ocherki kirgız Perovskogo i Kazalinskogo əezdov (Ethnographic essays of the Kyrgyz Perovsky and Kazalinsky districts). Tashkent, 1894. S. 23-32. [In Russian].
- Levanevskii M.A. Ocherki kirgızskih stepı Embinskogo əezda. Zemlevedenie (Essays on the Kyrgyz steppes of the Embin district) 1895. Kn. 2–3. S. 76-78. [In Russian].
- Levshin A.I. Opisanie kirgız-kazachih ili kirgız-kaisatskih ord i stepı (Description of Kyrgyz-Kazakh or Kyrgyz-Kaisak hordes and steppes). SPb., 1832. 304 s. [In Russian].
- Lobacheva N.P. Svadebnyi obriad horezmskih əzbekov (Wedding ceremony of Khorezm Uzbeks). // KSIEE AN SSSR, 1960. T.34. S.42-54. [In Russian].
- Lobacheva N.P. Obestvennaia i semeinaia obriadnost narodov Srednei Azıı i Kazahstana vtorıa polovina XX v. (Public and family order of the peoples of Central Asia and Kazakhstan, the second half of the twentieth century). //Rasy i narody. Vyp. 27. M., 2001. S. 182-208. [In Russian].
- Lomakin A. Obychnoe pravo tərkmən (Ordinary Turkmen law). Ashabad, 1897. S. 5. [In Russian].
- Maeв P. Aziatskii Tashkent. Mater. dlia statistiki Tərkestanskogo kraia (Materials for statistics of Turkestan region) Vyp. SPb., 1876. S. 310-311. [In Russian].
- Materialy po obsledovanıu kochevogo i osedlogo təzemnogo hozıaıstva i zemlepolzovanıa v Amədarınskom otdele Syrdarınskoi oblasti. (Materials for the study of nomadic and sedimentary farming and land use in the Amu Darya Department of the Syrdarya region).. Tashkent: Pereselencheskoe əpravlenie, 1915. Vyp. I.375 s., Vyp. II. 529 s. [In Russian]
- Materyali dlia statistiki Tərkestanskogo kraia. (Materials for statistics of Turkestan region). SPb., 1876. S. 157–158. [In Russian].
- Morozova A.S. Byt i jenskiı trəd v Tərkməni (Household and women's work in Turkmenistan) // Tərkmənovedenie. 1929. № 6/7. [In Russian].
- Nalıvkın V., Nalıvkina M. Ocherk byta jennyı osedlogo təzemnogo naselenıa Fergany. (Essay on women living in the sedentary population of Fergana). Kazan. 1886 S. 196–229. [In Russian].
- Naselenie Srednei Azıı (Population of Central Asia). Tashkent: Fan, 1985 216 s. [In Russian].
- Ovezov D. Svadebnye obriady tərkmən dolın rek Səmbəra i Chandyra v kontse XIX – nachale XX v. (Wedding rites of the Turkmen valley Sumbura and Chandyra in the late XIX - early XX centuries). Izv. AN TərkmSSR, serıa obestv. naık., 1964. № 4. S. 28–32. [In Russian].
- Orazov A. Khozyaystvo i kul'tura naseleniya Severo-Zapadnoy Turkmenii v kontse XIX-nachale XX v. (Economy and culture of the population of North-Western Turkmenistan at the end of the XIX-beginning of the XX century). Ashhabad: Yilim 1972. 129 s. [In Russian].
- Podvarkov A. Brak i razvod ə kirgız. (Marriage and divorce among the Kyrgyz) Sb. «Sredniia Azıa». Tashkent, 1910. S. 62–64. [In Russian].
- Horohshin A.P. Sbornik stateı, kasaiııhsıa do Tərkestanskogo kraia. (Collection of articles relating to the Turkestan region). SPb., 1876. S. 120–123. [In Russian].
- Uzbeki (Uzbeks) Seriya Narody I kul'tury. Moskva: Nauka, 2011. 688. 352. [In Russian].
- Eıhvald E. Pətəshestvie k Kaspiıskomə morıə i po Kavkazskomə kraıə (Journey to the Caspian Sea and the Caucasus region). Biblioteka dlia chtenıa. SPb., 1838. № 2. S. 153. [In Russian].

FTAMP 03.41.91

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_225

**ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚТЫҢ ШЫҒЫС ҚАҚПАСЫ:
ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ****Арынов Қуаныш Сүйіндікұлы^{1*ID}, Амантуров Маралбек Қасымбекұлы^{ID},
Малдыбекова Лаззат Жұмағұлқызы^{ID}**¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан

*Автор корреспондент

E-mail: kuanysh.arynov@ayu.edu.kz (Арынов), maralbek.amanturov@ayu.edu.kz (Амантуров),
lazzat.maldybekova@ayu.edu.kz (Малдыбекова)

Түйіндеме. Мақалада ортағасырлық Сығанақ қаласы туралы алғашқы жазба деректерді топтастыра отырып, қаланың өмір сүру кезеңдері баяндалады. Қала туралы алғашқы саяхатшы ғалымдардың айтуынша Сығанақ қаласының тарих сахнасындағы орны мен орналасқан жері туралы сипатталған. Осы тарихи жазба деректерді нақтылау мақсатында қалаға алғаш XIX ғасырдың екінші жартысында келген ғалымдар қаланың орналасқан жерін нақтылап берсе, XX ғасырдың 70 жылдары Отырар археологиялық экспедициясының ғалымдары қаланы топографиялық жағынан зерттеп, аумағын белгілеген. Сондай-ақ ортағасырлық Сығанақ қаласында 2003 жылы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің археолог мамандары алғаш рет қазба жұмыстарын жүргізіп, табылған заттай деректердің нәтижесінде тарихи жазба деректердегі мәліметтерін дәлелдей түседі. Аталған университет ғалымдары қаланың шығыс қақпасы мен қамал қабырғаларының салыну технологиясына, архитектуралық ерекшеліктері мен құрылыс материалдарына талдау жасалынды. Сондай-ақ аймақтағы ортағасырлық қалалардың қақпаларымен салыстырмалы түрде талдау жасалынып, қосымша ғылыми тұжырымдар айтылды. Қазба жұмыстары барысында алынған, табылған заттай деректер негізінде қаланың шығыс қақпасы мен қамал қабырғаларының салыну уақыты анықталды. Сонымен қатар, шығыс қақпа мен қамал қабырғаларының күні бүгінге дейін ашылу деңгейіне және жобаларына талдау жасалынды.

Кілт сөздер: Сығанақ қаласы, археология, мәдени қабат, мұнара, кесінді, керамика, қорған, ортағасыр, ортағасырлық қалалар, қақпа.

Мақала «Тарихи-мәдени мұра нысаны – ортағасырлық Сығанақ қалашығында кешенді археологиялық зерттеулер жүргізу» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды (BR10965310, келісім шарт № 376) ҚР БҒМ.

МРНТИ 03.41.91

**ВОСТОЧНЫЕ ВОРОТА СРЕДНЕВЕКОВОГО СЫГАНАКА:
СТРУКТУРА И ОСОБЕННОСТИ****Арынов Қуаныш Сүйіндікұлы^{1*ID}, Амантуров Маралбек Қасымбекович^{ID},
Малдыбекова Лаззат Жумагуловна^{ID}**¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясауи, г. Туркестан, Казахстан

*Автор корреспондент

E-mail: kuanysh.arynov@ayu.edu.kz (Арынов), maralbek.amanturov@ayu.edu.kz (Амантуров),
lazzat.maldybekova@ayu.edu.kz (Малдыбекова)

Аннотация. В статье обобщаются данные письменных источников о средневековом городе Сыганак и этапах жизни города. Из сочинений средневековых историков, сообщений путешественников известно о местонахождении города и политической роли города на исторической арене. С целью уточнения сведений письменных источников во второй половине XIX века здесь побывали русские ученые и уточнили местонахождение города, в 70-х годах XX века члены Отрарской археологической экспедиции изучили топографию города и обозначили его границы. Впервые комплексные раскопки на городище были проведены в 2003 году археологами Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмета Ясауи. По мнению ученых, результаты раскопок и подъемный материал

подтверждают сведения письменных источников об этапах жизни города. В статье выделяются и описываются особенности технологии строительства восточных ворот и крепостной стены, а также приводится анализ строительного материала. Также проведен сравнительный анализ ворот других средневековых городов региона и сделаны предварительные научные выводы. На основании артефактов, полученных в ходе раскопок авторами предложена датировка восточных ворот и крепостной стены. В статье анализируются планы раскопа, подведены итоги раскопки восточных ворот.

Ключевые слова: городище Сыганак, археология, культурный слой, башня, разрез, керамика, цитадель, средневековые, средневековые города, ворота.

IRSNi 03.41.91

EASTERN GATES OF THE MEDIEVAL SYGANAK: STRUCTURE AND FEATURES

Arynov Kuanysh Suiyndikovich^{1*}, Amanturov Maralbek Kasymbekovich^{1ID},
Maldybekova Lazzat Zhumagulovna^{1ID}

¹Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan.

*Corresponding Author

E-mail: kuanysh.arynov@ayu.edu.kz (Arynov), maralbek.amanturov@ayu.edu.kz (Amanturov),
lazzat.maldybekova@ayu.edu.kz (Maldybekova)

Abstract. The article summarizes the data of written sources about the medieval city of Syganak and the stages of the city's life. From the writings of medieval historians, travelers' reports, it is known about the location of the city and the political role of the city in the historical arena. To clarify the information of written sources in the second half of the 19th century, Russian scientists visited there and specified the location of the city. In the 70s of the 20th century, members of the Otyrar archaeological expedition studied the topography of the city and marked its boundaries. For the first time, complex excavations at the settlement were carried out in 2003 by archaeologists of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi. According to scientists, the results of the excavations and the recovered material confirm the information from written sources about the stages of the life of the city. The article highlights and describes the features of the construction technology of the eastern gate and the fortress wall, as well as an analysis of the building material. A comparative analysis of the gates of other medieval cities in the region was also carried out and preliminary scientific conclusions were made. Based on the artifacts obtained during the excavations, the authors proposed the dating of the eastern gate and the fortress wall. The article analyzes the excavation plans, and summarizes the results of the excavation of the eastern gate.

Key words: ancient Syganak, archeology, cultural layer, tower, section, ceramics, citadel, middle ages, medieval cities, gates

Кіріспе. Ортағасырлық Сығанак қаласы Ұлы Жібек жолы бойындағы маңызды қалалардың бірі болып саналады. Оңтүстік өңірдегі көптеген археологиялық ескерткіштердің ішінде ортағасырлық Сығанак қаласының тарих сахнасында алатын орны ерекше. Өз заманында бірнеше хандықтың астанасы болып, шар-тараптан келген саяхатшылар мен саудагерлер қалаға тамсана қарап, өз жазба деректерінде баяндап кеткен. Қазіргі таңда сан ғасырларды ішне бүккен биік бір төбешікке айналған. Қала туралы жазба деректерді нақтылай түсу үшін қаланың бірнеше жерінде археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Соның ішінде қалаға кіретін бас қақпаға яғни, шығыс қақпа мен қамал қабырғаларына зерттеу жұмыстары жүргізіліп, архитектуралық ерекшеліктеріне біршама қол жеткіздік.

Ортағасырлық Сығанак қаласы Қызылорда облысы Жаңақорған ауданы Сунақата ауылынынан 2 км батыста орналасқан (Syzdykov, Zhetibayev, Bahtybayev, 2021: 43). Сығанак қаласы ортағасырларда тоғыз жолдың торабында орналасқан ірі сауда және саяси орталықтардың бірі болды, оның ғұмыры сонау алғашқы ортағасырдан басталған. Қаланың пайда болуы, дамуы, гүлденуі мен күйреуі кезендері жайлы әле де білетіміз аз болып отыр. Жазба деректерге көңіл бөлетін болсақ қала тұрған аймақта б.з.б. VII-IV ғасырларда массагет сақтар өмір сүрген. Ал олардың орнын басқан қаңлы тайпалары мемлекеттік дәрежеде ғұмыр кешті. Қытай деректерінде қаңлылардың мемлекеті бес аймақтан тұрғанын, ал Сығанак қаласы тұрған жер Сусе аймағы жері болғанын кездестіреміз (Агеева, Пацевич, 1958: 206-208).

IX–X ғғ. жазба деректерінде Сығанак қаласы жайлы деректер кездеспейді. Тек X ғ. соңындағы белгісіз парсы авторының «Худуд-эл Әләм» қолжазбасында қала «Сунах» түрінде кездеседі (Якубовский, 1929: 123-159). Ғұлама ғалым М.Қашқаридың жазуы бойынша «Сығанак» деген аты XI

ғасырдан белгілі (Махмұт Қашқари, 1997). Ал XI-XII ғғ. араб, парсы және түркі жазба деректерінде қаланың аты жаппай кездеседі. Бұл кезең қаланың дамыған кезін көрсетеді (Жолдасбаев, 2010: 8). XIII ғ. жазба деректерінде Сығанақ қаласын Жошы хан жаулап алғандығы жайлы мәліметтер бар түсуде (Каллаур, 1901: 69-78) және армян патшасы Гетумның сапарының жазбаларында да Сығанақтың аты көрсетіледі (К.Гандзакеци, 1976: 224).

Сығанақ қаласының қайта өрлеуі XIV ғ. түс келеді және осы жүзжылдықтың соңына таман ол өзінің бұрынғы күш-қуатына еніп, астаналық қалаға төн сәулеттік ғимараттар бой көтереді. Онда мешіттер, медресе және басқа да қоғамдық ғимараттар салынады. Мұны жазба деректер мен археологиялық қазбалар растайды. Көршілес елдердің қалаларымен тарихи-мәдени байланыстар күшейе түсті. Қаланың аз уақыт ішінде қайта өрлеуіне Ұлы Жібек жолы айтарлықтай септігін тигізді. Сығанақтың жартылай көшпенді халық өміріндегі маңызы өте зор. Көшпенділер қалаға күнделікті сауда жасауға мал және малшаруашылық өнімдерін әкеліп отырды. Ортағасырлық автор Рузбихан Сығанақты «Дешті-Қыпшақтың сауда айлағы» деп атайды (Фазлаллах Ибн Рузбихан, 1976: 116-117; Жолдасбаев, 2010: 8)

Материалдар мен әдістер. Мемлекетіміздің тарихи қалыптасуында Сырдарияның ортаңғы ағысында орналасқан Ортағасырлық Сығанақ қаласының алар орны ерекше. Себебі аталмыш қалаларда алғашқы қалалық мәдениет қалыптасып, Ұлы Жібек жолы бойындағы маңызды ірі орталықтардың біріне айналды. Ежелгі және ортағасырлық тарихымыздың қалыптасуындағы Сығанақ қаласының рөлін анықтау мақсатында археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді. Ортағасырлық жазба деректерді археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелерімен салыстыра отырып, қалалардың пайда болу, даму және құлдырау кезеңдері, әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктері мен даму заңдылықтарын анықталуда. Сонымен қатар, археологиялық материалдарды зерттеу, өңдеу және талдау әдістемесін, оның ішінде қазіргі заманғы технологиялар мен зерттеулерді пайдалана отырып ескерткіштің өткен тарихы зерттелуде.

Талқылау. Ортағасырлық Сығанақ қаласын зерттеу тарихы XIX ғ. екінші жартысынан басталады. Қалаға алғаш рет 1867 жылы орыс археологиялық комиссиясының тапсырмасы бойынша археолог П.И. Лерх болып, оның қай жерде орналасқаны туралы ақпарат берген (Лерх, 1870: 11-12).

1895 жылы Ташкент қаласында құрылған Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің мүшелері Сығанақ қаласының тарихи топографиясына кеңінен тоқталды. 1897 жылы үйірме мүшесі Е.А. Смирнов Сырдарияның орта және төменгі ағысында орналасқан ескерткіштерді зерттеу мақсатында жасаған барлау кезінде Сырдарияның оң жағында, Төменарық станциясынан 8-10 верст солтүстікте орналасқан Сунақ қорғанды (Сунақ атаны) ортағасырлық Сығанақ қаласымен баламалап, оның айналасында көптеген құрылыс құландылары барын және бұл қала ілгеріде Төменарық каналы арқылы суландырылғанын атап өтті (Смирнов, 1897: 7).

1899 жылы В.А. Каллаур Сығанақ қаласында барлау жұмысын жүргізіп, қаланың топографиясын сипаттап, алғашқылардың бірі болып қалашықтың жобасын қағаз бетіне түсірді. В.А. Каллаур өлкетанушылар Е.А. Смирнов секілді Сунақата қалашығын ортағасырлық Сығанақ қаласымен баламалады (Каллаур, 1900: 9-11).

1906 жылы И.А. Кастанье Сығанақ қалашығының орнын және қалашық маңындағы сәулет ескерткіштерді сипаттады (Кастанье, 1911: 189-192). Ресей Патшалығы тұсында Сығанақ қалашығы алғаш рет өлкетанушылар тарапынан зерттеле бастады. Сығанақ қалашығының орнында 1947 жылы Оңтүстік Қазақстан Археологиялық Экспедициясының жетекшісі А.Н. Бернштам зерттеу жұмыстарын жүргізе отырып, қалашықтың топографиялық жобасын қайта сызып, жинақталған материалдар негізінде ескерткіштің қаңлы кезеңінен бері өмір сүріп келе жатқандығын баяндайды (Бернштам, 1949: 59-99).

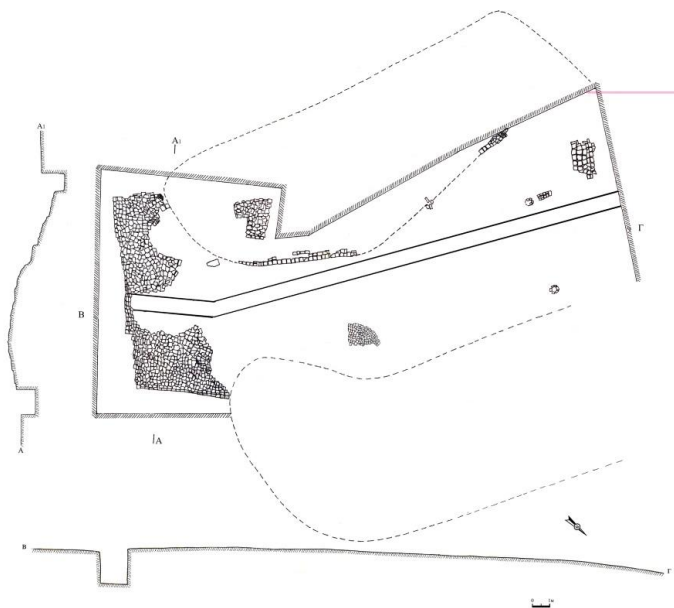
XX ғасырдың 70-ші жылдары қалаға Отырар археологиялық экспедициясының меңгерушісі К.А.Ақышев пен К.М.Байпақовтар қаланы топографиялық жағынан зерттеп, бұл қала ортағасырлық қалалардың ішінде Отырар қаласынан кейінгі атақты екінші қала деген анықтама берген (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1970).

Сонымен жоғарыда көрсетілген ғалымдардың барлығы қалада ғылыми қазба жұмыстарын жүргізбеген. Ғалымдар тек қана қаланың құрылымын, орналасқан жері туралы сипаттаған және төбенің беткі қабатындағы теріліп алынған ыдыс сынықтарымен қаланың жасын тоқталған. Соның әсерінен қала ескерткіштерді қорғау қоғамының тыс қалып, бүгінгі күнге дейін зиратқа айналып отыр. Аталмыш мәселені 2003 жылдан бастап профессор С. Жолдасбаевтың бастамасымен қала ішіне қойылған зираттарды ауыл зиратына көшірілді. 2003 жылдан қазіргі уақытқа дейін Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология ғылыми-зерттеу институтының археологтары зерттеу жұмыстарын жалғастырып келеді (Zholdasbaev, Aldabergenova, 2013: 77-78). Ашылған нысандар қайта қалпына келтіріліп, ашық аспан астындағы мұражайға айналуда.

Нәтижелер. Ортағасырлық Сығанақ қаласының негізгі шығыс қақпасында қазба жұмыстары 2009-2011 жылдардан бері өз жалғасын тауып келеді (ХҚТУ АҒЗО, 7а:45-46). Шығыс қақпа қамалға жапсарлана орналасқан, жобасында өте күрделі қақпа құрылысының бір бөлігі ашылды (1-сурет).

Ортағасырлық Сығанақ қаласының қақпасы өзіндік архитектуралық ерекшелігі бар құрылыс болып табылады. Бұл қақпа осы өңірдегі анықталған Сауран, Отырар қалаларының қақпа құрылысынан өзгешелеу. Бұл екі қаланың қақпаларында аспалы көпірге арналған тіреу бар. Сығанақ қаласының негізгі платформасы ғана күйдірілген кірпіштен қаланған, ал екі қапталдағы мұнарасы пахсадан жасалған және негізгі платформа алға 4,5м шығыңқы болып орналасқан. Платформаның қазіргі анықталған ең биік жері 1,7м және одан төмен қарай жалғасып жатыр, дегенмен қазба барысында жер асты суының шығып кетуіне байланысты тоқтатылған болатын. Ашылған нысандардың ішінде қала қақпасы мен қорған қабырғалары қазіргі таңда қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізілген болатын. Аталған қорған қабырғаларын және мұнарасы белгілі бір аумақта ашылды.

Сығанақ археологиялық экспедициясы 2015 жылыда археологиялық қазба жұмыстарын ортағасырлық Сығанақ қаласының шығыс қақпасына, яғни 2011-2013 жылдары № 9 қазба жалғастырылды (Жолдасбаев, Арынов, Бахтыбаев, 2016: 286). Қазба жұмыстары солтүстік-батыс бағытта жалғастырылды. Көшенің солтүстік-шығыс шетіндегі жал терендетіле қазылды. Қазу барысында күйдірген кірпіштен жасалған құрылыстар шықты. Құландының оңтүстік бөлігін топырақтан тазалау барысында қарауыл хана қызметінің атқарған бөлме ашыла бастады. Бұл құрылыс әдеттен тыс қабырғалары күйдірілген қыштан өрілген бөлме болып табылады. Оның оңтүстік қабырғасы мүлдем сақталмаған. Ашылған құрылыс ортағасыр археологиясы үшін жаңалық болып табылады, себебі күйдірген қыштан соғылған қақпа кешеніне кіретін бекініс жүйесінде оқ ататын ойықтар (бойницалар) сақталған. Мысалы Сауран қаласында осындай ойықтар тек қорған қамалында кездеседі, олар саз кесектен жасалған. Құрылысты ашу барысында екі ойық толығымен ашылды, сақталу дәрежесі жақсы, анық көрініп тұр. Басқа Қазақстанның ортағасыр қалаларында мұндай сақталған қалдықтар жоқ. Бұл ойықтардың орналасуына, қабырғалардың қиылысуына қарағанда қаланы қорғаушы садақшылар тар терезе – ойықтар арқылы бірінші қақпаны бұзып кірген жау әскерін екінші қақпа алдында күзетші садақшыларға өте ыңғайлы жасалған.

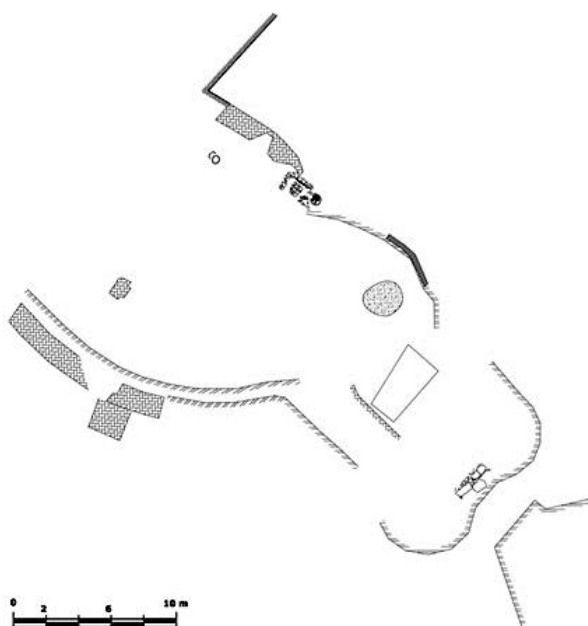

Сурет 1 – 2009 жылғы шығыс қақпаның жобасы

Ғылыми тұрғыдан және Сығанақты туристік нысанға айналдыру үшін бұл табылымның маңыздылығы аса жоғары екенін ескере отырып қақпа алдынан басталатын көшенің екі бойындағы бекініс қалдықтарын қазу қолға алынған болатын. Көшенің солтүстік-шығыс шетіндегі биіктігі 3 м жалды үстінен бастап қазу қажет деп табылған болатын. Аталған жалдың ең жоғары нүктесінен төмен қарай 1,3 м деңгейде құланды кесектер анықталып, осы қабаттың соңғы бөлігінде қалыңдығы 25 см болып келетін қи кесек қаландылары байқалады. Қи кесектердің қалыңдығы 4-6 см. Қи кесекті XIX ғасырдың басына жатқызуға болады. Себебі қаланың бірнеше жерінен соңғы кездері өмір сүрген халықтар осы құрылыс материалын қолданған. Себебі бұл құрылыс материалы жеңіл және жылуды жақсы сақтаған.

Нәтижесінде жоспарланған қазба аумағынан қақпа қорғанының екі жақ қабырғалары және солтүстік-шығыс бөлігінде Қарауылхана қалдықтары ашылды (2-сурет). Жобасына қарағанда құрылыс солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай бағытталған. Қарауылхананың солтүстік-шығыс қабырғасы (сыртқы қабырғасы) біршама сақталған. Қарама қарсы оңтүстік-батыс қабырғасы (ішкі қабырғасы) сақталмаған. Солтүстік-батыс бөлігінде күйдірілген қыштан қарауылхана қабырғасына кесектен қаланған қабырға сүйемелдеп жапсырылып салынғаны анықталды. Яғни Қарауылхана құрылысы қала

қорғанынан кейінірек тұрғызылған. Бұл хронология үшін өте маңызды болып табылады. Қарауылхана бөлмесінің оңтүстік-шығыс қабырғасының тек шығыс бұрышы біршама сақталған. Қалған бөлігі бұзылған. Қарауылхананың сақталған шығыс бұрышынан оңтүстікке қарай мәдени қабаттар қатты бұзылған. Қарауылхананың ішкі бөлігінде XVIII ғасырдың тіршілік белгілері байқалады. Атап айтсақ күйдірген қыштың бөліктерінен құрастырылған орындар /выкладки – төсемелер/ бірнеше жерде сақталған. Ең басты бұзылған оңтүстік қабырғаның төменгі деңгейінде оңтүстікке қарай қоңыр түсті, арасында түз іспетті еден ізі байқалады. Оны тазалау барысында XVIII ғасырдың керамика үлгілері табылды. Бұл еден солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай созылғы, көлемі 2,5 x 1,5 м. Осы еден оңтүстік-батыс жақтан сыпа шетімен шектелген. Сыпа шеті күйдірген кірпіштің бөліктерінен құрастырылған. Ол бір сызық бойы орналасқан, ұзындығы 2,5 м. Сыпа шеті екі қыш биіктігінде ғана сақталған. Еденді тазалау барысында сырлы керамика сынықтарымен қатар тандыр қақпағының басы, ірі қара мал сүйектерімен, ақбөкеннің екі мүйізімен /мүйіздердің ұштары кесілген/, ұсақ мал жағы /екі бөлігі/, темір өндірісі крицасы іспетті зат табылды. Сонымен қатар, оңтүстік-шығыс бөлігінде қалаға кіреберіс сол жағында орналасқан құланды да толығымен ашылып, күйдірілген қыштан қаланған қабырға қаландылары ашылды. Ашылған бұл құрылыстар орта ғасырдағы қорғаныс жүйесі жайлы құнды дерек береді. Сығанақтың қорғаныс жүйесі көршілес орналасқан ортағасырлық Отырар, Сауран және Түркістан қалаларының қорғаныс жүйесіне қарағанда өзгеше ерешеліктері бар екендігі анықталды.

Сурет 2 – 2015 жылғы шығыс қақпаның жобасы

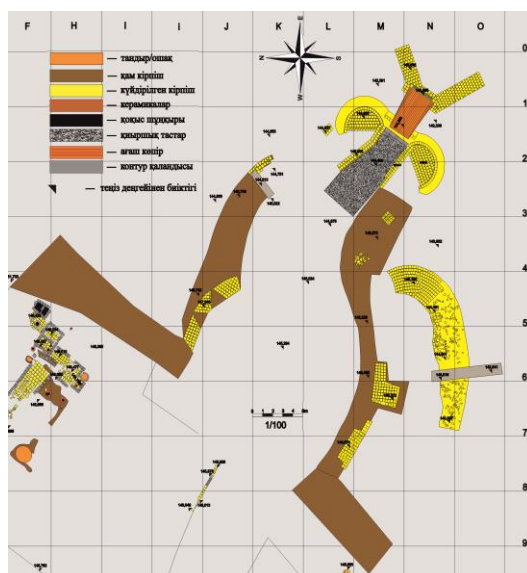
Еденді төменге қарай тазалау барысында ташнау іспетті күйдірген қыштан қаланған орын аршылды. Осы топырақ арасында 9 кесілген ақбөкен мүйіздері табылды. Ташнау қыштан қаланған. Ол XVIII ғасырдың ташнауларына қарағанда өзгеше болып келеді. Жобасында төртбұрышты етіп қаланған. Ортасы ойықты болып келеді, ойық табанында бүтін қыш қойылған. Ташнауның оңтүстік-шығыс жағында тандыр пеш ашылды. Оның аузы ташнауға қарай бағытталған. Аузына қарама-қарсы жақта мұржасы бар. Пешті тазалау барысында, шамамен мұржа деңгейінен төмен кесілген мүйіздер шықты. Олар қабат қабат етіп ретсіз жатыр. Тазалап санағанда онда 442 мүйіз табылды. Барлығының мүйіздері үш жағынан араланып тегіс кесілген. Болжам бойынша ақбөкен мүйізі болуы мүмкін. Үш бөлігі кесілген осындай мүйіздер Қаратаудың теріскейіндегі кейінгі орта ғасырлық Күлтөбе және Ран қалаларында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған (Жолдасбаев, 2012: 96). Пеш асты күл қалдығы байқалады. Пештің айналасы кесектен қаланған. Пештің сақталған ернеуінің аумағы 55 см, табанына дейінгі тереңдігі 50 см. Пештің беті қиғаш тор үлгіде сызылған. Күйдірген қыштан соғылған Қарауылхананың солтүстік-шығыс шеті кесектен қаланған қабырғамен үйлесуін анықтауда тазалау жұмыстары жүргізілді. Түрлі деңгейдегі топырақты беткейлер тазаланып, кесіктер жасалды. Осының нәтижесінде қала қорғанына бірнеше жөндеу, қалыңдату жасалғанын байқауға болады. Қарауылхананың қыштан қаланған қабырғасы тазаланған солтүстік-батыс шетінде қалыңдығы 124 см. Басым бөлігінде - 130 см. Оның қабырғасы 26x26x6 см, 30x30x5 см, 27x27x4,5 см, 29x29x6 см бүтін қыштардан, қыш бөліктеріне қаланған. Ашылған Қарауылхана ғимаратының ерекшелігі онда арнайы оқ ататын ойықтар (бойницалар) жасалған. Осыған сай ғимарат жоспарында басқа құрылыстарда кездеспейтін

ерекшеліктер бар. Қарауылханада екі оқ ататын ойық (бойница) сақталған. Қабырғадағы оңтүстік-шығыс бөлігіндегі ойықты шарты түрде 1, ал солтүстік-батыс бөлігін 2 деп белгіледік. №1 ойықтың ені 12-13 см. Ойық биіктігі 80 см. Ойық үсті екі қыштан құрастырылған. Қыштар бір бөлігі жонылып кесілген де қиылысқан жері бұрыш іспетті етіп жасалған. Ойықтың үстінгі бөлігіндегі сақталған қаландының қалыңдығы 12 қатар болып келеді. Қабырғаның сыртқы және ішкі жақтыры тегіс болып қаланған. №1 ойық іші тазаланған кезде күймеген кесектермен қаланып бекітілгені байқалады. Оқ ататын ойық шетінде қаланған қыштардың шеттері біршама сынған. Ойықтың бір шеті 12 қатар кірпіштен қаланған. №1 ойықтан кейін оңтүстікке қарай қаланған қарауылхана қабырғасы тек 42 см ғана сақталған. Қабырғаның одан арғы бөлігінің ізі де сақталмаған. Кірпіштері бұзылып алынған. Қарауылхананың ең биік сақталған бөлігі №1 ойықтан солтүстік тұсы. Бұл жерде қабырға 27 кірпіш қатары сақталыпты. Биіктігі 180 см. №1 ойықтан батысқа қарай қабырға тіке батысқа қарай бағыттталып қаланған. Қабырғаның осы бөлігінің ұзындығы 172 см. Осы қашықтықтан кейін қабырға солтүстік-батысқа қарай бұрылады. Қабырғаның бұрылған бөлігінің ұзындығы 64 см. Бұдан кейін қабырға №2 ойыққа солтүстікке қарай 130 градуспен бұрылады. Оның ұзындығы 142-144 см. №2 ойықтың ені 12-13 см. Ойық биіктігі 82 см. Ойық үстінде екі ғана қатар қыш сақталған. №2 ойық үсті №1 ойық үсті сияқты екі қыштан құрастырылғаны байқалады. Алайда, солтүстік-батыс жақтағы бір қыш орнынан айныған. Қыштардың төменгі бөлігі кесілген де қиылысқанда бұрыш іспетті етіліп қаланғаны байқалады. Ойықтың шетіндегі кірпіштердің шеттері мүжілген. Ойықтың бір шеті 12 қатар кірпіштен қаланған. №2 ойығынан кейінгі қабырға бөлігі оңтүстік-батысқа қарай бағыттталып қаланған. Оның ұзындығы 1,6 м. Осы жерде қабырға солтүстік-батысқа бұрылған, оның ұзындығы 2,66 м. Осы жерде қабырға биіктігі 1 м. Қабырға қалыңдығы үстінгі сақталған, тазаланған жерінде 142-144 см. Күйдірген қабырға қала қорғанына кірген. Сыртқы шығыс шетінде кесек қабырғаға 55 см кіріңкі, ал батыстағы шетінде 1 м текпішекті үлгіде қала қабырғасына енген. Осы қабырға алдында бөлме ішінде сыпа тазаланды. Сыпаның оңтүстік-батыс бөлігінде екі тандыр қалдығы аршылды. Оларыдың бірі әуелгі, бірі кейінгі. Кейінгісі жақсы сақталған. Оның биіктігі 40 см, табанының диаметрі 50 см тандыр беті қиғаш тор үлгіде сызылған. Пештің мүржасы жоқ. Ауа кіретін ойығы батысқа қараған. Ол төртбұрышты ауданы 14 x 17 см. Оның шеті қыш бөлігінен, тастан қаланған. Әуелгі тандыр бөлігінің жартысынан көбі бұзылған. Оның диаметрі 56 см, биіктігі 24 см.

Осы үлгідегі оқ атқыш ойықтар қамалдың келесі бөлігінде болуы мүмкін. Себебі шеңбер тәрізді иіліп келген қорғаныс жүйесінің төменгі бөлігі ашылды. Күйдірілген қыштан қаланған қорғаныс жүйелерінің қалыңдықтары бір-бірінің өлшемдермен дәл келеді. Осы қорғаныс жүйесін негізге ала отырып қалада екі қақпа болуы ықтимал. Алғашқы қақпа су өтетін ор арқылы қорғалған болса, екінші ішкі қақпа осы екі жақты оқ атқыш ойықтарда ораласқан әскердің көмегімен қорғалған болуы мүмкін.

Ортағасырлық Сығанақ қаласында 2018 жылы жүргізілген археологиялық зерттеулер барысында, қаланың шығыс қақпасындағы қорған қамалдары мен мұнараның сыртқы жақтарында қазба жұмыстары жүргізілді (Жолдасбаев, Жетібаев, Бахтыбаев, Арынов, 2019:8). Бұл алаңда қазба жұмыстарын жүргізудің басты мақсаты, қақпаның айналасындағы бос топырақты тазалай отырып, қақпаға жалғасқан қорған қабырғаларының формасы мен көлемін анықтау, сонымен қатар консервациялық жұмыстарға дайындау болып табылатын. Осы мақсатқа байланысты қақпаның орталық бөлігінде (көшеде), оң және сол жақ қорған қамалының сыртқы бөліктерінде археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді.

Қақпаны оң жақ қапталында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде, қақпаның оңтүстік бөлігіндегі қорғаныс қамалының сақталған бөлігінің ұзындығы 18 м, қалыңдығы 3,5 м, сақталған бөлігінің биіктігі болса 1,60 м екендігі анықталды. Қорғаныс қамалы қам кесектен тұрғызылған, ішке қарай кіріңкі бағытта батысқа қарай ұзарып қаланың негізгі қорғаныс қамалына қосылған. Археологиялық қазба жұмыстары барысында, қорғаныс қамалының шығыс бөлігінде, жер бетінен 0,88 м биіктікте және жер бетінен 1,15 м биіктікте бірер қатар күйдірілген кірпіштің жатығынан қаланғандығы, ал қорғаныс қамалының ортаңғы бөлігінде болса, жер бетінен 0,95 м биіктікте бір қатар күйдірілген кірпіштің тігінен қаланғандығы анықталды. Күйдірілген кірпіштердің көлемі 27x27x6 см. Қорғаныс қамалының шығыс бөлігінде, 3x0,75 м көлемінде барлау кесікті 0,75 м тереңдіке дейін қазылып, қорғаныс қамалының құрлымы мен табаны анықталды (3-сурет). Екінші кесік қорған қамалының сыртқы бөлігіне салынды. Оның көлемі 1x12,96 м, 1,8 м тереңдікте қазылды. Бұл кесіктің нәтижесінде ешбір құрылыс орыны анықталған жоқ. Сонымен қатар қорған қамалына үшінші кесік салынды. Кесіктің көлемі 1x0,7 м, 1,1 м тереңдікте қазылды. Нәтижесінде көлемдер 20x20x40, 10x20x40 см болып келетін қам кесектен қаланған қабырға жиегі анықталды. Қақпа жолының табанын анықтау мақсатында ұзындығы 9 м, ені 1,1 м, тереңдігі 0,9 м болып келетін кесік салынды. Осы аралықта қара саз балшықтан тапталған жол төсендісі анықталды.

Сурет 3 – 2018 жылғы шығыс қақпаның жобасы

Қақпаны сол жақ қапталында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының барысында, қақпаны сол қапталында орналасқан мұнараның батысында 6,72 м қашықтықтан тағы бір мұнараның ізі анықталды. Мұнара күйдірілген кірпіштен қаланған. Күйдірілген кірпіштің көлемі 27x27x6 см. Мұнараның сақталған бөлігінің ұзындығы 5,87 м, биіктігі болса 0,90 м. Бос топырақты тазалаудың нәтижесінде, мұнараның төменгі бөлігіндегі кірпіштер 9 қатарға дейін жатығынан қаланғандығы, оның үстінгі бөлігіндегі кірпіштер болса тігінен қаланғандығы, ал оның үстінгі бөлігіндегі кірпіштер болса қайтадан жатығынан қаланғандығы анықталды. Мұнараның кірпіш қаланған бөлігінің қалыңдығы 2,77 м, ал радиусы болса 6,72 м.

Мұнараның айналасындағы бос топырақты тазалау барысында, батысқа қарай 12,50 м дейін созылған күйдірілген кірпіштен тұрғызылған қорғаныс дуалының ізі анықталды. Қорғаныс дуалының айналасындағы бос топырақты тазалау барысында, мұнарадан 6,60 м дейінгі бөлігінен кірпіш қаландысының ізі анықталды, ал қалған 5,90 м бөлігінен жүйесіз жатқан кірпіш іздері анықталды. Қорғаныс қамалының табаны мен қалыңдығын анықтау мақсатында, мұнарадан батысқа қарай 5,85 м қашықтықтан, ішкі қамалдан оңтүстікке қарай 2,27 м қашықтықтан барлау кесігі қазылды. Барлау кесігінің көлемі 7x1,70 м, кесігі 1,50 м тереңдікке дейін қазылды. Кесіктің нәтижесінде мұнараның жалғасы шыққан жоқ. Сонымен қатар осы бөліктегі қорған қамалының сыртқы бөлігін тазалау барысында адам қаңқасының екі бас сүйегі мен тоқпан жілігі шықты. Бұл сүйектер қорған қамалының астында басылып қалған. Бір бас сүйектің артықы жағы тік кесілген. Мұндай толық емес адам қаңқалары қаланың аумағынан көптеп кездеседі. Бұл жаугершілік заманда соғыс алаңында қаза тапқан жауынгерлердің сүйектерін қала маңына жерлеген болса керек.

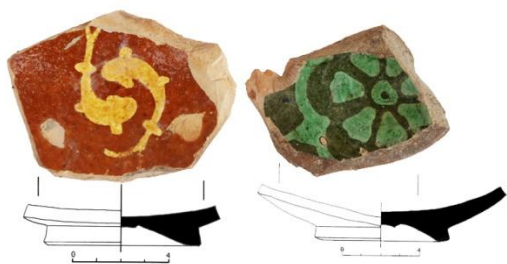
Қақпаның сол жақ бөлігіндегі сыртқы ор ашылып, тазалау жұмыстары жүргізілді. Оның ұзындығы 32 м, тереңдігі 2 м, ені 7 м. Қазба кезінде ешбір құрылыс орындары анықталған жоқ. Тазалау барысында тек ретсіз жақтан қыш құландылар ғана шықты. Бұл құландылар мұнара қабырғаларынан қалыптары болуы мүмкін. Сонымен қатар қаландылар арасынан әртүрлі өрнектегі қыш қаптамааларда құрылыс материалы ретінде қаланып кеткен. Тазалау жұмыстары барысында орта кесе түбінің сынықтары мен әртүрлі өрнектегі қыш қаптамаалар шықты.

Сырланған орта кесенің табан бөлігі. Табанының диаметрі 0,7 см бұл орта кесенің қалыңдығы 0,5 см. Қоңыр-қызғылт түске сары түспен екі лақа балық бейнеленген. Шебер қарама-қарсы жүзген екі лақа балықтың бастарын бір-біріне бұрған сәтін өте керемет бейнелеген. Яғни балықтар бастарын бір-біріне бұра отырып, дөңгелене гүлдің ойынын жасайды. Екі балықтың оң жақтарындағы үш желбезектері гүлдің күлтесі, ал құйрықтары гүл сабақтары тәрізді керемет үйлесім тапқан (4-сурет 1).

Сырланған орта кесенің табан бөлігі. Табанының диаметрі 0,7 см бұл орта кесенің қалыңдығы 0,6 см. Жасыл түске ашық жасыл түспен алты күлтелі гүл бейнеленген. Гүлді айналдыра тағы бір өрнек байқалады. Шамасы төрт жарты шарды бір-бірімен түйістіре, түйіскен жерлеріне кішкене күмбезше түсірген (4-сурет 2).

Қыш қаптамааларға тоқталатын болсақ сыртқа формасына, жасалу техникасына, ою өрнегіне қарай алуан түрлі. Жасалу техникасына қарай екі түрге: қалыпта пошымдалған және кеспе әдісімен деп бөлуге болады. Қалыпта пошымдалған дегеніміз, қамыры сәл жұмсақтау сазды қалыпқа салып жасайды. Ал кеспе әдісі дегеніміз тығыз қамырлы сазды қыш қаптама формасына келтіріп, бетіне арнайы жасалған

трафаретті қойып, артық жерін өткір ұшты аспаппен кесіп алып отырған. Ою өрнектері өсімдікті және геометриялық болып келген қыш қаптамалардың кейбірінің рельефті ойықтарына, майоликалық қаптамаларды сындырып отырғызып отырған. Аталған қыш қаптамалардың көпшілігі бір-бірімен қиюласатындай етіп жасаған. Ішінде шексіздік белгісінің күрделі геометриялық өрнекпен ұштасқандары да кездеседі (5-сурет).

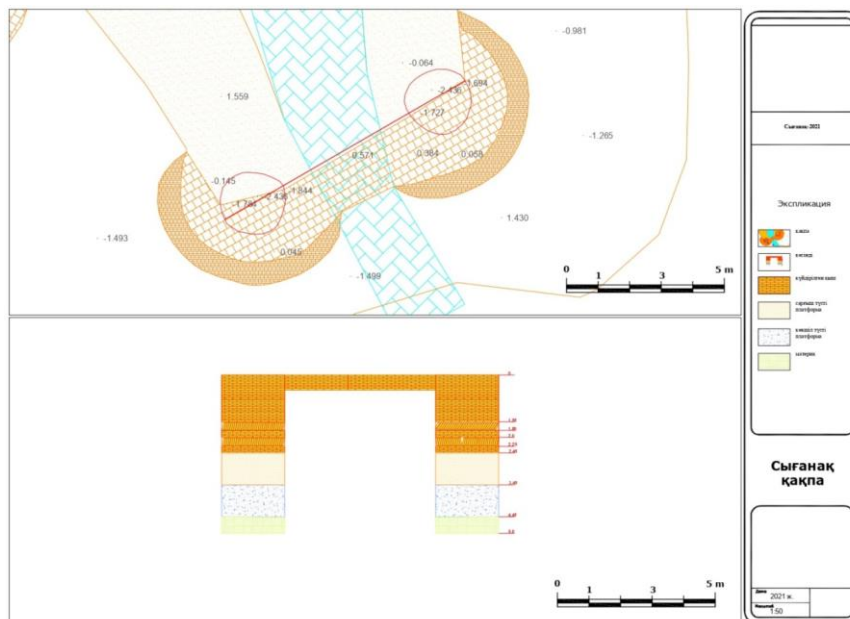
Сурет 4

Сурет 5

Ортағасырлық Сығанақ қаласында 2021 жылы жүргізілген археологиялық зерттеулер барысында, қаланың шығыс қақпасында қазба жұмыстары жүргізілді. Бұл алаңда қазба жұмыстарын жүргізудің басты мақсаты, қақпаның екі қапталындағы мұнаралардың ортасына аумағы 2 м қазба салып, мұнаралардың ішкі бөліктерінің материкке дейінгі құрлымын анықтау, реставрациялық жұмыстарға дайындау болып табылатын. Осы мақсатқа байланысты қақпаның екі қапталындағы, оң және сол қапталындағы мұнараларының орталық бөліктерінде археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп, жасалу құрылымы анықталды (6-сурет).

Қақпаның оң қапталындағы мұнаның ішкі бөлігінің құрлымын анықтау мақсатында мұнаның орталық бөлігіне шеңбер пішінді етіліп аумағы 2 м болып келетін қазба салынды. Қазба жұмысы жердің беткі қабатынан 5 м тереңдікке дейін жалғасты. Жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде, мұнаның сақталған беткі қабатынан 1,55 м тереңдікке дейінгі аралықтан жатқызып бір бірінің үстіне қаланған күйген кірпіш қаландысы анықталды. Күйген кірпішті қалау барысында бүтін кірпіштермен қатар сынық кірпіштерді де пайдаланған. Мұнаның сақталған беткі қабатынан 1,55 – 1,8 м тереңдікте күйген кірпішті бір қатар дандана іспеттес тігінен қаланғандығы анықталды. Мұндай үлгідегі қаланды 2013 жылы аталмыш қақпаның аспалы көпірінің қарсы бетін ашу барысында анықталған болатын. Тазалау жұмыстары барысында тігінен қаланған кірпіштердің жоғарғы жағы оң жақа аздап жатыңқы орналасқандығы анықталды. Пайымдауымызша мұнаның жоғарғы бөлігіндегі ауыр салмақтың салдарынан тік қаланған данданың оң қапталға аздап шалқайуына себеп болған. Мұнаның сақталған беткі қабатынан 1,8 – 2 м тереңдікте күйген кірпішті қайталап төрт қатар етіп жатығынан қаланғандығы, оның астында 2 – 2,25 м тереңдікте күйген кірпішті қайталап бір қатар тігінен қаланғандығы, одан соң 2,25 – 2,45 м тереңдікте күйген кірпішті қайталап төрт қатар етіп жатығынан қаланғандығы анықталды. Мұнара құрлысында пайдаланылған кірпіштердің көлемдері әр түрлі болып келуде: 27x27x6, 26x26x5, 23x23x5 см, кірпіштердің бір бөлігі ашық сарғыш түсті саз балшықтан күйылса, бір бөлігі ашық қызғыш түсті саз балшықтан күйылып арнайы пештерде күйдірілген. Кірпіштерді қалау барысында ашық көкшіл түсті саз балшықты пайдаланған. Осы үлгідегі күйдірілген қыштар Жамбыл облысы, Шу өңіріндегі ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) қаласындағы қазба кезінде анықталған XI-XIV ғғ. құрылыс нысандарынан көруге болады (Yeraly Akymbek, Veibit Baibugunov, 2013: 1236). Қолданып отырған күйдірілген қыштар ортағасыр кезеңдерінде көптеп қолданған.

Сурет 6 2021 жылғы шығыс қақпа мұнаралырының жобасы мен тік кесіндісі

Қақпаның оң қапталындағы мұнаның орталық бөлігінде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде жоғарыда айтып өткеніміздей мұнаның сақталған беткі қабатынан 2,45 м тереңдікке дейінгі аралықта күйдірілген кірпіш қаландысы, оның астында 1 м тереңдікте ашық сарғыш түсті саз балшықтан қатты тығыздалып жасалған платформа, ал оның астынан 1 м тереңдікке дейінгі аралықтан көкшіл түсті саз балшықтан қатты тығыздалып жасалған платформа анықталды. Қазба жұмысы барысында мұнаның сақталған беткі қабатынан 4,45 м тереңдіктен ашық сарғыш түсті материк анықталды. Материкке толық көз жеткізу мақсатында қазба жұмысы мұнаның сақталған беткі қабатынан 5 м тереңдікке дейін жүргізілді.

Қақпаның оң қапталындағы мұнаның ішкі бөлігінің құрлымы толық анықталып болған соң, ендігі кезекте қақпаның сол қапталындағы мұнаның ішкі бөлігінің құрлымын анықтау мақсатында қазба жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде қақпаның оң қапталындағы мұнарадан анықталған қабаттар сол қапталынан да анықталды. Атап айтар болсақ, мұнаның сақталған беткі қабатынан 2,45 м тереңдікке дейінгі аралықта күйдірілген кірпіш (жатығынан, тігінен қаланған) қаландысы, оның астында 1 м тереңдікте ашық сарғыш түсті саз балшықты платформа, ал оның астынан 1 м тереңдікке дейінгі аралықтан көкшіл түсті саз балшықты платформа анықталды. мұнаның бұл бөлігінен де, мұнаның сақталған беткі қабатынан 4,45 м тереңдіктен ашық сарғыш түсті материк анықталды. Материкке толық көз жеткізу мақсатында қазба жұмысы 5 м тереңдікке дейін жүргізілді.

Ескерткіш маңайында жер асты суының жақын орналасуына байланысты материкке дейін қазба жұмысын жүргізуге қиындықтар туғызды. Дегенмен мұнаның сақталған беткі қабатынан 4,45 м тереңдіктен ашық сарғыш түсті материк анықталып, қазба жұмысы 5 м тереңдікке дейін жалғасын тапты. Жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде мұнара құрлысында күйдірілген кірпіш, арнай дайындалған саз балшық және маңайдағы XII-XIV ғасырларға жататын кесенелердің әрлеуші қыш қаптамаларының пайдаланылғандығы анықталды. Себебі қазба жұмысы барысында кірпіш қаланды қабырғаның арасынан XII-XIV ғасырларға жататын әрлеуші қыш қаптамалардың бірнеше бөліктері алынды. Пайымдауымызша маңайдағы XII-XIV ғасырларға жататын кесенелердің әрлеуші қыш қаптамаларын кейінірек мұнаның құрлысына пайдаланған.

Қорытынды. Қорыта келе ортағасырлық Сығанақ қаласының шығыс қақпасы өзіндік архитектуралық ерекшелігі бар құрылыс болып табылады. Шығыс қақпа мен қорған қамалдарында 2009 жылдан бері қазба жұмыстары жүргізілген болатын. Осы мақалада әр жылғы қазбаның өзіндік ерекшеліктері мен қазба әдістері және жобалыры талқыланды. 2009 жылы шығыс қақпа құрылысының ор алдындағы мұнара қалдықтары тазаланған болатын. Ал, 2015-2018 жылдары екі мұнаралы шығыс қақпа, алдыңғы платформа, қамалды жағалай орналасқан ор және қорған қабырғалары белгілі бір аумақта ашылған болатын. Нәтижесінде шығыс қақпадағы екі қорғаныс жүйесі болғандығы анықталды. Анықталған шығыс қақпа мұнараларын қайта қалпына келтіру мақсатында 2021 жылы ортасына аумағы 2 м болып келетін қазба кесіндісі салынған болатын. Қазба жұмыстарының 5 м тереңдікке дейін қазылып, жасалу құрылымын анықтауға қолжеткіздік. Сығанақ қақпасын өңірдегі анықталған ортағасырлық Сауран, Отырар қалаларының басты қақпаларымен салыстырмалы талдау жасай отырып,

қақпа құрылымдарының ұқсастығы мен ерекшелігі анықталды. Аталмыш қалалардың қақпаларында аспалы көпірлердің орналасуы, қақпаның ішкі бөлігінде күзетшілерге арналған бөлмелердің орналасуы және ішкі бөлігінің құрлымы тар қиылыстар түрінде болып келуі бір-бірімен ұқсастығын көрсетуде. Ал, Сығанақ қаласының шығыс қақпасының ортағасырлық Сауран және Отырар қалаларының қақпаларынан ерекшелігі, қақпаның ішкі бөлігінде қақпа күзетшілеріне қосымша бір мұнарасының болуы және негізгі платформа алға 4,5 м шығыңқы болып орналасуында. Сонымен қатар, қақпаның ішкі бөлігінен қақпаға жоспарлана салынған қыш қаптамалы қабырғаның оң қапталынан қыш қаланды қорғаныс ойықтарының орналасуы, аталмыш қақпаның жоғарыда аталған қақпалардан ерекшелігін көрсетеді.

Қала төңірегінде Кеңес өкіметі тұсында егістік алқабына және ауылдың орналасуына байланысты созылып жатқан рабат аумағындағы құрылыстар бұзылып кеткен. Соңғы жылдары Батыс-Қытай Батыс-Европа күре жолының түсуіне байланысты қала аумағына кіретін рабат аймағын қатты бұзып отыр. Жолды кеңейту және көтеру мақсатында осы аймақтан топырақтар алынған. Соның салдарынан жол бойындағы мәдени қабаттар алынып, жер табанынан су шығып үлкен екі көлшікке айналып отыр. Сол кезде осы аумақты қазу барысында трактомен жер қазушы болып жұмыс атқарған ауыл тұрғындардың айтуынша адам сүйектері мен күйген күл қалдықтары көптеп шыққанын айтады. Бұл осы жолды салу кезінде сараптама қорытындысын берген мекеменің жұмысқа деген салғырттығының арқасында қаншама зерттеуді талап ететін құнды деректерден, материалдардан айрылып отырмыз. Алдағы уақытта зерттеуді талап ететін маңызы бар тарихи ескерткіштерімізді қорғап, сақтап қалу амалдарын қарастырғанды жөн санап отырмыз. Қазіргі таңда тарихы ерте заманнан бастау алатын ортағасырлық Сығанақ қаласының қорғау аймағынан құрылыс не егістік алқаптарын жер бермеу мәселесі қатаң қолға алынса дейміз. Құнды мұраларымызды сол қалпында сақтап қалу ауыл, аудан және облыстық жауапты тұлғаларымызға аманат.

Әдебиеттер

- Syzdykov B., Zhetibayev K., Bahtybayev M. Research of the system of protection of the medieval city of Syganak // Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлытық университеті Хабаршысы «Тарих» сериясы, №4 (103) 2021. 42-52 б. <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v103.i4.05>
- Yeraly Akymbek and Beibit Baibugunov. Minaret of Medieval City Aktobe. // World Academy of Science, Engineering and Technology. Vol:78 2013-06-24.
- Zholdasbaev S., Aldabergenova M. The medieval town of Kazakhstan // Asian Social Science. Volume 9, Issue 5, 2013. p. 73–82.
- Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана / Труды ИИАЭ АН Каз ССР. Т.5. Алматы: 1958. С. 215.
- Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. Алматы: 1970. 207б.
- Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана / Известия АН Каз ССР. Серия археологическая. Выпуск 2. Алматы, 1949. 59–99 б.
- Жолдасбаев С. Ортағасырлық Сығанақ қаласы (X-XVIII ғғ.) / Көмекші оқу құралы. Түркістан: Туран, 2010. 224 б.
- Жолдасбаев С. Позднесредневековые города на северных склонах Каратау. Туркистан: Туран, 2012. С. 109.
- Жолдасбаев С., Қожа М., Жетібаев К., Бахтыбаев М., Мургабаев С., Арынов Қ., Малдыбекова Л., Амантуров М. Сығанақ қаласында 2015 жылы жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары // Қазақстанның тарихи-мәдени мұраларының өзекті мәселелері: өткені, бүгіні мен болашағы. Алматы: 2016. 312 б.
- Жолдасбаев С., Жетібаев К., Бахтыбаев М., Арынов Қ. Сығанақ қалашығының шығыс қақпасында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары // Ясауи университетінің хабаршысы. 2019. №1 (111). Б. 7–17.
- Каллаур В.А. Древние города Саганакъ (Сунакъ), Ашнасъ или Эшнасъ (Асанасъ) и другие в Перовскомъ уезде, разрушенные Чингисъ-ханомъ въ 1219 году // ПТКЛА, V. Ташкент: 1900. С. 204.
- Каллаур В.А. Древние города, крепости и курганы по реке Сырь-Дарье, в восточной части Перовского уезда // ПТКЛА, VI. Ташкент: 1901. С. 69-78.
- Кастанье И.А. Надгробные сооружения киргизских степей. Оренбург: 1911. С. 189–192.
- Киракос Гандзакечи. История Армении. Москва: 1976. С. 224.
- ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің 2009-2011 жылдарға жариялаған мемлекеттік «Мәдени мұра» гранты бойынша Мәдениет және ақпарат саласындағы қолданбалы ғылыми зерттеулер бағдарламасы аясында орындалған Ортағасырлық Сығанақ қаласы ғылыми жобаның 2009 жылғы (аралық) есебі. Түркістан: 2011. 61 б. / ХҚТУ АҒЗО архиві.
- Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. - Санкт-Петербург: 1870. 38 б.
- Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі (Диани лұғат-ит-түрік). 3 томдық шығармалар жинағы. – Т. I. – Алматы: «Хант», 1997. 531 б.
- Смирнов Е.А. Древности на среднем и нижнем течении р. Сырдарья // ПТКЛА от 17 февраля 1897 г.
- Фазлаллах Ибн Рузбихан Исфাহани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя). Перевод, предисловие и примечания Р. П. Джалиловой. Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1976. С. 533.
- Якубовский А.Ю. Развалины Сыгнака // Сообщения ГАИМК. Т.2. Ленинград: 1929. С. 123-159.

References

- Syzdykov B., Zhetibayev K., Bahtybayev M. Research of the system of protection of the medieval city of Syganak // *Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлыттық университеті Хабаршысы «Тарих» сериясы, №4 (103) 2021.* 42-52 б. <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v103.i4.05>
- Yeraly Akymbek and Beibit Baibugunov. Minaret of Medieval City Aktobe. // *World Academy of Science, Engineering and Technology. Vol:78 2013-06-24.*
- Zholdasbaev S., Aldabergenova M. The medieval town of Kazakhstan // *Asian Social Science. Volume 9, Issue 5, 2013.* p. 73–82.
- Ageeva E.I., Patsevich G.I. Iz istorii osedlyh poselenii i gorodov Iujnogo Kazahstana. [From the history of settled settlements and cities of South Kazakhstan]. Trudy IIAE AN Kaz SSR. T.5. Almaty, 1958. p. 215. [In Russian]
- Akishev K.A., Baypakov K.M., Erzakovich L.B. Drevnii Otrar [Ancient Otrar]. Alma-Ata: Izdatelstvo «NAUKA» Kazahskoi SSR, 1970. p. 207. [In Russian]
- Bernshtam A.N. Problemy drevnei istorii i etnogeneza Yuzhnogo Kazahstana. [Problems of ancient history and ethnogenesis of South Kazakhstan]. Izvestia AN Kaz SSR. Seriiia arheologicheskaya. Vypusk 2. Almaty, 1949. p. 59–99. [In Russian]
- Zholdasbaev S. Ortagasyrlyk Syganak kalasy (X–XVIII gg.). [Medieval city of Syganak (X–XVIII centuries)]. Turkistan: Turan baspasy, 2009. p. 246 [In Kazakh]
- Zholdasbaev S. Poznesrednevekovye goroda na severnyh sklonah Karatau [Late medieval cities on the northern slopes of Karatau]. Turkistan: Turan, 2012. 109 s. [In Russian]
- Zholdasbaev S., Kozha M., Zhetibaev K., Bahtybaev M., Murgabaev S., Arynov K., Maldybekova L., Amanturov M. Syganak kalasynda 2015 zhyly zhurgizilgen arheologiyalyk zertteu zhymystary [Archaeological excavations in Syganak in 2015] // *Kazakstannyn tarihi-madeni muralarynyn ozekti maseleleri: otkeni, bugini men bolashagy.* Almaty: 2016 . 312 b. [In Kazakh]
- Zholdasbaev S., Zhetibaev K., Bahtybaev M., Arynov Q. Syganaq qalashygynyn shygys qappasynda jurgizilgen arheologualyq qazba jumystary [Archaeological excavations at the eastern gate of the town of Syganak] // *Iasau universitetinin habarshysy.* 2019. №1 (111). B. 7–17. [In Kazakh]
- Kallaur V.A. Drevnie goroda Saganak (Sunak), Ashnas ili Eshnas (Asanas) v Perovskom uезде, razrushennyye Chingiz-hanom 1219 g. [The ancient cities of Saganak (Sunak), Ashnas or Eshnas (Asanas) in the Perovsky district, destroyed by Genghis Khan in 1219.]. PTKLA. Prilozheniya k protokolu ot 7 fevraliya 1900. p. 204. [In Russian]
- Kallaur V.A. Drevnie goroda, kreposti i kurgany po reke Syr-Dare, v vostochnoy chasti Perovskogo uезда [Ancient cities, fortresses and burial mounds along the Syr-Darya River, in the eastern part of the Perovsky district] // PTKLA, VI. Tashkent: 1901. p. 69-78. [In Russian]
- Kastane I.A. Nadgrobynye sooruzheniya kirgizskih stepei. [Gravestones of the Kyrgyz steppes]. Orenburg: 1911. p. 189–192. [In Russian]
- Kirakos Gandzakesi. Istoriya Armenii [History of Armenia]. Moskva: 1976. p. 224. [In Russian]
- KR Madeniet zhane akparat ministriginin 2009-2011 zhyldarga zhariyalagan memlekettik «Madeni mura» granty boynsha Madeniet zhane akparat salasyndagy koldanbaly gylimi zertteuler bagdarlamasy ayasynda oryndalghan Ortagasyrlyk Syganak kalasy gylimi zhobanyn 2009 zhylygy (aralyk) esebi. Turkistan: 2011. 61 b. / HKTU AGZO arhivi. [In Kazakh]
- Lerh P. Arheologicheskaya poezdka v Turkestanskii krai v 1867 godu. [Archaeological trip to Turkestan region in 1867]. Sank-Peterburg: 1870. p. 38. [In Russian]
- Mahmut Kashkari. Turik tilinin sozdigi [Dictionary of the Turkish language] (Diani lugat-it-turik). 3 tomduk shygarmalar zhinagy. I tom. Almaty: «Hant», 1997. p. 531. [In Kazakh]
- Smirnov E.A. Drevnosti na srednem i nizhnem techenii r. Syrdari. [Antiquities in the middle and lower reaches of the river Syrdarya]. PTKLA ot 17 fevralia 1897. p. 7. [In Russian]
- Fazlallah Ibn Ruzbihan Isfahani. Mihman-name-ii Buhara (Zapiski buharskogo gostya) [Notes of a Bukhara guest]. Perevod, predislovie i primechaniya R. P. Dzhaliilovoi. Moskva: Nauka. Glavnaya redakciya vostochnoi literatury, 1976. p. 533. [In Russian]
- Yakubovskii A.Iu. Razvaliny Sygnaka. [Ruins of Sygnak a]. Soobsheniya GAIMK. 1929. Vol. 2, p.123-159. [In Russian]

**Рецензия
Сын-пікір
Review**

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_236

**РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ Б.Г. АЯГАНА: ИСТОРИЯ УЛУГ УЛУСА – ЗОЛОТОЙ ОРДЫ:
КУРС ЛЕКЦИЙ. АЛМАТЫ, ТОО «ЛИТЕРА-М», 2020. 224 С.****Аканов Куаныш Газизович^{1*}ID**¹Институт истории государства КН МОН РК, Казахстан, г. Астана*Автор-корреспондент
E-mail: kukaandvita@mail.ru

Аннотация. В рецензии проводится обзор книги доктора исторических наук, профессора, заместителя директора Института истории государства КН МОН РК «История Улуг Улуса – Золотой Орды: курс лекции» Б.Г. Аягана. В книге поднимаются наиболее дискуссионные вопросы по истории образования, функционирования и распада Золотоордынского государства. Работа представляет собой учебное пособие обобщающего характера, где стиль изложения исторических сведений освобожден от излишней нагрузки научными терминами, а форма подачи материала излагается достаточно доступным и легко читаемым языком. В то же время необходимые данные о датировках образования Улуг Улуса, деятельности видных правителей, военных деятелей, хронологии основных событий даны в полном объеме с наличием цветных иллюстраций, вставок из источников и методического комплекса.

Ключевые слова: история Казахстана, Улуг Улус, Золотая Орда, Шибаниды, постзолотоордынские государства, Ак Орда, Моголистан, средневековые источники, топонимика.

Статья выполнена в рамках реализации проекта № AP09258941 «Роль и значение династии Шибанидов в истории Золотой Орды, Ак Орды и Казахского ханства (XIII-XVII вв.)» МОН РК

ҒТАМР 03.20

**Б.Г. АЯҒАННЫҢ КІТАБЫНА ПІКІР: ҰЛЫҚ ҰЛЫСЫ – АЛТЫН ОРДА ТАРИХЫ:
ДӘРІС КУРСЫ. АЛМАТЫ, «ЛИТЕРА-М» ЖШС, 2020. 224 Б.****Аканов Куаныш Газизович^{1*}ID**¹ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты, Қазақстан, Астана*Автор-корреспондент
E-mail: kukaandvita@mail.ru

Түйіндеме. Пікірда тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары Б.Г. Аяғанның «Ұлық Ұлыс – Алтын Орда мемлекеті тарихы. Дәрістер жинағы» кітабына шолу жасалған. Кітапта Алтын Орда мемлекетінің құрылуы және ыдырауы тарихына қатысты ең даулы мәселелер көтерілген. Жұмыс тарихи ақпаратты беру стилі ғылыми терминдердің шамадан тыс жүктемесінен босатылған, материалды беру формасы жеткілікті түсінікті және оқуға жеңіл тілде берілген жалпылау сипатындағы оқулық болып табылады. Сонымен бірге, Ұлық Ұлыстың құрылу мерзімі, көрнекті билеушілер, әскери қайраткерлердің қызметі, негізгі оқиғалардың хронологиясы туралы қажетті деректер түрлі-түсті суреттермен, дереккөздерден алынған қосымшалар арқылы толық берілген әдістемелік кешен.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Ұлық Ұлысы, Алтын Орда, Шибанидтер, Алтын Ордан кейінгі мемлекеттер, Ақ Орда, Моголстан, ортағасырлық деректер, топонимика.

IRSTI 03.20

REVIEW OF THE BOOK OF B.G. AYAGAN: HISTORY OF THE ULUG ULUS - THE GOLDEN HORDE: A COURSE OF LECTURES. ALMATY, LLP "LITERA-M", 2020. 224 P.**Kuanysh G. Akanov^{1*}ID**¹Institute of History of the State CS MES RK, Kazakhstan, Astana

*Corresponding author:

E-mail: kukaandvita@mail.ru

Abstract. The review provides a summary of B.G. Ayagan's book – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of State History of the CS MES RK “History of Ulug Ulus – the Golden Horde: lecture course”. The book raises the most controversial issues on the history of formation, functioning and collapse of the Golden Horde state. The work is a textbook of generalizing nature, where the style of presenting historical information is freed from an excessive load of scientific terms, and the form of presentation of the material is presented in a fairly accessible and easy to read language. At the same time, the necessary data on the dating of the formation of the Ulug Ulus, the activities of prominent rulers, military figures, and the chronology of the main events are given fully with the presence of color illustrations, inserts from sources and a methodological complex.

Key words: history of Kazakhstan, textbook, Ulug Ulus, Golden Horde, Shibanids, post-Golden Horde states, Ak Orda, Moghulistan, medieval sources, toponymy.

В 2020 году вышла в свет новая книга Б.Г. Аягана – доктора исторических наук, профессора, заместителя директора Института истории государства КН МОН РК «История Улуг Улуса – Золотой Орды. Курс лекции». Книга рекомендована Ученым советом данной организации, ее официальными рецензентами выступили: М. Алпысбес – д.и.н., профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, А. Абулхайров – к.и.н., доцент (Республика Крым), А. Исин – к.и.н., доцент, профессор университета им. Шакарима.

Данное учебное пособие ранее уже неоднократно рецензировалось в 2021 году. Первая отобранная и представленная в обзоре рецензия подготовлена Р.Г. Букановой – д.и.н., заслуженным деятелем науки Республики Башкортостан, доктора наук АН РБ, проф., Уфимского юридического института Министерства внутренних дел России. В рецензии, опубликованной в журнале «Проблемы востоковедения», кратко прослеживаются наименования и направления работ Б.Г. Аягана по истории эпохи раннего средневековья, посвященных изучению отношений постордынских государств на территории Казахстана и соседних землях в конце XV нач. – XVI вв. Обзор книги начинается с заключения факта о закономерности ее появления, так как история Золотой Орды, по мнению рецензента ранее «не занимала положенного ей места в казахстанской историографии» (Буканова, 2021: 90). Рецензент отмечает, что взгляды Б.Г. Аягана основаны на анализе значительного комплекса источников, включающих труды восточных и европейских авторов. Приветствуется рецензентом и сформировавшееся, на основе анализа множества источников, мнение исследователя на основную причину упадка Золотой Орды как «утрата лидерства в научных и индустриальных технологиях». Отмечаются и такие качества книги как обеспеченность красочными иллюстрациями, «сочетание научности с доступностью» и др., что, по мнению рецензента, должно стать залогом ее востребованности среди читателей (Буканова, 2021: 91).

Следующей рецензией, рассматриваемой в обзоре, является статья М.А. Алпысбеса, опубликованная в сборнике статей международной научной конференции «Золотое наследие». В тексте рецензии отмечается, что учебное пособие Б.Г. Аягана имеет возможность заполнить образовавшийся вакуум по истории преподавания Золотой Орды. М.А. Алпысбес выделяет ряд достоинств книги: базируемость на первоисточниках, наличие объективных научных данных, критические подходы к устаревшим подходам отдельных ученых, наличие собственных взглядов на развитие определенных исторических процессов, толкование сложившихся в источниках трактовок. Анализируя текст учебного пособия рецензент дает автору несколько ценных рекомендаций: более подробное изучение фактора исламизации Золотой Орды, детальное обсуждение дискуссии о локализации государств чингизидов и др. В целом, по мнению рецензента, книга имеет «легкий, свободный стиль изложения исторического материала», где автор «как бы приглашает читателя обсудить излагаемые в разделе вопросы» (Алпысбес, 2021: 321-328). Несмотря на то, что при анализе книги рецензент не совсем точно указал

наименования некоторых параграфов, в целом, отметим, что его мнение достаточно объективно отражает ценность рецензируемого им учебного пособия.

Что касается нашего мнения по рецензируемой книге, то нужно отметить несколько достоинств данного научного труда. Пособие действительно имеет достаточно свободный стиль изложения, исторический материал которого преподносится в научном стиле. Проводится подробный обзор источников по истории Золотой Орды с охватом работ средневековых восточных и европейских авторов. Не менее обширной можно назвать историографическую базу по теме исследования для анализа которой используются труды В.Г. Тизенгаузена, В.В. Бартольда, В.О. Ключевского, Б.Д. Грекова, Л.Н. Гумилева, Э. Хара-Давана, В.В. Вельяминова-Зернова, М.Г. Худякова, М.Г. Сафаргалиева, А. Вамбери и мн. др. Рецензируемая работа является по-своему оригинальным научным трудом, в котором поднимаются многие малоизученные вопросы по истории Золотой Орды. Широко используются материалы, проанализированные рядом европейских научных центров. Отдельно отмечаются заслуги ученых Татарстана, где в 2016 году опубликована коллективная монография «Золотая Орда в мировой истории». С 2013 года коллективом Института истории имени Ш. Марджани выпускается научный журнал «Золотоордынское обозрение» (Аяган, 2020: 23-24).

Рассматривается в книге также значение выступлений и посланий Президента Республики Казахстан К.-Ж.К. Токаева. К примеру, в докладе на Международном туристском форуме «Улытау-2019» был сделан акцент на празднование 750-летия Золотой Орды и организацию ряда мероприятий по чествованию Джучи-хана. В их числе крупные научные конференции которые позволили ученым ввести в научный оборот новые данные по археологии, этнографии, популяционной генетике (Аяган, 2020: 23).

Важной особенностью курса лекции можно назвать аргументированную и логически выстроенную позицию его автора по критике подходов зарубежных (европейских и американских) и советских исследователей. К примеру, анализируя монографию американского ученого Дж. Уэзерфорда, Б.Г. Аяган отмечает недостаточный интерес к истории Золотой Орды в сравнении с империей хана Хубилая. Что касается трудов советских историков, то здесь приводятся следующие замечания: необъективный подход к истории империи чингизидов, наличие ошибок при комментировании текстов и переводов, негативные характеристики Золотой Орды в учебниках 1940-1950-х гг. (Аяган, 2020: 6-8). Достаточно объективно в учебном пособии говорится о вкладе выдающихся представителей казахской художественной элиты И. Есенберлина, М. Магауина, А. Кекильбаева в популяризацию истории Золотой Орды, литературные произведения которых в 70-80-е гг. XX века способствовали привлечению обширного внимания к данной теме со стороны населения Казахстана (Аяган, 2020: 25).

В то же время стоит отметить наличие в книге отдельных эмоциональных оценочных терминов и публицистических суждений, что несколько снижает впечатление о качестве результатов научного исследования. В их числе укажем такие фразы как: «побежденные народы оказались очень мстительными», «потомки Чингис-хана, которых проклинает официальная историография Ирана, арабского Востока, России и целой дюжины государств Азии...», «неприятный термин «номады» и пр. (Аяган, 2020: 7-8).

Однако, в целом нужно признать, что, несмотря на указанные недостатки, рецензируемое учебное пособие является существенным вкладом в историографию по золотоордынской тематике и может быть применено в качестве дополнительного источника при подготовке рефератов и семинаров по истории Золотой Орды и изучению ее историко-политического наследия. Считаю, что данный курс лекции будет весьма полезным для учащихся старших классов, средних и высших учебных заведений, а также тех, кто интересуется историей степных кочевых империй.

Литература

Алпысбес М.А. Рецензия на книгу: Аяган Б.Г. История Улуг Улуса – Золотой Орды: курс лекций // Золотоордынское наследие. Сборник статей, посвященный 700-летию со дня рождения средневекового татарского поэта Сейфа Сарай. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2021. С. 321-329.

Аяган Б. История Улуг Улуса – Золотой Орды. Курс лекции. Алматы, ТОО «Литера-М», 2020. 224 с.

Буканова Р.Г. О книге Б.Г. Аягана «История Улуг Улуса – Золотой Орды. Курс лекций». // Проблемы востоковедения. 2021. № 1. С. 90-91.

References

Alpysbes M.A. Retseziya na knigu: Ayagan B.G. Istoriya Ulug Ulusa – Zolotoi Ordy: kurs lektzii [Book review: Ayagan B.G. History of Ulug Ulus - Golden Horde: a course of lectures] // Zolotoordynskoe nasledie. Sbornik statei, posvyashchennyi 700-letiyu so dnya rozhdeniya srednevekovogo tatarskogo poeta Seifa Sarai. – Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2021. P. 321-329. [in Russian].

Ayagan B. Istoriia Ulug Ulusa – Zolotoi Ordy. Kurs lektzii. [History of Ulug Ulus – Golden Horde. Lecture course]. Almaty, TOO «Litera-M», 2020. 224 p. [in Russian].

Bukanova R.G. O knige B.G. Ayagana «Istoriya Ulug Ulusa – Zolotoi Ordy. Kurs lektzii [About the book by B.G. Ayagan “History of Ulug Ulus - the Golden Horde. Lecture course.”]. // Problemy vostokovedeniya. 2021. № 1. P. 90-91 [in Russian].

**МЕРЕЙТОЙ
ANNIVERSARY
ЮБИЛЕЙ*****Аса құрметті Қайдар Сейсембайұлы!***

Сіздің атыңыз Қазақстанның тарихшылар қауымына ғана емес, алыс және жақын шет елдердің тарихшыларына да жақсы таныс.

Сіз 1968 жылы С.М. Киров ҚазМУ-дың тарих факультетін бітірген соң жас маман ретінде Тарих және этнология институтына жіберіліп, кәсіби тарихшы ғалым ретінде қалыптастыңыз. Кіші ғылыми қызметкерден бастап, аға ғылыми қызметкер, 1990-1994 жж. – Аграрлық қатынастар бөлімінің меңгерушісі, 1994 жылдың желтоқсанынан 2008 жылдың шілдесіне дейін институт директорының ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары қызметін атқардыңыз.

Ғылыми шығармашылығыңыз да Қазақстандағы 1920-1930 жылдардағы ашаршылық, ұжымдастыру және шаруалар көтерілістері, қоғамдық-саяси өмір және саяси қуғын-сүргін, 1941-1945 жылдардағы соғыс, Еңбек армиясы және халықтарды Қазақстанға депортациялау, Кеңестік Қазақстандағы әлеуметтік және ұлтаралық қақтығыстар тарихы, т.б. өзекті мәселелерді зерттеумен айналысып келесіз.

400-ден астам ғылыми және ғылыми-көпшілік басылымдардың авторы және редакторы, оның ішінде «Еңбекте және майданда» (1979 ж., авторлар ұжымы), «Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде (1941-1945 жж.)» (1985 ж., Балақаевпен авторлық бірлікте), «Шығыс Сарыарқа» (2004 ж., авторлар ұжымы) және басқа монографиялардың авторысыз. «Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру және 1931-1933 жж. ашаршылық» (1998) тарихи-құжаттық зерттеу авторларының бірі, «Қазақстанға жер аударылғандар: уақыт пен тағдырлар» (1998) және т.б. «Қазақстан тарихының» 5 томдығын даярлау және шығару жобасы жетекшісінің орынбасары және 4-ші том авторларының бірі ретінде үлкен үлес қостыңыз. 1991-1992 жж. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі жанындағы ашаршылық себептерін және саяси қуғын-сүргінді зерттеу жөніндегі комиссияның мүшесі және оның қорытындысын жазған ғалымдар тобының құрамында болдыңыз. 1999-2009 жж. жоғары әскери оқу орнында профессор болып сабақ бердіңіз.

Сіздің ғылыми жетекшілігімен 1930-шы жылдардағы саяси қуғын-сүргін, ашаршылық және шаруалар көтерілістер тарихы бойынша кандидаттық диссертациялар қорғалды. Баяндамаларыңыз көптеген республикалық және халықаралық ғылыми конференциялардың жинақтарында жарияланды.

Отандық тарих ғылымын дамытуға, қоғам пайдасына сіңірген еңбектеріңіз, ғылыми және ғылыми-ұйымдастырушылық қызметтегі жоғары жетістіктеріңіз лайықты дәрежеде бағаланып «Еңбектегі ерекшелігі үшін» медалімен (1986), «Құрмет» орденімен (1998), «Қазақстан Республикасының ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін» төсбелгісімен (2002), «Еңбек ардагері» медалі (2017) сияқты мемлекеттік марапаттарды иелендіңіз. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының құрметті профессоры атағымен (2019 ж.), М. Қозыбаев атындағы СҚУ-нің дамуына қосқан үлесі үшін «Академик Манаш Қозыбаев» медалімен (2022 ж.), Қазақстан Республикасының мерейтойлық медальдармен марапатталдыңыз. Мұның бәрі әрине қыруар еңбегіңіздің арқасы деп білеміз.

Аса құрметті Қайдар Сейсембайұлы, Сіз белгілі ғалым, қоғам қайраткері ретінде кең танылған тұлғаға айналдыңыз. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ұжымы Сізді 80 жасқа толу мерейтойыңызбен шын жүректен құттықтаймыз! Сізге зор денсаулық, ұзақ өмір, бұдан әрі де өткен тарихымызды жан-жақты зерттеп, қазақ қоғамын тың тарихи шығармалармен қуанта беруіңізге тілектеспіз!

***Құрметпен,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының ұжымы***

**МАЗМҰНЫ
CONTENTS
СОДЕРЖАНИЕ**

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ**

Белтенев Ж. М.
ЕСКІ ЖӘДІГЕРЛЕРДЕГІ АРАБГРАФИКАЛЫ ЭПИГРАФИКАЛЫҚ ДЕРЕКТЕР
(ҚР ОМА МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ).....5

Асымова Д.Б.
ҚАЗАҚСТАННЫҢ XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ
ОТБАСЫ ФОТОЛАРЫНДАҒЫ БЕЙНЕЛЕРДІҢ ВИЗУАЛДЫ ТАРИХЫ.....19

**ОРТА ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
MEDIEVAL HISTORY
СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ**

Ошан Ж.
ТҮРКІ ҚАҒАНАТТАРЫ ЫДЫРАҒАННАН КЕЙІН ТОҒЫЗ ТАТАРДЫҢ ДАЛА
БИЛІГІНЕ ҮМТЫЛУЫ, ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ КӨШПЕНДІЛЕР АРАСЫНДАҒЫ
САЯСИ ОРНЫ МЕН ТАРИХИ РӨЛІ.....28

Aubakirova K.K., Taiman S.T.
HISTORICAL AND CULTURAL FACTORS OF THE TURKIC-ARAB
RELATIONS DURING THE MAMLUKS RULE (13-15 CENTURIES).....36

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
NEW HISTORY
НОВАЯ ИСТОРИЯ**

Садықов Е.Т., Жүсіпов Н.Қ., Токмұхамедов С.Е.
МӘШҰР ЖҮСІПТІҢ ТАРИХИ МҰРАСЫ.....44

Дүйсебаева А.И.
ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ИМПЕРСКОЙ ВЕТЕРИНАРНОЙ СЛУЖБЫ
В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ: НА ПРИМЕРЕ ТУРГАЙСКОЙ ОБЛАСТИ (КОНЕЦ XIX ВЕКА).....52

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
SOVIET PERIOD HISTORY
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА**

Кабульдинов З.Е., Рыскулов Т.А.
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ СМАГУЛА САДУАКАСОВА.....62

Жүсіп Сұлтан Хан, Козыбаева М.М., Маслов Х.Б.
О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЛИХАН БУКЕЙХАНА В ПЕРВЫЕ ГОДЫ
СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В КАЗАХСТАНЕ (1920-1922).....69

Гривенная Л.А.
ВОССТАНИЯ И ГОЛОД 1921-1922-Х ГОДОВ В КАЗАХСТАНЕ:
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ РЕАКЦИЯ НА
АНТИНАРОДНУЮ ПОЛИТИКУ БОЛЬШЕВИСТСКОЙ ВЛАСТИ.....78

Мусағалиева А.С.
О НАРОДНЫХ ВОССТАНИЯХ И ПРОТЕСТАХ В КАЗАХСТАНЕ (1929-1931 ГГ.).....87

Исенов О.И., Купенов Б.К.
1920-1930 жж. ТӘЖІКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНА ҚОНЫС АУДАРҒАН
ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫ: ОЛАРДЫҢ БЕЙІМДЕЛУІ.....96

Төлентаева К.А. ҚАЗАҚСТАНДА ОРТА АРНАУЛЫ КӘСІБИ БІЛІМНІҢ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (XX ҒАС. 20-30 жж.).....	106
Қайыпбаева А.Т., Әбікей А.М. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ХАЛЫҚ АҒАРТУ КОМИССАРИАТЫ.....	117
Қабыл А.Ә., Нартбаев Ш.Ж., Мамраймов С.Д. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ 1930-ЖЫЛДАРЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЕРІНЕ АУА КӨШҮІ ЖӘНЕ ОҢТҮСТІККЕ ОРАЛУ ТАРИХЫНАН.....	127
Болтаева С.Ж. ТӘШЕНЕВ ЖҮМАБЕК АХМЕТҮЛЫ – КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖЕТЕКШІ САЯСИ ҚАЙРАТКЕРІ.....	136
Сактаганова З.Г., Ыбырайхан М.Ы. ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1964-1985 жж. АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЕҢБЕККЕРЛЕРІНІҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ: КОМСОМОЛ-ЖАСТАР БРИГАДАЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕГІ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША.....	144
Борбасов С.М. АЛМАТЫДАҒЫ 1986 ЖЫЛҒЫ ЖЕЛТОҚСАН КӨТЕРІЛІСІ.....	155
ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ HISTORY OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN ИСТОРИЯ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА	
Уалтаева А.С., Уалтаев М.Д. ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ НОВЫХ ФОРМ ЗАНЯТОСТИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ.....	165
Найманбаев Б.Р. ИСТОРИЯ БОРЬБЫ ИНТЕРЕСОВ «СТАРЫХ» И «НОВЫХ» ИГРОКОВ НА МЕЖДУНАРОДНОЙ АРЕНЕ в XXI ВЕКЕ.....	174
ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ	
Әбілсейіт Мұқтар, Тұрарұлы А., Жумабаев А. САРАЙШЫҚТАҒЫ «ХАН МОЛАСЫН» ІЗДЕУ ТАРИХЫ.....	186
Хабдулина М.К., Ғайса А.М. НОВЫЕ ПОДХОДЫ В ИССЛЕДОВАНИИ ЭЛИТНЫХ МОГИЛЬНИКОВ САКСКОЙ ЭПОХИ САРЫАРКИ.....	196
Оразбаева А.И. ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ТРАДИЦИИ КАЗАХОВ В XV-XVIII ВВ.....	207
Қалшабаева Б.К., Өзбекбай Ә. ОРТА АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ОТБАСЫ ЖӘНЕ НЕКЕ ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ СЫЙ АЛМАСУ ДӘСТҮРЛЕРІ (XIX Ғ. ОРТАСЫ МЕН XX Ғ. БАСЫ).....	216
Арынов Қ.С., Амантуров М.Қ., Малдыбекова Л.Ж. ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚТЫҢ ШЫҒЫС ҚАҚПАСЫ: ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	225

**СЫН-ПІКІР
REVIEW
РЕЦЕНЗИЯ**

Аканов К.Г.

РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ Б.Г. АЯГАНА:

ИСТОРИЯ УЛУГ УЛУСА – ЗОЛОТОЙ ОРДЫ: КУРС ЛЕКЦИЙ

АЛМАТЫ, «ЛИТЕРА-М» ЖШС, 2020. 224 Б.....236

**МЕРЕЙТОЙ
ANNIVERSARY
ЮБИЛЕЙ**

АЛДАЖҰМАНОВ ҚАЙДАР СЕЙСЕМБАЙҰЛЫНЫҢ

80-ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫНА ОРАЙ ҚҰТТЫҚТАУ239